

0155:111812-1

D7. 14.

37654

अनुक्रमणिका

पाने

१ नारदीयभक्तिसूत्रभाष्य
(ओवीबद्ध)

१ ते ४९

२ प्रियलीलामहोत्सव

५० ते १८८

३ सांख्यसुरेन्द्र

१८९ ते ३०९

13 OCT 1961

37654

प्रकाशकाचे दोन शब्द

विदर्भातील प्रसिद्ध सत्पुरुष श्रीगुलाबराव महाराज यांच्या अप्रकाशित वाङ्मयाचा प्रस्तुत ग्रंथ हा एक भाग आहे. सूक्तिरत्नावली या नांवाने आतांपर्यंत त्यांच्या ग्रंथांचे तेरा भाग प्रसिद्ध झालेच आहेत. त्यांनाच जोडून या ग्रंथाला सूक्तिरत्नावली चतुर्दश यष्टि असे नांव दिले आहे. अप्रकाशित वाङ्मयाचे आणखी पांच तरी भाग होतील असा अंदाज आहे.

कै. शंकरराव सोमवंशी, लोककर्मविभाग नाशीक यांनी हे ग्रंथप्रकाशनाचे कार्य अगावर घेतले होते. पण त्यांत त्यांनी पूर्वीच प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांना लोकाकर्षक निरनिराळी नावे देऊन त्यांची पुनरावृत्ति काढली. अप्रसिद्ध असलेल्या वाङ्मयाला त्यांनी हात लावला नव्हता. पलीकडे हे वाङ्मय ते हातीं घेणारच होते पण दुर्दैवाने त्यांचे अकालीच निधन झाल्यामुळे त्यांचा तो संकल्प तसाच अपूर्ण राहिला. त्यांनी केलेली श्रीमहाराजांची वाङ्मयीन सेवा अभिनंदनीय होती व त्यांच्याच प्रयत्नामुळे मागील १०-१५ वर्षांत श्रीमहाराजांच्या वाङ्मयाला थोडीफार लोक प्रसिद्धीहि लाभली होती.

कै. शंकरराव सोमवंशी सारखा निष्ठावंत कार्यकर्ता एकाएकी निघून गेल्यामुळे आतां हे कार्य कसे काय पार पडते हा एक मोठा प्रश्नच होता पण श्रीमहाराजांच्या प्रेरणेने कांही व्यक्तींना स्फूर्ति होऊन त्यांनी हे कार्य हातीं घ्यावयाचे ठरविले.

अशा कार्याला लागणारा पैसा याचा आपल्या देशांत भरपूर अभाव असतो हा अनुभव कांहीं नवीन नव्हता. पण असें असतांनाहि त्याकडे विशेष लक्ष न देतां कार्यकर्त्यांनीं भीक व उधारी या दोन सुलभ तत्वांचा आश्रय करण्याचे ठरविले व श्रीमहाराजांच्या अप्रकाशित वाङ्मयाचा एक चिटोरादेखील अप्रकाशित म्हणून राहूं द्यावयाचा नाही असा संकल्प केला. हा संकल्प अर्थात्च पार पाडणे श्रीमहाराजावरच अवलंबून आहे.

श्रीमहाराजांच्या ग्रंथांविषयीं वाचकांना नव्याने परिचय करून द्यावयाचा आहे असें नाहीं. त्यांच्या सर्वच ग्रंथांत तर्कशुद्ध विचारसरणी व आत्मानुभव यांचे अनुपम मीलन झालेलें आहे. याचाच अनुभव प्रस्तुत व पलीकडे प्रसिद्ध होणाऱ्या ग्रंथांत देखील येईल. मात्र या व पलीकडल्या सर्वच ग्रंथांत एकच त्रुटी वाचकांना जाणवेल व ती म्हणजे यांत आलेला एकही ग्रंथ पूर्ण झालेला नाहीं ही होय. पानांत वाढलेलें पक्काच जेवणाऱ्याला अत्यंत आवडून त्याने त्याची मागणी करावी व वाढणाऱ्याने नेमका तोच पदार्थ शिळक नसल्याचें सांगावे तसाच थोडाफार प्रकार या ग्रंथांविषयीं झालेला आहे. श्रीमहाराजांचें सर्वच वाङ्मय अत्यंत उच्च कोटीचें असतांना देखील त्याचा व्हावा तसा प्रसार लोकांत होत नसल्याचें कारण लोकांची दिवसेंदिवस वाढत असलेली शास्त्रीय वाङ्मय पाराङ्मुखता हें होय. तोंडाने बुद्धिवादाचा अहर्निश जप करणारे विद्वान् देखील तर्कप्रधान विचारसरणीच्या वाऱ्याला उभे राहूं इच्छित नाहींत मग सामान्य जनाविषयीं तर बोलायलाचें नको ! इतर काला-

प्रमाणेच हाही काळ निघून जाणार हेंहि निश्चितच आहे. त्यामुळे आज जरी नसले तरी भविष्यकाळांत या वाङ्मयाचे आस्वादक राहतील या विषयी संशय नाही.

प्रस्तुत ग्रंथ लोकासमोर आणण्याचे कामीं ज्या लोकांनी परिश्रम केले त्यांचा नामोल्लेख देखील न करणें कृतघ्नताच म्हणावी लागेल. श्री. रामदास चांदोरकर यांनीं सर्व हस्तलिखितें सवाच्य अक्षरांत लिहून काढण्याचें परिश्रम केलेत. श्री. दादासाहेब वाचासंदर, तरुण भारताचे एक निष्ठावान् कार्यकर्ते, यांनीं जर छपाईचे कार्य अंगावर घेतले नसते तर ग्रंथ प्रसिद्ध होण्याची कल्पना केवळ हवेंतच राहिली असती. त्याचप्रमाणें विजय प्रेसचे व्यवस्थापक यांनीं अत्यंत तत्परतेनै छपाईचे काम केले याबद्दल प्रकाशक या सर्वांचा ऋणी आहे. अशाच तऱ्हेचें त्यांचे श्रीमहाराजावरील प्रेम अमर राहो व इतर राहिलेले ग्रंथ प्रसिद्ध होवोत एवढीच श्रीमहाराजांना प्रार्थना आहे.

ग्रंथाच्या छपाईचे व कागदाचे दर प्रमाणाच्या बाहेर वाढल्यामुळे ग्रंथाचा किंमत देखील वाढली याबद्दल वाचकहीं क्षमा करतील अशी आशा आहे.

प्रकाशक

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

नारदीय भक्तिसूत्रभाष्य ओवीबध्द

श्रीमान् ज्ञानेश्वराचार्य उमा माता शिवः पिता ।

पतिः कृष्णो राधिकाद्या भगिन्यो गोपिका मम ॥ १ ॥

पंचायतनमित्येतत् हृद्यास्थाप्य प्रपूज्य च ।

प्रवक्ष्ये भक्तिसूत्राणां रहस्यं देशभाषया ॥ २ ॥

ॐ नमः श्रीगुरु निष्कलंका । आळंदीवल्लभा विश्वव्यापका
भक्तवत्सला सुखदायका । ज्ञानेश्वरा ॥ १ ॥ जयजय सद्गुरु जननी ।
मज स्नेहे स्तनपान देऊनि । हल्लरे चैववी थापटोनी । आषवी
निवटोनि अविद्या निद्रा ॥ २ ॥ एरवी तूते नेणता । अंवे स्तवावे
कवणीये अर्था । आणि जो होय जाणता । तरी तो नेणता स्तवनाते ॥ ३ ॥
निर्गुणीं अथवा सगुणीं । प्रवेशविता वाणी । प्रमाद होती पक्षी दोन्ही ।
अंवे स्वरूपीं तुझीया ॥ ४ ॥ तूं तिन्ही कार्ळी शुद्ध एक । तुज लावोनि
मायेचा संपर्क । स्वरूपलक्षणें लक्षिता देख । प्रमाद निष्ठक कोवि नव्हे
॥ ५ ॥ असताचिया व्यावृत्ति । सत् म्हणावे तुजप्रति । जडाचिया

समाप्ति । म्हणावे चैतन्य ॥६॥ दुःखनाशे म्हणावे सुख । एवं सापेक्ष
स्वरूपलक्षण देख । अनेकाविण एक । प्रतिष्ठिजे कै ॥७॥ एवं
विशेष सामान्य । दोही नातळे चैतन्य । ते भोगिजे अनन्य ।
तेणेसी सदा ॥८॥ हा तुझा उपदेशु श्रीमंते । नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्त
कल्पितां तूते । आण वाहोनि विसरे येथें । संशयो नाही ॥९॥
म्हणवोनि स्वरूपलक्षणा । प्रमाद होय तुझिया स्तवना । आतां
रिघालिया तटस्थलक्षणा । तरी स्तवना महा प्रमादू ॥ १० ॥
तिहीं काळीं तुझे ठायीं । विश्व झाल्याची वार्ता नाही । त्या तुज
जन्म स्थिति लयीं । कारण बोलती श्रुतिसूत्रें ॥ ११ ॥ हे असो
ज्ञानाचिये दिठी । प्रमाद होय स्तवनाच्या पोटी । क्रिया तंव बापुडी
पाठी । थांवाोचि न धरी ॥ १२ ॥ म्हणवोनि भक्तिकांस
धरावी । संबंधे बुद्धि भरावी । तरीही प्रमत्तता करवी । हे घडेचि
कीं ॥ १३ ॥ लालन संबंध तुझे ठायीं । ठेविता कोमलपणाची
नवाई । तुज भरोनिया हृदयीं । अरुवार भेटे ॥ १४ ॥ कमल
केसर न कोचंबे । ऐसे पाऊले कीजे उभे । ते आघवे आटती
क्षोभे । लालनदैर्न्ये ॥ १५ ॥ वात्सल्यसंबंध ठेवितां तुज । तरी
नाना गुण विसरती सहज । जेऊं घालता विसरे निज । नित्य
तृप्ततां ॥ १६ ॥ प्रेमे थापटितां आळंदीपति । निद्रा कल्पावी लागे
नसती । माये स्वरुपी दिवस राती । नाहीं देखिली तुझिया
कडीं ॥ १७ ॥ मायुर्यसंबंध तुजसी लावितां । तरी
सकामे आक्रमिता । तुज अकर्तया कर्ता । अभोक्तया भोक्ता
मानणें घडे ॥ १८ ॥ नसतेचि लावूनि नाते । तुजसी चाळे
करावे भलते । असो आतां योगपथे । उठावे जरी ॥ १९ ॥
तरी कायी एक करावे । निरोधे आपणा विसरावे । मग तुज सेवावे ।

कवणे मार्गे ॥ २० ॥ म्हणोनि कर्म ज्ञान योग भक्ति । रिघ्ता
कोणतीया पंथी । अंबे करिता तुझी स्तुति । प्रमाद निश्चित चुकेना
॥ २१ ॥ “ म्हणोनी उपनिषदे । दशे येती निंदे । निंदाचि विशदे ।
स्तोत्रे होती ॥ ” अमृ० अ० ९ ओ० ४९

एवं तव उद्गारसौरभे । पसायदानें कोण न लोभे । म्हणवोनि
आम्ही उभे । प्रमादीच ॥ २२ ॥ परी आगमीक करणावंत । तूं आणि हे
बोलती संत । जेणें पावन श्रोत्रपंथ । आकर्णिता जनांचे ॥ २३ ॥
“ नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते ।
यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ” ॥

(भागवत सप्तम स्कंध अ. ९ श्लो० ११)

अर्थः—विद्यारोपे तटस्थलक्षण । निषेधारोपे स्वरूपलक्षण ।
दोन्ही आरोपा अधिष्ठान । द्रष्टा दृश्यपण वर्जित ॥ २४ ॥
तैसे दृश्य कां द्रष्टा । या दोन्ही दशा वांझटा । एवं तातवचन
वाटा । रिघ्ती वृत्ती ॥ २५ ॥ झालियाचे पुसणें । वृथा होय जेणे
माने । म्हणोनि म्हणो एके कोणे । दयालुपणें प्रभुरावो ॥ २६ ॥
जे स्वामीचिये सत्ता । विण असो नेणें पतिव्रता । जियेविण सर्व कर्ता ।
कांहीं ना जो ॥ २७ ॥ म्हणोनि प्रतिभामे विप्रमे । परमार्थ केवी न
गमे । एरवी सत्ते येऊनी समे । भांडण भ्रमे कवण करी ॥ २८ ॥
तदवच्छिन्ने माने एके । दयालुत्वादि विशेषे । परी तेणेही माने जनांचे
निके । पूजाकष्ट नेच्छी देवो ॥ २९ ॥ जो जो देवाते अर्पावा मान
तो आपणासचि मिळे संपूर्ण । जैसे भूपित करिता वदन । प्रतिविंब
दर्पणीं पावें शोभा ॥ ३० ॥ एरवी प्रतिविवाच्या ठायीं । शोभा करिता
नये कही । तैसे न पूजिता शेषशायी । जीव लवलाही सुखी नव्हे ॥ ३१ ॥
म्हणाल सत्ताभेदे मुख प्रतिविंब । साधो न दे पूजनगर्भ । येथे जीव

वृत्तीचि सत्ता स्वयंभ । एक म्हणोनि संदेह वृथा ॥ ३२ ॥ म्हणोनी
 इर्वी परमार्थभूती । स्वाभाविक कृपावर्ती । मान अर्पिलया भगवती ।
 जीवाप्रति प्राप्त तो ॥ ३२ ॥ एरवी तया कृपावंता । नित्य वृप्ता भगवंता
 जनमानाची चाड म्हणता । हांसे संता येईल ॥ ३४ ॥ अविदुषो येणें
 पदें बरवे । ज्ञानाभिमाना व्यावर्तिले आघवे । अभिमानाद्विषित्वात्
 इत्यादि भिरवे । पद भक्तिसूत्री ॥ ३५ ॥ म्हणोनी विद्याभिमान
 साहो न शके नारायण । कां जे निरभिमान । करताहि स्तवन प्रमादूचि
 ॥ ३६ ॥ कोणत्याहि प्रकारें स्तुती । करीता प्रमादू ये जीवाचिये
 हाती । तरी धरोनि निरहंकृति । क्षमा याचनें हेचि उरे ॥ ३७ ॥
 स्तुति करिताहि प्रमाद घडी घडी । तरी क्षमा याचनीच धरावी गोडी ।
 अभिमानिया कारणें फुडी । अप्रमादता कोठली ? ॥ ३८ ॥ स्तुति
 करिता निरभिमान । तरी प्रमाद श्रृंखला दारण । मग निंदा करिता
 साभिमान । अप्रमादपण कासियाचे ॥ ३९ ॥ म्हणोनिया पुरुषोत्तमा
 एक मागणें उरे क्षमा । कीं वर्णिल्या वाचुनी महिमा । जीवा नाही
 आन गति ॥ ४० ॥ कां बोवडियावोलें याचिल्या विण । शिश्न न
 चाटे समाधान । बाळे स्पर्शिता मातृस्तन । तो प्रमाद परी करुणा संपन्न
 साही माता ॥ ४१ ॥ भ्रतार आणि बाळ । दोवेही स्पर्शती स्तनयुगल ।
 परी भ्रतारासी न मिळे जें फळ । तें दीनपणें केवळ लेकर पावें ॥ ४२ ॥
 चाळासी प्रमाद स्तनस्पर्शनी । परी शरण म्हणूनी अनुदिनी । क्षीर
 मिळे ते भ्रतारालागुनी । प्रमादरहित स्तनस्पर्शेही मिळेना ॥ ४३ ॥
 भगवती तंव पक्षी दोन्ही । स्तुति निंदा प्रमादस्थानी । मग उगोचि
 अभिमान धरुनी । कां भवजीवनी पडावे ॥ ४४ ॥ गति नाही
 स्तुतिविण । तरी क्षमाची मागावी विनवोन । अगतीचा गति कृपा
 निधान । आळंदीरमण जगदात्मा ॥ ४५ ॥ “ येथ जाणीव करी तो

नेणें । अथिलेगण मिरवी ते उणे । आम्ही जाहलो ऐसे म्हणे ।
 तो कांहींचि नव्हे ” ॥ (ज्ञा० अ० ९-३६८) “ एरवी थोरपण
 परा सांडिजे । व्युत्पत्ति आववी विसरीजे । जगा धाकुटे होईजे ।
 तंव जवळीक माझी ” ॥ (ज्ञा० अ० ९ ओ० ३७८) येणें येणें
 परमात्मप्रेमें । आम्हा रिझविता दवडिली जन्मे । तेथ उतराई
 होआवया मनोधर्मे । कल्पिताही नियमे लज्जा ॥ ४६ ॥
 म्हणोनी स्वामी वर्णने वा मौने वंदू । ते उपसाहिजो जी संवंधू । लीलानु-
 वंधू । संकल्पुनी ॥ ४७ ॥ चहुमुखांचा वर्णितां भागला । पांचा मुखांचा
 तटस्थ राहिला । सहा मुखांचा दडाला । कपाटामार्जी
 जाऊनी ॥ ७ ॥ सहस्र मुखांचा वर्णितां देख । तोही जाहला तळी
 तल्पक । थोर थोरासी पडले अटक । एक मुखें काय वर्ण ॥ ८ ॥
 (हरी विजय अ० ३) इत्यादि अनुबंधे अनंता । समस्त प्रमाद उप-
 साही भगवंता । तुझे गुण वर्णुनी तुझीया सत्ता । मुख्य समर्था लाहीन
 मी ॥ ४८ ॥ (अमंग) “ तुझिये सत्तेनें तुझे गुण गाऊ । तेणें मुखी राहू सर्व-
 काळ ॥ १ ॥ इत्यादि सुंदर प्राचीन वचनें । मुफळ रचनें मिळों
 मज ॥ २ ॥ सकळ संवंधी तूचि नारायणा । आळंदिनिधाना कृपा
 करी ” ॥ ३ ॥ वाणी मनाचे सार्थक । आपणा श्रमा
 याचिता सुरेख । आतां परी तेथ अकलंक । सावधानता पाहिजे ॥ ४९ ॥
 प्रमाद करता जाणोनी । श्रमा याचिता अंतरी हांसेनी । तरी तो महा-
 प्रमाद म्हणोनी । सदा दीनपर्णी तुज नमो ॥ ५० ॥ मज बुद्धिबळ
 भरवंसा नाहीं । पाठी रक्षावी सद्गुरु आई । ज्ञानें दोष ठार्या
 ठार्या । होतील ते निवारी कां ॥ ५१ ॥ गुणप्रकाशे अनुमान ।
 साक्षीचे या नांव बोलिजे ज्ञान । परी तेही विकल्पेची जाण ।

नोहे अनुमान यथार्थ ॥ ५२ ॥ धूमअग्नीचा सहचार
 आधी प्रत्यक्षे कळलिया साचार । मग पर्वती वैश्वानर । अनुमानिल्या
 जाय ॥ ५३ ॥ परी अनादि अज्ञान आवरणें । जीव भगवदपरोक्ष
 सर्वथा नेणें । मग अनुमानी कवणे गुणें । आणि अर्थापत्ति गणणें तरी
 नित्य परोक्षता ॥ ५४ ॥ यालागी तुझे चरण । हृदयी धरलियाविण
 पूर्ण । गति मिळे हे विधान । स्वपुष्पसाधन प्रशंसी ॥ ५५ ॥
 म्हणोनि अंघे तुझी भक्ति । न कळताहि प्रशंसावी निरुती । एक्या
 नाभेहि तुझी स्तुति । पावे पूर्ति निश्चयें ॥ ५६ ॥ अज्ञात वस्तु अन्य
 सत्ता । सम फळ न दे भेटता । पिऊनी स्वप्नीच्या अमृता । अमर होता
 कवण देखो । ५७ ॥ परी ज्ञात आणि प्रीतिपूर्ण । वस्तु अन्य सत्तेतही
 समफळज्ञान । भेटलिया करी येथ उदाहरण । स्वप्न प्रियदर्शन
 घेईजे ॥ ५८ ॥ विषय तंव समसत्तेतही असूनी । भोक्त्यास दुर्दैवे
 जाती त्यजुनी । आणि सुखवृत्तीही एक स्थानी । नवैसे भोक्त्याची ॥ ५९ ॥
 तैसा न होसी तूं अनंत । विषमसत्तातही कल्पित । समफळ देशी कृपावंत
 म्हणोनी तुजची अवलंबिजे ॥ ६० ॥ परी अवलंबावया तुझे पाय । पाहिजे
 तुझी वचन सोय । म्हणोनी भक्तिसूत्र पदान्वय । समन्वयें अवलंबिला ॥ ६१ ॥
 केवळ आपुलिया स्वार्था । हा मम प्रयत्नु नोहे वृथा । एरवी गीर्वाण अर्थ
 समर्था । महापंडिता विज्ञाताचि ॥ ६२ ॥ आपुलिया चित्ता श्रोता
 करुन । हे मराठीये भक्तिसूत्र विवरण । करावे वाटे जीवे करुन ।
 ते सिद्धी आळंदिरमणनामें पावो ॥ ६३ ॥ मजहूनि अवघोच थोर ।
 तेथ कवणा सांगू ज्ञानप्रकार । रिझवावया नाही सुंदर । युक्ति प्रयुक्ति
 मधुर वाणी ॥ ६४ ॥ म्हणोनी आपुलिया मना । माये निरूपीन
 तुझिया गुणा । श्रीआळंदीशा विठ्ठलनेदना । करुणानिधाना ज्ञाननाथा
 ॥ ६५ ॥ कां तुवाचि बोवडिया बोला । उपसाहोनी मज म्हणावे

वाळा । म्हणोनिही व्याख्यानयत्न केल । अन्यथा नोहे ॥ ६६ ॥
 “ छंदोवत् सूत्राणि ” या वचने । भक्तिमार्गी आधी प्रमाणे । शांडि-
 व्याहृति प्राचीने । नारदीय सूत्रे ॥ ६७ ॥ नारद भगवदवतार
 होय । एवं आद्यस्कंधी वचननिश्चय । नारदाष्टक जपे ब्रजराय ।
 स्कंदपुराणी ही कथा ॥ ६८ ॥ तथा विषयी जीवत्ववचन । बोलिले
 वासिष्ठीय रामजीवत्वा समान । सत्यवक्ता आणि हितकर्ता म्हणोन । म्हणजे
 मूर्खजन कलहप्रिय ॥ ६९ ॥ हेहि भारती निरुपिले । वामने जे नारदा
 निर्भर्त्सिले । ऐसे जे पुराणी बोलिले । ते तंव आवघे लीला मात्र ॥ ७० ॥
 वराहनुहरिशरभभांडणे । हरिहरस्नेह मोडिला कोण म्हणे । कां गौरी-
 गंगेच्या भांडणे । काय देवीपणे विरोधू ॥ ७१ ॥ नारद जरी श्रीकृष्ण
 नसता । तरी कृष्णस्त्री कैसा मागता । नारदी झाला ही लीला तत्त्वता ।
 शिवलिंगभंगासारखी ॥ ७२ ॥ जीवधर्माते उद्देशून । कार्यब्रह्म
 परस्पर निदिती शिवविष्णुपुराण । ते जीव धर्मान्वये नारदी होण ।
 अवतारस्वचन उपासनार्थ ॥ ७३ ॥ जीवधर्मान्वये करून । नारदासी
 हे सूत्र शिवानुशासन । आणि ईश्वरधर्मे नारद आपण । प्रवक्ता
 तथाचा ॥ ७४ ॥ शारिरीकभाष्यी आधिकारिक । नारदा आचार्य
 बोलती देख । ते नारायणास ऋषित्व सम्यक । तैसे जाणा ॥ ७५ ॥
 वेदविरोधी पंचरात्रातें । प्रामाण्य नाही बोलिले निरुते । कोणी
 तरी आज्ञा येथें । प्रमाण म्हणुनी ॥ ७६ ॥ तथापि जयाचा
 तथा प्रमाण । अभिगमनादि आचार्या मान्य । श्रुति
 स्मृतींत भगवत्प्रणिधान । म्हणोनिया ॥ ७७ ॥ जीवोत्पत्ति मान्य
 नाही । परी तैसा अंश सूत्री न कांहीं । “ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा
 देवे तथा गुरौ ” इत्यादि श्रुतिठायी । भक्ति लवलाही बोलिलीहि
 आहे ॥ ७८ ॥ “ यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्चेति ” नृसिंह

तापनीय सांगे ज्ञानोत्तर भक्ति । म्हणोनि सूत्रप्रामाण्य निश्चिती ।
 अप्रतिषिद्ध ॥ ७९ ॥ एवं भगवद्भक्ता स्वतंत्रवे । धर्माग्रहीया वेदो-
 षजीवीत्वे । भक्तिपूर्व प्रमाणत्वे । उपकारकही ॥ ८० ॥ तथाचे रहस्य
 मराठी । हृदया कळावे आवडी मोठी । म्हणोनि आपणाचिसाठी ।
 आरंभिला बोळू ॥ ८१ ॥ भूचरी मुद्रेमाजी आपुलिया । तनुध्यानं मार्ग
 कळे साधिया । तेवि रिझवीन हृदया । हृदयविचारें ॥ ८२ ॥ या
 समर्थ सूत्राचें धरितां बळ । तरी मानस पिशाच केतुले चपळ ।
 सांडुनि आपला स्वभाव सकळ । सत्वे निखळ जाहले श्रोते ॥ ८३ ॥
 आतां हृदय कमळजग्ना । नमोनिया मनमोहना । ज्ञानेश्वरकन्यका
 म्हणे मना । भक्तिसूत्र विवरणा परिसावे ॥ ८४ ॥ तेथ हें
 ग्रहितें सूत्र । जेशास्त्रांचें बिडार । ऐकावे समस्त विकार सांडोनिया ॥ ८५ ॥

अथातो भक्तिं व्याख्यास्यामः ॥१॥ (अधिकरण)

अथ म्हणजे मंगळ । उदाहरणमात्रेची केवळ । अर्थ पाहतां
 सोजवळ । आरंभ अधिकार आनंतर्त्य ॥ ८६ ॥ भगवद्भक्ता कहीं-
 अमंगळस्पर्श नाही । तथाचे शेषशायी । सकळ जे करी ॥ ८७ ॥
 “आणि जेव्हांची कां भक्ति । दिधली आपुली चित्तवृत्ति । तेव्हांचि मज
 सूति । त्यांचिये नाट्टी ॥ ज्ञा० अ० १२-९५ ॥ पै रंक एक आडलेपणें ।
 काकुळती धांव गा धांव म्हणे । तरी तथाचिये ग्लानी धांवणे ।
 काय न घडे मज । आणि भक्ता ही तेचि दशा । तरी भक्तीचा
 सोस कायसा । म्हणजुनि हा ध्वनि ऐसा । न वाखाणावा ॥ ज्ञा०
 अ० ८ इल्लो. १५ ओ. १२८-१२९ आधी चित्त समर्पण । कलं मंगळा-
 चरण” इत्यादि तात आणि तुकारामवचन । अमंगळाचे नायके
 स्वप्न । भक्तजनमन सर्वथा ॥ ८८ ॥ “त्वां सेवतां मुकृता ब्रह्मोऽन्तरायाः
 स्वौको विठंध्य परमं व्रजतां पदं ते । नान्यस्य बाह्येष्वलीन्ददत-

स्वभागान् धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि । ” (भागवत स्कंध ११ अ० ४ श्लो. १०) इत्यादि श्लोकीं भागवतीं । भगवद्भक्ता सुर छळिती । बोलिले परी ते गौणीविषयीं निश्चिती । पराभक्तीत कदा नव्हे ॥ ८९ ॥ किंवा देवांचीया मती । विघ्नं करूं धांवती । या अर्थीच रूढ श्लोकोक्ति । परी विघ्न भगवद्भक्ता स्पर्शिती । हा अर्थु न निघे ॥ ९० ॥ म्हणवोनि तया समर्था । नाहीं अमंगळाची चिंता । तेथ उच्चारणमात्रेचि समस्ता । मंगळ होय ॥ ९१ ॥ आतां भक्तीचा आरंभ एक । हेही म्हणणें अस्वाभाविक । असाध्य वस्तुशीं सम्यक् । आरंभ नाहीं ॥ ९२ ॥ साधनांचें फळ । भक्ति नोहे केवळ । वस्तुतंत्र उमाळ । पाहिजे प्रेमाचा ॥ ९३ ॥ तुकाराम गाथा अमंग २९१५ सोन्याचे पर्वत करवती पाषाण । अवघे रानोरान कल्पतरु ॥ १ ॥ परी या दुर्लभ विठोबाचे पाय । तेथें हें उपाय न सरती ॥ २ ॥ अमृतें सागर भरवती गंगा । म्हणवेल उगा राहे काळा ॥ ३ ॥ भूत भविष्य कळो येईल वर्तमान । करवती प्रसन्न रिद्धि सिद्धि ॥ ४ ॥ स्थान मान कळो येती योग मुद्रा । नेववेल वारा ब्रम्हांडासी ॥ ५ ॥ तुका म्हणे मोक्ष राहे ऐलीकडे । इतर बापुडे काय तेथे ॥ ६ ॥ इत्यादि समर्थवचनीं । असाध्य भक्ति गायली जनीं । आणि श्रुति स्मृति पुराणीं । तैसेचि बोलिले ॥ ९४ ॥ एरवी तरी सत्ता । जैसी उघड सर्वथा । तैसी प्रीती ही तत्वता । उघडचि आहे ॥ ९५ ॥ जरी अन्य जाहली । तरी भूतीं नाहीं तुटली । म्हणानीही बहिली । असाध्य भक्ति ॥ ९६ ॥ आतां कर्म योग ज्ञाना । भक्तितविणें उगी बलगाना । अन्वयें व्यतिरेकें वचना । घेऊनि सांगू ॥ ९७ ॥ आरंभी केशव नारायण । हे अवघेचि जाणती ब्राह्मण । स्मृतीहि सांगे आपण । क्रिया परिपूर्ण हरिनामें ॥ ९८ ॥ “ यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या

तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वंदे तमच्युतम् ॥ ”
 अर्थ—जयाची केलिया आठवण । किंवा केलिया नामस्मरण । न्यून ते
 होय संपूर्ण । तया नमन अच्युताते ॥ ९९ ॥ तप यज्ञ आणि क्रिया ।
 ही आधवी अहंकारचर्या । परी जयाचिया पाया । स्मरता माया
 निवारी ॥ १०० ॥ एवं कर्माच्या ठायीं । भगवद्भक्तीची अपेक्षा
 पाही । आतां योगाच्या ठायीं । भक्ति लवलाही व्यापक ॥ १०१ ॥
 “ ईश्वरप्रणिधानाद्वा ” इत्यादि सूत्रेंकरून । ईश्वरप्रसादाज्जि-
 तोत्तरभूमिकस्य नाधरभूमिषु संयमो युक्तः इत्यादि (या.सू. ३।६) व्यासभाष्य
 वचन । योगिया गती भगवत्प्रणिधान । आणि कूर्म पुराणहो प्रमाण येथ
 ॥ १०२ ॥ क्लेश कर्म विपाकाशय । या वेगळा पुरुष होय । ऐसिया ध्यानाविण
 स्वये । शून्य ध्यान नोहे योग सिद्धिद ॥ १०३ ॥ शून्यध्यान
 मात्र जेथ । आपुलाचि प्रयत्न एक तेथ । विघ्न वारावया साहाय समर्थ ।
 कोणीचि नोहे ॥ १०४ ॥ म्हणोनि कौमी ईश्वरगीते माझारीं । स्वयें
 बोलिले त्रिपुरारी । कीं अभावयोगाहानि थोरी । ईश्वरध्यानयुक्त
 महायोगाची ॥ १०५ ॥ स्वयें बोलिले भगवंत । वारावे अध्यायीं
 कृपावंत । कीं निर्गुणोपासका क्लेश बहुत । सगुणभक्त सदा सुखी
 ॥ १०६ ॥ “ योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना । श्रद्धावान् भजते
 यो मां स मे युक्ततमोमतः ” अ० ६-४७ सकळ योगियांत मुकटमणी ।
 जो विश्वासें निवटला माझिये भजनीं । तो मज आवडता गांडीवपाणी
 बोलिले देवो ॥ १०७ ॥ विश्वासाचेनि बळे । अंतरीचे प्रेम सगळे ।
 भोगीत असता बाहेरी पघळे । तेणें व्युत्थानीं सोहळे समाधीचे ॥ १०८ ॥
 एवं योगाचियाही ठायीं । भक्तिवाचूनि गति नाहीं । आता ब्रह्मज्ञान
 हि । भक्ति लवलाही अपेक्षित ॥ १०९ ॥ “ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा
 न शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते

पराम् (अ १८-५४) ब्रह्मज्ञाने ब्रह्म जाहला । योगे इंद्रिय
मननिरोधे प्रसन्न बहिला । आणि वैराग्ये हर्षशोकापासुनी सुटला ।
तो माक्षिया परामक्तीला अधिकारी ॥ ११० ॥ एवं अन्वये
कर्मयोगज्ञानी । भक्त्यपेक्षा बोलिली वाणी । आतां व्यतिरेकही तिही
स्थानी । एके मना ॥ १११ ॥ “ धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विश्वक्सेन
कथासु यः । नोत्पादयेद्यद् रतिं श्रम एव हि केवलम् । (प्रथम स्कंध
अ० २ श्लोक ८) “ धर्मः सत्यदयापेतो विद्या वा तपसान्विता ।
सद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हि ” स्कं. ११ अ० १४-श्लो. २२
अर्थ-धर्म केलिया नाना रीती । आणि भगवंती न वाढवी रति । तरी
मूळ तया अधर्म म्हणती । जेणे कर्तृत्व भ्रांति आत्मरूपी ॥ ११२ ॥
अहो अधर्मी जे होती । ते इह लोकीं सुख भोगिती । परी भक्तिरहित
जे धर्म करिती । तया येथ श्रम परत्र दुःख ॥ ११३ ॥ एवं भक्ति
रहित बाह्य कर्म । ते आघवेचि नव्हे उत्तम । आतां भक्तिरहित
मानस धर्म । यम नियम तेही वृथा ॥ ११४ ॥ सत्य आणि दया ।
विद्या का तप भिसळालिया । एक माझी भक्ति नसलिया । जाय
वाया आघवा धर्म ॥ ११५ ॥ कृष्णप्राप्तिविण तप । शरीर शोषणादि
अमूप । तो पूर्वादृष्टे भोगी पाप । नाना संकल्प वाढवोनि ॥ ११६ ॥
कृष्णप्राप्तिविण जे दया । त्याचेच नांव मोह मनोराया । कायसी
पुत्रावरी दया । न करीती संसारी ॥ ११७ ॥ श्रीकृष्णाविण सत्य भाषण ।
जैसे चोराचे शपथ करण । परस्परांत भेळ व्हावा म्हणोन । एरवी फळ
कांहीं नाहीं ॥ ११८ ॥ अथवा वेदानुसार जरी हे केले । जरी स्वर्ग ही
फळ शाले । तरी भक्तिवांचुनि नाहीं केले । यथार्थ पावन कोणीही
॥ ११९ ॥ एवं भक्ति वांचुनि व्यर्थ कर्म । हे व्यतिरेकें बोलिले परम ।
जरी संक्षेपशारीरिकीं मानस धर्म । भगवदर्पण नाहीं बोलिले ॥ १२० ॥

तरी भगवदर्थ ते असतां । तेव्हांचि तयाची सार्थकता । एरवीं पशूंच्या
 आंगी तत्त्वता । काय नीति नसे ॥१२१॥ चातक सदा वैराग्य संपन्न ।
 वृक्ष सदा परोपकारी पूर्ण । तेही तरावेत भक्तिवीण । जरी
 होईल प्रमाण अनीश्वर धर्मू ॥१२२॥ आता भक्तिवांचोनी योग ।
 याचेची नांव महारोग । हे ही बोलिले श्रीरंग । मुचकुंदासी
 निजमुखे ॥ १२३ ॥ “ युंजानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः ।
 अक्षीणवासनं राजन् हृदयते पुनरुत्थितम् ” स्कंध १० अ० ५१ श्लो. ६१
 अर्थ-राया माझिया भक्तिविण । प्राणायामादिकीं निरोधलिया मन ।
 आत्मस्वरुपी लाविलीया वळें करून । पावे व्युत्थान वासनावशें
 ॥ १२४ ॥ अरे नपुंसक काय ब्रह्मचारी । कीं मंदाग्नि काय निराहारी ।
 पोहणार वायु कोंडोंनि उदरी । कैसे होती महासुनि ॥ १२५ ॥ मंज-
 वांचोनि कांहीं । आकैवल्य जया नाहीं । तेचि वासनारहित हृदयी ।
 येर भवडोहीं बुडाले ॥ १२६ ॥ जैसे विषमिश्रित उत्तमान्न । तैसे वासना
 मिश्रित आवघे साधन । आरंभिताचि संशय दारुण । मग फळ संपन्न
 कासयाचे ॥ १२७ ॥ भक्तिवाचोनि फळेल योग । तरी मुक्त होईल
 अवघे जग । कामी पुरुष ही अव्यंग । धरिती कामिनीअंग समार्धीत
 ॥ १२८ ॥ भक्तिवाचोनि ज्ञान । वृथा होईल ऋषीवचन । शास्त्र बाहु
 उभारून । बोलतु असे ॥ १२९ ॥ “ नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न
 शोभते ज्ञानमलं निरंजनम् । कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे
 न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ” अर्थ-भगवद्भक्तिविरहित । ब्रह्म
 ज्ञान क्रियावर्जित । जाहालिया ही मुक्त । शोभा न पावे ॥ १३० ॥ जे
 सदा उपजवी अहंकार । ऐसे कर्म जरी निष्काम समग्र । तरी ईश्वरार्पणा-
 विण साचार । शोभा केवि पावेल ॥ १३१ ॥ एवं व्यतिरेके पाहतां ।
 भगवद्भक्तीची ही व्यवस्था । आतां सकळासी मूल तत्त्वता । भक्तिताचि

एक ॥ १३२ ॥ “ वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः । जनय-
 त्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहैतुकम् ” अर्थः—भगवतांच्या ठायीं । दृढ
 भक्ति ठेविलीया पाही । वैराग्य होय गुणीं विषयी । इच्छा नसताही
 उपजे ज्ञान ॥ १३३ ॥ ज्ञान स्वभावे प्रकाश । ते इच्छेविण उपजे येथ
 कवण विशेष । परी भक्ति वांचोनि तयास । शोभाचि नये ॥ १३४ ॥
 म्हणाल ज्ञान वाक्याधीन । तरी यथोपाधिनिवर्तकवाक्यही सद्गुरु-
 भक्त्यधीन । किंवा भगद्भक्तिविण । सामान्यज्ञानें आनंदू नव्हे ॥ १३५ ॥
 येन्येर विदांक्षविमुक्तमानिन स्वयंस्तभावादविशुद्धबुद्धयः । आरुह्य
 कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतंत्यधोऽनादृत्युष्मदंघ्रयः ” (भागवत
 स्कंध १० अ० २ श्लोक ३२ अर्थः—देव म्हणती कमललोचना ॥
 न भजतां तुझिया चरणा । देहाभिमानचि आत्मपणा । नेवोनि मुक्त-
 पणा मानती शब्दें ॥ १३६ ॥ मी विष्णूदत्त झालो मुक्त । ऐसा
 नामरूपाभिमान उभारिती तेथ । नामावच्छिन्न मोक्षताहंकृत ॥
 धरील्याविण निषेधू न घडे ॥ १३७ ॥ म्हणवोनि तयाप्रति । अणुमात्र
 नसे तुझी संविती । वादे बुद्धी ही निश्चिती । अशुद्ध जयांची ॥ १३८ ॥
 नाहीं तुझे ठायीं प्रेम । तेणें विषयीं ही वाढे काम । आणि शब्द-
 पांडित्य करणें परम । अभिमान मात्र वाढवी ॥ १३९ ॥ किंवा विवेक जरी
 जाहला । नामरूपाभिमान जरी सुटला । तरी पुरुषबाहुल्यादि सांख्य
 धर्म तयाला । न सोडिती ॥ १४० ॥ म्हणोनि असंग तितुक्या पुरता ।
 तो होय भगवंता । तेणें वासनाक्षयें मोक्षपथा । गेलाचि होय ॥ १४१ ॥
 परी तुझिया भक्तिविण । नुपजे सर्वात्मप्रेम पूर्ण । म्हणोनि पुनः होय पतन ।
 मायावर्ती तयाचे ॥ १४२ ॥ “ तथा न ते माधव तावकाः क्वचित् भ्रश्यन्ति
 मार्गात् त्वयिबद्धसौहृदाः । त्वयाभिमुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायका-
 नीकपमूर्द्धसुप्रभो ” तैसे न होती तुझे दास । जयास केवळ तुझीच आस ।

संसारीं सर्वदा उदास । निर्दोष यश गाती तुझे ॥ १४३ ॥ ते तुझिये
समार्थीत स्वयें विदेही । मग तूचि आवेशे त्यांचे देहीं । क्रिया करिशी
सर्वही । दयाघना ॥ १४४ ॥ आणि त्याचे न नाशे ज्ञान । पिशाच
सम तम नाही म्हणोन । हाचि दंश निदर्शन । विश्वनाथ पंडितही
करिती ॥ १४५ ॥ “ अनन्यार्थितयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् । गी. अ. ९ श्लोकः २९ अर्थ-जे
मजवाचोनि इतर नेणती । माझी समाधी दिवस राती । भोगिती त्याच्या
देहीं मी श्रीपति । आवेश भोग क्षेम करी सर्व ॥ १४६ ॥ त्या अप्राप्ता
पुरवी । प्राप्ता चोर नुरवी । त्याची आशा पुरवी । आवची ऊर्वी
मरोनि ॥ १४७ ॥ ऐसे स्वये बोलिलास देवा । म्हणोनि निर्भय भक्ति ठेवा
लागला त्याचा त्या भवगोवा । ठेवणें नांवा विटालू ॥ १४८ ॥ भग-
वन्नक्ता येतां विघ्न । विघ्ना. पाठीं पोटीं तू भगवान । यालागी तुवा
रक्षिले भक्तजन । ते निर्भय पूर्ण विचरति ॥ १४९ ॥ विपुल गुरु-
मायेचे शरीरीं प्रवेशला । इंद्राकडे जावे वाटे तिजला । परी अवयवा
सकळा । बांधिले तेणें ॥ १५० ॥ महाभारतीं ही कथा । अभिप्राय कीं
गुरु मायेचे ज्ञान न नाशिता । कायाप्रवेश झाला करितां ।
विपुल सच्छिष्य ॥ १५१ ॥ तरी मग ज्ञान न नाशिता भक्तांचे । काया
वेशें करी काम त्याचे । येथ कांहीं संशयांचे । कारणचि नाही ॥ १५२ ॥
प्रेमरसायन-“ नित्यसमाधियुक्तानां गोपीनां व्यवहारनिष्पात्तिर्भगवतैव
परमकारुणिकेन निर्वाह्यते । तासु भूतावेशन्यायेन प्रवेशोपगमात् ।
नचात्र मानाभावः ” नित्यमेव निमग्नास्ताः कृष्णप्रेमसमाधिषु । न कदापि
वियुज्यंते गोप्यो विरहभीरवः (प्रथमलक्षणखंड श्लोक ६७) सत्त्वं न चे-
द्वातरिदं निजं भवेद्विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनम् । गुणप्रकाशैरनुमी-
यते भवान् प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः ” (भागवत स्कंध १० अ०

२ श्लो० ३५) पांच इंद्रिये कां त्रिगुण । ययाच्या प्रकाशावरून । तुज
 सर्व साक्षित्वाचे अनुमान । भक्तिरहित विवेकी जन करिती ॥ १५३ ॥
 परी येथ अनुमान म्हणतां । हांसे येईल तार्किकचित्ता । अनुमानासी
 सहचार तत्वता । प्रत्यक्ष पाहिजे ॥ १५४ ॥ अग्नि धूम
 देखिल्याविण । पर्वतीं अग्नीचे धूमावरून । करितां नयोचि अनुमान ।
 निश्चयो जाण हा एक ॥ १५७ ॥ परी दार्ष्टीं विपर्ययो । जोवरी मी
 मानी देहो । आणि आवरणें भरला जीवो । तोवरी अपरोक्ष ज्ञान नोहे
 ॥ १५६ ॥ अपरोक्ष ज्ञान सहचाराविण । वृथा होईल गुण प्रकाशानुमान
 नित्यानुमेय म्हणता जाण । तरी येथ युक्तिविण वचन साह्य ॥ १५७ ॥
 वचन सहाय जरी घेयावे । तरी सांख्यास कां रक्षावे । श्रुतीतें उपेक्षावे ।
 हें कोण ज्ञान ॥ १५८ ॥ म्हणोनि अनध्यस्तविवर्त हे स्वरूप । न
 पावता दृष्टिपंथ । तरी ब्रह्मज्ञान तेथ । कार्यासे होय ॥ १५९ ॥ अहो
 मनुष्य देह जाहला । आणि सद्गुरुत्वे नाश्रयिला । तरी मुक्तिपंथे नेला ।
 कवण तेणें ॥ १६० ॥ एरवी तुझे वचनें । वृत्तिया आत्माकार होणें ।
 नातरी कोण्या अनुमानें । पाविजेल तेथ ॥ १६१ ॥ वचनमात्रें बाल्लाते ।
 विश्वासें एके चित्ते । पावविणें माते । जेवि घडे ॥ १६२ ॥ तेवी
 कृपामात्र वचनें । होय ते येणें मानें । आणि निष्ठा दृष्टि देखणे । तें
 निष्ठाचि भरे ॥ १६३ ॥ कां विश्वरूपादिदर्शनें । तुझीये लहानसे
 तनु गुणें । एवढे जें देखणें । तें भवा मानणें ब्रह्मबिंदु ॥ १६४ ॥
 किंवा ज्ञान तें अनुमान मात्र राहे । प्रेमाचा स्पर्श नोहे ।
 तेणें आनंद सोय । न सांपडे ॥ १६५ ॥ एरवी अनुमानाच्या कोटी ।
 हेतुसाध्यदृष्टान्तपोटी । नित्य भेदाची परिपाटी । तेणे आटाआटी
 चुकेना ॥ १६६ ॥ भेदेचि अनुमानावे निर्गुण । आणि तेथ भोगावा
 शीण । तरी होका भेदे सगुण । भजता निर्गुण प्रेममय ॥ १६७ ॥

निर्गुणीं पावले सगुणीं भजता । एवं हरिपाठ स्फुरण एकनाथा ।
 साकार निराकारी तत्त्वता । भेदू न घडे ॥६८॥ मायाकार्य भगवच्छरीर । हे
 प्रेमनिंकुजी खांडिले समग्र । कीं माया नोहे दृष्टिगोचर । भूतकार्य
 ज्ञाल्याविण ॥ १६९ ॥ अघटितघटनापटु मायेस म्हणता । तरी
 स्वातंत्र्ये येणें सांख्यजडमता । पारतंत्र्ये अघटितघटनापटुता ।
 तरी अघटितघटनापटु ब्रह्म म्हणता कवण दोषू ॥ १७० ॥ द्वैत न
 होवावे म्हणून । मायेचे अंगीकरण । अविकारता ब्रह्मा कारण । सांगा-
 वया इष्टाचि ॥ १७१ ॥ येथेही विकारता न यावी । आणि मायाकार्य
 तुच्छ नोहावी । म्हणोनि तदवच्छेदे बरवी । अनध्यस्तविवर्त भगवत्तनु
 ॥ १७२ ॥ बिंबी सत्यसंकल्पत्वादिक । ते विंबाचि तदाकारक । हे
 अनध्यस्तविवर्तक । स्वरूप बोलिजे ॥ १७३ ॥ एवं देवाचेनि वचनै ।
 सकळासी मूळ भक्ति म्हणणें । तें बोलिजेल अनुगुणें । हृत्प्रवेशार्थ
 ॥ १७४ ॥ ननु प्रेमस्वरूप अनिर्वाच्य । तें केवि होईल वाच्य ।
 तरी ब्रह्मस्वरूप हि अनिर्वाच्य । आणि होय वाच्य महावाक्यें ॥ १७५ ॥
 तैसे प्रेमहि अनिर्वाच्य एक । परी प्रेमोदारेचि वाच्य देख । प्रेम अस-
 लियाविण सुरेख । गुणगान नव्हे म्हणोनि ॥ १७६ ॥ ज्ञान असतां
 वाच्य ज्ञान । प्रेम असताचि वाच्य गुण । येणेंचि अनिर्वाच्य
 व्याख्यान । जैसे कैसे घडो शके ॥ १७७ ॥ शत कोटी शब्द सांगतां ।
 कवणा नोहे ब्रह्मता । कवणा एके शब्देचि तथा । स्फुरो लागे ॥ १७८ ॥
 येथ कर्मचि जरी कारण । तरी कर्मा ही शब्द साधन । म्हणोनि
 शब्द व्याचेनि प्रमाण । तो भगवंत पूर्ण प्रसाददाता ॥ १७९ ॥ तेणें
 भगवत्प्रसादे सकळ । लाभ होय अलुमाळ । प्रेम व्याख्यानहि
 केवळ । तैसेचि आहे. ॥ १८० ॥ एवं प्रथम सूत्री निरूपिले । भक्ति
 ग्राह्यत्व बोलिले । व्याख्यानचि उपयोगिले । निश्चये येथ ॥ १८१ ॥

व्याख्यास्यामः इति । म्हावयाचे कारण निश्चिति । की हे भगव-
त्कीर्तन भक्ति ॥ एर नाही ॥१८२॥ ज्ञान वाक्यानुसृत । नोहेचि गा
यथार्थ । ते वाक्ये उपजत । म्हणोनिया ॥१८३॥ येथ तंत्र व्याख्यान ।
नोहे भक्तीचे कारण । भक्तीचे कीर्तन । म्हणोनिया ॥१८४॥ यद्यपि
कीर्तन गौणी भक्ति । नवविधानिविष्ट म्हणती । तथापि गौणी परस्व
येणें उक्ति । प्रकारान्तरे ॥१८५॥ कर्तव्यत्वेकरून । नवविधेस गौणी-
पण । प्रेम विदारे होता उद्गीर्ण । तरी पराही ते ॥१८६॥ येथ शतावधि
विरोधोक्ति । प्रेमोद्भवा उपयोग येती ॥ जैशा नाना प्रक्रिया वेदान्ती ।
ब्रह्मबोधोपयोगी ॥१८७॥ म्हणोनि तेणें व्याख्याने । कीर्तनी देहें
ब्रह्मरूप होणे । आणि आणिका श्रवणें । करणे चित्ते ॥१८८॥ अध्ययन
अध्यापन । आधविद्या गुरुशिष्यपण । एकी एका लोटांगण । निर-
भिमान सहज सुखे ॥१८९॥ एवं प्रथम सूत्राभिप्रावो । साच बोलवी
आळंदीरावो । आतां द्वितीय सूत्राभिप्रावो । परीसाहो महाजन
॥१९०॥

जय जय सद्गुरु सच्चिदानंदा । जय जय सद्गुरु परम
अभेदा । जय जय सद्गुरु जगदांशुरेकंदा । आळंदीपते
॥ १ ॥ कवणें एके गुणें । तुम्हा स्तवितां धीटपणें । तो प्रमादहि तेणें ।
क्षमाचि होय ॥ २ ॥ नवल तुमची दयागरीमा । प्रमादें प्रमाद होय
क्षमा । म्हणोनि विवाद पुरुषोत्तमा । अनुपपन्न ॥ ३ ॥ अहो तुमचे
करावया स्तवन । तुम्हासम आहे कवण । म्हणोनि वर्णिता चुकती गुण ।
तेणें प्रमादपण सहजचि ॥ ४ ॥ परी प्रमादेंचि तुमची प्राप्ति । होये
याळागीं तुम्ही दयामूर्ति । आतां “ देव दयाळु असता तरी । तारावी
आवधी क्षिति ” इत्यादि उक्ती । अचर्चाते ॥ ५ ॥ प्रमादेंहि कांहीं
एक । क्षमा करणोंचि सम्यक् । उद्धरिता इतर प्रमादी अनेक । तरी जड

सकळीक होती जीव ॥ ६ ॥ जडाते उद्धारसौख्य नाही ॥ आणि
 चेतनाते स्वप्रवृत्तिविण उद्धार नाही ॥ म्हणोनि आपुला संकोच फणी-
 शायी । दयालुपणें दाखवितु ॥ ७ ॥ येथ स्वभावतंत्र ईश्वर बडो । ऐसे
 म्हणतां जिव्हा झडो । चेतनाविण जडकृति नुषडो । हे ईश्वरतंत्र
 स्वभावता ॥ ८ ॥ किंवा दयेचें मुख्य लक्षण । यथा भावना तथा
 भवन । ते परमेश्वरी आहे म्हणून । कृपानिधान कृपालु ॥ ९ ॥ अथवा
 जे संसारिक । ते मोक्षहि न मानिती अधिक । तथा वळें उद्धरता होय
 दुःख । म्हणोनिही आक्षेप अव्यमान ॥ १० ॥ दया होय दीनावरी ।
 दीन नोहे संसारी । म्हणोनिही परमेश्वरी । न घडे शंका ॥ ११ ॥
 एवं सर्वसामर्थ्ये आक्षेप केला । तरी जीव स्वतंत्र ठेवावयाला । निज
 सामर्थ्य संकोच केला । दयालुपणें भगवते ॥ १२ ॥ जैसे यशोदे घरी ।
 दही लोणी मागे करी । आपुळे दैविक सामर्थ्य अंतरी । झांकोनिया
 ॥ १३ ॥ असो हे आक्षेपादि समस्त । वर्णनहि प्रमाद येथ । तरी
 जितुके दिधले तितुक्यांत । आम्ही संतुष्ट असावे ॥ १४ ॥ एरवी
 यांचा विचार स्वमतीं केला आहे अन्य ग्रंथी । ऐसिया भगवतीं
 ठेवणें प्रीति । या नांव भक्ति सदभिमत ॥ १५ ॥ तंव एक शुष्क
 वेदान्ती उठला । म्हणे मायायुक्त परमेश्वराला । बहु मानिता कैसा
 जाहला । भक्तिमत तो ॥ १६ ॥ तंव सिद्धान्ती म्हणे अहा । हें
 ज्ञानाचें वैभव पहा । चैतन्यासहित मायेचा हा । निषेध करी
 ॥ १७ ॥ जीवासी ज्ञान झालिया । अविरोध प्रारब्ध तथा ।
 ते भोगितां लाज न वाटे यथा । ईश्वरा अविरोध
 माया आक्षेपी ॥ १८ ॥ तत्त्वज्ञानी गुरू । प्रारब्धाविरोधि ब्रह्माकारू ।
 शिष्यासी उपास्य होय निर्धारू । तरी शुद्धसत्त्व मायानुकूल परमेश्वरू ।
 अनुपास्य कां ॥ १९ ॥ एरवी तरी प्रेमाचे लक्षण । प्रियाचे न दिसती

अवगुण । जयांचे विषयप्रेमे आंधळे नयन । ते विषयांतील अवगुण काय पाहती ॥२०॥ तेविं परमेश्वरीं प्रेमा धरितां । तरी अवगुणी माया न भासे सर्वथा । प्रेमाचा स्वभावचि तत्वता । प्रियाचे अवगुण न दिसती ॥२१॥ अवगुणी माया देवाचे ठायीं । हे भक्तासीं न भासे कांही । भक्तांचे अवगुण शेषशायी । कल्पांतीही निरखेना ॥२२॥ अहो माया आहे म्हणून । जीवाची अविद्या क्षमा करी भगवान । जो आपुला न पाहे अवगुण । त्याचा अवगुण आपण केवि पहावा ? ॥२३॥ एवं माया मानोनी भगवंता । आम्ही समाधान केले तत्वता । कीं दुर्जनतोषन्याये वेदान्ता । भक्ति आवडो म्हणोनी ॥२४॥ क्षणी म्हणाल माया नीच । तरी ब्रह्म कां जाहले उच्च । माया बंधक म्हणोनी म्हणाल नीच । आणि ब्रह्म उच्च मोक्षदायक म्हणूनी ॥२५॥ तरी बंध मोक्ष दोन्ही । माया-कावित हे वेदान्तवाणी । मग उच्चनीचत्वे स्थानीं । मायेच्याची ॥२६॥ आणि ब्रह्म अविद्येसही आधार । तरी तेचि नीच होईल साचार । म्हणोनी शुद्धसात्विक परमेश्वर । करुणाकर सेवाना ॥२७॥ एरवी प्रतिभासरमार्थसत्ता । दोहोंत परस्पर नाहीं उच्चनीचता । अविरोधे लीलमात्रता । सुखसंपन्नता सर्वत्र ॥२८॥ आतां मधुराऽद्वैती । मायास्पर्श नाहीं भगवंतीं । प्रतिविवापेक्षिक विवत्वारोपावच्छिन्नविबभूतीं । मायेपहिती करुणार्थी ॥२९॥ जोवरी दृढ देहभाव । तोवरी द्वैताचा अहंभाव । परी प्रजावया मात्रव । समाचि प्रेम ॥३०॥ जेव्हां जीवबुद्धी बळकावे । तै अंशाभिमान स्वभावें । परी देवासी सेवावे । हे सम प्रेमचि ॥३१॥ आत्मबुद्धीने अद्वैत । परी जीवन्मुक्तींत भगवंत । सहज सेवावा आवडत । आपणा आपणांत साक्षिपणे ॥३२॥ म्हणौनि द्वैत विशिष्टद्वैत अद्वैत । हे जानाभिमानाचे चाळे समस्त । सेव्य मात्र भगवंत । नंद-तनय कनवालू ॥३३॥ एवं

कवणेहि परी । भगवंताची आवडी पुरी । बोलिली आहे ब्रह्मकुमारी ।
 भगवद्भक्ती ॥ ३४ ॥ तब पुनः एक वेदान्ती । उठोनि म्हणे नाही
 संमति । शुद्ध आत्मप्रेम सांगे श्रुति । त्याविण भगवद्भक्ति गौण
 सांगे ॥ ३५ ॥ “न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्प्रात्मनस्तु
 कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया
 भवन्ति आत्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । (बृहदारण्यक अ० ४
 ब्राह्मण ५ आचि ६) सिद्धान्ति म्हणे या श्रुती । तुज पाठ हे कळले
 मजप्रति । परी अर्थाविण वाचिता पोथी । घाणा रगडिती तैसे ते
 ॥ ३६ ॥ या श्रुतीचे येथ कांहीं । भगवत्पूज्यपादभाष्य नाही ।
 आणि वार्तिक तेही । तैवेचि आहे ॥ ३७ ॥ आत्मपुराणीं शंकरानंद ।
 ब्रह्म शब्दाचा अर्थ विशद । ब्राह्मणजाति करिति प्रसिद्ध । आणि
 काकारामहि तट्टीकेंत ॥ ३८ ॥ म्हणोनी येथील ब्रह्म शब्दाच्या
 ईश्वरार्थी । नाही व्याख्यानजन्य प्रतिपत्ति । यालागी न म्हणवे
 भगवद्भक्ति । गौण आत्मप्रीतीहूनि ॥ ३९ ॥ श्रुतीत देवा हे बहुवचन ।
 यालागी येथ देवता बोलिल्या ईश्वरामिन्न । परमेश्वरप्रीतिनिषेधन ।
 नाही केले या ठायी ॥ ४० ॥ पुनः इया श्रुती । आत्मव्यतिरिक्त
 भोग्य निषेधती । भोक्ता आत्मा प्रतिपादिती । परी साक्षि आत्मप्रीति
 याहोने उच्च ॥ ४१ ॥ हे पंचदशीतील तृप्तिदीपांत । बोलिले
 विद्यारण्य भारतीतीर्थ । आणि टीका करिता समर्थ । रामकृष्णही
 बोलिले ॥ ४२ ॥ “ भोक्ता स्वस्यैव भोगाय पतिजायादिभिच्छति ।
 एष लौकिक वृत्तांतः श्रुत्या सम्यगनूदितः (तृप्तिदीप २०१) टीका
 ननु तर्हि “ आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति इत्यात्मशेषत्वं भोग्यस्य
 कथं प्रतिपाद्यत इत्याशंक्य न कूटस्थात्मशेषत्वं प्रतिपाद्यते किंतु लोक-
 प्रसिद्धोभयात्मकभोक्तृशेषत्वमेव श्रुत्या नूद्यत इत्याह भोक्तेति ” लोक-

व्यवहारसिद्ध । जो अज्ञानें भोक्ता बोलिला प्रसिद्ध । तोचि सर्वाहूनि
 प्रिय विषद । केला अनुवाद श्रुतीनीं ॥४३॥ सर्व भोग्य आत्मयासाठीं ।
 प्रिय हे श्रुतीनें अनुवादिली गोष्टी । नाही उपदेशिली मोठी । लोक
 व्यवहारसिद्ध म्हणूनी ॥४४॥ यालागीं श्रुतीतील देवपद । भोग्य
 सांगे देवपद । म्हणोनि भोक्त्या आत्म्याची प्रियता प्रसिद्ध । दाखविली
 श्रुतीनीं ॥ ४५ ॥ कूटस्थ आत्म्याची प्रीयता कांहीं । या श्रुतीनीं
 दाखविली नाही । ऐसा श्लोकाचा भावार्थ लवलाही । टीकेसहित
 जाहला ॥ ४६ ॥ जरी याची तृप्तिदीपांत । 'कूटस्थः शेषितः श्रुतौ'
 इत्यादि पदे विख्यात । तथापि 'निदिध्यासितव्य' म्हणूनी जो श्रुतीत ।
 सांगितला आत्मा ॥ ४७ ॥ तद्वाक्यपरती पदे होती । उपदेशन्याये
 संभवती । प्रियता तंव लोकप्रसिद्ध निश्चिती । यालागी भोक्तृशेषता-
 ख्याति योग्य ॥ ४८ ॥ लोकव्यवहार स्वभाव । की भोक्ता आत्मा
 प्रिय सांगणें सावेव । परी त्याहूनि शुद्ध परमात्मा स्वयमेव । अतितम
 प्रिय ॥ ४९ ॥ हाचि संभवे उपदेश । नातरी अनुवादे व्यर्थता
 श्रुतीस । म्हणोनि श्रुति कूटस्थशेष । तृप्ति दीपीचि । बोलिली
 ॥ ५० ॥ अहं ज्ञानदृष्टान्ते साक्षि ज्ञान सिद्ध स्थिति ।
 प्रज्ञानं ब्रम्ह महावाक्योक्ति । तेवि भोक्त्या आत्म्याची सांगोनि
 प्रीति । श्रुति भगवद्भक्ति उपदेशी ॥५१॥ सात्वत श्रुति ही प्रमाण ।
 श्रोती ऐकावी सावधान । कीं प्रिय परमात्माचि आपण । म्हणोनीया
 ॥ ५२ ॥ गाई गोपाळ वत्स गोविंद । जाहला जेव्हां प्रसिद्ध ।
 गाई गोपीस शुद्ध । मातृता आजी ॥ ५३ ॥ तेचि दशम पूर्वाध
 तेरावियांत । पंचवीस सवीस श्लोका आंत । निरूपिले आहे यथार्थ ।
 सावधान चित्त देऊनि ऐका ॥ ५४ ॥ गोगोपीनां मातृताऽस्मिन्
 सर्वा स्नेहद्विकां विना । पुरोवदास्वपि हरेस्तोक्रता मायया

विना ॥ अं ५ ॥ स्कं १० ॥ अं १३ श्लोक २५ ब्रजौकसां स्वतोकेषु
स्नेहवल्यान्ममत्वहम् । शनैर्निःसीम ववृधे यथा कृष्णेत्वपूर्ववत्
श्लोक २६ टीकाः—एतावत्तु वैषम्यं कृष्णस्यापि
दुर्निवारमासीदित्याह गोगोपीनामिति गवां गोपीनां चास्मिन्
कृष्णे मातृता उपलब्धनादिरूपा पुरोवदेवासीत् किंतु स्नेहद्विकं
विना स्नेहाधिक्यंस्त्वदानीं विशेष इत्यर्थः । आसु गोगोपीषु
हरेस्तोक्ताच्च बालभावनानापि पूर्ववदेवासीत् किंतु मायया
विना समेयं माताऽहमस्याः पुत्रं हति मोहांविनेत्यर्थः ॥ २५ ॥
स्नेहद्विमेव दर्शयति ब्रजौकसामिति । यथा कृष्णे यशोदा-
नंदने स्वपुत्रेभ्योऽपि स्नेहाधिक्यं पूर्वमासीत् इदानीं
स्वतोकेष्वपि तयैवावर्धतेत्यर्थः । आ अन्दं यावत्संवत्सरं निःसीम
यथा भवति ॥ २६ ॥ भावार्थः—भाषासूत्र-भगवंताप्रति यां स्थानीं
जननीं गाई गोपिका । पूर्व पुत्राहूनि देवि स्नेहं वाढे विशेषता ॥ १ ॥
माया मोहाविर्णे देव बालभावेचि खेळतो । ओव्या—जैसी पूर्वीं
नंदनंदनीं प्रीति अधिक स्वपुत्राहूनि । होती तैसीच या स्थानी ।
वाढली कृष्ण शालिया सुत ॥ ५५ ॥ एवं तेरावियांत निरूपिले ।
ते चवदावियांत आक्षेपिले । शुके तयाचें समाधान केले । तेही
श्लोकः एकावें ॥ ५६ ॥ ब्रम्हन् परोद्भवे कृष्णे इयान् प्रेमा कथं
भवेत् । योऽभूत्पूर्वस्तोकषु स्वोद्भवेष्वपि कथ्यताम् । स्कंद १०
अ० १४ श्लोक ४९ परिक्षिती म्हणे वेदवर्षा । अहो जी
आंगुष्ठं शुकाचार्या । गोपींचे ठावी आर्या । एवढा कृष्ण प्रेमा कैसा
॥ ५७ ॥ गुणवान दुसरिया पुत्राहूनि । आपुलिया पुत्रीं निर्गुणीं
प्रेम दृष्ट आहे जनीं । मग परोद्भवी कृष्णीं । गोपीप्रेम कैसा
॥ ५८ ॥ इया परिक्षितीच्या बोल । तो जगद्वंधु संतोषला । मम

उत्तरीं प्रवर्तता । सिद्धांतवशे ॥ ५९ ॥ आत्माय जे पुत्रादिक ।
 तथा हूनि आत्मा प्रिय एक । कृष्ण परमात्मा निष्कलंक सर्वथा
 प्रिय ॥ ६० ॥ भोग्यांचा भोक्ता पति । परमात्मा सकळांचा
 पति । परमात्म्या नाही अन्य पति । हे ऐतरेयादि श्रुती बोलिल्या
 ॥ ६१ ॥ “ सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैक बल्लभः । इतरेष्वप्य
 त्रित्ताद्यास्तद्रत्नभूतयैव हि ॥ ५९ ॥ तद्राजेंद्र यथा स्नेहः
 स्वस्वकृत्मानि देहिनाम् । न तथा ममतालंबिपुत्रवित्तगृहीदषु ”
 ॥ ५९ ॥ म्हणोनि आत्मता जेथ । प्रत्यक्ष दिसे प्रेम तेथ । ममतालंबि
 देहादि समस्त । तेथ प्रेम न दिसे ॥ ६२ ॥ “ देहात्मवादिनांपुंसां-
 मपि राजन्यसत्तम । यथा देहः प्रियतमस्तथा न ह्यनुपेक्षतम्
 ॥ ६२ ॥ देहोऽपि ममतामाकुचेत्तर्ह्यसौ नात्मवाप्रियः ।
 यज्जीर्यत्यपि देहस्मिन्जीविताशावलीयसी ॥ ६५ ॥ ” देहात्मवादि
 जे चार्वाक ते ही ममतावलंबि पुत्रादिक । देहासमप्रिय न मानो
 निःशेख । म्हणोनि आत्मप्रियता निष्टक अनुकूल ॥ ६३ ॥ आतां
 धार्मिक जे होती । ते धर्मासाठीं देह त्यागिती । परी परलोकीं सुख
 इच्छीती । आत्मयातें ॥ ६४ ॥ अल्प विवेकें देहममतावलंबे । होता
 धर्माशा होय अविलंबे । जीविताशा विलंबे । दुर्बल होय ॥ ६८ ॥
 किंवा रोगादिकें देह पडेल तसाच । ऐसा निश्चय झालियाहि ऐसाच
 जीवितनृणां भास घे लाच । ती आत्माच्यासैं ॥ ६६ ॥ “ तस्मात्प्रि-
 यतमः स्वात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् । तदर्थमेव सकलं जगदेतच्चराचरम् ”
 ॥ ६४ ॥ म्हणोनिया जीवा । आत्माचि प्रिय वाटे सर्वा । तस्रो-
 ग्यत्वे विश्वा । प्रियता घडे ॥ ६७ ॥ आतां या आत्म्याच्या ठायीं ।
 मसता वा संबंध नाही । तरी प्रियता जे उपजे लवलाहि । ते वस्तु-
 सौंदर्य ॥ ६८ ॥ तथापि रसस्वार्दी अभिमान । तेणें दुःख होय उपपन्न । परी

ते दुःख अविवेकिया कारण । सर्वथाही समजेना ॥ ६९ ॥ म्हणोन मोक्तृयेष
 लोकसिद्ध प्रीति । जी संगत आहे बृहदारण्यक श्रुति । तीचि वेऊनि
 दृष्टान्ती । सात्त्विक श्रुति भगवद्भक्ति सांगे ॥ ७० ॥ “कृष्णमेतन्मवे
 हित्वमात्मानमखिलात्मनम् । जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति
 मायया ” ॥ ५५ ॥ तैं श्री मागवतध्वजमुखरयी । म्हणे गा ऐके
 पसंक्षिती । श्रीकृष्ण आत्मयाचा आत्मा निदिचंती । “मित्यो मित्यानां
 चेतनस्चेतनानां” ही श्रुति साक्ष ॥ ७१ ॥ चेतनांचा ही चेतन म्हणोन ।
 आत्मयाचा आत्मा परमात्मा पूर्ण ॥ या लार्मी मोक्त्याहून । तेथ प्रीति
 अविक होषाची ॥ ७२ ॥ लोक प्रसिद्ध मोक्त्याची प्रीति । अनुवादाने
 सांगे श्रुति । की सिद्धान्ती भगवद्भक्ति । परम प्रीति परमात्मी ॥ ७३ ॥
 माषासूत्र “देहदेहीभिर्भागोऽत्र नेत्रे विद्यते क्वचित् ” । या
 महावाग्रह वाक्या । कृष्ण ब्रह्मतु स्फुट ॥ १० ॥ तथापि
 देहवद्भव मायेने मायिकजन्मा । तेही लोक हिताखाठी न
 स्वार्थी पश्येकृत ॥ २५ ॥ मायाकार्य समकच्छीस । वाही
 हें प्रेमनिकुंजी निरूपिले समग्र । अनन्यस्तविवर्त करुणाकर ।
 विवभूत परब्रह्म ॥ ७४ ॥ सत्तात्रयवादी सत्तात्रयवादी । या परमात्म-
 याची प्रसिद्धी । म्हणोन येथ त्रिशुद्धि । वैसि प्रेम् ॥ ७५ ॥ आतां
 मूर्तिरूप श्रीकृष्ण । तेथ प्रेम नोहे उपपन्न । हें कोलणें असंपन्न । जनांचे
 की ॥ ७६ ॥ आत्मयाचे ठायी प्रेमकरण । सर्वथा नोहे ज्ञान ।
 अज्ञातासहीत तदव्यासें करून । आत्मप्रेम आहे म्हणूनी ॥ ७७ ॥ येथ
 तंव परमात्माचि ब्रगटे । तरी वस्तुसौंदर्य प्रेम कां न दाटे । या लार्मी
 शंका न घटे । श्रुत्यन्वये भक्तिविषयी ॥ ७८ ॥ कृष्णास यकूनि
 दुग्धाकडे । यशोदा कां गेली हा पूर्वपक्ष न घडे । यमलार्जुनार्थ कृष्णेचि
 मोहिले हे उघडे । दिसे तेथ ॥ ७९ ॥ किंवा भगवंतचि दुध मागेळ

म्हणूनी । रक्षावे हे समजोनी मेली जमनी । ऐसा व्यक्तीकारी संतजनी ।
काढिला अभिप्रावो ॥ ८० ॥ किंवा दुग्ध माक्षिये स्तनी । भगवच्छ्रुति
पुरते आहे की नाही हे शंकुनी । दुग्धरक्षणा मेली जमनी हा ही
अभिप्राय निघो शके ॥ ८१ ॥ इतुकेही असोनी । ते कारण प्रसंगिले
नाही कोणी । म्हणोनी उपदेश्य भगवद्भक्तिरत्नांनी । वेकाही नेहे
८२ ॥ अगो ऐसी श्रौभक्तवती । अलंकार जी उपजे प्रीति । त्याचे नांव
भगवद्भक्ति । हे सांगती सूत्रकार ॥ ८३ ॥

सात्वत्स्मिन् ॥ २ ॥

“सा” हे लक्ष्यनिर्देशपद । परमप्रेमरूपा लक्षणपद । अस्मिन् हे
अधिकरणपद । भक्तिताराणी ॥ ८४ ॥ इदमस्तु सन्निकृष्ट हा नियम ।
अपरोक्ष सांगे पुरुषोत्तमु । आणि अंतर्बोधीप्रतिपादक निगमू तेचि
बोधी ॥ ८५ ॥ “यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानं यमयति” । इत्यादि बृह-
दारण्यकश्रुति । भगवदपरोक्षता सांगती । आणि जागृच्छ्रुति हि अस्ती
ऐशा ॥ ८६ ॥ “उपद्रष्टानुमंताच्च भर्ता भोक्ता महेष्वरः । परमात्मेति
चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥ ५ अ० १३ श्लोक० ” याचि देही
हृदयदेशी । ओळख होय परमपुरुषी । ते विशेषपण विशेष्यी ।
बोलिली ऐशी अवधारा ॥ ८७ ॥ जो जीवासमीप दावोनि द्रष्टा । येणे
हि मिळे अपरोक्षप्रतिष्ठा । आणि अनुमंतृचेष्टा । अपरोक्षाचे ॥ ८८ ॥
भर्ता येणे माने । सकळ सुखसाधन पाळणे । अपरोक्षपणे । प्रत्ययत्वा
चे ॥ ८९ ॥ भोक्ता म्हणूनि बोलिला । तो कर्मसमर्पणे वहिला ।
एस्वी भोक्ता नाही जाइला । परमात्मा कदा ॥ ९० ॥ किंवा जीवसंबंध
माधुर्यादिक । त्याचा भोक्ता दिसे आपण एक । “रमे रमेशो ब्रजसुंद-
रदरीभिर्यथार्भकः स्वप्रतिबिंबविभ्रमः” इत्यादि श्लोक । प्रमाण निष्क
चे विषयी ॥ ९१ ॥ म्हणोनि “नैवात्मनः प्रमुखं” इत्यादि श्लोकवि-

रेंधू । ऐसा येऊ न शके प्रवाद । महेश्वर परमात्मादि शब्द । उपजवी
 बोधू ईश्वराचा ॥ ९२ ॥ महेश्वरशब्द भक्तरक्षक । परमात्मशब्द
 प्राप्य एक । योगप्राप्य जगत्त्रालक । “ पुरुषः परः ” शब्द
 बोलिला ॥ ९३ ॥ “ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे ऽर्जुन तिष्ठति ” । सर्व
 भूतांच्या हृदयी परमात्मप्रतीति । ऐसी आहे जागृच्छ्रुति । आणि
 गुरुवाक्यप्रतीति सांप्रदायिक ॥ ९४ ॥ “ सर्व भूतांच्या अंतरी । हृदय-
 महाअंबरी । चिद्वृत्तीचिया सहस्रकरी उदयल असे जो ” ॥ ९५ ॥
 (शा० अ० १८ श्लो० ६१ ओवी १२९९) नमुनिया आळंदि
 वल्लभचरणातें । श्रुतिभार्वार्थ उकलिजे येथे । तो सिद्धि नेयावा
 श्रीमंतें । करुणावंते चतुर्णवाच्ये ॥ ९६ ॥ दोन प्रकारें हृदयी
 वृत्ती । दृष्ट ऐशा उपजती । चित्तवृत्ती आणि आणि चिद्वृत्ती ।
 विशेषणविशिष्टवै प्रतीति ज्यांची ॥ ९७ ॥ तेथे नाम रूपाचिया
 मोहरा । धावती चित्तवृत्ती सैरा । उपहितत्वे अस्ति भाति प्रियत्व
 परिकरा । चिद्वृत्ती दिसती ॥ ९८ ॥ यद्यपि अस्ति भाति प्रिय तिद्दी ।
 साक्षित्वे न येती प्रेरकस्थानी । तथापि चित्ताचे जीवचेतनी । प्रेरकत्व
 नये ॥ ९९ ॥ अंतर्बाह्य प्रदेश । दृष्टिसृष्टिवादी कल्पनाविशेष ।
 स्वप्नी अंतर्बाह्य प्रदेश । अंतरीच कल्पित जैवी ॥ १०० ॥ हें मांडुक्य
 वैतथ्यप्रकरणी । स्वयें बोलिले गौडपाद मुनि । म्हणवूनि बाहेरी वा
 अंतःकरणी । धावती वृत्ती ॥ १०१ ॥ त्या आवविद्या इदमाकार ।
 जाव भोक्ता अहमाकार । भोक्ता भोग्यासी प्रेरकप्रकार । न घडे
 सर्वथा ॥ १०२ ॥ भोक्ता भोग्या प्रेरकता । तरी मोडेल कर्मफळ-
 भोग्यवस्था । अनिष्ट फळ भोगावया तत्त्वता । कवण इच्छी ॥ १०३ ॥
 अथवा भोक्ताचि प्रेरी सकर्म भोग्याप्रति । तरी जैनागमाची
 जाहली प्राप्ति । मग बुडाले श्रुति-। प्रामाण्य सकळ ॥ १०४ ॥ अथवा

भोक्ता भोग्याते प्रेरिता । तरी प्रत्यक्षे मी सर्व कर्ता । ऐसा प्रत्यक्ष सर्वथा । यावा जीवाते ॥ १०५ ॥ तो प्रत्यक्ष नये म्हणून । आणि युक्तीसही विरोध पूर्ण । जीव अनेकत्वे की एकत्वे आपण । भोग्य प्रेरक हेतु असे ॥ १०६ ॥ प्रथम पक्षी स्वभोग्य की परभोग्य प्रेरी । अल्पशक्तित्वादि दोष येती आद्यपक्षावरी । आणि द्वितीयपक्षी सर्व शक्ति सार्वपरी । कलहचि उपजे येथे ॥ १०७ ॥ परस्पर इच्छाघाते । कलहचि उपजे येथे । मग राग द्वेष सर्वाते । सहजचि उत्पन्न ॥ १०८ ॥ एकत्वे जीव भोग्य प्रेरिता । तरी सुषुप्तिवीण प्रत्यक्षा नये सर्वथा । आणि दृष्टिसृष्टिवादी कर्ता भोक्ता । जीवाभास तो अनेकविध ॥ १०९ ॥ किंबहुना सर्व कर्ता । दृष्टिसृष्टिवादी कल्पिला म्हणता । यणेही जीवाची प्रेरकता । निमाली होय ॥ ११० ॥ “एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित् । भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ” इवेताद्वतर अ० १।१२. भावार्थः दृष्टिसृष्टिवादे पाहता । आपुल्याच ठायी तत्त्वता । भोक्ता भोग्य आणि प्रेरिता । हे तिन्ही ब्रह्मत्वे जाणावे ॥ १११ ॥ आत्मसंस्थ प्रेरिता म्हणता । ईश्वरा आली अपरोक्षता । आत्मभिन्न परभेद्वर मानिता । निषेधित स्मृती ॥ ११२ ॥ “आत्मस्थं यः परित्यज्य बाह्यं यजते शिवं । हस्तस्थं पिंडमुत्सृज्य लिङ्गात्कर्पूरमात्मनः (शिवधर्मोत्तर) “आत्मस्थ अपरोक्ष शिव सांझानि । जो बाहेर यजी शिव परोक्ष मानोनी । तो हातीचे सर्वस्व सोडोनि । अन्यत्र धावे ॥ ११३ ॥ भोग्य इदमाकार स्वप्नसम चित्तकल्पित । भोक्ता अहमाकार वृत्त्यवच्छिन्न जीव विख्यात । प्रेरिता परमात्माचिद्वृत्तिमंत । हे तिन्ही आत्मस्थ चेलनत्वे ब्रह्म ॥ ११४ ॥ जीवाचे साक्षिस्वरूप । ज्ञाने अचल प्रकाशे अमूप । तथा प्रेरक म्हणता साक्षेप । ईश्वरचि ते ॥ ११५ ॥ येणे ही

गुणें परमेश्वरी । अपरोक्षभूती निर्धारी । प्रेरकता पावे म्हणोनी
 साचारी । सर्वज्ञत्व सर्वशक्तित्वादि निर्धारी हृदयांतसि ॥११६॥
 समष्टि व्यष्टि हृदया भेद । चित्तर्नी दहरविद्या प्रसिद्ध । तेथ हृदयवि-
 शेचेचि फळ विशद । ब्रह्मादि लोक ॥११७॥ हा सृष्टिसृष्टिवाद-
 दश तत्त्वता । परी दृष्टिसृष्टिवादी पाहता । जीवात्मा इहपरलोकानुभव
 तत्त्वता । हृदयीच वे ही वासिष्ठोक्ति ॥११८॥ येणें ही माने परमेश्वरु ।
 अपरोक्ष होय निर्धारु । आणि तो चिद्वृत्तिसहस्रकरु । यास्तव आवृत नव्हे
 म्हणूनी अपरोक्ष ॥११९॥ परोक्ष होय आवरणापुरता । तरी तो अपरोक्षचि
 वस्तुता । दूरत्वउपाधीने नित्यपरोक्ष म्हणता । तरी अव्यापकता येईल ईशा
 ॥१२०॥ जरी बिंबभूत म्हणोन । उपाधिबहिः स्थान । परोक्षत्व कारण ।
 म्हणों लागे ॥१२१॥ तरी बिंब हे जिवाचे मूळचे रूप । प्रतिबिंब
 मात्र आरोप । यालागी अपरोक्षची हृदयदीप । परमात्मा तो ॥१२२॥
 बिंबा प्रतिबिंबा संधि नाही । म्हणोनी उपाध्यंतर ईश्वर नाही । हेकौटी
 न संभवेगा कही । अंतर्यामित्वश्रुतितत्त्वे ॥१२३॥ बिंबाप्रतिबिंबा
 खंड पडता । तरी प्रतिबिंबाची असिद्धता । म्हणोनी प्रतिबिंब-
 बासही व्यापकता । बिंबाची सिद्ध ॥१२४॥ दर्पण निरोधिना तेजाते ।
 म्हणूनि प्रतिबिंब उमटे तेथे । न उभारोनि बिंबखंडाते । सर्वयाही
 ॥१२५॥ माती बिंबनिरोधे खंड पाडी । म्हणोनी नोभवे प्रतिबिंब
 गुढी । येणे ही अपरोक्षता गाढी । जीवप्रतिबिंबापोक्षकबिंबत्वारोगव-
 च्छिन्न बिंबेशा ॥१२६॥ एवं चिद्वृत्तीचे सहस्रकर । तो हा परमात्मा-
 सर्वेश्वर । चिद्वृत्तिउपाहितत्वे कर । चिद्वृत्तीचे तयाते ॥१२७॥
 “आनंदो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः ब्रह्मणः ह्यपृथक्त्वेऽ-
 पि चैतन्यात् पृथगिवावभासंते ” । ऐसी पंचपादिकेंत पद्मपादोक्ति ।
 तयाचा अर्थ की सच्चिदानंद तिन्ही एक असती ॥ परी वृत्ति उपाहि-

तत्त्वे प्रगट भासती भिन्न ऐसे ॥ १२८ ॥ तो आनंद विशेष साकार ।
 अनव्यस्तविवर्त भगवच्छरीर । होय तेथ अविचल सुंदर । प्रेम ते
 भक्ति ॥ १२९ ॥ अवस्थात्रय तिन्ही लोक । प्रकाशुनि अशेष । अन्य-
 थादृष्टि पांथिक । चेवविले ॥ १३० ॥ तीन अवस्था लोक तिन्ही ।
 प्रकाशी जो हृदयीच राहोनी । कां अवस्था लोका हृदया वांचुनी ।
 स्थितीचि नाही म्हणोनिया ॥ १३१ ॥ सुषुप्ति अविद्याकारण । कार्य-
 प्रपंच जागृत्स्वन । जागृति तो इह लोक जाण । इहपरलोकतांघि स्वप्न
 बृहदारण्यक श्रुति म्हणे ॥ १३२ ॥ “ तस्य हवा एतस्य पुरुषस्य द्वे
 एवास्थाने भवतः ४।३।९ जीवाची दोन स्थानें असती । तया इह-
 लोक आणि परलोक म्हणती । स्वप्न एक मध्यवर्ती । तिसरें स्थान ॥ १३३ ॥
 स्वप्नामार्जी उभा राहोनी । जीव इहपरलोक देखे दोन्ही । वार्तिक-
 कारादिक या स्थानी । म्हणती ऐसे ॥ १३४ ॥ जीव ब्राह्मणी स्वप्न
 पाहे पूर्व जन्मीचे । तरुणणी स्वप्न पाहे या जन्मीचे । वृद्धणी
 स्वप्न पाहे पुढील जन्मीचे । हा दश वार्तिकांत पहावा ॥ १३५ ॥ बृह-
 दारण्यक मूळ वार्तिक । आणि योगवासिष्ठ देख । मिळविता जागृ-
 त्स्वप्न सकलिक । होती एकरूप निश्चयें ॥ १३६ ॥ सुषुप्ति माया बीज-
 भाव । जागृत्स्वप्न तो फळभाव । हे स्वयें बोलिले आळंदिराव ।
 भावार्थदीपेकेंत पंचदर्शी ॥ १३७ ॥ “ वस्तुर्शी आपुला जो अबोध ।
 तो उर्ध्वी आठुलैजे कंद । वेदान्ती हाचि प्रसिद्ध । बीजभाव ॥ १३८ ॥
 घन अज्ञान सुषुप्ति । तो बीजांकुर भाव म्हणती । येर स्वप्नहन जागृती
 हा फळभाव तीर्थचा ॥ १३९ ॥ तैसी इया वेदान्ती । निरुपणभाषा-
 प्रतीति । परी ते असो प्रस्तुती । अज्ञानमूल ॥ १४० ॥ ” अ० १५
 ईश्वराश्रित जीव उपाधि । अज्ञान जे बोलिजे आधी । तो
 बीज भाव आणि सुषुप्ति प्रसिद्धि । बीजांकुर भाव ॥ १४१ ॥ सुषुप्ति

अज्ञानस्वरूप । या लांगी बीजभाव तो अमूर्त । आणि येथोनिचि संकल्प । म्हणून अंकुर भावही ॥ १४२ ॥ तथापि सुषुप्ति । सांगा पुनरुक्ति । कारण कीं स्वप्नासम प्रपंचप्रतीति । जावद्दुर्यो दृष्टि वादे ॥ १४३ ॥ म्हणोनी स्वप्न आणि जागृति । सुषुप्तिफळाचि बोल्ले एव उक्तम सिद्धान्त जो वेदान्ती । तो येथ दाखविला ॥ १४४ ॥ म्हण ज्या तीन अवस्था । त्याचि तीन लोक गा तत्वता । त्यांचे प्रेर भगवंता । हृदयस्थाचि पातले ॥ १४५ ॥ यालागी त्या निष्कल अपरोक्ष म्हणतां न घेयावी शंका । हा ही प्रत्यय निका । स्पष्ट व आचार्य वदती ॥ १४६ ॥ असो रूपक हे तो ईश्वर । सकळ भूत अहंकार । प्रांधरोनी निरंतर । उल्लसत असे ॥ १४७ ॥ एवं इत कारोपहित चिद्वृत्तिकर । आतां जो सकळ भूतांचा अहंकार । तो जीव त्या वस्त्रांतर । अहमाकार वृत्युप्राहित दिवाकर ईश्वर असे ॥ १४८ ॥ अहंकार अनात्माध्यास घरी । तें प्रेरकता ये ज्या अंतराहंकारा चेतन परब्रह्म निर्धारी । परमेश्वर ॥ १४९ ॥ म्हणूनी भोक्तृशेष आत्मप्रीति । ते अहंकार गळता होय भक्ति । विवरणकार मुक्तप्र ईश्वर म्हणती । आणि भक्त्यहंकृतिनाशी भक्त भगवंतु ॥ १५० ॥ “ देवचि झाला भक्तु । ठांवचि झाला पंथु । ” म्हणोनी महाभ शान्तिपर्वणी । मोक्षधर्मी मुक्तचि उपास्य ही भीष्मवाणी । संतचि ईश्वर म्हणोनी । अनेक वाक्य ॥ १५१ ॥ सद्गुरु परमेश्वर हा तो सर्वत्र निर्धार । शिष्येचि कल्पिला होय गुरु । आणि मु ईश्वरः परदृष्टया ॥ १५२ ॥ आपण एक मुक्त जाहला । परी बद्ध प्रेरकत्वा आला । आधीं होतोचि कीं ययाला । अन्यप्रेरकत्व ॥ १५३ ॥ म्हणोनी सर्वथा उपास्य ईश्वर । हाचि श्रुतींचा निर्धार । तो अन विवर्त साकार । सर्वदा सेव्य ॥ १५४ ॥ तो तोहेचि मायाशरीर ।

श्रुति श्वेताश्वतर । सांगे तो विचार । एकावा श्रोती ॥ १५५ ॥ “ द्वे
अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनन्ते विद्याविद्ये निहिते यत्र गूढे । क्षरत्वाविद्याह्यमृतंतु
विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः—आचार्य भाष्यः—द्वे विद्या-
विद्ये यस्मिन्नक्षरे ब्रह्मणो हिरण्यगर्भात्परे ब्रह्मपरे परस्मिन्वा ब्रह्मण्यनन्ते
देशतः कालतो वस्तुतो वाऽपरिच्छिन्ने । यत्र यस्मिन् द्वे विद्याविद्ये
निहिते स्थापिते गूढे अनभिष्यक्ते विद्याविद्ये विविच्य दर्शयति । क्षरत्वाविद्या
क्षरणहेतुः संसृति कारणम् । अमृतंतु विद्या मोक्षहेतुः यस्तु पुनर्विद्याविद्ये
ईशते नियमयति सताम्यामन्यस्तत्साक्षित्वात् ॥ १ ॥ अध्याय ५

भावार्थः—श्रुतीचा शांकरभाष्यासहित जे आता बोलिलेले भावार्थ ।
परब्रह्मी विद्याविद्या स्थापीत । दोन्ही शक्ती ॥ १५६ ॥ तेथ अविद्या
जडली जीवा यथा । जे कारण नाशिवंत संसाराया । विद्या ते सात्त्विक
बोलिले माया । जी ज्ञानरूपे कारण मोक्षाते ॥ १५७ ॥ ह्या विद्या आणि
अविद्या दोन्ही । नियमी तो परमात्मा वेगळा याहूनी । राहिला असे साक्षि
होवोनी । हा श्रुतिभाष्यभावार्थ ॥ १५८ ॥ यांत ऐसी मंतव्य प्रतीति ।
कीं विद्याविद्या दोन्ही शक्ती । जरी परमेश्वरानियम्य होती । तरी
नियामकप्रतीति माया जन्य नव्हे ॥ १५९ ॥ आतां मायाऽवच्छेदाव-
च्छेदजन्य नियामकता । तरी हानि न घडे सर्वथा । तथा नियामका
भगवंता । स्वयें शरीर धरणें घडे ॥ १६० ॥ येथ आक्षेपिती भलते ।
कीं भगवच्छरीर अव्यापक होते । तरी तयांचे श्रीमते । परिहारिले
वल् ॥ १६१ ॥ “ हो कां जे कृष्णायाकृतीचिये मोडी । होती विद्वस्वरूप-
पटाची घडी । ते अर्जुनाचिये आवडी उकळूनि दाविली ” ॥ अ० ११
ओवी ६५१ येथ न्यून आणि बहु देश । हा आवघा मायाविलास ।
तही ब्रह्मांडविशेष । बोलिले योगवासिष्ठी ॥ १६२ ॥ अत्यदेशी हृदयस्थानी ।
स्वप्नब्रह्मांडानुभव जनी । किंधुना लोक तिन्ही । स्वप्नचिद्वेले ॥ १६२ ॥

परमात्मयाच्या तवं ठायीं । देश काळ सर्वही । न संभवती लवलाई
उपाधिकार्य म्हणोनी ॥ १६४ ॥ ऐसिया भगवंता । व्याप्य आणि व्य
क्ता । उपाधि वाचुनी संबोधिता । वृथा होय ॥ १६५ ॥ अल्प ही म
कल्पी बहु देश । म्हणवूनि तदुपाहित परमेश्वर शरिस । अल्प दिश
ब्रह्मांडास । व्यापिता ये कीरु ॥ १६६ ॥ यालगीं कृष्णाक
चिये मोडी । बोलिली विश्वरूप पटाची घडी । द्वादशोपोद्ध्यात
उघडी । श्रुतीचि ऐसी ॥ १६७ ॥ “ वैं जे वानी द्यातुका । ते
वेगळीये वाला एका । म्हणूनी एक देशिया व्यापका । सरिसा
अ० १२ ओवी २५ ॥ अमृताचिये सागरी । जे लाभे सामर्थ्या
थोरी । तेचि दे अमृतलहरी । जुळी घेतलीया ॥ २६
अर्थ—दांभर भार कनका कसवटी । तेचि निर्मळे वालाचिये साठी
तेवि एकदेशीय व्यापक गोठी । सरिसी परिपाटी प्रेमळा ॥ १६८
अमृत सागर लहरी दृष्टान्त । स्पष्ट आहे तो जाणावा यथार्थ । पृ
पक्षी झणी येथ । ऐसे म्हणे ॥ १६९ ॥ कीं अमृत लहरी दृष्टान्ते
ब्रह्म अल्प भक्तिहाते । मिळे ते केवि मोक्षाते । उपयोगी पडे ॥ १७०
तरी आम्हीहि पुसतो संप्रति । उत्तर देई शुष्क वेदान्ती । ज्ञानें ब्रह्मा
होय अल्प अंतःकरणाची वृत्ति । तियेंतील अल्प ब्रह्म मोक्षोपयो
कैसे ॥ १७१ ॥ अंतःकरणाची अल्प वृत्ति । जरी सर्व ब्रह्म
होय हे धरिशी चित्ती । तरी अंतःकरणांतवृत्ति । भगवच्छरीर
व्यापक कां नव्हे ॥ १७२ ॥ तयाचे अल्पवद्दर्शन । ते आमुचि
अनुग्रहा कारण । आणि विषयत्वे भौतिकपण । नयेचि तया ॥ १७३
प्रेमें हृदयी आविर्भवे । योग्य इंद्रिये आलिंगनादौ तैसे संभवे
म्हणोनी शब्दादि विषयसम इंद्रियग्राह्य नोहे । हे अनुभवरूपाच
वदले ॥ १७४ ॥ “ ततः स्वयं प्रकाशत्वमक्त्या स्वेच्छाप्रकाश

सोऽभिव्यक्तो भवेच्चेत्ते । नेत्रविषयस्त्वतः । (लघुभागवतामृत)
 हे चैतन्यसंप्रदायी । परी वचन-प्रमाण । यास्तवे कीजेल भावनिरूपण ।
 निजेच्छादत्त भक्तियोगैकरून । स्वयंप्रकाश भगवान् अभिव्यक्त
 नयनी ॥ १७५ ॥ नयनाचा रूप विषय म्हणूनी । अभिव्यक्त नोहे
 चक्रपाणी । यास्तव शोभमंडळी जियेचा तिथे लग्णूनी । दृष्ट श्रीहरी
 ॥ १७६ ॥ नारायणाध्यात्मस्मृती । आणि पद्मपुराणोक्ति । सच्चि-
 दानंद भगवच्छरीर सांगती । आणि हेच भागवती बोलिले ॥ १७७ ॥
 “ सत्यज्ञानान्तां नंदमात्रैकसमूर्तयः । अस्पृष्टभूरिमहात्म्या अपि-
 ह्येकमनिषदशाम् ” (स्कंध १० अं १३ श्लो ५४) सत्यज्ञानान्तां नंद ।
 ह्याचि मूर्ती जोहाल्या प्रसिद्ध । येणे मायाकार्यकलंक असुद्ध । निवारिला
 ॥ १७८ ॥ जे कां उपनिषदष्टि । करिती वेदान्तींच्या गोष्टी । तया
 भक्तिविण प्रमादेंत सृष्टि । नकळेचि ही ॥ १७९ ॥ श्रुतिही आहे
 प्रमाण । त्रिपादमहानारायण । तेही श्रोती सावधान । परिसावी ॥ १८० ॥
 महानारायणोपनिषत् अ० २ सांकारस्तु द्विविधः । सोपाधिको निरुपाधि-
 कश्च । तत्र सोपाधिकसाकारः कथमिति । आविर्ब्रह्मखिलकार्यकारणजालम्
 विद्यापाद एव नान्यत्र । तस्मात् समस्ताविद्योपाधिः साकारः सावयव
 एवं । सावयवत्वादवश्यमनित्यं भवत्येव । सोपाधिकसाकारो वर्णितः
 तर्हि । निरुपाधिकसाकारः कथमिति । निरुपाधिकसाकारस्त्रिविधः ।
 ब्रह्मविद्यासाकारश्चानंदसाकारः उभयात्मकसाकारश्चेति । त्रिविधसा-
 कारोऽपि पुनर्द्विविधो भवति । नित्यसाकारो मुक्तसाकारश्चेति । नित्य-
 साकारस्त्वाद्यन्तशून्यः शाश्वतः । उपासनया ये मुक्तिगतास्तेषां साकारो
 मुक्तसाकारः । तस्याखंडज्ञानेनाविर्भावो भवति । सोऽपि शाश्वतः मुक्त-
 साकारस्त्वैच्छिक इति अन्ये चदन्ति शाश्वतत्वं कथमिति । अद्वैताखंड-
 परिपूर्णनिरतिशयपूर्णमानंदशुद्धबुद्धमुक्तसत्यात्मकब्रह्मचैतन्यसाकारत्वात् निरु-

पाधिकसाकारस्य नित्यत्वं सिद्धमेव ॥ सोपाधिक साकार जीवाचा
 भौतिक । अनव्यस्तविवर्त साकार निरुपाधिक । त्यांतही नित्य साकार
 परमेश्वराचा एक । आणि मुक्त साकार तो भगवत्प्राप्ति जाहली-
 यांचा ॥ १८१ ॥ मुक्ताची समुणेश्वरभावापत्ति । सूत्रभाष्याशयें अप-
 य्यादीक्षितादी सांगती । म्हणोनी विरोध नाही वेदान्ती । तंव वादी
 म्हणे एक चित्ती परिसा ॥ १८२ ॥ परमेश्वर साकार तुम्ही म्हणता ।
 तरी कल्लभमतीय सर्व साकार ब्रह्म मानिता । तुम्हा काय चित्ता । अप-
 राधू वाटे ॥ १८३ ॥ सिद्धान्ती म्हणे ऐक वचन । जीव मूळ स्वरूप
 निराकार अनुभूत पूर्ण । त्याचें साकारां मानिता ऐक्य वचन । तरी तें
 ज्ञानें न होईल ॥ १८४ ॥ ज्ञानें साकार ऐक्यता । क्रियेविण न घडे
 सर्वथा । ज्ञानादेव तु कैवल्य या श्रौता । अनालम्बनता घडेल ॥ १८५ ॥
 म्हणोनी अनव्यस्त विवर्त । आम्ही साकार मानितो मिश्रित । भगवद्देह
 नाही माया जन्मित । हे प्रेमनिकुंजादि ग्रंथांत युक्तिसिद्ध बोलिल्यो
 ॥ १८६ ॥ तथा साकार परमेश्वराचे ठर्या । अत्यंत प्रेम ते भक्ति
 पाही । तव वादी म्हणे श्रेष्ठ द्वेषही । उपयोगी पडे ॥ १८७ ॥
 हिरण्यक्ष सखपादिक । द्वेषेचि पाकले भयवत्सुख । या लागी परम
 प्रेमची एक । भक्ति ऐसे म्हणवैना ॥ १८८ ॥ सिद्धान्ती म्हणें हें
 अचोळणें । तथा कथेचे मूळ देखणें । जय विजयातें सनकादिकीं शापणें ।
 तें नारायणें अनुग्रह केला ॥ १८९ ॥ दैत्ययोनीत जावोनी । द्वेषें मज
 ध्याता मनी । शुद्धती पैसील माझ्या स्थानी । द्विजपराधी हे ॥ १९० ॥
 एवं भागवतीं तृतीय स्कंधी । स्तौत्रवे अध्यायी वचनोपलब्धी ।
 आत्तां जयविजयांची ही प्रार्थना प्रसिद्धी । तेही तैश्चि पंचदशीं
 ॥ १९१ ॥ “ मयादधौनि भगवान्निराकारि दंडो यो नौ हरेत गुरहेलममप्य
 शेषम् । मा वैऽमुत्तपकलया भयवत्कृपातिघ्नी भोहो भवेदिह तु नौ

व्रजतो रघोऽधः ॥ ३६ ॥ भावार्थः—सनकादिकीं जय विजय ।
 शापिले तैं तिही स्वये । कर जोडोनी विप्रवर्य । प्रार्थिल भावे
 ॥ १९२ ॥ आम्हाते जो शाप दिवला । तो आपुला अपराध नाही
 जाहला । आम्ही ईश्वराज्ञाभंग केला । तेणें पापें जोडला शापू ॥ १९३ ॥
 तो तुमचेनि हातें । हा अनुग्रहाचि होय येथें । साधूचा दंडही अनुग्रहाते ।
 प्रावरी शेखी ॥ १९४ ॥ प्रारब्धें गंगेंत वाहोनी मेल । तरी तो
 अवाचिता मोक्षा गेला । तेवि सत्पुरुष दंड बोलिला । अनुग्रहाचि
 ॥ १९५ ॥ आणि तुम्हाते अनुताप । जाहला कीं आम्ही वृथा दिवला
 शाप । तेणें आम्हाविषयीं आपेआप । कृपा उपजली तुमचे हृदयीं
 ॥ १९६ ॥ तिये कृपेनें एवढे घडो । आम्हा पाप योनींत ही मोह न
 पडो । भगवंताची आठवण न मोडो । कल्पांतीही ॥ १९७ ॥ हें
 जयविजयांचे प्रार्थनाबचन । मागितले भगवत्स्मृतीचे वरदान । मग
 द्वेषें केले भगवद्भजन । हें म्हणणेंचि मिथ्या ॥ १९८ ॥ द्वेषाचे ऐसे
 लक्षण । कीं गोड न वाटे आठवण । आतां परमात्मयाचा द्वेषही जाण ।
 सर्वथा न संभवे ॥ १९९ ॥ “य एनं द्वेष्टि स तस्य वधं मनसा
 ध्यायति” । ऐसी प्रत्यक्ष आहे श्रुति । तियेचा अर्थ कीं जो द्वेषी
 जया प्रति । तो त्याचा वध चिर्ती आणी ॥ २०० ॥ परी ईश्वराचा
 वध चिर्ती आणिता । ते हास्यास्पद होय सर्वथा । आणि रावणादिकांची
 काव्यें वाचिता । तरी अनीश्वरता तेथ न दिसै ॥ २०१ ॥ रावणाचे
 शिवतांडव स्तोत्र । तेथ अनित्य नाही बोलिला ईश्वर । ईश्वरपर
 त्रैलोक्यिक सूत्र । त्यावरही रावणभाष्य ऐकिले ॥ २०२ ॥ विष्णु-
 पुराणीं कृष्णाच्या ठायीं । शिशुपालें ईश्वरता जाणिली पाही । ऐसें
 बोलिलें यास्तव लवलाही । ईश्वरद्वेष घडेचिना ॥ २०३ ॥ कृष्णादि
 स्वकीयांचा द्वेष । तो ईश्वर जाणुनी तरी स्त्रीलाविशेष । द्वेषें योग्याची

प्राप्ती निःशेष । न घडेचि कदा ॥ २०४ ॥ द्वेषें थम हे पाहिलेची अंग
 मोडे । तेथ योग कासयाचा घडे । म्हणोनी भगवदनुग्रहेचि द्वेषें योग
 घडे । हिरण्यश्लादिकांसी ॥ २०५ ॥ “ यत्र यत्र मनो देही धारयेत्सकलं
 धिया । स्नेहाद्देवाद् भयाद्वापि याति तत्तत्स्वरूपताम् ” यद्यपि ऐसी
 आहे स्मृति । कीं स्नेहें द्वेषें वा भये मनोवृत्ति । जेथ सकल ठेवी त्याचे सम
 रूपाप्रती । तो पुरुष पावे ॥ २०६ ॥ तथापि स्नेह आत्मप्रेम म्हणून ।
 प्रत्यक्ष परमात्मी होय उपपन्न । आणि द्वेषें जरी घडे ध्यान । तरी ते
 जाण भक्ती नोहे ॥ २०७ ॥ भक्तीने ध्यानीं समानंदता । गुणीही तोचि
 प्रत्यय तत्त्वता । आणि द्वेषें ध्यानीं पावलिया सरूपता । प्रेम उपजालिया
 आनंदता पावे ॥ २०८ ॥ किंवा द्वेषें ध्यानची घडे । आणि वितर्क
 समाधिही जोडे । परी अभ्यासे आनंदसमाधि होता उघडे । प्रेम
 दशाचि ॥ २०९ ॥ होचि भयाची स्थिति । म्हणोनी द्वेषभयही भगव-
 द्भक्ति उपाय ही तातोक्ति । भगवत्प्राप्तीसाठीं भगवद्वेषी वृत्ति । तरी
 कोपें जूनन्याव्हानसम ॥ २१० ॥ संसारप्राप्तिस्तव भगवद्वेष । तरी
 दुर्गति न जुके त्यास । हे बोलिलें कमलानिवास । निज मुखेंचि
 ॥ २११ ॥ “ तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्र-
 मशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ अ० १६।१९ ययाचा शांकरभाष्यान्वयें
 अर्थ । कीं मज जें द्वेषिती नराधम समस्त । त्या मी बळेंचि टाकीत ।
 नरकयोनी ॥ २१२ ॥ सूत्रकारही सांगतील पुढें । ईश्वरस्याप्यभिमा-
 निद्वेषित्वादन्याप्रियत्वाच्च ” इत्यादि पद रोकेड । यालागीं द्वेषें न जोडे
 भगवद्भक्ति ॥ २१३ ॥ किंवा द्वेषें ध्यान लागले तिणें स्वरूपता पावोनि
 पृथक् राहिले । तरी तैसोचि होते जेथविजेय पाहिले । चतुर्भुज द्वारपाळ
 ॥ २१४ ॥ तेथ ही घडल्या प्रमाद । म्हणोनी द्वेषअपसधू । पाहिजे वृत्ति
 संबधु । प्रेमाचाची ॥ २१५ ॥ ईश्वरी द्वेषसंभवनानि नाही । योस्तव

च करवा सर्वदाही । गुरुव्यक्तिद्वेष तवं लवलाही । महादुःखदायक
 १६॥ “शिव रुष्टे गुरुस्वाता गुरौ रुष्टे न कश्चनेति” । स्वये वदत आहे
 त । कीं क्षोभलिया । सदगुरुमूर्ती । तारुं न शके ईश्वर ॥२१७॥
 अरवचनेच निवटे अज्ञान । वचन तंव गुर्वधीन । तो गुरुचि
 धिया अप्रसन्न । ईश्वरे अवचन ज्ञान कैसे दिजे ॥२१८॥ तंव वेदान्ती
 । विनोद । ज्ञान नोहे ईश्वर प्रसादे । श्रवणादिक विषदे । कारणे
 वी ॥२१९॥ यद्यपि उपासना कांही । दृढ बोधाचिया विरोधी नाही । तरी
 कसप्रहाविण नाही । प्रयोजन तिथेचे ॥२२०॥ आणि मंद बोधाच्या
 पोधी । उपासना राहे त्रिशुद्धि । ह्योनी श्रवणादिकेच सिद्धि । दृढ
 वाची मंद ज्ञानिया ॥२२१॥ आता तीव्र जिज्ञासु जो आपण । तथा-
 ती उपासनेचें फळ मिळाले ह्यणून । श्रवणादिक पूर्ण । करावे ज्ञानार्थ
 २२२॥ मंद जिज्ञासु जरी जाहला । आणि श्रवणां प्रवर्तला । तरी
 मण त्यागोनी त्याला । कर्म उपासना योग्य नाही ॥२२३॥ श्रवण
 गोनी कर्म उपासना करी । तरी तथा अरूढ पतित ह्यणती सदाचारी ।
 हिंसा शमादि कर्म ज्ञानाधिकारी । ऐसा वेदान्ताडिडेमू ॥२२४॥
 । केवळ विषयी जाहला । आणि पामरभाव उलझील । कर्म उपासनेसी
 गेलिला । अधिकारी तो ॥२२५॥ तथासीच ईश्वर प्रसादापेक्षा । ईश्वर
 सादे श्रवणादि दिक्षा । ह्योनी वेदान्ती करता परीक्षा । न टिके भाक्ति
 २२६॥ इया पूर्वपक्षा सिद्धान्ती । न ढळू देता शांति । आणोनी उत्तर
 ांती । आरूढ करी ॥२२७॥ भगवत्प्रसाद स्तोत्रादिकांत । आचार्य
 वीकारती यथार्थ । म्हणोनी तैत्तिरीयभाष्य संकोचित । युक्तिविशेष
 गाहले ॥२२८॥ भगवत्प्रसादेविण ज्ञान होय ही नियती । न सांपडे
 गाचार्य म्हणती । परी भगवत्प्रसाद झालियावरी ज्ञानाची अप्राप्ती ।
 तेठें निश्चिती देखिली कवणें ॥२२९॥ “श्रुत्वाप्येन वेद न चैव

कश्चित्” हत्यादि वचने । श्रवणादिकां चाचि नियम निवारणे ।
 शमादिकं तं कारणं । भगवत्प्रसादाहि अनुपमं ॥ २३० ॥
 प्रकृतिवैचित्र्यात् चित्रावाचः स्रवांतिहि ” या न्याये ध्वन्यादि
 वृत्तिर्ही । नानाविध भासे म्हणोनीहि । शब्दार्थी परमेश्वरप्रसा
 ॥ २३१ ॥ यद्यपि शक्ति वृत्ति समान । तरी अशक्ति
 निवटवया कारण । परमेश्वर प्रसादापेक्षा पूर्ण । शब्दार्थ
 ॥ २३२ ॥ “ ज्ञानस्य साधनं मुख्यं देव
 परः । यः सर्वभावनः स्वात्मदेवतामुपसंगतः ” टीका
 मुख्योऽनुग्रहः । अयं मे परमभक्त एतद्वाञ्छितमवश्यं
 यामीति स्वीयस्त्वेन ग्रहणं । अनुग्रहे कारणमाह । सर्वभाव इति वा
 कर्मभिः उपसंगतः सामीप्यसम्यक्प्राप्तः । सततमत्यक्तदेवताभाव
 तात्पर्यम् । जपध्यानकर्मैकपरः । स्वात्मदेवतां स्वांतर्य
 स्थितां ॥७॥ अन्यानपेक्षमेतत्तु फलसंसाधने क्षमं । एतद्विहायान्
 सम्यक् फलदं भवेत् ॥९॥ टीका-सर्वोत्तमत्वमुपपादयति अन्येति
 तत्परत्वम् । तु अवधारणे एतदेवेत्यर्थः । क्षमं समर्थं । एतत् त
 अन्यत् श्रवणादि । न सम्यक् फलदं देवतानुग्रहं विना केव
 णाद्यैः फलपर्यवसायि ज्ञानं न भवेदिति भावः ॥९॥ (त्रिपु
 अ० २१) टीकेसहीत श्लोकभावार्थ — ईश्वरप्रसादाचि ज्ञानदानीं
 श्रवणादिक ते तत्सहकृत । ज्ञानदायक पै होती ॥२३२॥ येथ
 स्वतर श्रुति । मान अवधारावी श्रोतीं । शांकरभाष्यही तयावर्तुती ।
 सांगू ॥१३४॥ “यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते
 ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः”-भाष्यः-अत्रापि देवतागुरुभक्ति
 गुरुणा प्रकाशिता विद्या अनुभवाय भवतीति प्रदर्शयति य
 यस्य पूरुषस्याधिकारिणो देवइयत्ताप्रबंधेन दाशिताखंडैकरसे सा

नंदपरंज्योतिस्वरूपिणि परभेद्वरे परोत्कृष्टा निरुत्तचरिता भक्तिः एतदुपल-
क्षणम् । अचांचल्यं श्रद्धाचोभे यथा तथा ब्रह्मविद्योपदेशरे गुरावपि तदु-
भयं यस्य वर्तते तस्य तस्य तप्तक्षिरसो जलराक्ष्यन्वेषणं विहाय यथा
साधनांतरं नास्ति । यथाच बुभुक्षितस्य भोजनादन्यत्र साधनांतरं न । एवं
गुरुकृपां विहाय ब्रह्मविद्यादुर्लभेति त्वरान्वितस्य मुख्याधिकारिणो महा-
त्मन उत्तमस्यैते कथिता अस्यां श्वेताश्वतरोपनिषदि श्वेताश्वतरेण महा-
त्मना कविनोपदिष्टः प्रकाशन्ते स्वानुभवाय भवन्ति । द्विर्वचनं मुख्यशिष्य
तत्साधनादिदुर्लभप्रदर्शनार्थमध्यायपरिसमाप्त्यर्थमादरार्थंच ॥५३॥ सभा-
ष्यश्रुतिभावार्थ । जे ईश्वर सद्गुरु भक्तिमंत । तयासीचि गुरुवाक्यापासेनी
यथार्थ । ब्रह्मज्ञान उपजे ॥ २३५ ॥ एवं तैत्तिरीयभाष्यांत जो ईश्वर
प्रसाद खंडिला । तो या श्वेताश्वतर भाष्यांतचि मंडिला ।
ह्यणोनी श्रवणस्तुत्यर्थ जाहला । तैत्तिरीय भाष्यानुवादु ॥ २३६ ॥ या
श्वेताश्वतर श्रुतीची टीका । कर्ता नारायण वदे निका । की देवगुरु-
भक्तिअकलंका । ज्ञानासी अंतरंग साधन ॥ २३७ ॥ हे याचि श्रुतीच्या
भाष्यांत । बोलिले विज्ञान भगवंत । ह्यणोनी सुमुक्षुप्रत । ईश्वरप्रसाद
अपेक्षा ॥ २३८ ॥ आतां जे बोलिले वेदान्तश्रवण । तेही गुरुभक्ति
दादर्याचे कारण । श्रवणउपकारोचि गुरुभक्तींत मन । अधिक आ-
वेशे ॥ २३९ ॥ आणि नियमें करावे श्रवणादिक । त्यांत श्रवणभक्ति
हि असे एक । सगुणगुणश्रवण हि नैष्ठिक । भगवन्महिमा दाखवी
॥ २४० ॥ अवधिया वेदान्तीं भगवन्महिमा । समन्वयाध्यायीं विचार-
गरिमा । आणि श्रवणादिकीं हि निर्गुणप्रेमा । उपजे कांरु ॥ २४१ ॥
परी विषयसमर्पणीं कारण । भगवद्भक्तीचि निदान । विषय ज्ञानावि-
रोधी नाहीत जाण । परी विषयजन्य दुःख हि ज्ञानाविरोधी नव्हे
॥ २४२ ॥ विषय इंद्रिये आर्पिता भगवन्ती । तरी तज्जन्य दुःख न दे

गजान्ति । अथवा दुःखीही प्रतीति । त्रियोगलालनवन्माधूयप्रेम ॥
 दुःख ते देखील सर्व सुखफल । हे तुकाराम वदले भक्तिशील ।
 भगवत्प्रेमळ । सूखी दुःखी सुखमय ॥ २४४ ॥ तंव पूर्वप
 आपण । उपदेशसादृशत ईश्वरात्मप्रकरण । तेथ आचार्यी चो
 आत्मत्वेन घेता भगवान । तरी युक्तीने श्रुत्यवर्णन होय आ
 त्रिसेवूहि घडे ॥ २४५ ॥ सिद्धान्ति हणो तेथ निर्गुणश्रुति ।
 योजाव्या आचार्य म्हणती । परी सर्वज्ञत्व सर्वशक्ति आति
 श्रुति । योजणे घडेना ॥ २४६ ॥ निर्गुण श्रुतीचेनि कोडे । सगुण
 आलंबन उडे । तरी उभय श्रुतिप्रामाण्य घडे । परस्पर उच्छेदे ॥
 तंव पूर्वपक्षी म्हणे कही । ईश्वरा आपणामाजी वा अन्य
 संसाराची प्रतीति नाही । नातसी तो होय नित्य बद्ध ॥ २४८
 ससी संसारप्रतीति होता । त्रिपुटीने द्वैतात्मता । त्याविण वरि
 तत्त्वता । म्हणोनी उपदेशकाविण ज्ञान न घडे ॥ २४९ ॥
 नाही मुक्ति । यालागी नित्य बद्ध जगत्पति । बद्धाचे वाक्य
 न होती । म्हणोनी श्रुति अप्रमाण ॥ २५० ॥ एवढी अनर्थ
 उगोच आकळिती होय शिरा । म्हणोनी परमेश्वरा । संसार
 नाही ॥ २५१ ॥ सिद्धान्ती म्हणे सत्य बोललासी । मिथ्या
 ईश्वरासी । भासता असंग ज्ञानासी । विरोधू नये ॥ २५२ ॥
 स्वप्न देखे । कां इंद्रजाल भ्रमा पेखे । तरी आगळा होय ह
 म्लान दुःख कदा नोहे ॥ २५३ ॥ तैसी मिथ्या त्रिपुटी । साक्षित
 न मानी जगजेठी । आणि विशेष तंव जीवास भासे हे दृष्टि
 सांगे ॥ २५४ ॥ मिथ्या सत्यामार्जी पाहतां । आत्मप्रेमाची समचि
 यालागी भगवत्प्रेम भक्ता । भगवंता समाचि करी ॥ २५५ ॥ एवं
 अवश्य भक्ति । “यं सर्वं देवा नमंति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्चेति । मुक्

या विग्रहं कृत्वा भजते ॥ इति । श्रुति भाष्य संग्रहोक्तं जानोत्तर
 ॥ २५६ ॥ ब्रह्मवादीहि नमस्कार । देवासी करिती हे भक्ति
 चित्त । मुक्तहि लीलामय साकार । भजती देवांचा ॥ २५७ ॥
 आचार्य भाष्यावरुन । जानोत्तर भक्ति नोहे अकरण । जानिया
 धिले उपासन । ते भक्तिमित्र म्हणोनी आम्हासी इष्ट ॥ २५८ ॥
 सूतः ॥ प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु
 किं तल्लभते परां ॥ ही जागृच्छति । स्पष्ट सांगे । की ब्रह्म ज्ञाति
 हे ज्ञानिया प्रतिमाक्षी परा भक्ति अवश्य मिले ॥ २५९ ॥ तित्या
 भक्तासीची परम प्रेम । येथ सूत्रकार म्हणती उत्तम । श्रीमद्भा
 ष्योही सप्रेम । शुकाचार्य बदले पै ॥ २६० ॥ “ आत्मसमाश्च
 यो निर्व्रथा अप्युरुक्मे ॥ कुर्वत्यहैतुकीं भक्तिमित्यभूतगुणो
 र ॥ अमंगः—शुकादिक मुनि स्वयं आत्माराम । कर्तव्य निः
 म । गेले ज्याचे ॥ १ ॥ अहंकार चिदात्म्याचा आविवेका ।
 मीं हांचि देख फिटला आहे ॥ २ ॥ झाले पूर्णकाम परी ते निष्काम ।
 वःश्यामी प्रेम ठेविताती ॥ ३ ॥ मुक्तीह्वनि गोड माधवाची भक्ती ।
 पो अभिव्यक्ति प्रेमाची ज्या ॥ ४ ॥ आळंदीवल्लभ सुखाचा सोयरा
 दा सिद्धा थारा त्यांचे पायी ॥ ५ ॥ ओव्याः—दृष्टिसमसमयवृष्टि ।
 तिन्हीकाल संसाराभाव ब्रह्मापोटी । म्हणोनी यावदविद्या भगवत्परीपाटी ।
 तत्मान जीवापेक्षा कल्पी ॥ २६१ ॥ स्वपूर्व बद्ध कल्पन । जीवाते अनु
 योग म्हणून । स्वपूर्व मुक्तसदुरुकल्पन । ते तिन्ही काळी जगदनवच्छिन्न
 ह्या झोती ॥ २६२ ॥ यालागीं सदुरु आळंदीवर । किंवा ब्रजवल्लभ
 इंदु कुमार । समान अनध्यस्त विवर्त साकार । तेथ प्रेम थोर ते भक्ति
 । २६३ ॥ “ यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ” ही श्वेताश्वतर
 श्रुति । आणि “ स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ” इति । पतंजली

भ्रान्ति । अथवा दुःखीही प्रतीति । वियोगलालनवन्माधूयप्रेम ॥ २४३ ॥
 दुःख ते देईल सर्व सुखफळ । हे तुकाराम वदले भक्तिशील । यालागी
 भगवत्प्रेमळ । सुखी दुःखी सुखमय ॥ २४४ ॥ तंव पूर्वपक्षी चणे
 आपण । उपदेशसादृशीत ईश्वरात्मप्रकरण । तेथ आचार्य बोलिले की
 आत्मत्वेन घेता भगवान । तरी युक्तीने शून्यवर्णन होय आणि श्रुति
 विसृष्टि घडे ॥ २४५ ॥ सिद्धान्ति म्हणें तेथ निर्गुणश्रुति । आत्मत्वी
 योजाव्या आचार्य म्हणती । परी सर्वज्ञत्व सर्वशक्ति आदि सगुण
 श्रुति । योजणें घडेना ॥ २४६ ॥ निर्गुण श्रुतीचेनि कोडे । सगुण श्रुतीचे
 आलवन उडे । तरी उभय श्रुतिप्रामाण्य घडे । परस्पर उच्छेदे ॥ २४७ ॥
 तंव पूर्वपक्षी म्हणे कही । ईश्वरा आपणामार्जी वा अन्य ठायी ।
 संसारची प्रतीति नाही । नातसी तो होय नित्य बद्ध ॥ २४८ ॥ ईश्वर-
 संसी संसारप्रतीति होता । त्रिपुटीने द्वैतात्मता । त्याविण वरिष्ठ नाही
 तत्त्वता । म्हणोनी उपदेशकाविण ज्ञान न घडे ॥ २४९ ॥ ज्ञानाविण
 नाही मुक्ति । यालागी नित्य बद्ध जगतपति । बद्धाचे वाक्य प्रमाण
 न होती । म्हणोनी श्रुति अप्रमाण ॥ २५० ॥ एवढी अनर्थपरंपरा ।
 उगोच आकळिती होय शिरा । म्हणोनी परमेश्वरा । संसार प्रत्यय
 नाही ॥ २५१ ॥ सिद्धान्ती म्हणे सत्य बोललासी । मिथ्या त्रिपुटी
 ईश्वरासी । भासता असंग ज्ञानासी । निरोधू नये ॥ २५२ ॥ सावधपणें
 स्वप्न देखे । कां इंद्रजाळ भ्रमा पळे । तरी आगळा होय हरिखे ।
 म्लान दुःखें कदा नोहे ॥ २५३ ॥ तैसी मिथ्या त्रिपुटी । साक्षित्वें बाधा
 न मानी जगजेठी । आणि विशेष तंव जीवास भासे हे दृष्टिसृष्टि । वादू
 सांगे ॥ २५४ ॥ मिथ्या सत्यामार्जी पाहतां । आत्मप्रेमाची समाचि सत्ता ।
 यालागी भगवत्प्रेम भक्ता । भगवंता समाचि करी ॥ २५५ ॥ एवं मुमुक्षुते
 अवश्य भक्ति । “यं सर्वे देवा नमंति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्चेति । मुक्ता अपि

लीलया विग्रहं कृत्वा भजते ॥ इति । श्रुतिभाष्य संग्रहीतज्ञानोत्तर-
भजते ॥२५६॥ ब्रह्मवादीहि नमस्कार । देवासी करिती हे भक्ति
ज्ञानोत्तर । मुक्तहि लीलामय साकार । भजती देवांचा ॥२५७॥
या आचार्य भाष्यावरून । ज्ञानोत्तर भक्ति नोहे अकरण । ज्ञानिया
निषिधिले उपासन । ते भक्तिमित्र म्हणोनी आम्हासी इष्ट ॥२५८॥
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु
मदभक्तिं लभते परां ॥ ही जागृच्छति । स्वष्ट सांगे की ब्रह्म शालि-
याहि ज्ञानिया प्रतिमाझी परा भक्ति अवश्य मिले ॥२५९॥ तिच्या
परा भक्तासीची प्रेम प्रेम । येथ सूत्रकार म्हणती उत्तम । श्रीमद्भा-
गवतीही सप्रेम । शुकाचार्य बदले पै ॥२६०॥ “आत्मासमाश्च
मुनयो निग्रंथा अप्युरुक्रमे ॥ कुर्वत्यहैतुर्की भक्तिमित्यंभूतगुणो-
हरिः । अमंगः—शुकादिक मुनि स्वयं आत्मारामः । कर्तव्य नि-
सीम गेले ज्याचे ॥१॥ अहंकार चिदात्म्याचा आविवेका ।
ग्रंथी हांचि देख फिटला आहे ॥ २ ॥ झाले पूर्णकाम परी ते निष्काम ।
मेघःश्यामी प्रेम ठेविताती ॥ ३ ॥ मुक्तीहूनि गोड भाववाची भक्ती ।
जाणै अभिव्यक्ति प्रेमाची ज्या ॥ ४ ॥ आळंदीवल्लभ सुखाचा सोयरा
बद्धा सिद्धा थारा त्यांचे पार्या ॥५॥ ओव्याः—दृष्टिसमसमयसृष्टि ।
तिन्हीकाल संसाराभाव ब्रह्मापोटी । म्हणोनी यावदविद्या भगवत्परीपाटी ।
वर्तमान जीवापेक्षा कल्पी ॥ २६१ ॥ स्वपूर्व बद्ध कल्पने । जीवाते अनु-
पयोग म्हणून । स्वपूर्व मुक्तसदुरुकल्पन । ते तिन्ही काळी जगदनवच्छिन्न
ब्रह्म द्योती ॥ २६२ ॥ यालागीं सदुरु आळंदीश्वर । किंवा ब्रजवल्लभ
नंदकुमर । समान अनध्यस्त विवर्त साकार । तेथ प्रेम थोर ते भक्ति
॥ २६३ ॥ “यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ ही श्वेताश्वतर
श्रुति । आणि “स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्” इति । पतंजली

सूत्रोक्ति । ईशही गुरु ॥ २६४ ॥ यैश्च शंका करी कौण । कीं भक्तीची-
 अवधि ज्ञान । हे याचि श्रुतिवरून । सिध्द होय ॥ २६५ ॥ “ यस्य देवे
 परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कार्यता ह्यर्थाः प्रकाशंते महा-
 त्मनः ” श्वेताश्वतर अ. ६ श्लोक २६ भावार्थ- जयाची परा भक्ति
 ईश्वरी । तैसीच गुरुचरणावरी । सांगितलें अर्थ कूसरी । तोचि पावे
 ॥ २६६ ॥ एवं देवगुरु भक्तीची अवधि । जाहली आहे प्रबोधी । ऐसे
 न ह्यणावे त्रिशुद्धि । अन्यश्रुतिविरोधू ह्यणोनी ॥ २६७ ॥ “ यं सर्वं देवा-
 नमंति । मुमुक्षुषो ब्रह्मवादिनश्चेत ” । नृसिंहतापतीय श्रुति । ज्ञानिया-
 प्रति भक्ति सांगे ॥ २६८ ॥ “ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।
 समः सर्वेषु भूतेषु भद्रं क्तिं लभते पराम् ” इति । अष्टादशी भगवदुक्ति ।
 आहे कीं पराभक्तिलाभ ज्ञानिया ॥ २६९ ॥ तेव्हां परा भक्तीचि सा-
 धन । परा भक्तिचि फळ ह्यणोन । बोलतां विरोध ह्यणोन । होईल येथे
 ॥ २७० ॥ गीतेचा विरोध सुखे येवो । ऐसे जे ह्यणती सावेवो । तें
 चालिले आह्मी सर्व । गीता वेदसमभाव मान्य ह्यणोनि ॥ २७१ ॥ “ वाप-
 वाप ग्रंथ गीता । जो वेदीं प्रतिपाद्य देवता । तो श्रीकृष्ण स्वये वक्ता ।
 जीये ग्रंथी ” । या श्रीगुरु वचनासी जरी । उल्लेखू आह्मी तरी ।
 त्वदुदाहृत श्रुतीचेचि निर्धारी । अपराधी होऊ ॥ २७२ ॥ तेव्हां हेचि
 आम्हा करणें । पुनः समन्वय होय इतिहास पुराणें । ह्यणोनी माण्यादि
 व्याख्यानें । आह्मी येथ नमस्कारीजे ॥ २७३ ॥ “ भक्तिः परेशानुभवो विर-
 क्तिरन्यत्र चैषात्रिकएककालः । प्रपद्यमानस्य यथाश्नतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुद-
 पायोनुधासम् ” (भा. स्क. ११॥ अ. २ श्लोक ४२) भक्ति वैराग्य आगि-
 ज्ञान । तिन्हीं एकाकाळी उत्पन्न । होतीप्रपन्ना कारण । श्रुति आपण
 तेचि सांगे ॥ २७४ ॥ तंव पुढती शंक्रती श्रोते । ह्यणती विलोका पुढील
 श्लोकाते । कीं भक्तीच्या अवधीत । बोलिले आहे ॥ २७५ ॥ “ इत्यन्यु-

तांभिं भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तभगवत्प्रबोधः । भवन्ति वै भागतवस्थ-
 रजस्ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥ या श्लोकीं भक्तिअवधिं
 शान्ति । बोलिली हे ऐकोनी म्हणे सिद्धान्ती । अज्ञोनि पुसिले नाही
 एकान्ती । श्रीगुरुसाया त्वां ॥ २७६ ॥ या श्लोकाचा अर्थ । की अच्युत
 चरणा भजता निश्चित । तरी प्रेम उत्पन्न होय न मागत । अपैसाची
 ॥ २७७ ॥ जो का नामस्मरण करी । प्रेम तेथ पाणी भरी । हे
 बोलिले आहे निर्धारी । तुकाराम स्वामीनी ॥ २७८ ॥ प्रेमा सवेचि
 ज्ञान । अपरोक्ष होय उत्पन्न । एरवी भजनपूर्वी जे अच्युत ज्ञान ॥
 ते तंव शास्त्र श्रवणेंचि ॥ २७९ ॥ प्रेमें इतरत्र वैराग्य लाहे । हा
 अनुभव सकळासी आहे । किंबहुना येणेंचि होय । प्रेमपरीक्षा ॥ २८० ॥
 हे तिन्ही जाहलिया तथा पासून । चुके सहज जनन मरण । याचेंचि
 नांव गा जाण । शांति म्हणानी बोलिली ॥ २८१ ॥ भक्तिफल
 समुणदर्शन म्हणती । तथा जयविजयासम कदाचिदसद्गति ।
 आणि जे भक्तीचे फल निर्गुणज्ञान म्हणती । ते मुक्ती जीव-
 न्मुक्तीतें ॥ २८२ ॥ म्हणोनी भक्ति वैराग्य आणि ज्ञान । भागवता
 एकेकाळी तीन । श्रुति म्हणे पराभक्ताकारण । सांगितले अर्थ
 प्रकाशती ॥ २८३ ॥ तिथेचाही अर्थ हा आहे । की भक्ति ज्ञान
 समुच्चय एकवेळी राहें । एरवी गुरुदेवसम भक्ति लाहे । कवणे
 परी ॥ २८४ ॥ गुरुरूपें देवाचें ध्यान । करिता होईल परोक्ष
 भजन । आणि प्रत्यक्ष गुरुचा अवमान । घडेल तेणें ॥ २८५ ॥
 देवरूपें गुरुचे ध्यान । “ ब्रह्मदृष्टिकर्पात् ” या सूत्राच्या
 अनुसंधानान । देवाचेंचि उत्कृष्टपण । गुरुच्या ठायीं आरोपल्या जाय
 ॥ २८६ ॥ तेणेंही प्रतिमासमान । गुरु जाहला होय गौण । मग श्रुती-
 तील यथा तथा वचन । अर्थनिष्पन्नरहित जाहले ॥ २८७ ॥ म्हणोनी

बापा ऐसे नाहीं । जाणोनी ब्रह्म लवलीहीं । अनध्यस्तविवर्त । हृदयी ।
 ईश्वर जो प्रगटे ॥ २८८ ॥ तो गुरुहूनि अनि । शिष्य हृदयी प्रगटे
 कवण । अन्यार्थ बाधित जाहला हणोन । ब्रह्मज्ञाने ॥ २८९ ॥ गुर्वादिशें
 जरी । हृदयी प्रगटला हरी । श्रौत यथा तथा वचन तरी । सम्यता
 पावे ॥ २९० ॥ परी हे कळणें सोपें । होणें लगे कवीन प्रतापे ।
 मांझीही कर्णप्रीति संकलें । गुरुचरणाहूनि अधिक ॥ २९१ ॥ परी
 येथे मी अवश हणोनी । उचित करोत गुरु वा चक्रप्राणी । एरवी
 उचित होईल हें जाणोनी । ऐसेचि कीजे ॥ २९२ ॥ गुरु अथवा देव ।
 कोठें तरी धरावा भाव । ऐसे समर्थ बोलिले सावेव । ते वाव न म्हणावे
 ॥ २९३ ॥ “निर्गुण नेले संशयानें । सुगुण नेले ब्रह्मज्ञानें । दोहीकडे
 अभिमानें । ओस केले ” ॥ २९४ ॥ ऐसे दासबोधी समर्थ । बदले यास्तव
 भगवद्भक्त । पार पावती येर समस्त । अहंस्त पडती पतनी ॥ २९५ ॥
 तंव श्रोते हणती । अहो भक्तीने मायानिवृत्ति । बोलिली आहे कवणे
 ग्रंथी । श्रुतीस्मृतीपुराणी ॥ २९६ ॥ “तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति । नान्यः
 पन्था विद्यतेऽयनाय इति ” । त्यास जाणोनीच मृत्यु सरति । इतर पन्थ
 निश्चिनि सांपडेना ॥ २९७ ॥ ही श्रुति ज्ञानेंच मोक्ष सांगत । सिद्धान्ती म्हणे
 हे यथार्थ । ज्ञानादेवतु कैवल्य हे श्रौत । वचनही आहे ॥ २९८ ॥ परंतु दुसरी
 श्वेताश्वतर श्रुति । काय सांगे ते ऐकावे प्रीति । कैसी होय मायानिवृत्ति ।
 निश्चयें करोनी ॥ २९९ ॥ “तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावात् भूयश्चाति
 विद्वन्मायानिवृत्तिः ” । अभिध्यानं योजनं ज्ञानं होय मायानिवृत्ति । ऐसीही
 श्वेताश्वतरश्रुति । सांगतू आहे ॥ ३०० ॥ केवळ ध्यानिया क्रममुक्ति । केवळ
 ज्ञानिया विदेहमुक्ति । ज्ञानी भक्तास जीवन्मुक्ति । आणि विदेहमुक्ति
 मिळे ॥ ३०१ ॥ सत्तेचें होय ज्ञान । ज्ञानाचे कायीसे ज्ञान । आनंदीं विरे
 अहंपण । तरी प्रेमाविण ज्ञान कैसे ॥ ३०२ ॥ हणोनी भक्तिविण काहीं ।

ब्रह्मज्ञाना ठिकाण नाही । होचि श्रीमद्भागवतीही । एकादशी द्वितीया
 ध्यायी बोलिले ॥ ३०३ ॥ “भयं द्वितीयाभिनिवेशतस्यादीशादपेतस्य
 विपर्ययोऽस्मृतिः । तन्माययातो बुध्न आम्रजेतं भक्त्यैक्येणं गुरुदेवतात्मां ॥
 विवेभूत ईवात्वं आपुले । प्रतिर्ववास्तुव विसरले । हंणोनी अंगी आद-
 लले । देहाहंपणं ॥ ३०४ ॥ तेणेंचि वाढले द्वैतं । द्वैते भय संसार प्राप्त ।
 हा अवघाचि खेळ होत । ईशमायेनें ॥ ३०५ ॥ यालागीं ईश्वरभजना
 विणं । माया निवृत्ति नोहे जाण । येथ शिष्य करी प्रश्न । अति आवडी
 करामी ॥ ३०६ ॥ म्हणें विषमसत्ताक माया । उदासीन परमात्मा तिया ।
 यालागीं भजति या न भजति या । माया जे करील ते करो ॥ ३०७ ॥ नातरी
 ईश्वर होईल रागी । ऐसे ऐकोनी श्रीगुरु योगी । म्हणती बाळा भक्ति
 लागी । शंका न कजि ॥ ३०८ ॥ माया जरी विषमसत्ताक । तरी चित्त
 म्हणोनी ईश्वर चालक । स्वतंत्र माया म्हणता देख । शिरेल सांख्य वेदान्ती
 ॥ ३०९ ॥ ईश्वरी वैराग्य आहे । हे जरी वाक्य लाहे । तर औदार्यही
 आहे । हे कां वाक्य न घेयावे ॥ ३१० ॥ “आईका यश श्री औदार्य ।
 ज्ञाना वैराग्य ऐश्वर्य । हे साही गुणवर्य । वसती जेथ ” ॥ ३११ ॥ ऐसे
 संदुरुबचन । तेव्हां एका गुणास्तव एकाचे उपमर्दन । होय हे कारण ।
 सर्वथा न कजि ॥ ३१२ ॥ म्हणोनी जीवाच्या भक्तिभावा । सरिसे
 होणें साम्राज्य । अनध्यस्तविवर्तठेवा । सकल गुण रक्षी ॥ ३१३ ॥
 एखादी अविद्येच्या ठायीं । या गुणांची घटना नाही । हे सहा गुण एके
 ठायीं । राहतील कैसे ॥ ३१४ ॥ ऐश्वर्यविरोधी वैराग्य । ज्ञान समोटीना
 भाग्य । तें क्षण क्षणा सोसायोग्य । वृत्ती उठतील देवाते ॥ ३१५ ॥
 फी एक ज्ञान एक वृत्ति । ईश्वराचे शास्त्र सांगती । यालागीं अज्ञ
 व्यस्त विवर्ती । गुणसंस्थिती सर्वदा ॥ ३१६ ॥ जीव याचका
 साठीं धरिले । हे कनवाल्लक्षणचि सोमले । यालागीं तद्भजनाचि कविले ।

सायानाशक ॥३१७॥ तंव श्रोते म्हणती भजन । कर्तृतंत्र होय
 क्रिया म्हणोन । वक्ता म्हणे प्रेमास्तत्र जाण । वस्तुतंत्र ते ॥ ३१८ ॥
 करणें सोडणें आपुल्या हातीं । बालाणी कर्तृतंत्रा नाही महती । प्रेमां
 धिक्का क्रिया होती । त्यास कर्तृतंत्र म्हणती निलाजरे ॥ ३१९ ॥
 भागवतामार्जी श्रधिर । गोपीसी बोलिजे देता वर । कीं तुमचा काम-
 संकल्प समग्र । किंचित् सत्य होईल कीं ॥ ३२० ॥ येणें प्रेमाचे फल
 ज्ञान । होय हें न बोलवे वचन । कामसंकल्प जो संसारसमान ।
 तो भगवंतीं योजिता संसारफल न लाहे ॥ ३२१ ॥ हाचि तेथील
 भगवदुक्तीचा अर्थ । ते श्लोकही प्रमाण सांगतो येथ । गोपीसी बोलिजे
 भगवंत । कात्यायनीव्रतप्रसंगीं ॥३२२॥ “ संकल्पो विदितः साध्यो
 भवतीनां मदर्चनम् । मयानुमोदितः सोऽसौ सत्यो भवितुमर्हति । न
 मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्यते । भजिता क्वार्थता ध्यानाः
 प्रायो ब्रजिय नेष्यते (दशम अ० २२ श्लोक २५)” अर्थ मागे बोलिला
 आहे । येथ कोणी म्हणती नोहे । प्रेमाधीचि आहे । अवधी करील
 ॥३२३॥ तरी वृथा बोलणे हे ही । विषयकामाही अवधी नाही ॥
 नातरी मुक्ति सर्वासही । कहीना कही होईलचि ॥३२४॥ परी जो
 करील त्या मुक्ति । हाचि सिद्धान्त आहे वेदान्तीं । ना तरी तत्त्व
 ज्ञानाविण अव्यासाप्रति । अनाद्यनंतत्व आचार्य सांगती त्यास विशेष
 ये ॥३२५॥ म्हणाल जीव अनंत म्हणोन । कोणासही मुक्ति होय हा
 नियमही असोन । अव्यासाचे अनंतपण । न निवटे सर्वया ॥३२६॥
 तरी अकरणीं मुक्ति । तेणें ज्ञानाविण अज्ञाननिवृत्ति । होणिसात्री
 संप्राप्ति । येईल प्रसंगीं ॥३२७॥ ज्ञानी प्रयत्न अवश्य कीजे ॥ तरी
 आमुचाचि सिद्धान्त अक्लंविजे । पुनः एकजीव्यादीं एकासींचि
 मानिजे । अनंत स्वप्नीं ॥३२८॥ म्हणोनीं ज्ञानाविण संसार अनवधी ॥

भग भगवत्प्रेम कां सावधि । आणि ज्ञान नोहे संसारविरोधी । तैसे
भगवत्प्रेम संसारविरोधी नाही ॥३२९॥ येणेही मानें भक्तीसी नाशक ।
ज्ञान हे बोलणें नोहे सम्यक् । आपां भक्त्या विदेहमुक्ति देख । जीवाभास
दृष्टीनेंचि ॥३३०॥ एक जीव दृष्टीने काहीं । बंधचि जंव सिद्ध नाही । तंव मुक्ति
कोठे कार्या । म्हणोन ज्ञान लालामात्र ॥३३१॥ तत्रापि ऐसिया विवेकें ।
अहंकार आणवमल पारुखे । या लागीं मुखें । भक्तिचि राहे ॥३३२॥ एरवी
तत्पद-परोक्षज्ञान । वेऊनि त्वंपदविवेचन । करोन्निद्या मुक्त आपण
वेदान्तीं जनी म्हणविती ॥३३३॥ परी तेथ बल अनुमानाचे । ते अंग
धरी जागृतीचे । तत्त्वंपद अपरोक्ष ठाण । भक्तीचे । ते सर्वावस्थेचे
समाधान दे ॥३३४॥ हणोनी तूया किंवा उत्तमनी । भक्तीनें सांगती
घेरंडमुनि । तेथ प्रेमाचिया अनिर्वाच्यपर्णी । परमानंदगुणी । भक्ति उरे
॥३३५॥ ऐसी जे अखंड प्रीति । जडली होय भगवतीं । तया नांव
भगवद्भक्ति । त्या प्रीतीची रीति ऐकावी ॥३३६॥ अहो आत्मप्रेम जो
एक । विज्ञाने कळे व्यापक । परी व्युत्थनें अध्यास एक । झालिया न्यून
॥३३७॥ तेथ विवेक करणें घडे । तेणें वृत्तिभिषें चिदंश उगडे ।
परी आत्मप्रेम न ये कुडे । अनुभवासी ॥३३८॥ अलंबुद्धि स्वयें होणें ।
परी साधनातें न उच्छेदणें । ही आत्मप्रेमाची लक्षणें । ती विवेकचिद्वृत्तीने
नाकळती ॥३३९॥ विवेकें प्रत्यक्ष होय ज्ञान । अलंबुद्धीचे करणें पडे
अनुमान । या पर काहीं नाही म्हणोन । हाचि शेवट ॥३४०॥ ऐसिया
तर्कचोनि बळे । धरोनि राहणें पडे सगळे । म्हणोनी आनुमानिक उगळे ।
आत्मवृत्ति तेथ ॥३४१॥ एवढयानोचि तुष्टि । जरी धरील पोटी ।
परी देहाहंकाराबळिच शेवटीं । रसास्वाद पडे ज्ञाता ॥३४२॥ वाक्य-
व्यावृत्ति करिता । मज नाही आवश्यकता । आणि दुजियाते उच्छेदता ।
रसास्वाद तो कळे ॥३४३॥ हणोनी बाल्यमायादि विधी । ज्ञानरक्षण

करणें प्रसिद्धि ॥ परी नोहे झलंबुद्धि । सात्वति तेंणें ॥ ३४४ ॥ साध्य
 आळिग्र हाता । लांगणें साधनपंथा । तैसि ज्ञात्रीयांची अवस्था । भक्ति-
 विण ॥ ३४५ ॥ भक्तींत रसास्वाद । झणी । उमटेल प्रेमोन्माद करुनी ।
 तरी प्रेममाळे मुख्य मणि । शोभेलजि तो ॥ ३४६ ॥ "जे अभिमान
 वाढती अंगी । आम्हीं हरीचे भूषावयालागी । जे माझेनि लोभें जगी ।
 लोभिसे जाहला ॥ ३४७ ॥ इत्यादि । हृदयान्नायवचने । ऐसे सुचवितो
 अनुक्षणें । जें आवचे ज्ञान । भक्तिविणें । क्षार समुद्र ॥ ३४८ ॥
 आपुल्लिग्रा अहंकाराच्या संकोचे । आनाठारी तूण । रचे । अहंकारवि-
 स्तारें साचें । हिंण्यसर्भत्व ॥ ३४९ ॥ अहंकार विस्तारला । तरी तो
 चिद्विकी आला । निद्रेंत अवधियांनी अनुभविला । आनंदविशेष विवे-
 काहूनि ॥ ३५० ॥ ते स्थिति घेता होय जडपण । चिद्विकी आनंदानु-
 मान । परी चितू ओळखीचे आहे । कारण । जे प्रेम परब्रह्म ओळखाया
 ॥ ३५१ ॥ ध्यानीं धरता ये जैसी मूर्ति । विवेके सामंडे जेवि चिद्विप्ती ।
 तैसी कोण्या साधनीं प्राप्ति । उमटली आहे ? ॥ ३५२ ॥ एक म्हणती देहा
 ध्यास । आत्मप्रेमतादात्म्यें सुरस । केवळद्वैती हा दंश । बंधुजनीं विशेष
 निरूपिला ॥ ३५३ ॥ परी येथ काहीं । अविश्वविण नाही । आत्मप्रेमता-
 दात्म्य लवलाही । बोधावया हेतू ॥ ३५४ ॥ एरवी देहाहूनि पर । इद्रिये
 म्हणती शाङ्गधर । तरी आत्मतादात्म्यें साचार । तो अध्यास देहाहूनि
 हृद व्हावा ॥ ३५५ ॥ परी डोळे कान मेले तरी जावो । माझे आयुष्य
 सुखाचे राहो । येणें गुण लाहो । देहाध्यासआधिक्य ॥ ३५६ ॥ कोणी
 आळ अंगी येता । प्राण देती मानरक्षणार्थी । परंतु मान देहाच्या माथा ।
 हे घडे अवाचिता देहासाठी ॥ ३५७ ॥ मी आसुका रूप नामाचा । हा
 स्थूल विद्व अभिमानाचा । येथेचि मानापमानाचा । उमटें ठावो
 ॥ ३५८ ॥ मध्य इद्रियमनाव्यास । हे तादात्म्य विकळ न करिती विशेष

परंतु कर्तृत्वभोक्तृत्वाध्यास । तौ पुढें विकल करी ॥ ३५९ ॥ अधर्म
झालिया प्राण देती । जया परोक्षधर्मप्रतीति । ते कर्तृत्वभोक्तृत्वाध्यासीं
पडती । परलोकप्रेमें ॥ ३६० ॥ वैराग्यें उपाधीदुःख कळता । आत्मानि
प्रगट होय सौख्यता । परी नुसध्या विवेकाच्या हाता । नाहीं नाहीं ते
॥ ३६१ ॥ वैराग्यें वासना मुरडे । परीं उपरम ना जोडे । निरोध न
करिता फुडे । ते तेवढयापुरते ॥ ३६२ ॥ निरोध उपरतीचे कारण ।
हे पंचदशीत बोलिले विद्यारण्य । परी मद्भक्ति नसतां निरोधांतून ।
मुचकुंदा दशमीं व्युत्थान हरी सांगे ॥ ३६३ ॥ म्हणोनी व्युत्थानी भेद-
इवपणें । अभेदासी जे खेळणें । चालता बोलता समाधी असणें । भक्ति
मी म्हणे या नांव ॥ ३६४ ॥ अहो ज्ञानीं ह्मणती दीन कां व्हावे । कां
कवणाते उगें नमावे । परी आत्मयानें दीन व्हावे । हे म्हणे कवणू
॥ ३६५ ॥ अहंकारासी दीन न करितां । तरी त्या केवीं लयावस्था ।
निरोधामिमानता । सहजाचि फावे ॥ ३६६ ॥ म्हणोनी भक्तींत जरी
अभिमान । तरी आत्मया पुढें अहंकार दीन । या लागीं भक्ति अवलं-
वन । सकळीं कीजे ॥ ३६७ ॥ हा परम प्रेम ओळखावया । लक्षणें
बोलिली शिष्यराया । त्यांच्या विकल्पसमुच्चयसमुदाया ।
विचारुनि समन्वय दावू ॥ ३६८ ॥

अपूर्ण

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

श्री प्रियलीला महोत्सव आगमन विलास प्रथम पदन्यास

वंदे वंदास्मंदारवृंदावनविहारिणम् । कलावस्मद्विताथाय यः
श्रीज्ञानेश्वराकृतिः ॥ १ ॥

॥ अभंग ॥

सकल मंगल तयाचिया पार्यी । सुखी शेषज्ञांयी नित्य ज्याच्या
॥ १ ॥ सुलग्न सुदीन गोविंद हा चिर्सी । आघात ते होती हितमय
॥ २ ॥ नारायणनाभी हारपली दुःखें । भरलेती सुखें लोक तीन्ही
॥ ३ ॥ हृदयीं प्रत्यक्ष आळंदीनिधान । मंगलाधिष्ठान ज्ञानेश्वर ॥ ४ ॥
ओव्याः—माझी विनवणी संतचरणा । जरी कंटाळला जनिमरणा ।
तरी आवडी नारायणा । आठवावें प्रेमभरें ॥ १ ॥ तथा नारायणाचैनि
कृपें । महाराज तुमचे चरण सोपे । एरव्हीं नाना पुण्यप्रतापें । साध्य न
होती ॥ २ ॥ संतीं दिधल्या अभयदान । मग हृदयीं न यावया कारण ।
समर्थ नाहीं स्मारमण । आहे आपण श्रीगुरुचि ॥ ३ ॥ संतचरणाची

आवडी पोटी । तयाची पळती विघ्ने कोटी । हृदयी प्रगटे गोमटी ।
सांगली मूर्ति ॥४॥ म्हणवोनि तुमचिया प्रसादेंकरून । प्रियलीलामहोत्सव
मी करीन । देवोनियां कैवल्य भोजन । सत्कारीन साधु श्रोते ॥ ५ ॥
तुमचा अमय लाधला म्हणोनि । मियां श्रोतयां आणिले बोलावोनि ।
आतां कृष्णकथाभागीरथीजीवनी । नाहाउनी शुद्ध आपण करा ॥ ६ ॥
हृदयी ग्रंथकरणस्फूर्ति । हेचि आज्ञा तुमची पुढती । शिरी वंदोनि या
निश्चितां । ऐका ममभारती श्रोतयां म्हणे ॥ ७ ॥

आर्याः—

सूत म्हणे ऋषिवर्या ऐकुनिया प्रश्न हा नृपाळाचा ।
कालाचा जय करिताचि प्रगटे वाग्वोध व्यासवाळाचा ॥ १ ॥

श्लोकः—

शुक म्हणे दिन आजि महाभला । तुज असा पुसता मज लाभला ।
हरिकथा सरिता अतिपावनी । गिरिसुतावरमानसभावनी ॥२॥
जरि भवीं दिसति दोष अनंतही । तरिच भेटति येउनि संतही ।
यतिदया हृदया जहि सांगडे । हरीपदामृत तैं सुखभा पडे ॥३॥

ओव्याः — म्हणोनि राया तुझ्या प्रश्नी । सद्गुणाची उघड
खाणी । दोषलेशाची काहणी । आम्ही कानीं नायको ॥८॥ भगवत्कथा
प्रश्नाच्या ठायीं । दोषोत्पत्ति सवर्या नाही । जो प्रेमळ कृपालु शेषशार्ह ।
दोष तेथ उमटेल कां ? ॥९॥ जरि कर्माचा प्रश्न असतां । तरी वाक्यार्थ
दोष येवोनि पडतां । श्रुति लिंग वाक्य प्रकरण बलवत्ता । पाहणें सर्वथा
ममिंसका ॥१०॥ योग प्रश्नाचिया ठायीं । पात्रापात्र दोष पाहीं । आणि
ज्ञान प्रश्नाचिया ठायीं । दुस्तर्कादि बहुदोष ॥११॥ विधिसुकानें ज्ञान
सांगतां । तैं ब्रह्मी येऊं पाहे पदवाच्यता । निषेध मुखें ज्ञान सांगता ।
तरी वृत्ति आकळितां शिघ्र नये ॥१२॥ चालेना वेदाची महाशक्ति ।

यासाठी शोधावी लक्षणावृत्ति । मग तेथेहि विवाद उत्पन्न होती ।
 अत्यंतचि ॥१३॥ वाक्यसहकृन्मनोवृत्ति । ज्ञान उपजवी ऐसे म्हणती ।
 आणि मनसहकृद्राक्यवृत्ति । ज्ञान उपजवी म्हणती कोणी ॥१४॥
 तेथे वाक्यांत समन्वय कटकट । मननासाठी तर्क खटपट । अयं घट
 अयं पट । हे वाद अचाट धावती ॥१५॥ ज्यास विषय नावडती
 फुडे । म्हणोनि त्रिविधतापें रडे । घटमठादिवाद त्यापुढें । काय कोरडे
 करोनि ॥१६॥ जो गर्भवासाचे पाहोनि दुःख । घडीघडी विषयांतोनि
 काढी मुख । त्यापुढें कर्कश तर्क । होती सकळीक व्यर्थचि ॥१७॥
 जो वेदान्त पाहे मनोरंजना । त्यासाठीच वादवत्याना । जो निःशेष
 विटला भवप्रतिकूलवेदना । तेथ तर्कप्रमाणा अनुपयोगू ॥१८॥ तैसी
 नाही भगवत्कथा । जे ऐकतां वारी संसारव्यथा । सांगतां ऐकतां श्रोता
 वक्ता । दोघे सर्वथा हरिरूप ॥१९॥ चित्तासी आवडती उत्तम गुण ।
 प्रमु त्याचें अधिष्ठान । त्याच्या कथेची चर्चा गहन । चालता कवण
 विटेल ॥२०॥ नास्तिक म्हणती ईश्वर नाही । परी संकटीं धांवतां
 पाहिजे त्यालाही । हा गुण आवडे मनासी म्हणोनि पाही । मनोवच्छिन्न
 चैतन्य अधिष्ठान त्या गुणा ॥२१॥ मनास आवडती जे जे गुण ।
 मनोगत साक्षि त्याचें अधिष्ठान । “ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ” म्हणोनि ।
 ब्रह्मसूत्र प्रमाण ये विषयी ॥२२॥ आमुचा ईश्वर तोचि एक । जे गुण
 पुरुषासी पाहिजेत देख । त्या सर्वांचे अधिष्ठान एक । ते नाही म्हणोनि
 चालेना ॥२३॥ जो जो म्हणेल ईश्वर नाही । मी पुसे त्याची धरोनि
 बाही । आवडी वृत्ति लवलाहि । आहे कीं नाहीं मनीं तुझ्या ॥२४॥
 तुज आवडे कीं नावडे सत्यभाषण । तुज आवडे कीं नावडे परोपकरण ।
 तुज आवडे कीं नावडे मधुर बोलण । योग्य समाधान तुज रुचे कीं न
 रुचे ॥२५॥ तुज आवडे कीं नावडे पूर्णसुख । तुज पाहिजे कीं नको

संकटीं रक्षक । तुज पाहिजे कीं नको तापहारक । कोणी सर्वज्ञ एक तुज
 रुचे कीं न रुचे ॥२६॥ तुज वाटो नाही अथवा आहे । माझा आवडी-
 विषीं प्रश्न लवलाहे । हे गुण मनी आवडती कीं नावडती पाहे ।
 उत्तर याचे देऊनी ॥२७॥ जरी नावडेल तुज सुखदाता । तरी चोरीसी
 येऊं देई स्वधर्मता । तुज नावडे जरी सत्यवक्ता । तरी जे फसविती
 त्यांचा संग धरी ॥२८॥ जरी आवडतीं तुज हे गुण । तरी गुण न
 राहती द्रव्याविण । या सर्व गुणांचे अधिष्ठान । तें द्रव्य कोण
 सांगपां ॥२९॥ जरी म्हणसी सर्व कोठ नाहीं । एक एक गुण एखाद्या
 ठायीं । तरी तो एक एक गुण त्या ठायीं । प्रगट व्हावया कवण
 हेतू ॥३०॥ जरी तुज सांपडे एक एक गुण । तरी त्या सर्वांची आवडी
 ठेवी मन । म्हणोनि सकल गुणेच्छावाविन । ते चैतन्य अधिष्ठान सकल
 गुणा ॥३१॥ या लागीं सर्वज्ञ कैवल्यदानी । तुझिया गळा पडला
 येवोनि । असो आस्तिका नास्तिका आवडे चक्रपाणी । आवडे
 निवार्णी सारिखा ॥३२॥ आस्तिक विश्वासें भजति देवा । नास्तिक
 म्हणती असेल तरी दावा । परी नको आम्हासी ऐसा ठेवा । कोणी न
 म्हणे ॥३३॥ एवं ईश्वर जरी न दिसे । तरी त्याचे गुण जे सरिसे ।
 आस्तिका नास्तिका दोघाही असे । आवडी त्याची ॥३४॥ म्हणोनि
 द्रव्यासहित सद्गुण कथा । ते आस्तिका उपयोगी तत्त्वता । आणि
 द्रव्यासहित निर्गुण कथा । ते नास्तिका उपयोगी ॥३५॥ म्हणोनि
 निश्चर्ये दोघाप्रति । सत्कारें या म्हणो माक्षी भारती । याची साठी
 प्रश्नाप्रति । प्रशंसिती व्याससूनु ॥३६॥ जे जे आवडे आपणाप्रति ।
 त्यांचे दोष दाखवितां निश्चित । तरी दुर्लक्षचि लोक करिती । गुण
 घेती वेचोनी ॥३७॥ मायेसी आवडे आपुला नंदन । म्हणोनि त्याचे
 उदारपण । मनीं न आठवी आवडी करुन । घाली स्तन पुत्र

वदनी ॥३८॥ कामुका आवडे सुंदर कामिनी । मग इतर दोष तो
 चित्ती नाणी । तैसे जे जे गुण आवडती मनीं । तेथ दोष निर्वाणी
 स्फुरतीना ॥३९॥ सकल सद्गुणा अधिष्ठान । माझा दयाब्धि
 आळंदीरमण । यालागीं त्याचे चरित्रगान । निववोत कान
 सकळांचे ॥४०॥ शुक्रवचन कीं तुझा हा प्रश्न । सकल दोषांचे
 अपहरण । येथ दोषचि उमटेना म्हणोन । वरिष्ठाहून वरिष्ठ हा ॥४१॥
 जेव्हां तुवा हा प्रश्न केला । तेव्हां सर्वचि उपकार तुज घडला । आतां
 पुढें जो श्रवणपुण्यवृक्ष वहिला । त्याचे फळ न वर्णवे ॥४२॥ “कृतं
 लोकहितं” या पदावरून । हाचि अर्थ निघे संपूर्ण । कीं लोकहिताचे
 श्रेयनिधान । जे तुज आषवे सांपडले ॥४३॥ एरव्ही संसारी लोकांची
 रिति । सांगतां कवि येत चित्तीं । तयांचे चाळे वर्णवे किती । होतसे मति
 सविस्मया ॥४४॥ पण्यांगनांचे उत्तम गायन । तेचि जयाचे कर्णभूषण ।
 जयांच्या कविता अधिष्ठान । ललान्वित वदन स्त्रियेंचे ॥४५॥ स्त्री
 स्तन मांसाची मुटकुळी । तीचि जयांचि चेंडुफळी । वित्ताचिता चित्तीं
 धुमाळी । शिक्षण माळी जयांची ॥४६॥ सकळ चोरांचे अधिष्ठान ।
 सकळ अवगुणा उदार पूर्ण । तें धन जयांची हृदयठेवण । कपटी
 व्यापारी शिष्य ज्यांचे ॥४७॥ छत्र चामर मस्तक भारू । ते जया-
 उपदेशक गुरु । प्रतिग्रहार्थ भिक्षातरू । ते उपाध्ये जयांचे ॥४८॥
 सदां जारभाव वेश्यांचे अंतरीं । त्यांचिया करे पतिगळा गळसरी ।
 जयांच्या धर्मशास्त्राची थोरी । एवढी आहे ॥४९॥ जयांचा यज्ञरभे-
 साठी । जयांच्या पदरीं साधूंच्या कोटी । मृत्युजयांच्या जपासाठीं ।
 अथवा गांठी सांवरी ॥५०॥ जे श्रीखंडादिभोजन । प्रातः शौचकुपा-
 देती दान । जयांचे कौमल साजिरे वचन । कामिनी मन भुलवाया
 ॥५१॥ जयांच्या गृहांतील दीपांची स्थिती । स्नेह तेलची जाळी

वाती । जो कपटे भरला पूर्ण चित्ती । तो वाढाड्या जयात्रा ॥ ५२ ॥
जयाच्या भोंवती रांडापोर । तोचि सर्व सुखाचें बिडार । जयाचे नाक
आले ओठावर । तोचि वडील जयाप्रति ॥ ५३ ॥ जी योनिद्वारी उप-
जवी साची । तीचि माता होय जयांची । असो ऐसी स्थिती सांसारि-
कांची । सहस्रमुखा न वर्णवे ॥ ५४ ॥ परी अरण्यास चहूंकडोनि ।
अवचित्ता लागसा महावन्ही । आंत सांपडली कुरंगिनी । द्वारी येऊनि
वैसला व्याधू ॥ ५५ ॥ तैसा या देहमहावर्ती । संशय कंटकोचिया आंगणी ।
फुंकत असतां तृष्णा सर्पिणी । मलगुंठित कुरंगिणी चि ॥ ५६ ॥ हातीं
घेउनी पाश थोर । सवे घेवोनि सहा व्याघ्र । कालव्याघ्र केलें बिडार ॥
बुद्धिदारीं वैसोनि ॥ ५७ ॥ ऐसिया भययंत्रां सांपडतां । अभय इच्छा उप-
जेल चित्ता । तरी दीन होवोनि कमळाकांता । धांवताता म्हणावे ॥ ५८ ॥ तो
भेटेल काय करुणाघन । म्हणोनि तलमळ रात्रंदिन । कोणी सांगेल
काय त्याचे गुण । यालागीं श्रवण उदित व्हावे ॥ ५९ ॥ बुद्धिपत्ति
वांछील भूषण । तरी नारायणगुणाचे कर्णसुमन । लेववोनी शोभा पूर्ण ॥
घेईजे आपण दर्शनसुख ॥ ६० ॥ वाणी एक दुसरी कामिनी । तिस
कृष्णकथामृत पाजुनी । मग अधरसुधासुखा लागुनी । चुंबन निर्वाणी
घेईजे ॥ ६१ ॥ केव्हांचि नुपंजावी भीति । ऐसे जरी वाटेल चित्ती ॥
तरी अर्धही घडी न व्हावी विस्मृति । यास्तव गीतीं शिव गावा
॥ ६२ ॥ वाटेल जनाकडोनी ध्यावा मान । तरी हे सांगावें हरिगुणगान ॥
वाटेल कीं वर्णावे आवडी करून । तरीहि तोचि वर्णावा ॥ ६३ ॥
वाटेल करावे भोजन । तरी हरि स्मरावा माय म्हणोन । वाटेल कीं
ध्यावे चुंबन । तरी कांत म्हणोन हरी ध्यावा ॥ ६४ ॥ वाटेल करावी
वंशवृद्धी । तरी कृष्णीं वाढवावी पुत्रबुद्धी । वाटेल पठिराखा त्रिशुद्धी ॥
तरी कृष्णकृपानिधि बंधु म्हणिजे ॥ ६५ ॥ वाटेल कोपावे जरी चित्ती ॥

तरी ऐसे म्हणावे देवाप्रति । कीं इतुका वेळ दुरी मजप्रति । कोण्या
 अन्यथें याकिले त्वां ॥६६॥ मी जरी असलो अती अपराधी । तरी
 त्वा गोपीवरी धरिली पत्निबुद्धि । मिया मातृसेवा न केली त्रिबुद्धि ।
 तरी त्वां हि वधिली पुतना माता ॥६७॥ म्यां नाही पोसिले आपुले
 गोत । तरी त्वां हि केला मामाचा घात । मग माझे अवगुण आठवोनि
 मनांत । दुरी टाकिसी काय म्हणोन ॥६८॥ एवं भगवंतावांचुनि कही ।
 काम क्रोध मोहा आश्रयो नाही । ऐसी जयाची चर्या पाही । शपथ
 लवलाही तोचि मुक्त ॥६९॥ म्हणोनि नारायणाचे नाम । बापा सक-
 लांचा पुरवी काम । आणि तुझाहि तो प्रश्नक्रम । यास्तव झाले हित
 परम त्रिलोकांचे ॥७०॥ भगवन्नामाचि अंगाध ख्याति । अभंगलाही
 मंगल स्थिति । सद्गुणाचिया एके पाति । दोषहि होती सद्गुणचि
 ॥७१॥ एथ ऐसे म्हणेल कोणी । कीं शब्द जरी शक्तीची खाणी ।
 तरी मंत्र नियमावांचुनी । शब्दोपयोग कांही नसे ॥७२॥ आपुलिया
 नामाक्षरापासून । चार चार अक्षरे मोजून । करावे मंत्राक्षराचे गणन ।
 मग संख्येवरून फळ जाणे ॥७३॥ पाहिल्या अक्षरी येत सिद्धता । दुसऱ्या
 अक्षरी साध्यता । तिसऱ्या अक्षरी सुसिद्धता । असे रिपुता चवथियाते
 ॥७४॥ एवं सिद्धसाध्य सुसिद्ध अरी । ऐसे क्रमें चारी चारी चारी ।
 एवं शब्द घालोनी चक्री । मंत्र साचारी निवडावा ॥७५॥
 सिद्धमंत्र फळे कालेकरून । साध्यमंत्र जप होने जाण ।
 फळें किंवा चुकलिया क्षण । फळही न होय ॥७६॥
 सुसिद्धमंत्र स्मरणें फळत । रिपुमंत्र जापकनाश करीत । आदि
 मध्यांत अक्षरांत । असे यांतही तारतम्य ॥७७॥ असो हे मंत्रशास्त्र
 विस्तरण । सिद्धारिचक्र पाहिल्याविण । निरुपयोगी हरिनामस्मरण ।
 म्हणे तो जाण अतिमूर्ख ॥७८॥ एथ नाही प्रत्यक्ष अनुमान । निर्णय

केवल शब्दावरुन । मंत्रशास्त्र शब्दप्रमाण । तरी शब्दानेंच समाधान
 आम्ही करूं ॥ ७९ ॥ नामावरुन सिद्धारि घेणें । परी नामापूर्वी ते
 कैसे जाणणें । आतां जन्मनक्षत्राधिष्ठिणें । तरी वासनेस जन्म नाही
 ॥ ८० ॥ नाम करी सत्ववृद्धि । सत्व तंव अंतःकरण सिद्धी । म्हणोनि
 नामासी सिद्धारी प्रसिद्धी । लागो न शके ॥ ८१ ॥ किंवा केशवनारा-
 यणादि चोवीस । नामें संध्येत जपणें सकळास । सिद्धारिचक्र पाहतां
 तयास । संध्याहनन होईल कीं ॥ ८२ ॥ प्रणव व्याहृति वेदमाता । ते
 आहेत तिन्ही वर्णाचिये माथा । तया सिद्धारी चर्की घालतां । तरी
 वर्णव्यवस्था बुडेल ॥ ८३ ॥ “यावन्ति वेदाक्षराणि त्रयान्ति हरिनामानि”
 म्हणोनि सिद्धारिचक्र न लागे नामालागुनी । संतीं नामहिमा वर्णितां
 क्षणीं । नाही नाम चर्की घातले ॥ ८४ ॥ मंत्र आणि छंद शास्त्राचा ।
 निश्चये संबंध असे साचा । त्या छंदांत निर्णय शुभाशुभाचा ।
 केला आहे ॥ ८५ ॥ छंदाआधीं वर्ण येतां । तरी अशुभ तो होय
 सर्वथा । परि तोचि हरिनामीं आरंभितां । शुभतम होय ॥ ८६ ॥
 हरिः३० इत्यादि म्हणोन । आरंभिती वदेपठण । तैसे जगण आधीं
 येता जाण । येत अशुभपण छंदाते ॥ ८७ ॥ परी “श्रियःपति” या
 शब्देकरुन । माघकाव्यांत आरब्धजगण । सकळ अमंगळा निर्दलन ।
 केले नारायणस्मरणें ॥ ८८ ॥ मंत्राची मंत्रता शब्दाधीन । छंदासी
 शुभता नामाधीन । त्या नामासी सिद्धारिचक्रसंस्थान । कल्पांतीहि
 घडेना ॥ ८९ ॥ सकळ मंत्राचिया आधीं । पाहिजे प्रणवाची सिद्धि ।
 त्या प्रणवाचियाहि आधीं । हरि म्हणोनि वेदपठणें ॥ ९० ॥ म्हणोनि
 भगवन्नामासी कही । रिपु आदि दोष शिवलेचि नाही । जो जपेल
 तयासी लबलाही । सुसिद्धाचे ते ॥ ९१ ॥ “कतिनाचेनि नटनाचे ।
 नाशिले व्यवसाय प्रायश्चित्ताचे । जे नांवचि नाही पापाचे । ऐसे

केले ॥ ९२ ॥ यास्तव अभय वासना जरी । मदीय प्रिय चिंतनीय
 तरी । म्हणोनि प्रश्न प्रवृत्त तद्वैखरी । जगहित करोनी कृतार्थ ॥ ९३ ॥
 येरव्ही तरी जगाच्या ठायी । सर्वथा सुखाची वार्ताचि नाही ।
 येथ यवोनि शेषशाई । नाठविता विफलायु ते ॥ ९४ ॥ पाहोनि
 सांसारिक श्रेणी । परमाश्चर्य वाटते मनीं । कवणिये लोभा गुंतोनि
 प्राणी । चक्रपाणि नाठविती ॥ ९५ ॥ भेळविता राक्षिता व्यय करिता
 दुःखावधि धनाच्या माथा । जे जे उपाय कीजेति सुखार्था । ते दुःख
 तत्वता वाढविती ॥ ९६ ॥ मुख्य विषयाचे हेचि लक्षण । सुख
 तरी लोभे अर्धक्षण । वासना दाखवी संपूर्ण । यावन्मरण सोडिना
 ॥ ९७ ॥ कां दांत असती मुखीं तोंवरी । तांबुलाची रुची बरी ।
 परी कुटोनि खावया निर्धारी । वासना वार्धक्यीं सोडिना ॥ ९८ ॥
 आणि वासनेचे हेचि लक्षण । सर्वदा नोहे समाधान । जोवरी नोहे
 शांतिसंपन्न । तैव सुख निर्वाण श्रोत्रीं नायको ॥ ९९ ॥ जे रजोगुणाचे
 केले । कामक्रोधेचि निर्भिले । जे स्वार्थासाठीं जाहले । कुत्री तयाची
 ॥ १०० ॥ जन तयाचे विश्वासे करुन । नेणोनिया स्वहित पूर्ण ।
 जो भक्तचत्सळ करुणाधन । त्याची आठवण विसरले ॥ १०१ ॥ जो
 उच्च सकल सद्गुणाधिष्ठान । जो निष्कंचनाचा मुक्तधन । तो विसरोनि
 नारायण । लोभे प्राण पोसितो ॥ १०२ ॥ राया तुझिये कुळीची रिती
 आर्धापासोनि । भगवद्भक्ति । ह्मणोनि प्रश्न करताचि नाश्चिती । पावन
 त्रीजगती त्वां केले ॥ १०३ ॥ आत्मानात्मविभेद करितां । जरी नाठवी
 रमाकांता । तरी शपथ वाहोनि कृतार्थता । जवळी सर्वथा ना
 कळे ॥ १०४ ॥

शिष्यः— भगवन्! कर्म तथा उपास्तिका परिणाम मळ व विक्षे-
 पकी निवृत्ति है . तहां अस्तद्रासनारूप जो मळ है सो कर्मसे निवृत्त

होई जावे है. और सद्वासनाबाहुल्यरूप जो विक्षेप सो उपासना करी निवृत्त होई जावे है. तत्रापि अव्यापक विक्षेप तो सगुणोपासना करी निवृत्त होवे है. और व्यापक विक्षेप तो निर्गुणोपासना करी निवृत्त होवे है. यद्यपि ब्रह्मके कोई पदार्थ व्यापक नहीं, तथापि मनको विकृतिरूप और बुद्धिको प्रकृतिविकृतिरूप कपिलानुयायी मानते है. तातैं मन अव्यापक और बुद्धि मनको अपेक्षा व्यापक है. सहेतुकरी मनोगत विक्षेपको अव्यापकता और बुद्धिगत विक्षेपक व्यापकता संभवे है. यद्यपि वेदान्तमें मनको संशयस्वरूप कहा है और बुद्धिको निश्चयरूप कहा है, तातैं निश्चय विक्षेपके विरोधी होने तैं बुद्धिगत विक्षेप कहना संभवे नहीं और सांख्यका मत श्रुति विरुद्ध होने तैं मानना नहीं, यह शंकाभी असमीचीन है: काहेतैं बुद्धि और मन दोनोभी अंतःकरणके विभाग है. यद्यपि मन संशयरूप है और बुद्धि निश्चयरूप है तातैं बुद्धि और मनका परस्पर विरोध है. दो विरोधी पदार्थन तैं वस्तुकी धटना संभवे नहीं. तथापि यहां साधर्म्यवैधर्म्यविचार बलवान है. बुद्धिविशेष सत्त्वगुणका परिणाम है, और मन विशेष रजोगुणका परिणाम है। यद्यपि कोई वेदान्तग्रंथमें रजोगुणका परिणाम मनको कहां नहीं तथापि प्राणसमष्टि रजोगुणका परिणाम है व मन प्राणका सहचारी है. बुद्धि भी प्राणकी सहचारिणी है, यह कहना समीचीन नहीं, काहेतैं प्राणायाम करी मनोविकारकी शान्ति होती है; और बुद्धि में कन्या हुवा ध्यानका निश्चय बन्या रहता है; जातैं प्राणके निरोध करी बुद्धिका निरोध होता नहीं इस हेतुकरी मननविक्षेप राजस है और बुद्धिविक्षेप सात्विक है. साम्याधिकरणमोहि पदार्थनका परस्पर विरोध बने है विविश्रष्टाधिकरणमें बने नहीं. जातैं संशयानिश्चयरूप मनोबुद्धि— पर्याय अंतःकरणकी वेदान्तोक्त सिद्धि संभवे है. तथापि संशयका अर्थ

द्विकोटिक ज्ञान है, और विश्लेषका अर्थ सद्वासनाबाहुल्य पूर्व करी आये है. वासना द्विकोटिक ज्ञानरूपिणी रहती नहीं, जातें क्षणक्षण निश्चयभिन्नताहि बुद्धिगत विश्लेषका अर्थ है सो बुद्धिगत विश्लेष निर्गुणोपासनातै निवृत्त होवे है. पश्चात् आवरणकी निवृत्ति ज्ञानते होवे है. ज्ञानीको कोई कर्तव्य श्रुतिमाता कहती नहीं. सो ज्ञान विवेकके अधिन है. सो आत्मानात्मविवेक सांख्यके अधिन है; तातै सांख्यसिद्ध ज्ञानीको कोई कर्तव्य नहीं. उपास्ती तो भावनाका स्वरूप है; भावना मैं करता हूं इस प्रत्ययके अधिन है. सो कर्तृत्व धर्म अविद्याकरी उपजे है. वस्तुतो आत्मा तो अकर्ता है. तातै आत्मज्ञान अनन्तर भावनारूप उपास्तीकी सिद्धि नहीं. याप्रकार निर्गुणरूप भावना की सिद्धि की नही. तो सगुण उपास्तीका ज्ञानीको उपयोग नहीं. याको क्या कहना है ?

श्रीगुरु :—वत्सा ! एवढया दीर्घ संशयाचें प्रयोजन नव्हते. पूर्वे विलासांचे ठायी स्थळी स्थळी निरूपिलेल्या भक्तित्विषयीं विश्लेष बाहुल्यास्तव तुला अद्यापि आक्षेप उत्पन्न होतात परंतु त्वां काढलेले सर्व आक्षेप निरर्थक आहेत; कारण कैवल्याचे लक्षण तूं कसे करतोस दुःखाची निवृत्ति जर कैवल्याचे लक्षण करित असशील तर योग्य नाही कारण निवृत्ति अभावरूप असते आणि अभावाचे ज्ञान अधिकरणज्ञानाधीन किंवा प्रतियोगीज्ञानाधीन असते आणि प्रतियोगीज्ञान चित्ताचे ठायीं रहात असते. दुःखाभावाला मोक्ष मानला असतां दुःखाभावाचे प्रतियोगी जे दुःख ते मानसगोचर नित्य राहील. म्हणजे मानसिक दुःखावच्छिन्नपुरुषप्रत्यय असें कैवल्याचें लक्षण करावे लागेल. ते तर सर्व कैवल्यवादियांना अनिष्ट आहे. ह्याून दुःखनिवृत्ति आणि परमानंदप्राप्ती असे, मोक्ष भावरूप आहे ह्याून-

णाच्या तुला, त्याचें लक्षण करावे लागेल; तसें केलें असतां आनंदाची अभिव्यक्ति विवेकाधीन नसून आनुकल्यावाञ्छित आहे. सांख्यामध्ये केलेला आत्मानात्मविवेक बुद्धि करिते कीं पुरुष करितो? प्रथम पक्ष स्वीकारला तर बुद्धि प्रकृतिचे कार्य असल्यामुळे आपल्या कारणरूप प्रकृतिपासून पुरुषाला वेगळे करण्याचे सामर्थ्य तिचें अर्गी येत नाही. आणि दुसरा पक्ष स्वीकारला तर प्रकृति मला दुःखरूप आहे म्हणून मला नको, असे द्वेषरूप ज्ञान नित्यच पुरुषाचे ठिकाणीं मानावे लागेल. नित्यच दुःखाचे चिंतन करणें याहून दुःख दुसरे नाही, म्हणून केवळ विवकज्ञानानें सर्वथा सुखप्राप्तिरूप मोक्ष संभवत नाही. एवढ्याकरितां प्रकृति अनुकूल करून घ्यावी तर, पुनः संसार संभवे; तात्पर्य, अधिष्ठानाविरोधी विषमसत्ताकसदसद्विलक्षण अनिर्वचनीय अविद्या सकार्य मिथ्या कळल्यावांचून विवकज्ञान मुक्तिप्रद होत नाही. आणि तसे कळण्याकरितां भक्तीची अपेक्षा आहे. कारण सामान्यरूप अधिष्ठान कल्पित वस्तूच्या विरोधी नसते. आणि विशेषरूप अधिष्ठान विरोधी असते. व्याप्रमाणें शिंपेचा इदं अंश रुप्याच्या विरोधी नसतो परंतु नीलपृष्ठत्वादिक जे शिंपेचे धर्म ते रुप्याच्या विरोधी असतात. तद्वत् सामान्य चैतन्य अविद्येच्या विरोधी नसून सच्चिदानंद विशेष प्रत्ययच तिच्या विरोधी आहे. पैकीं परोक्षज्ञानानें कळलेला सदंश अविद्येच्या असदंशाची निवृत्ति करितो आणि अपरोक्षज्ञानानें कळलेला चिदंश तिच्या जडांशाची निवृत्ति करतो. परंतु अवशिष्ट अविद्येच्या दुःखाशी चिदंश विरोधी नसल्यामुळे व ज्ञान चित्प्रकाशरूप असल्यामुळे, ज्ञानाने निवृत्ति संभवत नाही. त्या दुःखाच्या विरोधी एक आनंदच आहे. तो आनंद अभावरूप आहे किंवा भावरूप आहे? यांत प्रथम पक्ष स्वीकारला असतां दुःखाभावरूप आनंद मानणाऱ्याच्या मताप्रमाणें

दुःखाभावानें दुःखाची निवृत्ति होते असे मानावे लागेल; पण वस्तूच्या अभावानें वस्तूची निवृत्ति होत नाही. निवृत्तिचे साधन दुसरे पाहिजे. घटाचा प्रध्वंसाभाव, घटाच्या निवृत्तिचे कारण नसून, मुहुरादिक तिची साधने आहेत. तद्वत् दुःखाभावाने दुःखाची निवृत्ति संभवत नसून दुःखाची निवृत्ति करणारा, दुःखाच्या विरोधी भावरूप आनंदच मानला पाहिजे. तोहि सामान्य मानतां येत नाही. कारण सामान्य अधिष्ठान भ्रमाच्या विरोधी नसते असें आम्ही सांगितलें म्हणून तो विशेषच मानला पाहिजे; आणि सामान्याचे विशेष कळण्याकरितां उपाधीची अपेक्षा असते. यद्यपि वस्तु निरुपाधिक आहे, तथापि बाधक उपाधीनें जसा संसार उत्पन्न होतो तसा साधक उपाधीनें संसार उत्पन्न होत नाही; म्हणून साधक उपाधि निरुपाधिक वस्तूच्या विरोधी नाही. पैकीं ब्रह्म आहे इत्यादि वाक्य संदर्श ज्ञानाला निमित्तभूत आहे व मी ब्रह्म आहे इत्यादि विचार चिदंशज्ञानाला निमित्तभूत आहे. परंतु आनंदाच्या अभिव्यक्तीला निमित्तभूत प्रेमांवाचून दुसरे नाही म्हणून असज्जड निवृत्त्यनंतर ज्ञानि-यालाही दुःखनिवृत्त्यर्थ आनंदाभिव्यक्तिरूप सगुण परमात्मनि प्रेमरूप-भक्त्यपेक्षा आनिवार्य आहे.

अभंग—

निवालो निवालो स्वामीच्या वचनें । संशयाचें पेणें उठवोनि ॥ १ ॥
 शंका समाधान विचारावयव । प्रेमामध्ये थांव न लगे या ॥ २ ॥
 जंववरी साच भूक नाही पोटी । तोवरी चावटी अन्नप्रश्न ॥ ३ ॥
 भूक लागलिया मुकेंपणें खाय । वाढ वाढ माय म्हणोनियां ॥ ४ ॥
 तैसी जंववरी नाही तळमळ । तंववरी हे जाळ विचाराचे ॥ ५ ॥
 संसार केवलवृश्चिकमंचक । ऐसे जरी एक क्षण वाटे ॥ ६ ॥

तरी नारायणा आळवील मन । जळाविण मीन जयापरी ॥ ७ ॥
ज्ञानेश्वरवाणी नेत्रीं प्रेमपाणी । येतां मीळे खाणी स्वानंदाची ॥ ८ ॥

ओव्याः—श्रीगुरु म्हणती शिष्यराया । तुझिया भक्तिची
प्रशंस्य चर्या । लोकार्थ घेवोनीयां संशया । ज्ञानभक्ति समन्वया करिसी
॥ १०५ ॥ आतां तो अद्वैतचूडामणि । जो नारायणचरणप्रेम खाणी ।
तो महाराज व्यासनंदन मुनि । काय बदला ते ऐके ॥ १०६ ॥ जैसी
विवेकज्ञानेकरून । न कृतार्थता भक्तीविण । तैसा वृत्तिरोध करून ।
नोहे भक्तीविण जीव सुखी ॥ १०७ ॥

—गद्य—

शिष्यः—भगवन् ! आपण जें माझे समाधान केले तें वेदान्त-
ज्ञानाला लागून असल्यामुळे, सांख्ययोगाधिषयीं लागू होत नाही; कारण
सांख्य सूत्राच्या प्रथमाध्यायांत ईश्वराचा निषेध केला आहे आणि सांख्य
पदार्थच योगामध्ये घेतले असून यद्यपि त्यांत ईश्वराचा स्वीकार आहे.
तथापि ईश्वराचे प्रणिधान विकल्पानें सांगितलें आहे. विकल्पविधि
मुख्यविधिपेक्षां बलवान् नसतो, म्हणून वेदान्तज्ञानापेक्षां भक्ति बलवान्
आहे हे मला जरी मान्य असले तरी सांख्ययोगापेक्षां बलवती दिसत
नाहीं.

श्रीगुरुः—तुझ्या बुद्धिला संशय काढण्याची संवयच पडली
असल्यामुळे मलाही उत्तर देण्याची संवयच पडली आहे. सांख्यकार-
कपिलाला तूं शहाणा समजतोस किंवा मूर्ख समजतोस ? दुसऱ्या पक्षां
त्यांचे वचन प्रमाण नाहीं म्हणून तें तुला शंका काढण्यासाठीं, कक्षी
करतां येणार नाहीं. आणि प्रथम पक्ष स्वीकारला तर जसें त्यांनी प्रथम
त्या अध्यायांत ईश्वरसचें खंडण केलें आहे तसें त्याच अध्यायांत
“ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा” या दुसऱ्या सूत्रांत ईश्वराचें मंडणहि केलें

आहे. हा स्वग्रंथविरोधपरिहार तुला केला पाहिजे. आमचे मत तर असें आहे कीं, कपिलानीं जें ईश्वराचें खंडण केलें ते वस्तुतः नसून ज्वरावर दूध मागणाऱ्या लेकरांना आई जशी ते कडु आहे म्हणून सांगते, परंतु वस्तुतः तें कडू नसते तद्वत् ईश्वराजवळ ऐश्वर्य आहे असें समजून मूर्ख लोक नित्यविषयच मागून ध्यावे म्हणून त्याची भक्ति करितील आणि विषयाचा तर वासनारूप दुःख उत्पन्न करणें हा स्वभावच आहे व वस्तु आहे तोंपर्यंत तर स्वभावाची निवृत्तिही संभवत नाही. ह्मणून ईश्वराच्या ऐश्वर्याचे ठिकाणीं देखील वैराग्य उत्पन्न व्हावे एवढ्या करितां पाहिल्या अध्यायांत “ईश्वरासिद्धेः” या सूत्रानें परमेश्वराचा निषेध केला, ह्मणजे “ईश्वराभावात्” असें सूत्र केलें नसून ‘ईश्वरासिद्धेः’ असे सूत्र केलें आहे. याचें कारण असें आहे कीं. कर्मानें मिळालेलें ऐश्वर्य केव्हांना केव्हां तरी संपावयाचेच अशी श्रुति आहे. ह्मणून तुझा जीवांना कधीहि नित्य ऐश्वर्य कर्मानें मिळू शकणार नाही. हा त्या सूत्राचा अर्थ आहे; आणि देवहूतीला कपिलानी जो योग सांगितला त्यांतही ईश्वरभक्ति स्पष्ट सांगितली आहे. आतां दुसरी ही तुझी शंका बरोबर नाही. कारण योगशास्त्रामध्यें ‘ईश्वरप्रणिधानाद्वा’ या सूत्रांतील ‘वा’ शब्द निश्चयार्थी आहे. विकल्प गौणविषयाचें ठिकाणीं संभवतो. मुख्याविषयाचें ठिकाणीं संभवत नाही. योगशास्त्रांत जीवापेक्षां ईश्वराला कोठेच गौण मानलेले नाही. पुनः विभूतिपादांत योगमाध्यकारांनीं असेंही सांगितलें आहे कीं, ईश्वर-प्रणिधानानें जो युगपद उच्च भूमिकेवर जातो त्याला खालच्या भूमिकेचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता नाही. तर मग प्रथम जीवप्रयत्न सांगून ईश्वरप्रणिधान नंतर कां सांगितलें असा आक्षेप करूं नको. कारण पाहिलेच जर ईश्वर प्रणिधान सांगितलें असते तर मग जीवांनीं

प्रयत्न न करतां, परमेश्वरानीं आपणच आम्हाला उद्धरून न्यावे असा समज झाला असता; एवढ्याकरितां जीवप्रयत्नांत तिचा आरंभ होऊन ईश्वरप्राप्तीत तिची समाप्ति व्हावी म्हणून ईश्वरप्रणिधानाचा आनं-
तर्कभाव सांगणें असम्यक् नाही

॥ ओव्या ॥

प्रभुवाणीनें शंका गेली । आतां पराशरभूतुनंदनबोली । ऐकाया सांबरली ।
श्रोतृवृत्ति ॥ १०३ ॥ श्रीगुरु म्हणती तरी ऐके । मनाचे संवेग तीन
निके । मृदु मध्य तीव्र देखे । ही पर्याये तयांची ॥ १०४ ॥ ध्यान करितां
कर्तृत्व स्थिति । तोंवरि संयोग मृदुस्थिति । सजातीयप्रवाहवृत्ति ।
मध्यस्थितिसंवेगहा ॥ १०५ ॥ आपली होय विस्मृति । अखंड ध्येयाची
स्फुरे स्फूर्ति । याची नांव तीव्र संवेग म्हणती । समाधिस्थिति बोलिजे
॥ १०६ ॥ बळें लाविताचि मन । योगीं कष्ट होती दारुण । तेचि प्रेम
होता उत्पन्न । आपणाचि मन तेथ धावे ॥ १०७ ॥ म्हणवोनि श्रीहरी
चरणाविण । योगीं नाही समाधान । आळंदीवल्लभाची आण । वाहोनियां
वदतसे ॥ १०८ ॥ योगीं इंद्रियें कोंडिती । ते कोंडितांचि कष्टी होती ।
भक्त भगवंतीं अर्पिते । तेणें होती नित्यमुक्त ॥ १०९ ॥ अवध्या
जगाचा द्वेष करून । जेव्हां साधावे एकटपण । तेव्हां योगाचे ध्यान ।
करावया अधिकार ये ॥ ११० ॥ तैसी नाही भगवद्भक्ती । श्रीकृष्ण
पहावा सर्वाभूती । एकांतीं लोकांतीं हृदयांतीं । अखंड शांती विराजे
॥ १११ ॥ वाणीनें गावे श्रीहारिगुण । निर्माल्यसुगंध घेवो ब्राण । नयनीं
पहावा नारायण । पुष्पादिकीं पूजिला ॥ ११२ ॥ हृदयीं भरताचि
वनमाळी । दोहीं करे वाजवी टाळी । प्रेमें नाचतां धुमाळी । होय
रांगोळी महत्पापा ॥ ११३ ॥ ऐसे करितां हरिस्मरण । सहज हरे
भूक तहान । तेणे उपस्थादि दोन्ही लीन । सहजचि होती ॥ ११४ ॥

एवं सहजचि इन्द्रिये येति हातां । चित्त न रोधितां स्थानंदता ।
 एवढिया सांडुनि कृपावंता । मूर्ख भिन्नपथा आश्रयिती ॥ ११५ ॥
 म्हणोनि सांख्ययोगाचे फळ । श्रीहराचे चरणक्रमल । सर्व धर्मांचा सार
 केवळ । गोविंदनाम वदर्नी येणें ॥ ११६ ॥ नातरी रोंगे पिडिला कोणी ।
 तेथ वैद्य आले दोन्ही । एक वैद्य म्हणे स्वर्गातुनि । यावे घेउनि अमृत
 ॥ ११७ ॥ दुसरा वैद्य म्हणे आपण । तुझिया आंगणीचें वृक्षपर्ण । घेवोनिया
 अमृतासमान । औषधि करोन मी देतो ॥ ११८ ॥ त्यांत कोणाचे ऐकेल
 पिडील । तैसा भवार्तागृही समुदाय आला । तरी योगी सांगती
 भवार्ताला । विषयविवेके चित्त रोची ॥ ११९ ॥ आणि भक्त सांगती
 कळवळोन । विषयचि करितां कृष्णार्पण । त्या विषयाचेचि अमृत
 होवोन । देईल निधान कैवल्य ॥ १२० ॥ आपुल्यासाठीं विषय घेतां ।
 बरी विषयांत दोषसत्ता । ते आवडीनें भगवंतीं अर्पिता । तरी द्वेष
 भूतां उपजेना ॥ १२१ ॥ भगवंतीं आवडी मोठी । यालागीं उल्हास
 सौख्य पोटीं । आणि विषय अर्पण देवासाठीं । तेथ भूतांचा शेवटीं
 द्वेष नुपजे ॥ १२२ ॥ एवं सर्वाभूतीं भगवंत । भूतें प्रेममय समस्त । ऐसी
 जेव्हां येईल प्रचीत । तै सच्चिदानंद जीव होय ॥ १२३ ॥ मग माऊली
 सकळ कामिनी । पुरुष अवघे शूलपाणि । जडचेतनीं शार्ङ्गपाणि ।
 भरोनी उरला एकटा ॥ १२४ ॥ जीव शिव माया ब्रह्म । हा अवघा
 शब्दभ्रम । सांडोनि तर्कागम । पूर्ण प्रेमा व्यापक ॥ १२५ ॥ म्हणोनि
 सकळांची सारसंपत्ति । नारायणचरणस्मृति । ऐसे बोलता शुक्रमूर्ति ।
 अंतरीं परीक्षिती संतोषला ॥ १२६ ॥

सर्वेषामेव सिद्धानां वस्तुतः सूक्ष्मरूपधृक् ।

समन्वयेन वंदेऽहं श्रीमज्ज्ञानेश्वरं गुहं ॥ ११ ॥

तेथ रायाचा शुद्धभाव । पाहोनि संतोषले मुनिराव । कीं बाल वृष्ट

होता सावेव । तृप्ती वाटे जननीतें ॥१२७॥ तैसा सच्छिष्य तृप्त-
होता । ते सुख उपजे श्रीगुरुनाथा । संतोष पाहोनि परिक्षीता । व्यास
नंदना आनंदू ॥१२८॥ कां सानबाळाच्या अंगावर । जननी घाली
अलंकार । तयाच्या रुचीचा निर्धार । बाळकाते कळेना ॥१२९॥
तिया अलंकारासहित शिशुशोभा । मातृनयन पहावया उभा । कीं
कार्याचिया गुणस्वयंभा । कारण जाणे ॥१३०॥ तैसा बोध ठसावता
शिष्यदृढी । हे पाहोनि तोषे सद्गुरु आई । रायाचा संतोष पाहोनि
लवलाही । शुक अत्यंत दृढी तोषले ॥१३१॥ परी परंपरा बोधिलिया-
विण । बोध करणें तो महाशीण । गुरुसंप्रदाय कळलियाविण । न
होती विघ्न दूर कही ॥१३२॥ इहलोक सोडुनि सिद्धजन । अधिकारि-
कवें घेती ब्रह्मस्थान । तेव्हां परलोकी देवता करिता विघ्न । ते तत्स्थ
सज्जन निवारिती ॥१३३॥ रायाच्या गृही ओळखी असतां । तरी राज
भेटी साधे तत्त्वतां । तैसे परलोकीं निजसंप्रदायिक असता । न करू
शक्ती देवता विघ्न ॥१३४॥ एवं परलोकींचे देवताविघ्न । ते दूर
करिती संप्रदायिक सुजन । आणि इहलोकीं कामादि विघ्न । श्रीगुरु
आपण वारिती ॥१३५॥ म्हणोनि दृढी सद्गुरुचें चरण । सेवेलिया
करावे संप्रदायिकस्मरण ॥ ते दाखवावया कारण । शुक आपण
बोलती ॥१३६॥

आर्याः—सद्गुरुवांचुनि वांचुनि विफल जिणें यांत वाकडे काय ।

शुक सांगे भागविला कृष्णें वाहोनि लांकडे काय ॥१॥

ओल्याः— “देईल गुरुसेवा । इया बुद्धि पांडवा । शतजन्मांचा
सांडोवा । करिती जे” शा. १३-१६७ ॥ १३७ ॥ एवं तातवचनें करोन ।
प्राप्ति नोहे सद्गुरु विण । तै सद्गुरु भेटिलिया शुकनिघान । मग काय
न्यून रायातें ॥१३८॥ शुक बोलती ऐक राया । मी बोलिलो ज्या सदुपाया ।

तैसीच मानील आप्तचर्या । तुज लवलाल्या कळो दे ॥ १३९ ॥
 आप्तांचिया ठायीं । अहित असत्य वार्ता नाही । म्हणोनि आप्तवाक्यावर
 लवलाही । विश्वास ठेवी अत्यंत ॥ १४० ॥

गद्य

शिष्यः— आप्तवचन प्रमाण होऊं शकत नाही. कारण आप्त-
 वचनानंतर वस्तु प्रत्यक्षच पहावी लागते; जसें नदीतीरावर पांच फळें
 आहेत असे सांगितलें असतां, ते जाऊन पाहून प्रत्यक्ष करावीत इत्यादि
 विधिवचनांचा अंतर्भाव होतो. दुसरे, आप्तवचनाचें ठायीं विश्वास
 ठेवल्यावर पुष्कळ वाचक लोक भोळ्या लोकांना फसवूं शकतात.
 तिसरें, आप्त सर्वज्ञ होऊं शकत नाही; कारण ईश्वरावांचून जीव
 कदापि सर्वज्ञता पावत नाही.

श्रीगुरुः— अशी शंका करणें तुला योग्य नाही. कारण आप्तवच-
 नाचें पर्यवसान सर्वथा प्रत्यक्षांत होते असें सर्वथा म्हणतां येत नाही. प्रत्य-
 क्षयोग्य दूर वस्तु असल्यास तिजविषयी आप्तवचनाचे पर्यवसान प्रत्य-
 क्षांत होते खरे, परंतु जगत्कारण प्रकृति व गुरुत्वादि शक्ति जर कोणी
 शिकवितांना मुलांना सांगितल्या तर त्याचें पर्यवसान प्रत्यक्षांत होत
 नाही, किंतु नित्य अनुमानांत होते; आणि विष्णुदत्ताच्या मुलाचें नांव
 देवदत्त ठेविलें व तो मोठा झाल्यावरही आपले देवदत्तच नांव आहे
 असे सांगतो; येथें आप्तवचनाचें पर्यवसान शब्दांत होतें. कारण
 नांवाचा व शरीराचा श्रृंगपुच्छवत् संबंध नाही. आहंकारिक संबंध आहे
 म्हणून वस्तूला नांव देणें सोडून दिले तर सर्व व्यवहार क्षण होऊं
 लागेल. आतां माझें नांव विष्णुदत्त आहे हे मी आपल्या मनांत धारण
 करून त्याचा शरीराशी संबंध केला म्हणून नाम कल्पित आहे व मिथ्या
 आहे अशी शंका करणें योग्य होणार नाही, कारण नाम मनोगोचर

आहे हा सिद्धान्त आहे. आणि मनोगोचर तेवढे मिथ्या असते असा तुझ्या म्हणण्याचा आशय दिसतो आणि शब्दाचा व आकृतीचा संबंध घेतल्यावांचून जगद्व्यवहार घडणार नाही. आकृति सत्य आहे असें तुझे मत आहे असे वाटतें म्हणून आकृतीचा व शब्दांचा संबंध मानल्यास सदसद्व्यवहार होतो असे तुज मानावे लागेल. विरोधी वस्तूचा संयोग व्यवहाराला उपयोगी पडत नाही. जसा प्रकाश व अंधाराचा एकत्र संबंध व्यवहाराला उपयोगी पडत नाही. यद्यपि मंदप्रदीपगृहाचे ठिकाणी प्रकाश तमाचा संयोग भासतो तथापि त्यापासून कार्यानिष्पत्ति होत नाही. यद्यपि प्रेताव्दानतंत्रमते पिशाचांमंत्रणादिकार्य मंदप्रदीपगृहांतच होते तथापि त्या पिशाचादिकांच्या दर्शनाला केवळ प्रकाशच हेतु आहे. प्रकाशतमसंयोग हेतु नाही आणि मंदप्रदीप त्या गृहामध्ये पिशाचांचा येण्यात्रा उद्देश हा आहे की पिशाचांची तनु तीव्र झाल्यावांचून या लोकाप्रमाणें दिसू शकत नाही. आणि तितकी तीव्र करण्याकरिता त्यांना पुष्कळसे ध्यान करावे लागते. परंतु पिशाचांचे चित्त विक्षिप्त भूमिकेवर असल्यामुळे योगियाप्रमाणें सर्व कालच त्यांना इच्छितध्यान करता येत नाही. म्हणून मनुष्य शरीरवत् स्वशरीर तीव्र करण्याचा त्यांना त्रास येतो. मंदप्रदीपगृहांत हे कार्य सहज घडते कारण पिशाचांना अंधतमामध्ये राहण्याची सवय असल्यामुळे घुबडांच्या नेत्रांप्रमाणें अत्यंत प्रकाशानें त्यांचे डोळे दिपतात. म्हणून मंदप्रदीपगृहाचे ठिकाणी येऊन प्रथम गृहीताच्या नेत्रांतील व आपल्या नेत्रांतील रश्मी मिळवितात व नंतर अंतःकरणाचा तेजोमय भाग त्यांच्या अंतःकरणांत पाठवून तेथील वृत्तीचा अभिभव करितात, व मग थोडक्या सायासाने त्याला भ्रम उत्पन्न करून देतात. ही रीति पिशाच लोकांना कसे धरतात या प्रश्नाचे उत्तर म्हणून चतु-

धराचार्यांनी प्रतिपादिली आहे. यद्यपि चरकसुश्रुतादिकांचे मत शरीरांत पिशाच संचार करितात असे आहे, तथापि मनाचा अभिभव केल्यावांचून पिशाचांना शरीरांत संचार करता येत नाही; आणि त्यांची दुसऱ्यांचे मन वश करून घेण्याची रीति तर चतुर्धराचार्यांच्या प्रमाणे आहे; म्हणून त्यांना मंदप्रदीप गृह यद्यपि उपयोगी आहे तथापि गृहीताला जो भास होतो तो प्रकाशाच्याच साह्याने होतो. म्हणून तेथेही विरोधी वस्तुपासून कार्य उत्पन्न होत नाही, आणि प्रकाशाचा व अंधाराचा जरी विरोध आहे, तथापि ते दोन्ही पदार्थ भावरूप आहेत. इतक्या अंशात त्या दोघांचे साम्य आहे. यद्यपि प्रकाशाचा अभावच तम आहे असे नैय्यायिक म्हणतात पण ते योग्य नाही; कारण मंदप्रदीप-गृहांत प्रकाशाचा व तमाचा संयोग स्पष्ट दिसतो तसा भावाभावाचा संयोग दिसत नाही आणि बळेंच अभ्युपगम करतो म्हणेल तर त्या मूर्ख नैय्यायिकाला आम्ही असे विचारतो की, घटाचे ठिकाणी घटाचा अभाव कोणत्या विभागावर प्रतीत आहे ? आतां जैनमताचा अंगिकार करून अनेकांत मानशील तर तुझाही अभाव तुला प्रतीत झाला पाहिजे. सुषुप्ति, मूर्च्छा व मरणांत माझा अभाव प्रतीत होतो, असे म्हणशील तर प्रत्यभिज्ञेचा बाध होईल; कारण निद्रेतून उठल्यावर मी सुखाने निजलो होतो किंवा मला कांहीं समजले नाही असा पूर्व अनुभव तूं सर्वास सांगतोस ! आतां तो अनुभव पूर्व जागृतीतील पदार्थाशी तुलना करून सांगतो असे म्हणशील तर चालणार नाही, कारण तुलना करण्याकरीता पूर्वस्मृतीची अपेक्षा आहे. आतां त्या पूर्वस्मृतीला धारण करणारा पूर्वीचाच आहे की नूतन उत्पन्न झालेला आहे. ? दुसऱ्या पक्षी पूर्वपदार्थाची तुलना करता येणार नाही व त्यामुळे निद्रेतून उठलेला प्रत्येक मनुष्य

आईच्या उदरांतून निघाल्याप्रमाणे शिक्षण घेण्याला योग्य होईल. पुनः अभावांतून भावाची उत्पत्ति मानत असलास तर आस्तिकालाही पुनर्जन्माचा संशय राहील परंतु तुला मात्र निश्चयच करावा लागेल. कारण भाव पदार्थांमध्ये जसे नानात्व असते तसे अभावात नाही. यद्यपि घटाभाव, पटाभाव, जलाभाव असे शब्द आपण उच्चारितो तथापि त्या घट, पट, जल या तिही व्यक्तीचे मानसिक ज्ञान झाल्यानंतर त्यांच्या अभावाचे ज्ञान आपण करून घेतो. या स्थानी हे रहस्य आहे की, वस्तूचा भेद जाणण्याकरिता वस्तूच्या विशेषणाचे ज्ञान अवश्य पाहिजे असते. कंबुग्रीवादिसत्व हे त्या घटाचे विशेषण आहे, व आतान-वितानतंतुवत्त्व हे पटाचे व द्रवत्वादि जलाचे. आतां यांच्या अभावाचे ज्ञान जेव्हा आपण करून घेतो तेव्हा घटादिकभावाश्रित पदार्थांची विशेषणे मनांत येतात, अभावाश्रित विशेषणे मनांत येत नाही व ज्याअर्थी अभावाश्रित विशेषणच मनांत येत नाही त्या अर्थी अभावांतच भेद मानणे अशक्य आहे. आतां प्रतियोगिभेदाने किंवा अधिकरणभेदाने आम्ही अभावाचा भेद मानतो असे म्हणशील तर अधिकरण व प्रतियोगी हे दोन्ही भावरूप आहेत. भाव पदार्थ भेदवान् आहे म्हणून तद्विरोधी अभावपदार्थही भेदवान् असला पाहिजे, असे म्हणजे म्हणजे, आमच्या शत्रूला ज्याअर्थी पुष्कळ संतति आहे त्याअर्थी आम्हांस आहेच या म्हणण्याप्रमाणे विनिगमक तिरस्कृत आहे म्हणून अभाव एकच मानला पाहिजे, आणि एका अभावांतून भाव उत्पन्न होतो तर जो भाव अनंत वेळ उत्पन्न झाला तोच भाव पुनः उत्पन्न झाला पाहिजे; कारण ज्या कारणांत नानात्वाची सामुग्री असते त्याच कारणांतून दुसरे कार्य उत्पन्न होणे संभवनीय असते. ज्या कारणात नानात्वाची सामुग्री नाही, त्या कारणांतून प्रगट होणारी व्यक्ति कितीहि

वेळ उत्पन्न झाली तरी एकच असते. म्हणून जो आत्मा निजला होता किंवा मेलला होता त्याचा अभाव झाला होता असें म्हणशील तर जागृत झाल्यावर किंवा एखादे बाळ जन्मल्यावर तो अभावांतूनच आला होता असें म्हणशील तर पूर्वीचाच आत्मा पुनः आला पाहिजे, कारण अभावांत नानात्वसामुग्री नाही. म्हणून आस्तिकाला एकदांचा पुनर्जन्माचा प्रतिषेध करता येईल पण तुला मात्र करता येत नाही. आणि अभावांतून भाव उत्पन्न होतो असें म्हटले असतां अभावाचे विरोधित्वच रहात नाही. मग भाव व अभाव हा शब्दवादच राहिला. शब्दवादावर जाणते पुरुष आग्रह करीत नाहीत. पहिला पक्ष स्वीकारशील तर आत्म्याचा अभाव स्वीकारतां येणार नाही म्हणून जैनमताप्रमाणें भावाभावाचा संयोगही मानणें विरुद्ध होईल. अतः तम अभावरूप नाही म्हणूनच त्याच्या भावरूप एकांशसाम्यत्वामुळे मंदप्रदीपगृहांत प्रकाशाशी तादात्म्यभिन्न संयोग दृष्टीस पडतो. परंतु भावाभावाचा संयोग मात्र कोणत्याच काळीं दृष्टीस पडत नाही आणि नामरूपाचा संयोग तर तूं प्रत्यक्ष करून व्यवहार करतोस, नामाला कल्पित म्हणतोस, कल्पिताला खोटें म्हणतोस, बाह्य आकृतीला सत्य म्हणतोस आणि त्याचा परस्पर संयोग करून व्यवहार करतोस तर मग तूच हा व्यवहार भ्रमाने करीत नाहीस काय ! एक तर दोघालाही सत्य समज. दोघालाही सत्य समजल्यास मनोगोचर नामालाही सत्य समजल्यामुळे आप्तवचनाचें पर्यवसान शब्दांतही होतें असें मानावें लागेल; अथवा दोघालाही मिथ्या समजलास तर मिथ्यावस्तु वाचारंभणमात्र असते म्हणूनही आप्तवचनाचें पर्यवसान तुला शब्दांतच करावें लागेल. एक खोटें व एक खरें मानून व्यवहार करण्याचें तर वर आम्ही खंडण केलें आहे म्हणून आप्तवचनापेक्षां प्रत्यक्ष बलवान आहे हा तुझा पहिला आक्षेप बरोबर नाही. एवं दुसरा पक्षही समीचीन नाही; कारण आप्तवचनांत जसा फस-

ण्याचा संभव आहे तसा वातापित्तादि दोषेकरून कुपित झालेल्या काम-
लादि रोगांत दृष्टि दूषित झाल्याने प्रत्यक्षानेही फसण्याचा संभव आहे.
धुवडांच्या समाजाला जसे दिवसा दिसत नाही, म्हणून कोणालाच दिसत
नाहीं असे कोणाला म्हणतां येणार नाही. तद्वत् कचित्काळावरून
आप्तवचनाविश्वास प्रतिषेधणें योग्य नाही. पुनः असा विचार कर कीं
मनुष्य फसूं कोठें शकतो? एखाद्या गोष्टीची आशा लावून त्या गोष्टी-
करितां आपले सर्वस्व सोडून देऊन जेव्हां ती गोष्ट आपल्याला मिळत
नाहीं तेव्हां आपल्याला फसल्यासारखें वाटतें. या दृष्टीनें पाहिलें तर हा
फसविण्याचा दोष लौकिक आप्तावर येऊ शकतो. पण येईना बापडा !
त्यापासून पारमार्थिक आप्तावर विश्वास ठेवणाऱ्या आमची मुळीच
हानी नाही. कारण पारमार्थिक आप्त कोणाला विषय सोड म्हणत
नाहींत, तर विषयामध्ये दुःखादि दोष पाहून मुमुक्षूच त्यांच्याकडे
आपण होऊनच जातो. म्हणून विषयाची आशा दाखवून फसविण्याचा
दोष त्यांच्यावर येऊ शकत नाही. विषयी लोकाला जो ब्रह्मबोध
करिल तो निश्चित आप्तच नाही, म्हणून लक्षण अतिव्याप्त नाही व
वादीचा वाद नसल्यामुळें अव्याप्त नाही, आणि श्रुत्यादि विषयरहि-
तताबोधक असल्यामुळें असंभूत नाही. मुमुक्षु आप्ताजवळ गेल्यानंतर
रागद्वेष दुःखरूप आहेत म्हणून तूं त्या दोहोहूनही वेगळा आहेस हें
सांगणें फसविणेंच होऊ शकत नाही, कारण फसविणाऱ्याला व फस-
णाऱ्याला रागद्वेष यापैकी कोणता तरी विकार पाहिजे. फसविणाऱ्याचे
ज्याच्याकडून जो फसला जातो, त्याच्यावर प्रेम असले तर
फसविणें होणार नाही व फसणाऱ्याचेहि फसविणाऱ्याच्या
वचनावर प्रेम असले तर फसणें होणार नाही. आणि रागद्वेष तर
आपल्या आत्म्याहून बाह्य विषयांचें ठिकाणींच राहूं शकतात. यद्यपि

आत्म्याचें ठिकाणीं प्रेम आम्ही पूर्वीं सिद्ध केले आहे तथापि ते रागरूप नाही, कारण राग हा रजोगुणाची वृत्ति आहे. तो वासनाकाळीं असतो व आनंदकाळीं अभिभूत होतो आणि प्रेम तर आनंदकाळींहि असतो. एवं भगवद्भक्ति ही राग होऊं शकत नाही. कारण रागगृहीत-विषय स्वभोगाकरितां असतात आणि भगवद्भक्ताचें सर्वस्व ईश्वराकरितां असते. आतां स्वस्त्रीचे ठिकाणीं सर्वस्व वेचणारे कोणी आहेत असे म्हणशील तर ते त्यांचे रागदान नसून प्रेमदानच आहे. परंतु तें प्रेमदान अपार्त्री आहे. कारण प्रेम जितका नित्य ठेवावासा वाटतो तितका स्त्रीदेह नित्य राहूं शकत नाही आणि स्त्रीच्या देहांतील आत्म्यावर जर तो प्रीति करीत असेल तर तिचा आत्मा व आपला आत्मा दुसरा नाही म्हणून तो आत्मप्रेमच होतो. सारांश, विकाररहित आत्म्याचा उपदेश करणारा आप्त कोणत्याही काळीं फसविणारा होऊंच शकत नाही. याप्रमाणें तिसराही आक्षेप अयोग्य आहे. कारण आप्त सर्वज्ञ म्हणजे तुला कसा पाहिजे ? सर्व वस्तुहून निराळा राहून सर्वज्ञ पाहिजे ? किंवा सर्व वस्तुरूप होऊन सर्वज्ञ पाहिजे ? पहिला पक्ष स्वीकारशील तर वस्तूचे ठिकाणीं जें त्वां सर्वज्ञत्व दिले ते सर्वत्व जाति आहे. ती सर्वत्वजाति आपल्या अंगावर ओढून घेतली किंवा तूं आपल्या मनानेंच स्थापन केलीस ? पहिल्या पक्षी सर्व वस्तु चैतन्य होऊन सर्वच सर्वज्ञ होतील म्हणून तुला शंका करतांच येणार नाही. दुसऱ्या पक्षी त्यांच्यावर सर्वत्वजाति स्थापन करणारा तूं सामान्यतः सर्वज्ञच आहेस. आतां तुलाहि जें ठाऊक नाही ते आप्त सांगतात म्हणून ते मजपेक्षां विशेष सर्वज्ञ आहेत असे तुला म्हणावे लागेल. दुसरा पक्ष स्वीकारशील तर सर्वज्ञत्वाच्या शंकेची अवश्यकताच नाही. पुनः ज्या पदार्थांत नानात्व असते त्यांतच

अल्पज्ञत्व संभवते. आणि ज्या पदार्थांत एकत्व असते त्याच्या एकाशाचें ज्ञान देखील सर्वज्ञत्व सिद्ध करिते. घटपटादि ज्ञान सर्वत्र आहे. म्हणून घटाला जाणणारे पटज्ञानी होणार नाहीत. परंतु आकाश हें एकच आहे. आकाश अवकाशरूप आहे हे घरांत बसून सांगणान्याचे व पुष्कळ दुरून सांगणान्याचें ज्ञान सारखेंच. तद्वत् ब्रह्म एक आहे त्याला जाणणारे सर्वच त्याविषयी सर्वज्ञ आहेत आणि मायेचे कल्पित पदार्थ नाना आहेत. त्याविषयी मात्र पारमार्थिक आप्त सर्वज्ञ राहतीलच. असा नियम नाही, व तशी सर्वज्ञता नसणें आप्तांना दूषण नसून भूषण आहे, कारण त्याच सुखाला खरें सुख म्हणतां येईल की ज्या सुखांत मागील दुःखाची आठवण रहात नाही. मायाकल्पित सर्व पदार्थांचे ठिकाणीं दुःखरूपता निर्विवाद आहे. हें सिद्ध केले व करूं हि. म्हणून ब्रह्म जाणणारा मायाकल्पित पदार्थाविषयी सर्वज्ञ होईल तर तो ब्रह्मानंद भोगित असतांना दुःखरूप पदार्थाची त्याला स्मृति आहे असें म्हणावे लागेल. तसे म्हटले म्हणजे तो आनंदस्वरूप पूर्ण झाला नाही तर त्याचें मन अर्धें जडाकडे व अर्धें ब्रह्माकडे लागले असे म्हणणे भाग पडत असल्यामुळे, त्याला जीवन्मुक्त न म्हणतां नारकी जनापेक्षांहि तो दुःखी आहे असे म्हणणाऱ्या स्मृतींतला तो विषय होईल.

स्मृतिः—यस्य ब्रह्माभिमानोऽस्ति देहेऽपि ममता तथा ।

न स भोगी न वा रोगी केवलं दुःखभागसौ ॥१॥

म्हणून वत्सा ! पारमार्थिक गुरुसंप्रदायाचें तूं उल्लंघन करूं नकोस. त्या संप्रदायांतीलच आप्तचर्या आतां मी तुला सांगतो.

॥ ओव्या ॥

म्हणोनिया जानते मुनि । आपुली कर्तृबुद्धि सोडुनि । विधि निषेध टाकोनि । झाले निर्गुणी निष्ठापन्न ॥ १४१ ॥ तेही जयाचें

क्रोमल चरण । हृदयीं धरोनि वर्णिती गुण । त्या हरींचे महीमान ।
 तुज-मी सांगू कोठवरी ॥ १४२ ॥ कां केवळ सुवर्णांत जाणतां । तरी
 भूषणाविण नाहीं उपयोगिता । तैसे मी देहावेगळा म्हणतां । विश्व-
 प्रेमाविण तत्त्वतां स्वानंद नाहीं ॥ १४३ ॥ तो विश्वप्रेम ठेवावा
 नाना पदार्थी । तरी चंचल होईल चित्तवृत्ति । आणि चंचलत्व तंव
 स्थिति । रजोगुणाची बोलिजे ॥ १४४ ॥ यालागीं विश्वप्रेम तंव
 असावे । परीं मनाचे नैश्चल्य न मोडावें । आणि आपुलेंही न विस-
 रावे । देहाहोनी वेगळेपण ॥ १४५ ॥ या तीहीचा समन्वय । करावया
 एकचि उपाय । यशोदानंदनाचे पाय । धरोनि हृदय सुखी कीजे ॥ १४६ ॥
 श्रीकृष्ण माझा एक व्यक्ति । यालागीं तेथ ठेविता वृत्ति । चंचलता
 नये चित्ती । हा निश्चिती अनुभवो ॥ १४७ ॥ सकल विश्वा अधि-
 ष्ठान । तोचि एक करुणाघन । यालागीं विश्वप्रेम संपूर्ण । तेणेचि
 साधे ॥ १४८ ॥ तोचि विश्वा अधिष्ठान कैसा । या निरूपणाचा ठसा
 मागे ओळखिला तैसा । पुढेंही ओळखिजे श्रोतीं ॥ १४९ ॥ वाहोनि
 आळंदीपतीची आण । मीं प्रतिज्ञा करिते स्वबलें करोन । कीं श्रुतियुक्ती-
 अनुभवहीन । न बोले वचन सर्वथा ॥ १५० ॥ आणि हृदयीं धरितां
 सावळी मूर्ती । देहाचिंये आंत जाणें लागे आपणाप्रति । मी देह म्हणता
 निश्चिति । तरी मूर्ती राहिल हृदयबाह्य ॥ १५१ ॥ मूर्ति पुढें रहावी
 म्हणोन । तिस द्यावे हृदयआसन । आणि देह गृहासम जड समजोन ।
 आपण देहाहून वेगळे व्हावे ॥ १५२ ॥ हृदयकमळीं गोविंदचरण ।
 आपण देहाहून आंत भिन्न । मग पूजिता आवडी करून । तरी साक्षि-
 स्वरक्षण सहज झाले ॥ १५३ ॥ एवं ज्ञानयोग आणि भक्ति । साधे ठेवितां
 कृष्णीं प्रीति । आपले निर्गुणत्व रक्षावयाप्रति । ईश्वरभक्ति अति दृढ
 ॥ १५४ ॥ आपण एक निर्गुण होवावे । आणि विश्वाने आपुल्या

विरोधी रहावे । तरी शत्रुद्वेषगुण स्वभावें । निर्गुणीं तयां होईल
॥१५५॥ आणि विश्व करावे आपले मित्र । तरी आपण जैसे ज्ञालो
ईश्वर । तैसे विश्वाहि ईश्वर । केले पाहिजे ॥१५६॥ तरी ते सर्वथा
नव्होचि ज्ञानें । यालागी ईश्वरांत विश्वाचा लय करणें । मग ध्यान
घरणें । प्रेममय ॥१५७॥ तया प्रेमध्यानाचे योगेंकरून । अंतरी ध्यान
बाहेरी वंदन । सर्वोभूतीं नारायण । आपणासहित भक्त देखे ॥१५८॥
मग ईश्वरगुणावरून । ज्ञानाभिमानाचे निंबलोण । केलिया प्रेममयें
आपण । जीवन्मुक्त भक्तरूप ॥१५९॥ ऐसैं सांगता मौनप्राप्ति । हीच
मुनीची मुख्य स्थिती । मज वाटे शुक आणि परिक्षीती । एकात्म
स्थिति पावले ॥१६०॥ माझ्या प्राकृत वचनें करोन । रिझले तुम्हां
श्रोतयांचे मन । तरी जेथ वक्ता व्यासनंदन । ते गुरु शिष्य दोन एक कां
न होती ॥१६१॥ कां नदीं आणि सागरीं पाहतां । पाण्यांत नार्ही
भेदवार्ता । तथापि लोकांसी दिसे तत्त्वतां । कीं हा नदीसागरसंगम
॥ १६२ ॥ कीं पडिल्या दिव्याहून दीप लावितां । दोघांत न राहे
किंचित् न्यूनता । तथापि पाहिल्या दीपाची वडिलता । सर्वथाही न
मोडे ॥ १६३ ॥ तैसे सद्गुरुरूप शिष्यराव । ज्ञालियाहि स्वयमेव ।
सद्गुरुचरणीं प्रेमभाव । तिनही काळी ठेवितु ॥ १६४ ॥ तो श्री
शुक कृपानिधि । मज वाटे ज्ञानेश्वरराव आळंदी । तयाच्या वचनें
मीहि विशुद्धि । शुकज्ञानेश्वरशिष्यपण पावेल ॥ १६५ ॥ तेथ
माझ्या सखया सकळ । साह्य देवोत करुणामेळ । मग पति कराया
ब्रजपाळ । मेळवीन तातसंमति ॥ १६६ ॥ असो हा गुरुशिष्याचा
एकांत । पुढें आपणासाठीं ते समर्थ । संवाद करिते ज्ञाले यथार्थ ।
त्यांतील शुकगुरुक्त श्लोक पुढें ऐका ॥ १६७ ॥

इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम् ।

अधीतवान्द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहम् ॥ भा. २-१-८

पावल्याही जीवन्मुक्ति । मुनि आश्रयिती भगद्भक्ति । तें अपूर्व वाटे
 मजप्रति । राय परिक्षिती बोलत ॥ १६८ ॥ तैं शुक्र म्हणे ऐक राया ।
 या भागवताची चर्या । साधी श्रुत्युक्त कार्या । निवटी माया अशेष
 ॥ १६९ ॥ “ यं सर्वं देवा नमंति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च ”
 ही श्रुति । ज्ञानानंतर भगवद्भक्ति । सांगे निश्चिती विधियुक्त ॥ १७० ॥
 या भागवतीचेंचि वर्णन । यालागी वेदतुल्य तें प्रमाण । सर्व व्यापकही
 ब्रह्मपूर्ण । होये सगुण यद्वचने ॥ १७१ ॥ कां व्यापक सुवर्णावस्ती ।
 आवडी अनुसार भूषणें होती । तैसें व्यापक ब्रह्म स्वानंदप्राप्ति ।
 पावले व्यक्ति भागवती या ॥ १७२ ॥ कां मनीचे अर्थ जात सकळ ।
 अक्षर प्रकाश करिती केवळ । तैसे व्यापूनि उरलें जे ब्रह्मांडगोल । तें
 सगुण घननीळ भागवती ॥ १७३ ॥ ते द्वापारयुगाचिया अंती । मी
 शिकलो गा परिक्षिती । माझा पिता श्री व्यासमूर्ति । केलें तदुक्ति
 अव्ययन ॥ १७४ ॥ अरणीपोटी माझे जनन । ऐसे ही सांगती पुराण ।
 यास्तव जननी जनक आपण । सत्यवतनिंदन मजलागी ॥ १७५ ॥
 म्हणोनि दोहोंपक्षीं प्रेमकर्ता । त्यावांचोनि मज नाही तत्वतां । तात्पर्य
 कीं मज सांगेल अन्यथा । हें कदापि घडेना ॥ १७६ ॥ एवं माता
 पिता भगवान् व्यास । या भागवताचें करुनि मिश्र । माझा श्रीगुरुहि
 जगन्निवास । तोचि एक ॥ १७७ ॥ जया जाहली ब्रह्मप्राप्ति ।
 जया निरंकुश तृप्ती । त्याची ग्रंथाचे ठायीं प्रवृत्ति कदापि
 नोहे ॥ १७८ ॥

॥ अर्भंग ॥

पामर विषयी जिज्ञासु कृतार्थ । पुरुष जगांत चाराचि हे ॥ १ ॥
 पामर तो जेवीं शुक्र वा श्वान । नेणें तो प्रमाण वेदशास्त्र ॥ २ ॥
 वेदविरुद्धाचि आवडे तयाला । आणीक जनाला तेचि सांगे ॥ ३ ॥

अन्यवीर्यबाळ पितयाविरुद्ध । तैसा मूढ वेद अन्हेरीतो ॥ ४ ॥
विषवी तो काम्य कर्म आचरीत । अप्सरामोगार्थ स्वर्गाचि या ॥ ५ ॥
मुक्तासी तो नाहीं कर्तव्याचि कांहीं । शास्त्र तथा ठायीं निवर्तते ॥ ६ ॥
जिज्ञासाचि एक ग्रंथा अधिकारी । केली ज्यानें चारी साधनें ती ॥ ७ ॥
आपण तो शूका कृतकृत्य झाला । शणि कांहीं केला पठणाचा ॥ ८ ॥
ज्ञानेश्वरबाळ पुसतां सखोल । श्रीगुरुसी डोल स्वानंदाचें ॥ ९ ॥

चूर्णिकाः—एवं नृपवर प्रश्नातें श्रवण करोनी । परम संतुष्ट
अंतःकरणीं । कृपास्तनीं मधुर वचन दुग्ध भरोनी । स्नेहें घालावया
सत्पुत्र वदनीं । करुणा व्यासनंदन सप्रेम मुनी । प्रेमळ वाणी
बोलतो ॥ १ ॥

परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया ।

गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ॥ २-१-९

श्रीशुकउवाच—राया तुझा प्रश्न ऐकुनी । ऐसें वाटतें अंतः
करणीं । कीं तूं जीवन्मुक्त असूनी । पुससी मजलागुनी लोकहिता
॥ १७९ ॥ पतिसुख अनुभवलियावीण । कन्या वदों न शके आपण ।
तैसे ब्रह्म अनुभवलियावीण । संत चिन्ह कळतीना ॥ १८० ॥ शास्त्र
पढीक वैद्य जैसा । आतुरापुढें न धिंवसा । मी ब्रह्म बोभाट करणार
तैसा । संतापुढें टिकेना ॥ १८१ ॥ तूं बोलिलिासी मुक्ताचिन्ह । तें
यथार्थ अनुभवलिवा समान । येथ आश्चर्य करावया नाहीं कारण ।
कृष्णशिष्यनंदन नंदन तूं ॥ १८२ ॥ ज्याचें नांव धेतांक्षणीं । चारी
मुक्ती लोळती चरणीं । तो भक्तवत्सल कैवल्यदाणी । सारथ्यकर्ता
त्वदंशी ॥ १८३ ॥ जयास अखंड हृदयीं धरुनी । स्मशानी बैसला
शूलपाणी । तो रमावल्लभ चक्रपाणी । तव पितामहाचे धूत घोडे
॥ १८४ ॥ म्हणवोनियां तुझ्या ठायीं । ब्रह्मानिष्ठेचे नवल नाहीं ।

आम्रबीज पेरितां लवलाही । फळें कां येती निंबोळिया ॥ १८५ ॥
 जे कृष्णसुखभूमीचें गीताबीज । अर्जुनीं अंकुरत्व पावले सहज । आमि-
 मन्युहृदयीं पल्लवित सतेज । ते तव हृदयीं साच आज फळलें
 ॥ १८६ ॥ म्हणवोनि माझें मुक्तचिन्ह । तूं बोलिलासी संपूर्ण ।
 यथार्थ पाहतां मजकारण । नाही प्रयोजन सर्वथा ॥ १८७ ॥ मला
 हें हें पाहिजे म्हणूनी । ऐसी वासना अंतःकरणी । तोवरचि प्रयोजनी
 धावें चित्त ॥ १८८ ॥ माझें ठायीं पाहतां सकळ । वासनामरूमरीचि
 जळ । मी परब्रह्मरूप निष्फळ मज प्रयोजन कासया ॥ १८९ ॥ परंतु
 भोजन झालियावरी । तृप्ती वाटे जी अंतरी । तिच्या योगें निर्धारी ।
 मुक्तान्नगुणाची स्मृति होय ॥ १९० ॥ तोंचि अन्न पुढती भक्षितां ।
 तरी रुचीस ये परमपुष्टता । आतां हाचि दृष्टान्त सिद्धान्ता । उपयो-
 गीजे ॥ १९१ ॥ तैसे झालिया ब्रह्मपूर्ण । तेचि ब्रह्मानंद जाण ।
 अंतरीं स्फुरवी हरीचें गुण । सांकेपण सौंदर्य ॥ १९२ ॥ म्हणाल
 अन्नं अजीर्ण होय । परी येथ तैसी नाही सोय । मरण म्हणोनि अजीर्ण
 भयं । ब्रह्म तंव नित्य जनिरहीत ॥ १९३ ॥ म्हणोनि ब्रह्मानंद
 भोगोनि । जैसी हृदयीं तृप्ती निर्वाणी । तेचि तृप्ती व्यापावी अवध्या-
 जनीं । तरी आवडीं सगुणीं अतिहित ॥ १९४ ॥ ओळखोनि कनकसार ।
 जरी घालणें आंगावर । तरी तथाचे अलंकार । करणें लागती अवश्य
 ॥ १९५ ॥ तैसा ब्रह्मानंद ज्ञानें जाणिला । तो जरी नित्य पाहिजे
 हृदयाला । तरी अनव्यस्तविवर्त पाहिजे भजला । साकार हरी ॥ १९६ ॥
 म्हणोनि जरी मन्निष्ठा निर्गुणीं । तरी उत्तम श्लोक लीला ऐकुनी ।
 द्रव सुटला अंतःकरणीं । मग लागलो चरणीं पितयाच्या ॥ १९७ ॥
 बाळ दूध पिऊनी होय तृप्त । परी मायेस कडीये घेई म्हणत । तैसा
 मी ब्रह्मज्ञानें होवेनि मुक्त । मोहिलें गोविंदगुणलीलें ॥ १९८ ॥

ज्ञातरी सुरतमुखा अनुभवोनि । अथला पुत्रप्रेम वाळिती मनीं ।
 तैसा मी ब्रह्मानिष्ठ असूनी । सगुण श्रीकृष्णीं मन घावे ॥ १९९ ॥
 का गंगा जरी सिंधूस भेटे । तरी मागील वाहतां ओघ न खुंटे ।
 आणि जनांचे पापपर्वत मोटे । सहज धाळी ॥ २०० ॥ तैसा मी
 मिळालो ब्रह्मसागरीं । परी अनंत जन्म जो स्मरला हरी । तो
 जडलाचि राहे हृदयांतरी । घालितां वाहेरी न जाये ॥ २०१ ॥
 म्हणोनि सहज हरिभजन । तेणें तरोत का आवे जन । या लागींचि
 भागवताख्यान । जीवें भावें पढलो मी ॥ २०२ ॥ नदी समुद्रीं
 मिळोनी खुंटता । तरी तियेची हरपेल सहज मधुरता । समुद्राची
 अति क्षारता । लागेल तिज ॥ २०३ ॥ तैसा ब्रह्मीं मिळतां मुनी ।
 तयाची भाक्ति जातां खुंटूनी । तरी व्यापक ब्रह्मानंद तयालागुनी ।
 अन्वयेंकरोनि मिळेना ॥ २०४ ॥ ज्ञानानंतर विक्षेप राहे । म्हणोनि
 ब्रह्मसमुद्राहि क्षार होये । त्या क्षाराचा अभिभव स्वयें । मधुरभक्ति-
 गंगा करी ॥ २०५ ॥ यालागीं पावोनि जीवन्मुक्ति । श्रीकृष्णचरणीं
 मम आसक्ती । म्हणोनि साष्टांग दंडयत तातांप्रति । करोनि भागवत
 पढलों मी ॥ २०६ ॥

तदहं तेऽभिधास्यामि महापौरुषिको भवान्
 यस्य श्रद्धधतामाशु स्यान्मुकुन्दे गतिः सती ॥ भा. २-२-२०

ते हृदयीची व्यासोक्तिभाक्तिगंगा । आज मी मिळवितो तव
 हृदयसंगा । येथ नवलंवावो श्रीगुरुमतिगंगा । शिष्यहृदयसमुद्र
 ॥ २०७ ॥ कीं शांत हिमालय श्रीशुकमूर्ती । तेथोनि गंगा निघाली
 भगवद्भाक्ति । ते परीक्षिद्वुद्धिरूप यमुनेप्रति । येऊनि अवचिती
 मिळाली ॥ २०८ ॥ एवं गंगा शुकाची उक्ति । यमुना परीक्षितीची

विरक्ति । सरस्वती श्रोत्यांची आर्ती । ही त्रिवेणी सत्संगप्रयागी
॥ २०९ ॥ शुक्र म्हणे एवढें भाग्य । भोमावया तू परमयोग्य ।
सरी ते आस्थान सुखसौभाग्य । सामणे श्लाघ्य मज वाटे ॥ २१० ॥
आधींच श्रीविष्णूच्या चरणीं । माळ घालावया लागुनी । तुझी
श्रद्धाकन्या उपवर होउनी । सिद्धचि असे ॥ २११ ॥ ती माझिया
वचनेंकरून । श्रीकृष्णावरी सती होऊन । येथ मूळांतील 'सती'
शब्देंकरून । परमात्मलग्न बुद्धीसी ॥ २१२ ॥ मती जालिया पतिव्रता
मग अवध्या विस्वास येईल पुत्रता । परमप्रियत्व कमलाकांता ।
कामना सर्वथा हारवे ॥ २१३ ॥

एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम् ।

योगिनां नृप निर्णीतं हरेर्नामानुकीर्तनम् ॥ भा २-१-११

विषयवासना जावरी मनीं । तोंवरी निष्फलता साधनीं ।
जैसी जेथवर आवडी कुपथ्यसेवनीं । तोंवरी निर्फळ औषध
॥ २१४ ॥ नवल विषयवासनेचें बळ । सत्साधन गरुड केलें
व्याळ । शेखी भिरविते नागविलें सकळ । मोहजाळ
घालुनी ॥ २१५ ॥ इनें कर्मनिष्ठा गोविलें स्वर्गां । इनें भक्ता बैस-
विले वैकुण्ठचौरांगीं । इनें सिद्धिकरीं दिभ्रले योगी । निस्पृह मुलविलें
मानवळें ॥ २१६ ॥ धन कामिनी सुत त्यागून । जे कां सेवूं गेलें वन ।
तेही गरुत्वडाहो बुडवून । स्वबळेंकरून वश करी ही ॥ २१७ ॥
शरीराची वळोनी । मुकुडी । जिही मजाची मोडिली मुंडी । ते या
वासनेनें ब्रह्मालोकनरडी । घालोनियां गिलिलें हो ॥ २१८ ॥ जे
शरीरा नांव ठेवोनि बैरी । शीत उष्ण साहवी शिरीं । त्या तपोनि-
ष्ठाहि क्रोध भारी । वासना आणोनि देववि शाप ॥ २१९ ॥ दुर्वास

तपोनिष्ठ माढा । तो अन्नरीपां श्राप देत फुडा । एवं सुलभ ब्रह्ममार्ग
 निरुद्ध । वासनेनें पै केला ॥ २२० ॥ परी त्या वासनेसी एक खोडी
 तीस तृप्तीची अत्यंत गीडी । तृप्तीसाठीं धाळी उडी । नाना साधनीं
 अति दुःखी ॥ २२१ ॥ नित्यतृप्त नारायण । त्यास जरी वासना देईल
 आलिप्त । तरी निःशेष जावोनि वासनापण । विद्यारूप होय ते
 ॥ २२२ ॥ म्हणोनि जगदुःख कळलें जया । त्रिप्रयासकेत महामाया
 ऐसे अंतरीं जाणोमियां जो अखंड सावध ॥ २२३ ॥ ऐसिया वैराग्य-
 निष्ठाप्रति । भगवन्नाम ते सद्गती । हे शुक बोलिले माझी उक्ती
 न म्हणावी कदाहि ॥ २२४ ॥ शुकाचा अभिप्राय ऐसा पूर्ण ।
 कीं विषयाभिलाषा निवर्तलीयावीण । केलियावांचोनि इंद्रिय-
 दमन । नामस्मरण विनोद ॥ २२५ ॥ इंद्रियासी नेम नाही । मुखीं
 नाम करील कायी । ऐसे अभंगी बोलिले पाही । तुकाराम समर्थ
 ॥ २२६ ॥ कीं माय अराध करिते क्षमा । म्हणोनि जो बाळ
 धावेल मातृसंगमा । तो तिथेनें करावा क्षमा । कीं मारावा हें
 बोलिजे ॥ २२७ ॥ तेवीं नामस्मरणें पापें जळती ! ऐसें समजोनि
 पापें करी पुढती । त्या नामधारकासी भगवंती । तारिजे कीं संहारिजे
 ॥ २२८ ॥ मायबापांवरी प्रेम गहन । ऐसें दाखवीतसे वरुन ।
 आणि आज्ञाहि न पाळी एकही क्षण । तरी ती काय पितृभक्ति
 ॥ २२९ ॥ तेवीं हरीची आज्ञा श्रुति । तीस न मानोनि मंदमति ।
 नामें तरणोपाय होईल म्हणती । तेची वैरी हरीचे ॥ २३० ॥
 ऐसें ऐकोनि वक्तृवचन । आशंका करिती श्रोते जन । कीं
 वाल्मीकि महापापें करून । नामें करून तो तरला ॥ २३१ ॥ तरी
 वाल्मीकीतिहास विचारुनि पाहतां । नारदाच्या वचनें तावतां ।
 सकळांच्या पापांस मीचि भोक्ता । म्हणोनि विरक्तता जाहली त्या

॥ २३२ ॥ पुढती पापें करणार नाही। ऐसी आण वाहूनि पाही।
 पुढती पापें न करितां लवलाही। नामें जळालें पापशिखर ॥ २३३ ॥
 नामें अजामिळाचें पाप गेले। त्यानें पुढेही नाही त्या वेश्येस वारिले।
 तात्पर्य नामें शुद्ध झालें। तरी शुद्धत्व रक्षावया पाहिजे वेदाज्ञा
 ॥ २३४ ॥ म्हणाल विदुराची नीच जाती। वेदाधिकार नव्हता
 त्याप्रति। तरी करोनि भगवद्भक्ति। तरला निश्चिती केवि तो
 ॥ २३५ ॥ तरी हे शंकाचि गेली वाया। वेदाधिकार नाही जया।
 एक नामस्मरणचि धर्म तया। धर्मलोप न होय ॥ २३६ ॥ आपुला
 धर्मलोप करून। केवळ केलें नामस्मरण। ऐसा तरला आहे कवण।
 च्यावा निवडेन पुराणी ॥ २३७ ॥ विदुरयातीस नामस्मरण।
 तोचि तयाचा धर्म जाण। यालागीं अधर्मी पुरुषाचें तारण। भगवंतीं
 केलें न घडे हे ॥ २३८ ॥ विदुर जरी वेद शिकता। आणि नामस्मरणें-
 हरी तारिता। तरी संशय योग्य होता। काढला तुमचा ॥ २३९ ॥
 जयासीं धर्म बोलिला जैसा। तयाचा धर्म घेऊनि तैसा। अधर्मियाचा
 उद्धार होतो आपैसा। ऐसें बोलणें अधर्म ॥ २४० ॥ म्हणाल
 गोपिका सोडोनि पति। जारभावे रतिल्या भगवंतीं। तरी अष्टवस्-
 षाच्या मूर्तिवरुती। कामविकृती घडेना ॥ २४१ ॥ आणि श्रीकृष्ण-
 रूपीं जडता ध्यान। गोपिका विसरति देहभान। देहांवरि येताचि जाण।
 पुढतीं धर्म आचरति ॥ २४२ ॥ जोंवरी आहे देहाडहंता। तोंवरी विधि
 पाळिजे सर्वथा। विदेही पुरुषाची वार्ता। नोहे कल्पांतीं बद्धक ॥ २४३ ॥
 येचविषयीं सूरदासवचन। धेवोनियां येथ प्रमाण। गोपिकांचे कैसे
 मन। होते ते आधी निरोपू ॥ २४४ ॥

पद सूरदास - राग - कल्याण

तबलामि सवे सयान रहै। जवलगि नवलकिशोर मुरली नहिं बदन
 समीर वहै ॥ १ ॥ तबहीं लौ अभिमान चतुरई पतिव्रत फलहि चहै ॥ २ ॥

जबलगी श्रवणरन्ध्रमारग मिलि नाहिं न मनहिं महै ॥३॥ तबलगी तरल तरु चंचलता बुधिवल सकल अहै ॥४॥ सूरसखी जबते यह धुनि सुनि नाहिं न वचन कहै ॥५॥

मुरलीचा स्वर ऐकिल्याविण । आम्हां पातिव्रत्याचे राहे भान । ऐसें गोपी म्हणती आपण । हें वचन सूरदास बोलिले ॥२४५॥ देहांदकृति विरे जेव्हां । काम कैसा राहील तेव्हां । कामादिविकारांचा गोवा । देहाचें माथां सर्वाहि ॥२४६॥ अष्टवर्षांचीं कृष्णमूर्ति । गोपिकांची विदेहस्थिति । ऐसिथा रासक्रीडेस कामक्रीडा म्हणती । ते मज वाटती अतिमूर्ख ॥२४७॥ जैसा ब्रह्मानंदासी कोणी । सांगती स्त्रीसुखाचा दृष्टान्त देउनि । तेवीं रासक्रीडा भक्तिसुखालागुनी । कामसुखदृष्टान्त देती मुनी ॥२४८॥ तयाचे हेंचि कारण । कीं भक्तीस लागवें विषयी-जन । एकवेळ नारायणीं प्रवेशलिया मन । मग अशुद्ध जाण नव्हे कदा ॥२४९॥ म्हणोनि गोपिकांचे उदाहरण । घेउनि नोहे अधर्ममंडण । तात्पर्य इंद्रियनियम केलियावीण । नामस्मरण आकुंचे ॥२५०॥ अभंग “नामस्मरतां म्हणुनी आचराल दोष । तरी श्रवण मनन भक्ती षडली ओस” ॥२४॥

ओंव्या :- एवं मागील सिद्धवचन । तया निःशेष अवमानुन । अधर्मी करील नामस्मरण । तरी तो जाण अपराधी ॥२५१॥ म्हणोनि मुसु-धुलागी पाही । हरिनामावीण गती नाहीं । सर्वज्ञ न वळतां शेषशाई । जडकर्म देना शुद्धबुद्धी ॥२५२॥ एवं मुसुधूसी भगवद्भक्ति । हे वैध सांगितली तुजप्रति । आतां जिहीं मिळविली मुक्ति । त्यासही भक्ती श्रेयस्कर ॥२५३॥ मुक्त जाहलियाही वरी पूर्ण । प्रारब्धानें करावें भोजन । तरी जो कल्याणनिधान नारायण । तयाचें स्मरण त्यजावें कां ? ॥२५४॥ धन पुष्कळ मिळालियावरी । घरीं ठेविल्या बहुत नारी । म्हणोनि काय

घालाकी काहेरी । जन्मदात्री निजमाता ॥२५५॥ तेवीं शालिया ब्रह्म-
ज्ञान । विषय सेवावेत प्रसन्न म्हणोन । आणि ज्याच्या कृपेने जाहले
ज्ञान । तो भगवान कां उपेक्षावा ? ॥२५६॥ म्हणोनि रामकृष्णहरि-
गोविंद । या नामाचे अखिल प्रबंध । गातां गीतां परमानंद । भोगीत
जावा तनुवाच्याने ॥२५७॥ येथे न लगे प्रमाणे काहीं । भ्रमभीतिस्तव
प्रमाणावश्यकता पाहीं । भ्रम तव संभवू शके विषयी । निर्विषयी नाही
भ्रांतिभाव ॥२५८॥ निर्विषयासाठीं नामस्मरण । म्हणोनि ते भ्रम न
करू शके उत्पन्न । भ्रमाची भीतिचि नसता जाण । मग कां अन्य
प्रमाण अपेक्षावे ? ॥२५९॥ म्हणोनि भयवंत आणि निर्भय । या
सर्वांस हाचि उपाय । पुलकाश्रुसमन्वित करोनि हृदय । यादवराय
चित्तिजे ॥२६०॥

किं प्रमत्तस्य बहुभिः परोक्षैर्दयितैरिह । वरं मुहूर्ते विदितं घटेत
श्रेयसे यतः ॥ भा. २-१-१२

खट्वाङ्गो नाम राजर्षिर्ज्ञात्वेयत्तामिहायुषः । मुहूर्तात्सर्वमुत्सृज्य
गतवानभयं हरिम् ॥ भा. २-१-१३

तवाप्येतर्हि कौरव्य सप्ताहं जीवितावधिः । उपकल्पय तत्सर्वं
तावद्यत्सांपर्यार्थिकम् ॥ भा. २-१-१४

यास्तव पूर्वकृतांचीं आतां । वत्सा सोड सर्व चिंता । असेल
तेवढ्याचि जीविता । भजोनि भगवंता सफल करी ॥२६१॥ बाळ-
खेळले दिवसभरी । मांय म्हणोनि रडे भुकेचे अवसरी । तै माता
धांवोनि प्रेमभरी । घेवोनि कडियेवरी स्तन पाजी ॥२६२॥
तैसे पूर्वी जें जें केलें । अवाचित मन विस्कत झालें । आणि तै पावोनि
निश्चयें धरितां प्रभुपाउलें । तरी शपथ नारायण उपेक्षिना ॥२६३॥

श्लोकः—‘उपेक्षा कदा रामरूपीं असेना । जिवा मानवा
निश्चयो तो दिसेना ॥ सदा सर्वदा देव सन्निध आहे । कृपाळूपणें अलग
धारिष्ठ पाहे ’ ॥१॥—मनाचे श्लोक ३५ श्रीरामदास

एवं श्री समर्थाने वचन । देवतुल्य वाटे प्रमाण । यालागीं अस-
तियां आयुषीं धैर्यं धरून । धावं नारायण म्हण प्रेम ॥२६४॥ कोणी
देवपत्नी खट्वांग राय । दैत्यांना सर्वदा जिकिता होय । तयासी देव
म्हणतो स्वयें । वर काहीं माग आतां । ॥२६५॥ तो म्हणें मोक्ष
आयुष्य किती । मुहुर्तमात्र देव वदती । तेव्हां सोडोनि स्वर्गादिकांप्रति ।
। श्रीकृष्णमूर्ती ओठवी तो ॥२६६॥ पृथ्वी आणि स्वर्गाआत । विषय-
वासनामय चित्त । यालागीं एक भगवत । अभयदाता कृपाळू
॥२६७॥ जैसे उगेचि बाळ रडता । खेळणे देवांनि रिश्वि माता । परी
सुधेने बाळ रडता । स्तन्यावांचूची राहिना ॥२६८॥ तैसे मंद विस्कर्ता-
साठीं जाण । श्रुतिमाता दे स्वर्ग खेळण । परी तीव्र मुमुक्षुजनाकारण ।
शरण एक भगवत ॥२६९॥ ऐसें जाणोनि खट्वांगराय । हृदयीं घरी
गोविंदपाय । मुहुर्तमात्रांमाजी स्वयें । पावला लवलाहे सद्गतीते
॥२७०॥ तुज तव अवधो दिवस सात । मग खेद कां करिसी व्यर्थ
। आणि वास्तविक पाहता भगवत । संस्कर्तार्थ वेळ न लावी ॥२७१॥
“ पै रक एक आडलेणें । काकुळतो धाव गा धाव म्हणें । तरीं तया-
चिये ग्लानीं धावणें । काय नं घडे मज ! ” श्री ज्ञानेश्वरी ८-१२८
“ आणि मर्कताही तेतुलीचि दशा । तरी मर्कतोचा सोपू कायसा ।
म्हणोनि हां ध्वनि ऐसा । नं वाखोणावा ” ॥२७२॥ श्री ज्ञानेश्वरी अ.
८-१२८ “ आणि जेव्हाचि कां मर्कत । दिधलीं आपुले चित्तवृत्ती ।
तेव्हाचि मज मूर्ति । त्याचिये नांटी ॥ ” (ज्ञानेश्वरी अ. १२ ओ ९५)

इत्यादि श्रीमंतवचने । जी प्राकृती फळली श्रुतीसुमने ।
यालागीं भय निःशेष सांडणें । अमय चितोनि गोविंद ॥२७३॥

अंतकालेतिपुरुष आगते गंतसाध्वसः । छिन्द्यादसङ्गशस्त्रेण
सृष्ट्वां देहेऽनु ये च तम् ॥ भा २-१-१५

परी ही लाभावया श्रीकृष्णभक्ती । वमनासम त्यागिजे विषया-
सक्ति । यालागीं आधी विरक्ति । नृपाळाप्रति शुक्र सांगे ॥२७४॥

॥ अंग ॥

जरी तुज देव पाहिजे आवडी । तरी सांडी उडी संसाराची ॥ १ ॥
वमनासमान स्त्रिया पुत्र धन । पांडुरंगाविण इच्छूं नये ॥ २ ॥
मान अपमान ठेवी गुंडाळोनी । संतासी नमोनी सदा राहे ॥ ३ ॥
ज्ञानेश्वरकन्या वचन अन्यथा । नाहीं नाहीं यार्था साक्षिगुरु ॥ ४ ॥
हेतुस्वरूपकार्यभेदेन त्रिलक्षणवैराग्यम्-

विरक्तेः कारणं प्रोक्तं दोषदृष्टि रनात्मानि । जिहासा तत्स्वरूपं स्यात्
कार्यं भोभेष्वदीनता ॥ १ ॥

परापरविभागेन तदप्यस्ति द्विधा पुनः । तत्रार्थं गुणभोगेषु
विषयेष्वत्यमुच्यते ॥ २ ॥

ओव्या—जे जे पदार्थ आत्मभिन्न । त्यांचे ठायीं दोषदर्शन ।
होचि वैराग्याचे कारण । नाना मुनिजन बोलती ॥ २७५ ॥ जप
तप आणि अनुष्ठान । आसन मुद्रा योगध्यान । हें आचरणें अवघा
शीण । जव विषयीं मन धुंडाळें ॥ २७६ ॥ कोल्हाटियाचिया खेळणीं
नाना आसनांची कडसणी । परी कोल्हाटिणी योगिनी । जाहल्या
केव्हां ॥ २७७ ॥ ना तरी पोहणार जळीं शिरती । ते बुडी
मारोनि श्वास कोंडिति । म्हणोनि काय तयाप्रती समाधिस्थिती लावत
॥ २७८ ॥ यालागीं विषय जिकलियाविण । परमार्थ न कळे करिता

साधन । ते विषय सोडावया कारण । दोषदर्शनहेतुक ॥ २७९ ॥
 ते दोष कैसे पहावे विषयी । येचविषयी लवलाही । शौनकादिकाप्रती
 पाही । सूत वाक्प्रवाही सांगत ॥ २८० ॥ मी मातृजठरी गर्भाशयी ।
 मलमूत्राचिया मध्यठारी । नवमास राहिले ते समयी । दुःख झालें
 तें वदवेना ॥ २८१ ॥ माय भक्षी तिखट लवण । तेणें वाढे रजोगुण ।
 दाह होय पित्तैकरोन । परी नव्हे रुदन सर्वथा ॥ २८२ ॥
 श्लष्मेकरोनि बांधलें मुख । बोलतां नये दारुण दुःख । मग सोहें
 चाद्राचा निष्टक । आरंभिला जपू ॥ २८३ ॥ तोही करिता साक्षेपू ।
 बाहेर यावया खटाटोपू । ..... । ईश्वरासी याचना
 ॥ २८४ ॥ तेथुनि सुटता महीवरी । मायावायूचिया लहरी । तेणे
 भुलोनी निजनिर्धारी । पृतनारी अंतरला ॥ २८५ ॥ बाळपणीचें दुःख
 भारी । मलमूत्र लाळ लागे शरीरी । माशा तोडिती तथापि करी ।
 सामर्थ्य कांहीं असेना ॥ २८६ ॥ नानारसाची वासना धांवे । परी
 सांगतां नये जीवें । मग मातुःपयोधर रसे पोसावे । लागे शरीर
 अनुपायी ॥ २८७ ॥

॥ पद ॥

शिशुपनमें सब खेल किये ॥ ४ ॥

जनानिजनकमुखवचन न सुने नहि हरि नाम लिये ॥ १ ॥

खेलत खेलत सीस परस्पर पाथर खाय दिये ॥ २ ॥

श्रीशानेद्वरचरण विसरिके दिन विन मोल गये ॥ ३ ॥

॥ ओव्या ॥

विषवल्लीचा अंकुर निघाला । तो जरी फुलीं फळीं आला । तरी
 पहिलिया परीस जनाला । अधिकचि तापू ॥ २८८ ॥ तैसे वासना
 बीजांकुर बाळपण । त्याचा विषवृक्ष झाला तरुण । सकल विकापचें

सदन । तारुण्य जाण बोलिले ॥ २८९ ॥ नवल या तारुण्याची
 प्राप्ति । येथ विलया जाय शांती । केवळ मासांचिया ग्रंथी । त्यांची
 संगति आवडे ॥ २९० ॥ धन्य तारुण्य मोहकपण । कित्येक भुलले
 बुद्धिसक्ते । कवि तथापि हरि सोडोन । वणिती गुण स्त्रियेच ॥ २९१ ॥
 कुच प्रत्यक्ष मोसगाटी । कमंडलु तुळितो तयासाठी । जे लाळ उमटे
 स्त्रियांच्या ओटी । अमृतवादी म्हणती तथा ॥ २९२ ॥ जे विमल
 मूत्रसदन । तया उत्तम नाम ठेवून । नसते मोहिती कामिकजन । ते
 जळो कविपण कवीच ॥ २९३ ॥ मायवरीनी शिवा देता । तरी
 विषाद न वाटे चित्ता । स्त्रियेसी डोळ उचलानी पाहता । वाटे
 युद्धार्थ निघावे ॥ २९४ ॥ सहादरांचा सोडोन संग । वित्ताने
 पुर्जा स्त्रियेचे अंग । दिसावया सुंदर भांग । मोक्तिक लडी आणवी
 ॥ २९५ ॥ जया वित्ताचिया पाठी । दोष समुदाय कोट्यानुकोटि ।
 ते वित्त वनिता पुत्रासाठी । कष्टे गाठी बांधत ॥ २९६ ॥ धन
 मेळावेता अतिकष्ट । नीचांची सेवा करण स्पष्ट । स्वामीसेवक-
 भाव उद्भट । जडधने या योजिला ॥ २९७ ॥ धनाची आशा एक
 नसती । तरी सेवकतेस पृथ्वी नीळखती । एका धनाचिया हाती ।
 कवी सरस्वती तेही मिळे ॥ २९८ ॥ केनकासारखे आपुले प्राण ।
 विकती धनार्थ सैन्यांत नेऊन । मग वासना तृप्त न होता मरण ।
 पावती करोन बहुयुद्धे ॥ २९९ ॥ धनार्थ स्त्रिया सोडितो पती । धनार्थ
 पुत्र बापा निंदती । जरी पुत्र होता परमार्थी । तरी धनार्थ करिती
 प्रतिबंध वडील ॥ ३०० ॥ मेलिया रडती याचीकारण ।
 की आम्हां कवण पुरवील धन । एवं सकल दोषांचे निधान । निश्चय
 धने वीलज ॥ ३०१ ॥ खावयास पाहिजे अन्न । त्या अन्नाचे कारण धन ।
 हसे म्हणती ते अति अज्ञान । न कळे खूण तयाति ॥ ३०२ ॥ जवळी

नक्षेत्राणि द्रव्यं कांही । पशु जर्वित असतीं सदाही । म्हणाल कीं पशुसम
 देही । मनुष्य केवी राहती ॥३०३॥ तरी पशुसम असावे समाधान ।
 आणि देवासारखे बुद्धि मन । याचे मांव मनुष्यपण । एर ते पापाणः
 मी म्हणे ॥३०४॥ जे पाहिजे वाटे चित्ती । त्याचा अर्थ न्यूनसहन-
 शक्ति । शीत उष्ण पर्जन्य भिल्ल साहती । तैसी देहस्थिती असावी ॥३०५॥
 देह वंसाचा घराविण । बुद्धि असावी ज्ञानापन्न । हेचि मुख्य संतचिन्हः
 उन्मादपण इतरतः ॥३०६॥ केवळ देहासी मात्र दडिता । सत्पुरुषत्व
 नये हाती । बुद्धि वाढता वाढता । देहव्यथा न भासावी ॥३०७॥
 याचि नांव सेज्जनपण । यांलागी नापेक्षावे धन । परी पुनः मेळविल्याहि
 वरी जाण । करावया रक्षण अति चिंता ॥३०८॥ व्यय होता दुःख
 भासी । ऐसे कळोनिहि अंतरी । जो असलिया घनांत दूर न करी ।
 त्याहोनि अज्ञानी कोणता ? ॥३०९॥ मूर्खामाजी परम मूर्ख । जो संसारी
 मांजी सुख । पुढी गोंड अंती विख । नेमस्त आहे ॥३१०॥ दिवस
 जाये कष्ट करिता । रात्र जाय निद्रा करिता । शेवटी काळाची ही सत्ता ।
 देहाचे माया लागली ॥३११॥ मरमराणि स्त्रीसुतांसाठी । जन्मभरानी
 झाली कष्टी । त्याही मज एकटें शेवटी । टाकोनिया दिधले ॥३१२॥
 देहसंगे सुखाची काहणी । कोणाच्याही न दिसे नयनी । तथापि जडवादः
 अवलंबुनि । जनसेस्कार स्थापिती नवल हे ॥३१३॥ देहसंगे दुःख दाखणे ।
 तरी निश्चय हा कळे पूर्ण । की देह नव्हे आपुली गुण । आपण देहाचा गुण
 नही ॥३१४॥ जो जेवाचा स्वभाव पाही । तो त्यास दुःख होत नाहीं ।
 सर्पाचे विष कही । सर्पा नाहीं बांधले ॥३१५॥ की अग्नीच्या उष्णे
 करीन ॥ अग्नि जळें म्हणे कवण । आपण जडस्वभाव असतो जाण ।
 तरी न कंटाळतो जडदुःखा ॥३१६॥ जड जरी असतो आपुला स्वभाव ।
 तरी दुःखदायक न होते पहा हो । दुःख जरी असते आपुला स्वभाव ।

तरी तन्निवृत्तिइच्छा न होती ॥३१७॥ आलागीं या दुःखा । विश्वांवरी
 हाणोनी लाया । हृदयीं धरोनी वैकुण्ठनाथा । वंदिजे माथा साधुचरण
 ॥३१८॥ कोणी आपुली करितां स्तुती । तेणें शब्दविषयीं गुंते मति ।
 मग निंदा करिती त्यांचा चित्ती । उपजे द्वेष ॥३१९॥ स्तुतीचिया प्रेम-
 करून । निंदकाचा द्वेष करी मन । एवं स्पर्शविषयीं गुंतता जाण ।
 आळस पूर्ण वाढत ॥३२०॥ भुलोनि रूपविषयाप्रति । पतिव्रता सोडोनि
 युवती । मेळविलें धन वेश्येस वोपिती । अंती जाती यमालयीं ॥३२१॥
 रसविषयलोभेकरोन । अजीर्णयोगें पावती मरण । गंधविषयलोभे
 करोन । रोग दारुण पै होती ॥३२२॥ एवं सर्व विषयांचिया ठायीं ।
 क्षणोक्षणींहि दोष पाही । कांहीं सुख म्हणावें विषयीं । तंव चित्तांत हे
 रुचेना ॥३२३॥ विषय स्वभावां सुख म्हणतां । तरी रसविषय अधिक
 सेवितां । अजीर्ण होऊनी दुःख देता । न होवावा तो ॥३२४॥ म्हणाल
 सुख व्यावयाकारण । प्रमाणांत विषयसेवन । तरी शारीरिक सुख असो
 ते पूर्ण । वासना वाढे कीं अधिक सेवनीं ॥३२५॥ एकसमयावच्छेद-
 करोन । सर्व विषयभोग अघटमान । आणि एक एक विषय सेवितां
 जाण । होतसे मन चंचल ॥३२६॥ एवं विषयदोषांचे निधी । विषय
 दुःखाची परमावधी । जयासी वाटे व्हावी स्वशुद्धि । तेणें सद्बुद्धि
 धरावी ॥३२७॥ ऐसें विषयदोषदर्शन । वैराग्याचे मुख्य कारण ।
 सांपडलिया समाधान । अंतःकरण पावतु ॥३२८॥ विषयांचे ठायीं दोष
 पाहतां । उपजे वैराग्य प्रथमावस्था । मन विषयीं धांवता धांवता । दोष
 पाहोनि परतावजे ॥३२९॥ तंव सच्छिष्य करी प्रश्न । विषयापासोन
 काढणें मन । या नांव वैराग्य ठेवलें आपण । तंव अभ्यास तो कवण
 वदावा ॥३३०॥ वक्ता वदे सावधान । दोष देखोनि उलटे मन । याची
 नांव वैराग्यपूर्ण । अभ्यास संस्थान धारणेचे ॥३३१॥ नदीचिया रूपकें-

करून । योगभाष्यांत सत्यवतिनंदन । बोलिले की चित्त आपण ।
 द्विधा वाहे ॥३३२॥ कां एका केदारीचे जळ । केदारान्तरी नेती सकळ ।
 पापवाहिनी मनोनदी प्रवळ । वैराग्यबळें रोधिजे ॥ ३३३ ॥ मग
 कैवल्यापर्यंत यत्न विशेष । याचि नांव बोलिजे अभ्यास । तेणें विवेक-
 प्रवाहास । भरते वाटे ॥ ३३४ ॥ एवं विषयप्रवाहाची क्षीणता ।
 वैराग्य बोलिजे तत्त्वतां । विवेकाची शनैः शनैः विवेकदृढता । अभ्यास
 सर्वथा या नांव ॥ ३३५ ॥ तद्वैराग्यमादौ निरूपयामः—

॥ अभंग ॥

दोषदरुशनीं घडतो प्रयत्न । तेचि यतमान वैराग्य कीं ॥ १ ॥
 इतुकें जिकिले इतुकें राहिले । व्यतिरेक बोले वैराग्य ते ॥ २ ॥
 बाह्य इंद्रियांची खुंटलिया घांव । भोगाभासभाव मनीं वाटे ॥ ३ ॥
 एकेंद्रिय तथा वैराग्यासी नांव । स्वयें मुनिराव बोलिताती ॥ ४ ॥
 या तिहीपासोनि चवथें निष्पन्न । ग्राह्य त्याज्य मन चितीना कीं ॥ ५ ॥
 वशीकार तथा बोलताती साधु । प्रसंख्यानें बोधू सांपडे हा ॥ ६ ॥
 ज्ञानेश्वर प्रसु आठवितं पोटी । भोगाची शेवटी योग देती ॥ ७ ॥

॥ ओव्या ॥

हेचि वैराग्य व्हाया रक्षण । मुख्य उपाय संन्सासग्रहण । पाहोनि
 सदनीं स्त्री पुत्र दीन । आसक्त मन होय पुढती ॥३३६॥ कामिनी-
 नंदनाचिया करुणा । पुढती करवी संसार याचना । सत्व वृत्ति ही विपर्या
 जाणा । रजोगुणा वाढवी ॥ ३३७ ॥ जैसे कां उत्तम अन्न । अधिक
 खातां आणी मरण । तैसा ज्ञानावांचोन सत्वगुण । विकारस्थान बोलिजे
 ॥३३८॥ कोणा एकाचे ऐसे मत । प्रपंचींच वडे परमार्थ । तरी ते
 रसनाशिनांकित । न होती समर्थ पुरुषार्थी ॥३३९॥ प्रातःकाळीं

उठतांक्षणीं । जया इधनाची चित्त मनीं । ऐसे प्रसंगी चक्रवाप्ति ।
 कवणिये सुणीं आठविजे ॥३४०॥ दिवस आळिया दोन प्रहर । पासीं
 अन्न पाहिजे मधुर । तेथ एकाग्र करोनी अंतर । कोण कमलावर आठवी
 ॥३४१॥ रात्रीं पहुडोनी मंचकावरी । आवडी चिंती सुकुमार बाली ।
 तेथ सर्वात्मा पूतनासरी । कवण अंतरी आठवी ॥३४२॥ पुत्र बंध
 परमार्थी होती । त्यास विषयीं परतावेती । एवढी ज्याची विषयासक्ती ।
 आणि करूं म्हणती प्रपंचीं परमार्थ ॥३४३॥ विश्व आपर्वें नासयण ।
 जंव न देखती आपुले नयन । तंव वाहोनि सांगतो आण । प्रपंचीं
 परमार्थ कदा नव्हे ॥३४४॥ जोंवरी कामिनी आणि कनका । न मानीं
 जेवीं भुकिळा थुंका । तोंवरी परमार्थ गोष्टी फुका । व्यर्थ आवांकां प्रपंचीं
 ॥३४५॥ इंद्रियाचे वाढते चाले । परमार्थाचें शब्द कोरडे । जळीं ते
 त्यांचे उपायें बोंगळे । जे वासनाजाले अतिबद्ध ॥३४६॥ यास्तव धन
 सदना नमुनी । करुणापन्न होईजे मनीं । जे जे भूत देखिजे नयनीं ।
 कृपापात्र परम ते ॥३४७॥ तान्हिये बाळ देखतां संकटी । मायेसी
 कळवळा उपजे पोटीं । तैसे भूत पाहतां दृष्टि । करुणा पोटीं उचंबळे ॥३४८॥
 त्या करुणेचिया तळीं । मरणकल्पनेची झाली होळीं । तेथ अहिंसेची रळी ।
 चहूंकडे सहज ॥३४९॥ मग यज्ञांमार्जीं पशुमारण । ऐसे जे कां निगमवचन ।
 तें इंद्रियपशुविषयीं गणून । हिंसा निर्वाण त्यागिजे ॥३५०॥ मागे पुढें
 देखितां भूत । निपटोनि बाळिजे त्याचे हित । तेथ असत्याची मात ।
 निषेधार्थही न सापडे ॥३५१॥ जंव अकल्याणजि नाही मनीं । तंव
 असत्य बोली न वृत्ते कोणी । “नहि प्रियं प्रवक्तुमिच्छंति मृषा द्वितेषिणः”
 म्हणोनि । भारवीवाणी गर्जत ॥३५२॥ भूतद्वितार्थ ज्याची काका ।
 सत्ते करोनी जीवनदया । त्या अस्त्येय सांगावया । समर्थ कोण तिहीं
 लोकीं ॥३५३॥ जसा शिरीं विश्वकल्पाणभार । त्यासीं मृषावया

थोर । ब्रह्मा विष्णु पार्वतीवर । अवघे साचार अशक्त ॥३५४॥
 ज्याची स्वभोगार्थ नाही क्रिया । त्याची कोण कोठली जाया । म्हणोनि
 तो ब्रह्मचर्या । मार्जी एक मुकुटमणी ॥३५५॥ जो देहही आपुल न
 म्हणे कदा । तो घेईल कासया कुणाची संपदा । जयाच्या दृष्टि आपदा ।
 न दिसेची कोठे ॥३५६॥ एवं अहिसेच्या पोटी । धर्मकनकाची जवडे
 पेटी । मग ऐसे तदबुद्धि भावी गोमयी । जे अहिंसा नेहटी वाढवी ॥३५७॥
 चालत असता भूमिवरोन । तीस रतले असतील माझे चरण । त्या पमार्चें
 निर्दालण । करात्रया स्नान तीर्थी करी ॥३५८॥ कां नित्य निर्मळ
 पतिव्रता । आपणावरी मान्नी पतिसत्ता । तैसा तोचि धर्माभार असतां ।
 धर्मसत्ता निजार्थी मान्नी ॥३५९॥ जलोपाहित चैतन्यव्यक्ति । यात्रेचि
 नांव गंगा म्हणती । जी दृष्टि पाहतां उद्धरती । पापप्रवृत्ति अति मूढ
 ॥३६०॥ जियेच्या तिर्ये क्रीडती म्हणून । आम्हां इंद्रासहि आणू शीण ।
 ऐसा वाहती अभिमान । कावळे ही ते ॥३६१॥ बाळस स्तन्यदात्री
 माय । परी ते स्तन्यही वस्त्रबद्ध होय । म्हणोनि उग्रहे स्तन्य गंगामाय ।
 निर्मी जलमय महीवरी ॥३६२॥ पापी अपापी बाळ पाहोन । जी एकसरा
 होय सकरुण । मग कैवल्यकडीये उचलेन । प्रेमपसामदान दे त्या
 ॥३६३॥ त्या विश्वजन्मनीचिया चरणी । जो न लवेल योगाभिमान्नी ।
 तयास त्रिघ्ने चहोंकडोनी । सिद्धि धांवोनी पाठविती ॥ ३६४ ॥
 एवं पुण्य सरिता । यात्रे भावें सेवन करितां ! उल-
 क्षणें भगवदाराधनादि तत्त्वतां । नियमवार्क अनुष्ठिजे ॥ ३६५ ॥
 अहिंसादि ग्रंथें शुद्ध अंतर । गंगास्नानादि नियमें याचि शरीर । मग
 ताजेकृत मठप्रकार । पाहोनि राहे एकांती ॥३६६॥ जें स्थान पाहतां
 रोकडे । तैसायासी दुणीव चढे । शांति सुखाचे वाटे स्वयंवर ॥३६७॥
 वर्षाकाळ वांचोनि जमूत । जिवन्मुक्त निर्दरे जेथ । आपणां कोणी

न तोडी निश्चित । झाडें आनंदीत सदा फळती ॥३६८॥ जे अवचट
 डोळियां देखतां । या राज्यादिका मारोनी लाथा । येथची आठविजे
 भगवंता । ऐसिये आस्था कामुकाही ॥३६९॥ तेथ अभ्यासासाठीं शिव-
 मंदीर । भजनासाठीं कृष्णमंदीर । दोन्ही असावें अति समोर । जेवी
 भेटती हरिहर नयनांगणी ॥३७०॥ जडामध्ये देवें कैसा । या भावनेचा
 ठसा । मिळवावया आपैसा । मूर्तिमय जगन्निवासा आठविजे ॥३७१॥
 एक मूर्तिही जयाच्या मनी । न वाटे शिव वा चक्रपाणि । तो भूत
 ब्रह्म देखेल म्हणोनी । वेदान्त पढोनी शक्य नाही ॥३७२॥ मग त्या
 मूर्तिची चेतनचेष्टा । तेथ आपुली कजि प्राणप्रतिष्ठा । ऐसी साधता
 उपास्य निष्ठा । जीवेश्वरैक्य काष्ठा सांपडे ॥३७३॥ दृढनिष्ठा दोखि-
 लियाविण । मनुष्य ही नव्हे प्रसन्न । मग चंचल चित्ताप्रति पाषाण ।
 देव म्हणोन बोलेल कां ? ॥ ३७४ ॥ यालागीं हा विचार कांजे
 मनीं । विषय दुःखाची खाणी । तेथ न जावे पुढती चुकोनी । निष्ठा
 म्हणोनी वाढवूं ॥ ३७५ ॥ मग त्या निष्ठेच्या हातीं । समाधाना
 ची रसाळ पाती । ज्या बाहेर दिसती शिव कृष्ण मूर्ति । हृदयीं प्रगटति
 त्याची तेव्हां ॥ ३७६ ॥ बाहेर दिसत होती जडमय स्थीर । तेचि
 हृदयीं प्रगटे चेतनाकार । मग जडचेतनाचा भेद समग्र । जावोनी
 हरिहर विश्वमय ॥ ३७७ ॥ ऐसी भावना शुद्ध जेव्हां । आत्मा शरीरा-
 पासोनि तेव्हां । वेगळा काढावया बरवा । आरंभावा अभ्यासू ॥३७८॥
 मग पाठी न होईल मूर्तिकडे । ऐसे आसून रचावे रोकडे । जेवी वाळ
 निःशंक मातेपुढें । तेवि घैसावें विकार राहित ॥ ३७९॥ जे सकल
 ब्रह्मांडा अधिष्ठान । उपासनेसाठीं झाले सगुण । त्या शेष भगवंतांचे
 चिंतन । निष्ठा धरून करावे ॥ ३८० ॥ म्हणाल युक्तिवांचोनि कही
 सांगणें तुझी प्रतिष्ठा नाही । येथ निष्ठा ठायीं ठायीं । बोलणें हें

अनुचित ॥३८२॥ तरी वस्तुभावनासंगम करितां । श्रेयवांचोन न घडे
 तत्त्वता । व्यवहारांत या दृष्टान्ता । अनंनदा । देखिजे ॥३८२॥ ही
 माझी माय म्हणोन । ऐसे ज्या स्त्रियेस म्हणतो आपण । तेथ नाही
 कोणते प्रमाण । सामान्य अनुमान तेही न घडे ॥३८३॥ माय वाप
 इतरासी । म्हणोनी तो ही असावा मज्जसी । हे सामान्य अनुमान
 विशेषी । परी व्यक्ति विषयीं निश्कासची ॥३८४॥ हा माझा पशु
 हे माझे धन । येथ ममत्व देवावया तर्क कवण । केवळ वस्तुभावना
 संगम करून । निष्ठाचि हद्द पै केली ॥३८५॥ तैसी मूर्ती मग
 द्वावना आधी । करावया निष्ठाची सिद्धी । मग युक्ति करोनियां
 प्रसिद्धी । आत्मानात्मविवेकाची ॥३८६॥ जोवरी खावया भिळ अन्न ।
 तोवरी अस्वसा काय कारण । यास्तव विषयीं दोष देखिलिया विण ।
 विवेकी प्रवृत्ति कदा नव्हे ॥३८७॥ सुखी जे जे काणी होती ।
 दुःखियाअधिन तयांची स्थिती । जरी जर्गी दीनता नसुती । तरी
 पालखी राहती कुणाचे स्कर्धी ॥३८८॥ एवं श्रीमताचे जिण ।
 तें निःशेष दरिद्रियाचें देणें । तेथ ते नाचती अति अभिमानें । हेचि
 आश्चर्य वाटते ॥३८९॥ पशूस चारोनियां तृण । काम करावती
 ख्यापासोन । आपण भक्षिती उत्तम अन्न । हेचि आश्चर्य वाटते ॥३९०॥
 जळो जळो ही देहवासना । जो पळपळही गोवी मना । यालागीं
 थुकोनी कामिनी धना । कल्याणानिधाना चित्तीजे ॥३९१॥ जयासी
 मुळीहुनी कही । आविष्ठादि क्लेश संस्पर्श नाही । जो निराकार सोडोनी
 लवलाही । भक्त हृदयी अभिव्यक्त ॥३९२॥ चार वेद ते अतिकृपण ।
 जे जवळ करिती तीन वर्ण । हे पाहोनि बोधावया अवघे जन । जो
 सहस्रवदन आविष्करी ॥३९३॥ सर्प असोचि द्वेषी याती । संपादती
 जयाची प्रीति । तो शुभ्रतर तनु सत्यमूर्ति । स्मरिजे चित्ती योग

दाता ॥३९४॥ ऐशिया श्लोकें करुनि ध्यान । हृदयीं करावे सद्गुरु-
स्मरण । मग रचवि उत्तम आसन । निर्भय मन होऊनी ३९५॥ हा
शेष भगवान हृदयीं ध्याता । योगियांच्या शरीरा तत्त्वता । विघ्न करो
न शक्ती सर्वथा । कृमी कीटक भूतादिक ॥३९६॥ .....

..... सर्वथा मन एकाग्र करोनी । आवडी वैसिजे तथा
आसनी । मग रूपापासोनि मन काढोनी । हरिनामी वाणी नियमावी
॥३९७॥ ते वाणीचे नियमन । शुक सांगतील आपण । श्रोतीं सर्वांगा
करोनी कान । बावे अवधान आदरें ॥३९८॥

अभ्यसेन्मनसा शुद्धं त्रिवृद्ब्रह्माक्षरं परम् । मनोयच्छेज्जितश्वासो

ब्रह्मबीजमविस्मरन् ॥ मा. २-१-१७

चौन्याशी लक्ष जीव जाती । तितुकीही आसनें होती । परी
अवधिया भेदास जाणती । शंकर एक ॥३९९॥ सकल विद्येचे आदि-
पीठ । तो कैलासनाथ श्रेष्ठ । यालागीं आसन प्रकार अचाट । तोचि
एकट जाण तू ॥४००॥ यमें गेलें मनोमल । नियमें आटले इंद्रियमल ।
तेव्हां बैसावें केवळ । आसनावरी कवण्याही ॥४०१॥ अभ्यास करिता
देह व्याधी । दुःख देवोनी करिती उपाधी । तिया आसन करिता
सुविधी ॥ लयाप्रति पावती ॥४०२॥

दोहा

जबलो आसा छूटि नहि त्यागि नहीं जगलाज ।

जबलो इंद्रिय हात नहीं आसन थिधी बेकाज ॥१॥

जातें त्यजकर सकल याति धन कामिनी मदपान ।

सिद्धपद्म कोऊकरे आसन सुखद सुजान ॥२॥

शिवर्णास्थानी लवूनी वाम टांच अतिगूढ ।

खव्य टांचही तोचि मेंद्रीपरि करि लूढ ॥ ३ ॥

हृदयीं लावुनी इनुवटी नयन चालती आंत ।

सिद्धासन या म्हणती मुनी भेदक मोक्षकपाट ॥ ४ ॥

वज्रासन ही गौण असे बोलति कोणि सुजान ।

मूलबंधही नांव यया तात सुवचन प्रमाण ॥ ५ ॥

ओव्या

एवं बोलिले सिद्धासन । ते साधे जयाकडून । त्यानें करावे पद्मासन । सर्व व्याधि नाशत ॥ ४०३ ॥ जे न साधें सुखें करोनी । बैसो नये तथा आसनी । शरीरश्रमें पावता ग्लानी । मग मन एकाग्रतेंत निद्रा घडे ॥ ४०४ ॥ मूर्ख साधकांची ये मती । रोग झालिया औषध न घेती । प्रारब्धवाद प्रशंसिती । दाविती योगविश्वासु ॥ ४०५ ॥ आहार निंदेचिया वाद्य योग्य न वचे । ऐसा दृढीवेचेनि अवतरणे नाचे । तात म्हणति ते शरीरचि नव्हे तथाचे । तरी मग योग कवणाचा ॥ ४०६ ॥ नवल या मूढ जनांची गोष्टी । आपण न होती किंचित्कष्टी । जो सुकुमार जगजेठी । तथा म्हणती देह रक्षी ॥ ४०७ ॥ आपुला व्याधी देवाचें शिरीं । घालुनीं म्हणती आम्ही अविकारी । जैसा क्रोकाशास्त्र पढोनि चारी । वेद पढलों मी म्हणे ॥ ४०८ ॥ कां मायेची सेवा करावी म्हणून । आपण बैसावें अरण्यां जावून । मग मातेस कटक वनांतून । सेवाकरणार्थ बोलविजे ॥ ४०९ ॥ तैसें आपण शरीरें रोगी । आपण भाव ठेविती पांडुरंगीं । कीं आम्हांस येऊनि हरि आंगीं । रक्षोनि योगी करिल स्थीर ॥ ४१० ॥ असो तथा मूढांचें मत । जेणें सुख होय विख्यात । ऐसें आसन ययास्थित । रचावें कीं ॥ ४११ ॥ स्थिरसुखमाप्नमिति न नियमः । (सांख्यदिवाकर-पंचमप्रकाश-सूत्र २४)

ऐसें सांख्यसूत्री ब्रदले मुनी महा । याळागीं सुख होय ऐसें पळा । आसन करोनी आवडीं ॥ ४१२ ॥ तें सिद्धासन बोलिलें एक । आ

पद्मासनाची रीती देखे । चिंतोनि या भोगी नायक । पद्मासन बद्ध
व्हावे ॥ ४१३ ॥

अभंग

वाम मांडावरी ठेवी सव्य पाय । ठेवी वाम पाय दक्षिणांकी ॥ १ ॥
पाठीमागोनि यां नेइ दोन्ही हात । धरावें त्वरित आंगोठे ते ॥ २ ॥
ज्या पायाचा त्याचि करानें धरावा । बंध तो करावा जालदर ॥ ३ ॥
दृष्टी ती ठेवावी नासिकाग्रपीठी । आठवावा पोटी गोपीरंग ॥ ४ ॥
हेचि पद्मासन निवारी देहव्याधी । जडवी समाधी ज्ञानेश्वरी ॥ ५ ॥

द्रयोरप्यासनयोर्भध्ये मेरुदंडो रुजुः कर्तव्यः ।

चूर्णिका—एवं ऐसे जिकलिया आसन । मगं तथा आसन-
जयाचें होवावया रक्षण । योग्य संचरावा पवन । यालागीं करावे
आहारीनयमन । आधीं वर्जावे तिक्त लवण । अति शुष्क भतिद्रुत
त्यजोवे अन्न । अतिरुक्षही घ्यावे सोडून । तैसे न सेवावें कुळिथादि
अत्युष्ण । महिषीदुग्धादि निद्राकारण । आविधृतादि वमनाह पूर्ण ।
मद्यमांसदि तामस गहन । हे अवघोचि अन्न परित्यागुन । जेणें
देह होय सत्वसंपन्न । ऐसे घृताप्त तंडूल सेवून । अथवा केवळ
दुग्धपाम करौनि जीवन धरावें ॥ १ ॥

ओवीः—परी जो वानप्रस्थ संन्यासी । हा आहारिनयम
तयासी । आणि गृहस्थ योगियासी । नियम ऋतुचर्या दिनचर्या
॥ ४१४ ॥ एवं आहार नियमोनि जाण । मग मेळवावया ब्रह्मपूर्ण ।
ब्रह्मचर्य निर्वाण । बाळावे कीं ॥ ४१५ ॥ जयाची ब्रह्मचर्यस्थिति ।
पाहोमी कैलासी पार्वती । म्हणे माझे बाळ एक क्षिती जाईन त्या पत्रः
पञ्चम्या ॥ ४१६ ॥ ऐसी जयाची स्त्रियांच्या ठायीं । उंचवळे
मस्तूता पाही । ब्रह्मचारी ताचे लवलाही । येर अवघे सलज्ज

॥४१७॥ प्राण गेलियाही निश्चिती । जो चित्ती न वांछी कामिनी-
रती । जयाचि वदन पाहतां युवती । उपजे तैं पोटी वात्सल्य ॥४१८॥
एक अति दृढ लावोनि कौपिन । अतरी वांछिती सुंदर कामिन ।
वाहोनि सांगतो श्रीकृष्णआण । ब्रह्मचारी नव्हती ते ॥४१९॥
आतां ब्रह्मचारी मुख्य लक्षणी । ओळखिजे ते ऐकिजे श्रवणी ।
आधी पुरुषनारीभाव कही । उमटेचिना कदापि ॥४२०॥ आणि
प्रारब्ध उमटला जरी । अवचटें डोळिया देखिली नारी । कैसी भावना
उपजे तरी । तेचि अंतरी ऐकावें ॥४२१॥ पायावरी दृष्टी जातो ।
म्हणे ही एक माझी माता । म्हणोनि घाली दंडवता । बाह्य अथवा
अंतरी ॥४२२॥ नेसलें वस्त्र दृष्टी पडतां । ऐसे भावी आपुल्या
चित्ता । म्हणे मज ओवची दत्तकता । झांकावया पल्लवें हें वस्त्र
॥४२३॥ उदर पाहतां त्रिवलीपूर्ण । म्हणे हें माझें मभीचें सदन । नाना
विघ्ने जाघतील म्हणून । याचि उदरी राहिलो मी ॥४२४॥ हृद-
याचें सुंदर देखिता स्तन । पोटी क्षुधा वाढे गहन । ऐसें चित्तें करी
प्रार्थने । अंब दुग्ध पाजी माते ॥४२५॥ वदन दृष्टी पडतां म्हणत । मज
बाळा म्हणोनिया त्वरित । आई केव्हां हांकारित । ते अंजून कळेना
॥४२६॥ एवं जे जे अवयव देखे नयनीं । तेथ तेथ देवत्व भक्ती मनीं
ऐशी भावना करिता करिता कामिनी । अवघ्याचि होती अंत्रिका ॥४२७॥
मग ज्या देवीपुढे सकाम जन । मनुष्यबळी देती नेऊन । ती देवीच माता
स्वयें होऊन । कामिनीरूपे चहुंकडे ॥४२८॥ मायेचिया क्रोधाची
भीती । जैसी न वाटे बाळकाप्रति । तैसी कालिकास्वरूपी जी पार्वती ।
तेथही प्रीती अत्यंत ॥४२९॥ कुरूप सुरूप नाहीं ठावा । चहुंकडे
प्रेमदुग्ध ठेवा । शेवटीं स्त्रीपुरुषभाव आप्रवा । आटोनी शिवा-
शिवरूप जन ॥४३०॥ ऐसें ब्रह्मचर्य साधल्यावीण । जे यती होती

लंगोटी कसून । तिहीं सांडोने भगवेपण । करावें लग्न मी म्हणे ॥४३१॥
 यति होवोनि मनांत झुरणें । त्याहुनि उत्तम विवाह करणें । पक्षी वा
 मासीं स्त्रीसंगनियम धरणें । हे गौण ब्रह्मचर्य तरी साधे ॥४३२॥
 कोणी ब्रह्मचर्याचिया संमति । अत्यंतचि घेडाविती । तया वेडाभाजी
 म्हणती । आपुलिया पत्नीस माता ॥४३३॥ तेही योग्य नव्हे जाण ।
 जरी ब्रह्मचर्य आवडे आपणाकारण । तरी वानप्रस्थ ध्यावा आपण ।
 परी पत्नीस माता न म्हणावे ॥४३४॥ पत्नीस माथ आपण म्हणता ।
 तिने मग धर्म करावा कोणता । पतिवेवाचि धर्म पुरता । पत्नीलागीं
 बोलिला ॥४३५॥ पतीचि जरी जाहला सुत । मग तिचेचा धर्म
 बुडाला समस्त । धार्मिकाचे संगति धर्म बुडत । तरी ती संगत-काय कार्या
 ॥४३६॥ यालागीं पत्नी असलिया जाण । ब्रह्मचर्य पाळावे गौण ।
 आणि परस्त्रीविषयीं अतिकठिण । पूर्वोक्त ब्रह्मचर्य पाळावें ॥४३७॥
 अथवा तीव्र असेल वैराग्य जरी । आश्रमांतर करावे तरी । परंतु माय
 म्हणूनि आपुली नारी । धर्म तिचा भ्रष्टवूं नये ॥४३८॥ आपणांस
 विषय आवडत नाही । तंब तैसे तीस सांगावें लवलाही । परी ती
 मस्तक ठेविता पायीं । सेवा घ्यावी आदरें ॥४३९॥ अति वैराग्य असेल
 जाण । तरी संगमात्र वर्जिता पूर्ण । पूजा घेतां स्त्रियेकडून । दोष नाही
 सर्वथा ॥४४०॥ परी मज पूजते माझी कामिनी । ऐसी म्हंती न धरावी
 मनीं । आणि तिनेही भाषावें अंतःकरणी । कीं पती जीव नव्हे ईश्वर
 ॥४४१॥ ब्रह्मचर्य इच्छील स्त्रियांचें मन । तरी न घडेचि पति
 आज्ञेवीण । असो हें वादलें निरूपण । परी या नियमावीण योग साधेना
 ॥४४२॥ एवं जितासन मिताहारी । एक नारी वा ब्रह्मचारी । राहो-
 नियां वाणीधरी । श्रीपूतनारी वसवावा ॥४४३॥ एवं बोलिले अवघे
 नियम । आतां आरंभावया प्राणायाम । जपगर्भाचा उपक्रम । सूत सांगे

शौनका ॥४४४॥ सकल जपामाजी वरिष्ठ । नाम हरचिं ध्यावें प्रगट ।
ते कोणते तरी स्पष्ट । जे प्रसिद्ध श्रुतिमाजी ॥४४५॥ जे ब्रह्मवाचक
अक्षर । तेचि बोलिजे ब्रह्माक्षर । जेय अकार उकार मकार । तिन्ही
एकत्र मिळाले ॥४४६॥ अथवा हृदय कंठ आणि मुख । हेंचि तीन
स्थानें देख । यामाजी जितुकें हरिनाम अलौकिक । तितुके ब्रह्माक्षर
बोलिजे ॥४४७॥ मूल पदाचा अर्थ ऐसा । कीं नाम ध्यावें शुद्धमनसा ।
यालागीं नाम जपोनि वाटेल तैसा । आचरी तो योगी नव्हे ॥४४८॥

चौपाई

राम नाम सब जाने कोई । कोप काम मानस पत खोई ।
जोन हि त्यागहि दस अपराधा । नाम लेत नहि मिटे कुवाधा ॥१॥

दोहा

राम नाम निज वदन रहे अंतर कामिनिकाम ।
अनयातम सुधि मूढमति छूटत नहि जमधाम ॥१॥
राम नाम शिव जपे सदा तदपि विरक्ति सुहेत ।
छोरि सकल सुविलास सुख कीन मसान निकेत ॥२॥
यास्तव नाम विरक्तिविना उपजवि अति अभिमान ।
ते मर्नि जपतां परम शुची हृदयि प्रगटे राम ॥३॥

औव्या

यालागीं भाषांतरी कल्पित । सावळा गोंवळा नामें अनंत । चांडालादि
वर्णा विहित । पाप हरत निजबलें ॥४४९॥ आणि प्रसिद्धे जीं पुराणीं
तीं नामें सत्शूद्रा लागुनी । जपतां विश्वेपतरंगिणी । परतीरा नेतीं
॥४५०॥ आतां द्विजासी परम सुंदर । वेदारंभीचा जो ॐ कार । एक
करोनि अंतर समीर । जपतां पार पाववी ॥४५१॥ तो जपावा संध्या

प्राणायामी । सर्वदेवाणीं स्वावीं हरिनामी । सकल नारीनेर आश्रमी
 अनाश्रमी । नामेकराणि तरती हो ॥४५२॥ यांलागीं आधी चिन्त ।
 शुद्ध करूनियां विख्यात । मर्ग योजावें अखंडित । प्रणवाधी ॥४५३॥
 अकारेकरुनी चित्तिजे विधी । त्याची उकारे करावी समाधी । उकारे
 विष्णू कृपानिधि । चित्तोनी मकारे समाधी कीजे ॥४५४॥ मकारे
 चित्तूनि शूलपाणी । पुढे जां जेथ तुयारिणी । तेथ गेलिया आटणी ।
 वाणी मन पवनाची ॥४५५॥ ऐसे ब्रह्मबीजस्मरणफल । मेळवावया
 केवळ । आधी न होता उतावेळ ॥४५६॥

॥ अंभंग ॥

॥ रेचक पूरक कुंभक हे तीनही । प्राण संयमनीं उपयोगी ॥ १ ॥
 अगर्भ सगर्भ तयांतही भेद । अगर्भ प्रसिद्ध हनिवर्णा ॥ २ ॥
 शूद्रा नामगर्भ दिज्जातारगर्भ । देवता स्वयंभू ध्यानासाठी ॥ ३ ॥
 मात्र काळ तेही मोजोनिया घ्यावें । आवडी भजावें शानेश्वरा ॥ ४ ॥

॥ इलोक ॥

वायु नासापुढे वारा देहाबाहेर काढुमी ।

। आकाशतत्त्वता चित्त तो प्राणाधीन रेचक ॥ १ ॥

आंत ओढोनिया वायु भरणें उदरी दृढ ।

सर्व शक्ति प्रदाता जे श्वास पूरक बोलती ॥ २ ॥

रेचक पूरक त्यक्त्वा नैव गप्पानि चालयेत् ।

चित्त ही स्थिरता पावे त्यास बोलति कुंभक ॥ ३ ॥

॥ ओवी ॥

आतां मोत्रेचें लक्षण । श्वासाचे उर्वाधीर्गमन । तयाचें नांव मात्रा
 जाण । किंवा प्लुतप्रणवोच्चारण ही मात्रा ॥ ४५७ ॥

॥ अभंग ॥

इडेने पूरक करीक तो अभी । जप मात्रावधी द्वादसकी ॥ १ ॥
कुंभकी घोडेश प्रणव जप हा । रेचकांत दाहा संख्या कीजे ॥ २ ॥
पिंगलेने रेचू शालिया पुरावा । इडेने रेचावा पुढती तो ॥ ३ ॥
या नांव बोलिजे एक आनर्तन । मध्यम द्विगुण प्राणाग्राम ॥ ४ ॥
उत्तम त्रिगुण मात्राजपे होय । उचलत स्वये आसन खी ॥ ५ ॥
पुरकी चिंतावा नाभिस्थानी हरी । कुंभकी सावित्रीकांत हरी ॥ ६ ॥
रेचकी ललाटी चिंतावा गिरिश । सद्गुरु ज्ञानेश कृपाधन ॥ ७ ॥

॥ ओवी ॥

ऐसा संवित कुंभक वाडे । मग केवळ कुंभक जोडे । तें मनाची
प्रवृत्ति मोडे । आंत मुरडे इंद्रियगण ॥ ४५८ ॥

नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसा बुद्धिसारथिः ।

मनः कर्मभिराक्षिप्तं शुभार्थे धारयेद्विया ॥ भा. २-१-१८

मग जें जें मन अति चंचल । जें निरोधितां थकलें सकल ।
तापसी व्रती ध्यानशील । व्रतभंग पावले हो ॥ ४५९ ॥ अगाध या
मनाची ओढी । तपिया सिद्धि देवोनी पाडी । या मनाचे प्रायी बेडी
प्रत्याहाराची घालिजे ॥ ४६० ॥ जिकडे जिकडे जाय मन । विवेकांमुखें
आबरून । आंतच्या आंत निरोधन । या नांवा प्रत्याहार म्हणें
॥ ४६१ ॥ तया प्रत्याहाराचेनी बलें । शिथिल जाहली वासनामुळ
मग धारणेचेनी बलें । उपदोनि टाकिजे तें ॥ ४६२ ॥ कां वाहेरुनी
मन परतविणें । या नांव प्रत्याहार म्हणणें । परतविलें मन स्थळींच ठेवणें
या नांव बोलिजे धारणा ॥ ४६३ ॥ ते धारणाही बहुविध देख । परी

*आकाशाचे ठायीं.

त्यांत रहस्य आहे एक । सकल धारणेसी आश्रय सम्यक् । श्रीयदुनायक
जरी होय ॥ ४६४ ॥ तरी इतरत्र केलियांचे फळ । पावोनिया स्वयें
सकळ । हातीं सांपडे तमाळानिळ । जो प्रेमळीचिचचारय ॥ ४६५ ॥

तत्रैकावयवंध्यायेदम्युच्छिन्नचेतसा ।

मनो निर्विषयमुद्धृत्वा ततः किंचन न स्मरेत् ॥ भा. २-१-१९.

ऐसें ऐकोनि श्रगुरुवचन । सच्छिष्यें आरंभिला प्रश्न । श्रोतीं सर्वांगा
करांनि कान । सावधान ऐकिजे ॥ ४६६ ॥

दोहा

स्वामी दीनदयाल कसो ईशधरणाविधान ।

पतंजली क्यौं भेद कहत कहिये कृपानिधान ॥

प्रश्नाभिप्रायः—भगवन्, केवल परमेश्वरचरण की धारणा करि
समाध्यंत सकल योगसिद्धीकी प्राप्ति होवे है ऐसी श्रीगुरुवचनाभिप्राय
वत्ता दिखती है और योगशास्त्रके वेत्ता भगवान पतंजली तौं भिन्न
भिन्न धारणाओंते भिन्न भिन्न सिद्धियोंकी प्राप्ति कहतें हैं. यदि
केवल परमेश्वरचरणधारणातेही सकल योगसिद्धियोंकी प्राप्ति होती होवे
तो ईश्वरप्राणिधानतें भिन्न अन्योपायोंका कहना अत्यंत निष्फल है.
क्या यह पतंजलीनहीं नहीं जाण्या था ?

वत्सा—: तुला त्यांचा अभिप्राय समजला नाही. योगशास्त्राचें
पूर्वापर अवलोकन करून पहा. ज्या विभूतिपादांत धारणेचे अनंत प्रकार
सांगितले आहेत, त्या पादांतच माध्यकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं, जो
ईश्वरप्रसादानेंच वरच्या भूमीवर गेला आहे, त्याला खालच्या भूमीवर
संयम करण्याची आवश्यकता नाही. आतां, ईश्वरप्राणिधानाहून भिन्न
उपाय सांगण्याचें कारण असें आहे कीं, योगी नसूनही पाष्यांत प्रहर

प्रहर बुद्धन रहाणारे पुरुष ज्याप्रमाणे श्वासीनरोध करितात तद्वत् खरे मुमुक्षु नसूनही केवल सिद्धीच्या आशेने सकाम लोकांची योगाचे ठिकाणी प्रवृत्ति होते. आणि कामनेत्रा नियम तर हा आहे की, जितके जितके तिला विषय द्यावे तितकी तितकी तूप घातलेल्या अग्नी-प्रमाणे ती बाढतच जाते. ह्या सकाम लोकांना जर ईश्वरप्रणिधान सांगितले तर ईश्वराचे ऐश्वर्य आपल्याला असावे अशी ते अपेक्षा करतील व एकवेळ नित्य ऐश्वर्य प्राप्त व्हावे अशी वासना उत्पन्न झाली म्हणजे कधीही वैराग्य होणार नाही. वैराग्य न झाल्यामुळे ईश्वर जसा ऐश्वर्याचा साक्षी होतो तसे हे सकाम ईश्वरीपासक योगी साक्षी न होता प्रत्युत (उलटे) भोक्ते होतील. भोग कर्मावाचून घडत नाही- कर्माला आरंभ असतो. ज्याला आरंभ असतो ते नित्य नसते. म्हणून कर्माचे फल जे भोगरूप ऐश्वर्य ते नित्य होणार नाही. अनित्य ऐश्वर्यापासून व्युत्त झाल्यावर दुःख होईल. अशा अनित्य सुखाचा उपदेश करण्याकडे शास्त्रकारांची प्रवृत्ति नाही. आणि ऐश्वर्यभोग कितीही उच्च असले तरी ते भोगण्याकरिता व्युत्थानदशा पाहिजे. समाधिदशेत भोग कधीही घडत नाहीत, म्हणूनच ह्या सिद्धीला व्युत्थानदशेतच थोरपणा आहे. समाधिदशेत ह्या सिद्धि केवळ विघ्न आहेत, असे योगसूत्रकारांनी विभूतिपादात म्हटले आहे. समजलास. सकाम लोकांची कामना सिद्धिपर्यवसायी असल्यामुळे भिन्न भिन्न सिद्धी मिळविण्याकरिता भिन्न भिन्न अनेक उपाय आहेत तितके मिळवून घेण्याकरिता अत्यंत श्रम लागतात. आणि ह्या सिद्धीही उपायसाध्य असल्यामुळे अनित्यकर्मफलरूप आहेत म्हणून जसे विषयांत दुःख आहे तसे ह्या सिद्धी मिळवून घेण्यातही अत्यंत दुःख आहे. एवढयाकरिता इहल्ले-

कचे भोगां जसे श्वानविष्टेप्रमाणे त्याज्य आहेत, तसें पारलौकिक ऐश्वर्य-भोगांही काकविष्टेप्रमाणे त्याज्य आहेत. असा संकाम धर्मनिष्ठाच्या चित्तांत विचार येऊन त्यांना वैराग्य व्हावें हाच ईश्वरप्रणिधानभिन्न अनेक उपाय सांगण्याचा उद्देश आहे.

तथापि ह्यांत आणखी एक रहस्य आहे. शाखेवरील चंद्र पहाण्याला ज्याप्रमाणे चंद्रच ग्राह्य असतो, शाखा ग्राह्य नसते, त्याप्रमाणे विभूतिपदांत जे धारणा करण्याला अनेक देश सांगितले आहेत, त्या त्या देशावर चित्त स्थिर करतांना खरे योगसौख्य शिळ्याला तत्तदेशोपहित परमात्माच ग्राह्य आहे, तो देश ग्राह्य नाही. परमेश्वरावाचून नुस्त्या हृदय आदि जड देशावर धारणा करणाऱ्याला काय प्राप्ति होणार! आतां हे रहस्य योगसूत्राचे भाष्यकारांनीं कां प्रगट केले नाही असे म्हणशील तर तो प्रश्न तूं आम्हाला विचारूं नकोस त्यांना जाऊन विचार. अद्यापि ते भगवान् व्यास चिरंजीवी आहेत.

शिष्यः—भगवन्, भाष्यकाराकडे थोटे दाखविण्याचें कारण मी समजलों. सामान्यतः गूढ असलल्याचें सद्गुरुमुखानें विशेषतः स्पष्टीकरण होत असते, अशीच श्रुतिपूर्वभाष्यादिकांची परंपरा चालत आलेली आहे. म्हणून आम्हा सारख्यांना अगोचर असा भाष्यकारांचा गूढ सिद्धान्त आपण स्पष्ट केला. त्याविषयीं माझा कोणत्याही प्रकारचा विवाद नाही. परंतु निरनिराळ्या देशांची उपाधी घेऊन ईश्वर-धारणा करण्यापेक्षा भक्तिशास्त्रांत सांगितलेलें त्याचें शामसुंदर-त्वाद्विरूपधारणेचा विषय केल्यास शीघ्र कृतार्थता व्हावी असें मला वाटतें, म्हणून ती साकार धारणा प्रथम कशी करावी व तिजपासून समाधि कसा मिळवून घ्यावा ह्या प्रश्नोत्तराची प्रमुक्ताजनेनीपुढें पदर पसरून याचना करतो.

श्रीगुरु-सम्यक् विचारलेस, आतां उत्तम अवधान दे.

ओवी:—एवं हातां आलिया मन । इंद्रियां सोडलिया विषय-
 ध्यान । मग करावें संधारण । आवडींकरुनि हरिपदाचें ॥ ४६७ ॥
 कां पतिव्रता आणि जारिणी । राहूं न शके एके ठिकाणीं । तैसी
 भगवद्भक्ति आणि भोगवासना मनीं । एक वेळी न राहे ॥ ४६८ ॥
 जवळीचें धन वेंचल्याविण । पल्लवीं न पडे उदारपण । तैसी विषयाशा
 सोडिल्यावीण । भगवद्‌ध्यान अनर्थ ॥ ४६९ ॥ श्रीरामनाम आवडे
 मानसीं । स्मरण न करीच अति आळसी । वांझ गाय कापिला जैसी ।
 जाणा तैसी ते भक्ति ॥ ४७० ॥ भगवद्‌ध्यान आवडे पोटी । बाहेर
 करी टवाळ गोष्टी । तेही आवडी समूळ खोटी । ओस देठीं फुल
 जैसें ॥ ४७१ ॥ जरी करावें लागे भोजन । तरी आधी
 हस्तपादप्रक्षालन । तैसें जरी करणें आहे भगवद्‌ध्यान । तरी आधी
 करावें मन निर्विषय ॥ ४७२ ॥ करावया आधीं भगवद्‌ध्यान । निःशेष
 सुटावे स्त्रीधनचिंतन । आणि ते सुटावया कारण । प्रत्याहारें मन
 बश कीजे ॥ ४७३ ॥ तो साधावया प्रत्याहार । यमनियमासन-
 प्राणायाम प्रकार । हा उपायसमुदाय निंदारू । बोलिला उपरी सर्वही
 ॥ ४७४ ॥ अनध्यस्तविवर्त हरिशरीर । त्या पादाब्जवयव अति
 सुंदर । तेथ चित्त होय सामान्य एकाग्र । धारणा नाम यथाचें ॥ ४७५ ॥
 जैसां दुरुनि पदार्थे प्राहतां । तरी डोळ्या दिसे सामान्यता । अवघे
 भाग जवळी येता । स्पष्ट तत्त्वता दीसती ॥ ४७६ ॥ तैसें सामान्यतः
 भगवच्छरीर । सावयव जें तेथ अंतर । एकाग्र होय त्या धारणाप्रकार
 स्वामी श्रीधर बोलती ॥ ४७७ ॥ व्यासभाष्योक्तिहूनि देख । श्रीधरोक्त
 धारणा मज वाटे सम्यक् । जयाचा हात धरोनि लेखक । प्रल्हादरक्षक
 जाहाला ॥ ४७८ ॥ श्रीमद्भागवताचा अर्थ । करावया जेथ बुद्धि नव्हे

समर्थ । तेथ स्वयं धरुनि हात । नृसिंह लिहवित श्रीधराकडुनी ॥४७९॥
 व्यास तब विष्णुचि आपण । पाळावया भक्तवचन । आपुलिया
 उक्तिहुनि श्रेष्ठ धारणालक्षण । श्रीधरा कडोन लिहविले ॥४८०॥
 ना तरी व्हावया सत्युत्र कीर्ति । मायबाप व्यापासुनी पराजय वांछिती ।
 तैसी स्वभक्त महिमा वाढवावया प्रति । श्रीधराकडुनि लिहविती व्यास
 विष्णु ॥४८१॥ असो उपरोक्त लक्षण धारणा । दृढ साधलिया
 जाणा । येथचि एकतानता होय मना । तें अवयव स्पष्टता सहजचि
 ॥४८२॥ जेकळील पदार्थ स्पष्ट दिसे । तैसे ध्यानी अभयव दाढ्य
 मासे । “ तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं ” ऐसे । योगसूत्रही प्रमाण की
 ॥४८३॥ पात्रामाजी असतां पक्वान्न । तितुके धारणेमाजी दूरपण ।
 जिभेवरी ठेवितां पक्वान्न । तैसे समापण ध्यानासी ॥४८४॥ पक्वान्न
 भक्षिल्या जी राहे तृप्ती । तैसी हारपोनी ध्यात्याची वृत्ति । जे उरे
 परमानंद भगवन्मूर्ति । समाधि बोलती या नांव ॥४८५॥

शिष्यः—भगवन् वितर्क, विचार, आनंद आणि अस्मिता असे
 सविकल्प समाधीचे चार प्रकार योगसूत्रकारांनी सांगितले आहेत.
 आपणही समाधीत आनंद होतो म्हणून आतां सांगितलें आहे. हा
 आपला समाधि सविकल्प असावा असें मला वाटतें.

॥ ओध्या ॥

सावधानमनं ऐक ताता । योगसूत्रोक्त आनंदसमाधि पैलीकडे
 अस्मिता । आम्ही भगवद्ध्यान करिता । अहंकृति सुटे वढलें ॥४८६॥
 विकल्पताशि भगवत । तेथ विकल्प न राहे किंचित् । भगवत्पद
 वस्तुगत । बोलिजे समाधि सविकल्प ॥४८७॥ भगवंती समाधि
 करितां । तरी सहसा साधे निर्विकल्पता । जैसे इतर पक्वान्न गोड करितां ।
 अपेक्षा लागे शर्करा ॥४८८॥ परी शर्करा गोड करावया पाही ।

इतर पदवाचाची अपेक्षा नाही । तैसी मायिक पदार्थी समाधि करितां पाही । अपेक्षा लागे सद्विकल्पाची ॥ ४८९ ॥ परी जो सर्व सत्याचें सत्यपूर्ण । जो सर्व चेतनाचें चिद्धन । त्या प्रभुचें समाधीत स्मरता चरण । विकल्पविदान काढया ॥ ४९० ॥ कीं पारकिया राव भेटी घेतां । लागे सेवकाची आवश्यकता । प्रत्यक्ष रायाची मैत्री करितां । सेवकावश्यकता निरूपयोगी ॥ ४९१ ॥ तैसी इतर पदार्थद्वारा ज्ञान । जेव्हां करावें भगवाच्चिंतन । तेव्हाचि विकल्पापेक्षा म्हणोन । सविकल्प समाधि म्हणती त्या ॥ ४९२ ॥ परी जे प्रत्यक्ष भगवद्भक्तार । तत्पदीं चित्त करितां एकाग्र । विकल्प न लगेचि साचार । या लागीं निर्धार निर्विकल्पी ॥ ४९३ ॥ म्हणूनी योगाच्या समाधीहून । भक्तियोगसमाधि श्रेष्ठ ग्रहण । घेरंडाचार्य योगी अहून । भक्तियोगसमाधि प्रशंसित ॥ ४९४ ॥ तो भगवद्भक्तियोग समाधि । करवि ज्याचिये बुद्धी । सांगतु असे कृपानिधि । वादरायणनंदन ॥ ४९५ ॥

तत्रैकाग्र्यं ध्यायेत् (शेष) ..... भा. २-१-१९

तरी विषयाचिया अटवी । निजालया तृष्णा अटवी । (अटवी= फिरविते) तैथ आपुली दशा नुमटवी । सद्विवेकू सदैव ॥ ४९६ ॥ तेचि तृष्णा सोडोनि मन । जें विषयावांचोनि समाधान । तें विवेकाचा प्रकाशू गहन । पडरी तमा जाळित उठे ॥ ४९७ ॥ समाधीचें प्रयोजन । विवेकख्याति उद्भवन । ती विवेकख्यातीही होय क्षीण । भगवद्भक्तिसमाधी ॥ ४९८ ॥ “तयोपक्षयान्चे” ति । भगवान् शांडिल्य सूत्रोक्ति । तदर्थ कीं भगवद्भक्ति । विवेकख्याति क्षय करी ॥ ४९९ ॥ विषयाची तृष्णा सुटे जेव्हां । अपर वैराग्य होय तेव्हां । गुणांची तृष्णा तुटेल जेव्हां । पर वैराग्य तेव्हां बोलिजे ॥ ५०० ॥ ऐसै ऐकोनि श्रीगुरुवचन । आदरे सच्छिष्य करी प्रश्न । श्रोतें होवोनि सावधान । संवादसुख

अनुभवविज्ञे ॥५०१॥ मननावांचुनिया श्रवण । जैसैं फलधीया घटी
 जीवन । न प्रवेशतां जाय निघोन । तैसें ज्ञान वरी वरी तै ॥५०२॥
 गोड बोलोनि आज्ञा न पाळितां । तो सेवक न रुचे स्वामिच्या चित्ता
 तैसां शब्दज्ञानी न आचरितां । तो भगवंता रुचेना ॥५०३॥ कीं
 आचार्या दिग्लें आमंत्रण । मग पक्वान्न नामाचें करविलें श्रवण । तरी
 आचार्य शापील जेवी कोपोन । तैसींच गती येथ ॥५०४॥ प्रेम नाही
 अंतःकरणी । नारायण जपे वाणी । त्याच्या हृदयी चक्रवाणी । कल्प-
 कल्पा प्रगटेना ॥५०५॥ ना तरी आपुली कांता । अंतरी कशी परचित्ता ।
 जगांत म्हणवी पतिव्रता । तरी ते कांता नावडे ॥५०६॥ तैसें मन धावे
 विषयापाठीं । आणि श्रवणीं ऐके हरिचरितगोटी । त्याच्या हृदयी
 जगजेठी । कल्पकोटी प्रगटेना ॥५०७॥ म्हणोनि तुम्हा कर जोडोनी ।
 करितसे एवढीं विनवणी । क्षुतचिद्रा दूर दवडुनी । घराचें कार्णी मनीं
 कथामृत ॥५०८॥ सच्छिष्य म्हणे श्रीगुरुराय । जें कां चित्त सोडी
 विषया । तरी गुण सहताती त्या । हा निर्धार मज न कळे ॥५०९॥
 विषय बड तमोगुण । विषयभोग तो रजोगुण । आनुश्रविक भोग
 सत्वगुण । त्यातें मून सोडी जरी ॥५१०॥ तरी मग गुणामाजी बंद ।
 ऐसें होजे न शके सिद्ध । आणि गुणीं मन जंव नाही बंद । तव पर-
 वैराग्य कासया ॥५११॥ तै ऐक म्हणाव्ही श्रीगुरुराय । प्रधानतमोगुण-
 कार्य विषय । इंद्रिये प्रधानरजःकार्य । प्रधानसत्वकार्य अंतःकरण
 ॥५१२॥ प्रधान म्हणाध्याचें कारण । कीं दोन गुण ते असती गौण ।
 विषयवैराग्य झालिया जाण । कार्यगुण निवर्तती ॥५१३॥ परी कारण-
 गुणापासुनि आत्मा । मुटावया एकाचि प्रमा । विवेक नव्यातीची पर-
 वैराग्य गरिमा । पाहिजे कळली ॥५१४॥ तव शिष्य पुसे पुढती ।
 कारण गुण म्हणजे प्रकृति लय स्थिति । आनुश्रविकमोर्गी प्रकृतिव्याप्ति ।

घालती व्यास पतंजली ॥५१५॥ आनुश्राविक विषय सोडणें । हेंही अपर-
वैराग्याचें करणें । यास्तव कारणगुणछेदक म्हणणें । परवैराग्य अनर्थ
॥५१६॥ श्रीगुरु म्हणती बरवा प्रश्न । परी प्रकृतिलयाचा अर्थ कवणः ।
केवल शब्दार्थ घेतां जाण । तरी येईल निद्रापण प्रकृतिलया ॥५१७॥
तमरहितसत्त्वां लय । या नांव बोलिजे प्रकृति लय । ऐसा तव मर्ती अर्थ
होय । तरी तेहा बंधन ॥५१८॥ प्रकृतिलय जे योगी होती । ते सत्व-
वृत्तीनें सुख भोगिती । मी भोक्ता ऐसी वृत्ती । सूक्ष्मस्थिती राही तेथ
॥५१९॥ भोक्तृवासना गेलियाविण । आत्मा न होय प्रकृतिभिन्न ।
आत्मा न सुटतां मायेपासून । तरी न चुके बंधन कांहीं केल्या
॥५२०॥ आत्मा सुटावया मायेपासून । केवळ विषयनिवृत्तिचि
नाहीं साधन । सर्व जगाचे जे प्रकृति कारण । तिचेही गुण निवर्तावे
॥५२१॥ तेथ सत्ताज्ञानें कारणतम नाशे । चैतन्यज्ञानें कारणरज न
दिसे । कारणसत्व कदा न उल्लसे । आनंद ब्रह्मज्ञानें की ॥५२२॥
फलमय त्यागिल्या कारणगुण । वृत्तिव्याप्ति सत्व राहे म्हणून । तेही
करावया क्षीण । भगवद्भक्ति समर्थ ॥५२३॥ ज्ञानमय आपुलें स्वरूप
निर्गुण । ते साक्षिरूपें न वे. सत्वगुण । अनव्यस्तीविवर्त परमात्मा
सगुण । ..... ॥५२४॥ ऐसी दोन्ही संघात सांपडे वृत्ति । तेथ
जडे ऐक्यसमाधिस्थिति । या नांव परवैराग्य पराशांती । परमपद
म्हणती विष्णूचें यां ॥५२५॥ पावावयां प्रेमें सगुण । ब्रह्मस्थानीं
प्रस्थान । ऐसें जें सज्जनवचन । तेचि प्रमाण अस्मन्मर्ती ॥५२६॥

रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तं विमूढं मन आत्मनः ।

यच्छेद्वारणया धीरो हन्ति या तत्कृतं मलम् ॥ २-१-२०

शुक म्हणे गा परिक्षीति । जेविलेचि जेवावे पुढती । कीं कडेवर
घेतलियाही बाळकाप्रति । घेई म्हणे बाळ मातें ॥५२७॥ तैसें ऐकिलेचि

निरूपण । ऐकावै दृढ व्हाया कारण । नाना उपपत्ती करून । समाधान
वाढविजे ॥५२८॥ राय शत्रुचा देश जिंकती । मग जिंकलिया देशा
संरक्षती । कीं नित्य राहावा आपुलिया हातीं । ऐसीच करिती
व्यवस्था ॥५२९॥ तैसें ऐकिले निरूपण । तेथचि गुंतावे अखंड मन ।
यालागीं नाना उपपत्तीकरून । करावें श्रवण पुनः पुनः ॥५३०॥
“ आवृत्तिसकृदुपदेशादिति ” । शारीरक मीमांसाध्याय चतुर्थी ।
प्रथम पादो सूत्रवृत्ति (कृती) श्री बादरायणें ॥५३१॥

॥ नृर्णिका ॥

तथाचा ऐसा अर्थ । कीं एकवार श्रवण केलिया ज्ञान होत ।
तेथ वारंवार श्रवण करणें लागत । पूर्णपक्षी म्हणे एक श्रवणेंचि ज्ञान
होत । म्हणोनि वारंवार श्रवण करावें । हा सिद्धान्त सांगती आचार्य ॥

॥ ओव्या ॥

छांदोग्य उपनिषदीं ऐसी कथा । कीं श्वेतकेतूस उद्दालक उप-
देशिता । “ तत्त्वमसि ” हें वाक्य तत्वतां । नव वेळ उपदेशिलें
॥५३२॥ वैदिक महर्षि कारण । नव वेळ करावें लागलें महावाक्य
श्रवण । तेथ इतर जीवांची वार्ता कवण । म्हणोनि करावें आवर्तन
श्रवणाचें ॥५३३॥ असकृत म्हणजे वेळीं अनेक । वाक्य उपदेशी
उद्दालक । म्हणोनि आवृत्ति करावी देख । श्रवणाची हा सूत्रार्थ
॥५३४॥ यालागीं दूसरो उपपात्ति । घेवोनि तुज सांगू भक्ति । ऐसे
बोलिता शुक्र कृपामूर्ति । झाला परिक्षिति श्रोत्रमय ॥५३५॥ शुक्र
म्हणे गा मार्तंडबुद्धि । जो आम्ही सांगितला समाधि । त्यांत अनादि
उपाधि संस्कारप्रमादी । विघ्न करी अदृढा ॥५३६॥ जैसे उचलून
घेतां आपुली जननी । परी बैसतां नये जव बाळकालागुनी । तव क्षण-

क्षणा पाय जाती सुटोनी । कडिये वरोनि निश्चये ॥५३७॥ तैसें इया
बाळकाचिच्चा । उचलोनियां सद्गुरूमाता । ब्रह्मकडिये नैसवितां ।
तरी ये व्युत्थानवत्ता अपक्वत्वे ॥५३८॥

॥ चूर्णिका ॥

अपक्वमना स्पर्शिता कारण तमोगुण । तै निद्रा येतसे दारुण
यासचि बोलती लय विघ्न । अपक्व मना स्पर्श कारणरजोगुण । ते
विक्षेप नामक उठे विघ्न । अपक्वमना जें स्पर्श भिन्नकारणगुण । तें
उगोचि उठे कषायविघ्न । अपक्व मना जें स्पर्श कारणशुद्धसत्त्वगुण ।
तै रसास्वाद विघ्न उठे ॥४॥

ओव्या

लय बोलिजे निद्रा तत्त्वतां । विक्षेप बोलिजे चांचल्य वृथा ।
कषाय बोलिजे वृत्तिस्तब्धता । ज्ञानाहंकार रसास्वादू ॥५३९॥
लयविघ्न येता क्षणीं । मन योजिजे बोधस्थानीं । जैसे बाळका थाप-
टोनी । उठवी जननी मृदुलकरें ॥५४०॥ तैसें लाडवूनि संबोधुनी ।
मन योजावें ज्ञानधारणीं । येणें लय विघ्नाची कहाणी । पुढती कानीं
नायको ॥५४१॥ अतिशय खेळणीं बाळक गुंतता । तैं स्तन सुखीं
घालुनि जवळी घे माता । तैसा विक्षेप होता चिच्चा । तैं ब्रह्मानंद
दुग्धें वारिजे तो ॥५४२॥ न निजतां न खेळतां । बाळ उगोचि समीप
बैसतां । बाहेर निघोनी न जावे तत्त्वतां । म्हणोनि पाहे माता त्याकडे
॥५४३॥ तेवी लय विक्षेप सांडोन । जें स्तब्धचि राहे अंतःकरण ।
तेव्हां तयाचे साक्षी होऊन । कषाय विघ्न वारावें ॥५४४॥ परी भियां
निळविलें सकळ । मी तृप्त जाहलों केवळ । मी निर्विघ्न अति निर्मळ
या नांव बोलती रसास्वादु ॥५४५॥ हा रसास्वादही मायावृत्ति ।

या विघ्नाची व्हावया निवृत्ति । मुख्य उपाय भगवद्भक्ति । आणिका
 शक्ति असेना ॥ ५४६ ॥ जैसी कन्या जाहली पातिगृहस्वामिनी । तेणें
 मानें पतिसि न मानी । तरी तीज म्हणती जारिणी । जे निर्वाणी नीति-
 मंत ॥ ५४७ ॥ स्वामिनी हांवोनि पातिचरण । जी का धरील आवडी
 करून । तरी ऐसे वांछी ग्रंथकर्तृमन । कीं जावें मरून उदरीं तियेचें
 ॥ ५४८ ॥ तेवी ज्ञानें निरंकुशा तृप्ती । पाउनीया यथारीती । अहंता
 धरितां मायावृत्ति । सर्वथाही सोडीना ॥ ५४९ ॥ तीं अहंता करावया
 क्षीण । पती मानोन नारायण । माधुर्यभक्तीचें विंदान । पातिव्रता
 होउनी भोगिजे ॥ ५५० ॥ मन जीव पत्नी, श्रीकृष्ण पती ।
 मिळालिया समाधीसुरती । दोघांच्या एकीं भक्तिरती । सुखवीर्य
 स्थिती बाळ ब्रह्ममय विश्व ॥ ५५१ ॥ एवढा भक्तियोगू उत्तम ।
 सांपडे समाधि सभ्रम । जें विश्वासामाजी सद्गुरु निगम । नितांत
 येती ॥ ५५२ ॥

यतः संधार्यमाणायाम् योगिनो भक्तिलक्षणः ।

आशु संपद्यते योग आश्रयं भद्रमीक्षतः ॥ भा. २-१-२१

मानसमरालवृत्त - राग - भूप - ता० झंपा

यापरी कृष्णपादाम्बुजी प्रेम वाढे तदा सांपडे योग सरळ । उन्मनी
 ब्रह्मसौख्यांत व्युत्थानही दोन्ही गोविंद हे पाही विरळ । यास्तव त्यजु-
 नियां नरपते आळसा आवडीनें धरी धारणातें । ज्ञानदेव प्रभू कारुणा
 ऐकुनि करिल भवविभवभयवारणातें ॥ १ ॥

ओव्या

एवं भक्तियोगप्रशंसा । कळतां सोमवंशावतंसा । तत्काळ
 करोनी कामारिहंसा । शुक्रपरमहंसा विनवीतु ॥ ५५३ ॥ जय जय

आचार्य अगम्य । जय जय आचार्य निगमगम्य । जय जय
 आचार्य प्रेमरम्य । तुझे अनुपम्य कृपावळ ॥५५४॥ जय जय जननी
 सद्गुरुआई । दृष्टांत तुळितां तुझिये पार्यी । विचार करितां शिव
 घोषशायी । तरी त्या सोई सांपडेना ॥५५५॥ दृष्टांतीं तुळावा परिस ।
 तरी तो कनक करी लोहास । तुझे पार्यी झगटतां विगतभोगास । तरी
 आपणा ऐसें करिसी तू ॥५५६॥ तुझिया नामगुणसुधेपुढें । सुरसुधा
 तक्रमैत्री जोडे । ज्यालागीं युगीं युगीं तापसी वेडे । ते तू रोकडे देसी
 हातीं ॥५५७॥ तुलने तुळावा विधाता । तो सांपडला कर्मपथा । तुझे
 पार्यी नमन करितां । नैष्कर्म्यता विश्वभरी ॥५५८॥ तुलने तुळावा
 धुर्जटी । तोही लागला भिल्लीणीपाठी । माया भिल्लिणी कवटाळी
 मोठी । ते तव पाय दिठीं पाहतां पळे ॥५५९॥ तुलने तुळावा रमारमण ।
 तरी तयाचें पाक्षिक मन । देवाचें करोनि रक्षण । दैत्या मारूं धांवतो
 ॥५६०॥ तुझी पोउलें जेथ वसती । मग देव दैत्य वा हीन याती । विविध
 हरिहरा वंश होती । नाहीं निश्चिती संशयो ॥५६१॥ तुझेनि वाक्ये
 लक्ष्मीपति । सांपडे निष्कंचना हातीं । म्हणोनि श्रीगुरुचरणीं परामक्ति ।
 असो ही ख्याति श्रुति सांगे ॥५६२॥ माये तुझे पाहतां चरण । माझे
 निमालें जन्ममरण । परी तुवां सांगितलें धारण । ते न करितां होईल
 अवज्ञा ॥५६३॥ धारणा सांगितली आतां । आम्ही तिकडे दुर्लक्ष करितां ।
 तरी अवज्ञापाप बैसेल माथां । म्हणोनि वाटे अभ्यासिजे ॥५६४॥
 बाळा दूध देवोनि पोशी माता । म्हणोनि काय बालें मारिजे लाथा ।
 तैसी तुमच्या दर्शनें कृतार्थता । शाली म्हणूनि काय आतां अवज्ञा करूं
 ॥५६५॥ यालागीं जेणें आपुली आज्ञा । घडेल मज हातोनि सर्वज्ञा । ऐसी
 साक्षी शिशु-प्रतिज्ञा । न्यावी प्राज्ञा शेवटा ॥५६६॥ नवल शुकाचें शुकपण ।
 सांडोनि ब्रह्मतनुभ्रमण । परिक्षित्प्रेमपंजरी अडकोन । वेदान्त बोलून रिझवी-

राया ॥५६७॥ तो तरी सर्वात्मा सर्वसाक्षी । जाहला प्रेमळास्तव शुक्-
पक्षी । ज्ञान वैराग्य पक्षें रक्षी । शापसंकटीं नृपनाथा ॥५६८॥ ज्याचें
अज्ञान जाहलें क्षीण । त्यासी ज्ञानवैराग्याचें काज कवण । तें ठेवा-
वयाचें हेंचि कारण । कीं पक्षीपण सार्थ व्हावे ॥ ५६९ ॥ ऋषी-
शापाची अर्गळा । झणि लागेल माझिया बाळा । म्हणोनि तया
पक्षतळा । घालोनि न्यावें ब्रह्मसदनीं ॥ ५७० ॥ मुहूर्त मात्रही कोठे
क्षितीं । स्थीर न राहणे जयाप्रति । तो पाहोनि परीक्षिताची आर्ती ।
प्रेमसंपत्तीतिष्ठतू ॥ ५७१ ॥ सच्छिष्य सांपडतां सप्रेम । सद्गुरू सोडिती
आपुला नियम । ऐसी अहेतुक करुणा परम । देखोनि निगम नवल
करी ॥ ५७२ ॥

राजोवाच-यथा संधार्यते ब्रह्मन् धारणा यत्र संमता ।

यादृशी वा हरेदाशु पुरुषस्य मनोमलम् ॥ भा २-१-२२

तो ऐकूनि सच्छिष्यप्रश्न । म्हणे वत्सा देई अवधान । मुखें
जिकोनि एखादे आसन । प्राणायामें पवन जिंकावा ॥ ५७३ ॥ जरी न
होय आसनसिद्धि । तरी त्रासवितील देहव्याधि । न जिंकितां प्राण
सस्पंदी । तरी चांचल्य कधीं सुटेना ॥ ५७४ ॥ जैसे विष मारक होय ।
परी हळु हळु करितां संवय । अमृताचेनि पाडे स्वयें । तेंचि होय
गुणप्रद ॥ ५७५ ॥ अभ्यासैं विष कीं आहारी पडे । समुद्रीं
पायवाट जोडे । लोखंडादि धातू रोकडे । जिरती भाक्षिता अभ्यासैं
॥ ५७६ ॥ असो हे अभ्यास बहुत । परी एका अभ्यासी लावावें
चित्त । जैसे विष शनैः शनैः सहन होत । तैसे मरण सहन करावें
॥ ५७७ ॥ हळुहळु जिताचि राहोन । आपुलिये आंगी अनुभवावें
मरण । त्याचा क्रम तो कवण । तेचि निर्वाणी ऐक पां ॥ ५७८ ॥
श्वासोच्छ्वासाचें स्तंभन । याचें नांव दृश्यमरण । ते शनैः शनैः अभ्या-

सितां जाण । येतसे मरण हातातळीं ॥ ५७९ ॥ दृश्यमरण इवासंबंधन
 अदृश्य मरण मूर्छा दाखण । कीं देहही अग्नींत टाकितां जालोन । ज्या
 मूर्छेतुनी मन निघेना ॥ ५८० ॥ तो इवास जिंकावा प्राणसंयमनें ।
 मूर्छा जिंकावी सावध मनें । ऐसें मरण जिंकिलीया क्षणे । मग चिंतावें
 मनें गोविदा ॥ ५८१ ॥ विष जे हळु हळु सहन करिती । त्या विष
 भक्षोनि न होय विस्मृती । तैसे जिता जे मरण हातीं आणिती ।
 तत् भगवद्विस्मृती मृत्यु न करी ॥ ५८२ ॥ प्रत्यक्षही येतां मरण । मन
 धरी श्रीकृष्णचरण । यालागीं करावया धारण । आधीं प्राणसंयमन
 कीजे ॥ ५८३ ॥ आतां जैसे सहन केलें मरण । तैसें हातां आणावें
 जन्मग्रहण । तेही रीती श्रोतेजन । सद्यष्टान्त ऐकिजे ॥ ५८४ ॥ ज्या
 ज्या पदार्थी आपली सक्ती । तैसेचि स्वप्न दिसे राती । ज्याची
 सर्वदा चंचल वृत्ति । त्यासि स्वप्नें दिसती नाना ॥ ५८५ ॥ ज्याचे
 एकाचि ठायीं मन । तो तेचि देखे सर्वदा स्वप्न । परी अभ्यास करिता
 जाण । स्वप्नही पूर्ण जिंकावे ॥ ५८६ ॥ तैसी नाना ठायीं आसक्ती ।
 यालागीं नाना जन्म होती । ती वासना जिंकिलिया निश्चिता ।
 जन्मस्थिती न सांपडे ॥ ५८७ ॥ वासना जिंकावयाकारण । न
 लाडवावा इंद्रियगण । एवं जितासन जितप्राण । जितःसंग जितेंद्रिय
 ॥ ५८८ ॥ प्राणायामें जिंकिजे मरण । पुनर्जन्म जिंकिजे वासना
 मोडून । माया जिंकावी शानेकरून । भक्तीनें अभिमान जिंकावा
 ॥ ५८९ ॥ तें लाडावया भगवंद्रक्ति । उपरी बोलिली धारणासिंती ।
 परी जंव सूक्ष्मी प्रवेश नोहे मनाप्राप्ति । तव स्थूल भगवंती लावावे
 ॥ ५९० ॥ विद्याशाळेंत गेलिया पोर । आधीं काढी स्थूलाक्षर ।
 पुढे लिहितां लिहितां सात्त्वार । सूक्ष्माक्षर वळी करी ॥ ५९१ ॥
 आधीं स्थूळीं लावावे मग । मग सूक्ष्मीं करावे धारण । अभिप्राय

कीं कर्म सांडून । म्हणतीं मन रोधू ते मूर्ख ॥ ५९२ ॥ स्थूल शरीर
जिकिले नाही । तो मनासी मुरडविल कायी । ऐसेचि बोल लवलाही
तुकाराम संतमुकुटमणी ॥ ५९३ ॥

अभंग

हागतां ही खोडी । चलन मोडविते काडी ॥ १ ॥
ऐसे अनावर गुण । आवरावे काय म्हूण ॥ २ ॥
नाही जरी संग । तरी बडबडविते अंग ॥ ३ ॥
तुका म्हणे देवा । तुमाचि न घडेचि सेवा ॥ ४ ॥

ओव्या

यालागीं स्थूल भगवंती आधी । करी एकाग्र मनोबुद्धि । तंव
बोलता झाला चार्थनिधी । साधनावधि सच्छिष्य ॥ ५९४ ॥
भगवन् भिन्न भिन्न वस्तूवरी मनाला । नेवोनि जरी संयम कैला ।
तरी उपास्तित्याग होईल वहिला । तो तव निषेधिला योगवार्तिकी
॥ ५९५ ॥ तेव्हां वदती सद्गुरू आपण । हृदयगर्भरत्ना करी श्रवण
सर्वा भूतीं नारायण । तेथ उपास्तित्याग घडेना ॥ ५९६ ॥ एका
गृहांतुनी दुजें गृही जातां । जैसा दुसरा पती करिता । तैसी एक देवता
सोडून दुजी धरितां । उपास्तित्याग होतसे ॥ ५९७ ॥ परी एका
गृहीहुनी अन्य गृही जातां । पृथ्वीत्याग न घडे सर्वथा । तैसी
ईश्वरोपासना मात्र करितां । रूप त्यागिता त्याग न घडे ॥ ५९८ ॥
इतर देवांची समर्याद शक्ति । यालागीं त्या त्यागिलीया ते क्षोभता ।
म्हणवोनीच संगे श्रुति । की स्वदेवता त्यागूं नये ॥ ५९९ ॥ तैसा
नोहे नारायण । आब्रह्मभुवन सम समान । तेथ स्थूलपण आणि
सूक्ष्मपण । मनःमुलभत्वा कारणची ॥ ६०० ॥ वृंदावन पाहोनि एक ।

समभक्ति सोडोनि देख । स्वयें जाहला श्रीकृष्णभजक । संतमालेंत ही कथा
॥ ६०४ ॥ असो हे मोमांसा करणें । पाहतां येथील प्रसंगानुगुणें ।
स्थूल सूक्ष्म रूपें धरणें । एकाचि श्रीगुरुची ॥ ६०२ ॥ याही दृष्टी
साच पाहतां । उपास्तित्याग नाही सर्वथा । आतां स्थूल भगवंती
लावों चित्ता । तो क्रम तत्वेतां परिसावा ॥ ६०३ ॥

विशेषस्तस्यदेहोऽयं स्थविष्ठश्च स्थवीर्यसाम् ।

यत्रेदं दृश्यते विश्वं भूतं भव्यं भवच्च सत् ॥ २-१-२४ ॥

ज्या देशी जें धान्य निपजत । त्याचीच पक्वान्नें करिती संमस्त ।
तैं आधी जे ओळत असेल चित्त । तेथचि भगवंत भजावा ॥ ६०४ ॥
या चित्तासी सकलां आधी । विश्वपरिचयप्रसिद्धी । म्हणोनि हे भूत
पृथिव्यादि । भगवदेवयव कल्याणें ॥ ६०५ ॥ सर्वभूतोपाहित चेतन ।
हेंचि मुख्य विराटलक्षण । तेथ एकाग्र करावें मन । धैर्य धरून
आवडी ॥ ६०६ ॥ एंव भूतांच्या ठायी । निरखावया भुजगशायी ।
विग्रहो बोलिला लवलाही । मन एके ठायी करावया ॥ ६०७ ॥
ज्या परेशा नाही चलन । तेथ वृथा पादादिविकल्पन । परी
नवल जीवांचे अनुसंधान । वृथा ओळखून सांडीना ॥ ६०८ ॥
कां मक्षिका पाखडलिया परे । तव निमित्त हे आयुख सरे । तथापि
या शरीरे । भोगती भोगा ॥ ६०९ ॥ जिचा जीवांची कविताशक्ति ।
विरोधाभासाच्या हातीं । युवतीलाळी सुधाभ्रांती । वृथा निश्चिती
उपजवी ॥ ६१० ॥ जो एक पुत्र निमाला होता । तो स्वप्नी देखीली-
या तत्वता । परी चित्तसंस्कार तत्वता । विसरोनी जाती ॥ ६११ ॥
बहु दिवसाचे निमालेपण । जागृतीं साठवित होते मन । ते क्षणांतची
गोले विसरोन । स्वप्नी नंदन देखिल्या ॥ ६१२ ॥ बहुदिसांचा संस्कार ।

अभिभवी अल्प व्यवहारु । एवं जीवाचा प्रचारु । असत्य सत्या अभि-
भवी ॥६१३॥ याचें एकचि कारण । सुखहेतु वाटतो नंदन । दुःखहेतु
तयाचें मरण । तें अंतःकरण सोडूं इच्छी ॥६१४॥ म्हणोनी सुखसमा-
गम अल्प होता । चिरसंस्कार नावडे चित्ता । एवं सुखाच्या वासना
वृथा । जीव विसरती निजभूमी ॥६१५॥ कां पुत्र न होय जयाचे
पोटी । तो श्वानची पाळी ममतेसाठी । तेणें लोभे लोभिया पोटी ।
चावळी गोष्टी श्वानासह ॥६१६॥ एवं जीवाचीया चेष्टा । आघवि-
याचि गा अव्हाटा । तैथ मार्गचि एक चोखटा । हा आग्रहो कां
॥६१७॥ कां जो स्वप्नरोंगकरून । ओसणें पिडीलो म्हणून । तेथ
एक वैद्य येऊन । स्वप्नीं औषध दिधले ॥६१८॥ तरी तया वैद्यावरीं
ऐसा आरोप कवण करी । कीं या रोगिया स्वप्नामाझारीं । जागृदौषध
कां न दिले ॥ ६१९ तेवि जीवांची वृथा प्रवृत्ति । मोडावया वृथा
उपाय सांगे श्रुति । कां बिंदुस्थानीं एक कल्विती । धेती गणिती वेध
बहु ॥ ६२० ॥ तैसा मूढांचिया मनीं । ईश्वर वाटतसे प्राणी । जैसे
रक्षिती जनक जननी । तैसा संकटीं रक्षिल तो ॥ ६२१ ॥ तयांची
व्यक्तिकल्पना न निषेधिता । आणि दाखविणें लागे व्यापकता ।
यालागीं अवधिया भूतां । कल्पिजे हरिव्यक्ती अवयवी ॥ ६२२ ॥
सन्निकर्षही मुख्य नसोन । कवि स्त्रीमुखा भाविती चंद्र आपण । मग
अत्यंत सन्निकर्ष भगवान । तदंग भूत भाविता कवण दोषू ॥ ६२३ ॥
अथवा दुसरेही रहस्य एक । केलिया आत्मयाचा व्यतिरेक । देह वेगळा
पडेल देख । पृथक् सत्य होऊनी ॥ ६२४ ॥ चेतनावांचोनि पृथक्
सत्ता । मानणें मुख्य मूळ द्वैता । आणि देह आत्मा एक मानिता । चार्वाक
मतासम होय ॥ ६२५ ॥ म्हणोनि येथ एकचि युक्ति । भूता भाविजे
भगवत् व्यक्ति । मग अपुढाहि देह निश्चिती । त्याचि भूतीं अंतर्भूत

॥ ६२६ ॥ मग जीवव्यतिरेक केला होय । परंतु भूर्ती ईश्वरान्वय ।
 तेथ आपुलाहि देह चिन्मय । आत्मा अनात्मा अभिन्न ॥ ६२७ ॥
 अभेद असुनी अविवेक नाही । बंध मुक्तिरूप फळला पाही । ऐसे जे
 गूढपण काहीं । ते लवलाही उपास्ती करी ॥ ६२८ ॥ आपुला विवाह
 पुढें होईल जैसा । पुतळीविवाह बालिका खेळती तैसा ।
 तोंच पुढील ऐक्याचा ओळखुनि ठसा । जर्गी जगन्निवासा
 भावणें ॥ ६२९ ॥ मज एक असावा लागतो पति । हा
 परिचयाचे नाही जिच्या चित्ती । तियेस श्वशुरगृहाशिक्षारीति ।
 कवणिये पंढाति आधी द्यावी ॥ ६३० ॥ तैसे भूत आणि भगवंत ।
 एक हे कल्पूचि न शके जयाचे चित्त । तयास बोधावया अद्वैत ॥
 कवण उपाय आधीं कीजे ॥ ६३१ ॥ याचिलागी भुति माय । भावना
 करावया सांगत सोय । कीं विश्वी पहावा यादवराय । पादादि अव-
 यव चिंतुनि ॥ ६३२ ॥ जे जे देखसी डोळिया भूत । तेथ वाटावा
 आदर बहूत । भूर्ती भगवद्गुह्या आदर उपजत । तंव तंव स्वार्थ हारपे
 ॥ ६३३ ॥ माझ्या औट हांत देहासाठी । आघवी निर्माण जाहली
 सृष्टी । याचि एका वृत्तीच्या पोटी । असती कोटी असत्य ॥ ६३४ ॥
 स्त्री म्हणे मजसाठी पति । पति म्हणे मजसाठी युवति । आम्हास्तव
 पिता पुत्र म्हणती । स्वार्थार्थ गणती माय बाप पुत्रा ॥ ६३५ ॥ एक
 पट चौघाचिया हाती । ते चौघेहि आपणाकडे ओढिती । तया पटाची
 जैसी स्थिती । तैसीच रीति जीवप्रेमा ॥ ६३६ ॥ प्रेमवस्त्र विश्वी एक ।
 तया स्वार्थी ओढिती पृथक् । यास्तव ठायीं ठायीं फाटोनि देख ।
 कलहकलंकयुक्त झाले ॥ ६३७ ॥ मुख्य कलहाचे कारण । विश्व मज-
 साठीं मी त्याहोन भिन्न । हा विवेकची परी करी बंधन । ज्ञानचि
 अज्ञान ओळजे हे ॥ ६३८ ॥ यालागीं ऐसे भाविजे चित्ती । ज्यानें

रक्षिली गर्भी मांशी व्यक्ती । तोचि रक्षिता विश्वाप्रति । त्यासीं मी
 प्रतिकूल कां व्हावे ॥६३९॥ जो एकचि रक्षिता अवधियाप्रति । मजही
 त्यावांचोनि नाही गती । तरी त्याच्या रक्ष्य पदार्थी । विशेष कां मी
 करावा ॥६४०॥ का आपुलिया देहीं दोन्ही कर । मांडो लागती पर-
 स्पर । एक दुःखावळिया साचार । हानि होय दोघांची ॥६४१॥
 तैसी अवयव भूते भगवंती । तेथ प्रतिकूल होतां मी एक व्यक्ति ।
 तरी प्रेम हारपोनिया चिर्त्ती । कलहाभिमाने उठतील ॥६४२॥ कलहा-
 भिमामें स्वार्थसिद्धि । स्वार्थ बळकावे देहबुद्धि । जी सर्व विकारांचा
 निभी । दुःख निरवधी जिचेनी ॥६४३॥ यालागीं स्वार्थ करावया
 क्षीण । विश्वा अनुकूल होवावे आपण । तेथ अनुकूल होतांचि जाण ।
 क्षणी येईल जडपण बुद्धीतें ॥६४४॥ दगडासारखा देह करितां । तरी
 बुद्धीसही येईल दगडता । यालागीं पाषाणांतचि तत्वता । आधीं
 भावावे चेतन ॥ ६४५ ॥ पाषाणीं देखिता परमेश्वर । मग त्या
 पाषाणांऐसे झालिया शरीर । तरी आपणही स्वयें निर्धार । पाषाणां-
 तर्गत ईश्वर सम होऊ ॥ ६४६ ॥ एवं ऐक्य साधावया । आधीं
 आश्रयिजे याचि उपाया । जनीं जनार्दनाचिया पायां । सर्वत्र पहावें
 ॥ ६४७ ॥ दुसऱ्यांच्या गृहीं जन्मली । आपुलिया अंकीं विसली ।
 ती कामिनी जैसी आपुली । संसारासाठीं मानी जीव ॥ ६४८ ॥
 तैसी भिन्न भूतें आपणाहुनि । परी परमार्थाचिया स्थानी । आपण
 व्हावया निरभिमानी । आपुलेपणी ओळखिजे ॥ ६४९ ॥ एवं
 भूतीं भाविता भगवंत । आपणा जीव म्हणावया कोण शक्त । कां
 सान नदी सागरी मिळत । तीतें कवण न म्हणे समुद्र ॥ ६५० ॥
 म्हणोनि येथ रूपक नाही । हा सन्निवेश मूर्खीं बोलिला पाही । अर्थ
 की सान जो श्रीकृष्ण हृदयी । तो तीव्र कीजे विश्वभरी ॥ ६५१ ॥

यालागी उपाय अनेक करून । या भगवत्स्थूल रूपी ठेविजे मन ।
याचे आपणखीहि कारण । असे एक ॥ ६५२ ॥ सर्व स्थूल भूतें
नारायण । ऐसे जन्मवरी भाविता जाण । मरणसमयी जरी गेला
विसरोन । तरी जाईल मिळोन भगवंती ॥ ६५३ ॥ भूत भगवंता-
वाचिनि कहीं । जयानें जन्मभर भाविलें नाहीं । तथा न्यावया
मरणसमयी । कोण येईल हरिवांचुनि ॥ ६५४ ॥ अहो जनासी जनक-
जननीनातें । लावोनिया तोंडापुरतें । भिकारी पोटा मर्हावरुते ।
मरिताती अल्प श्रमें ॥ ६५५ ॥ मग हरचि भाविलिया सकळाप्रति ।
ते अनूकूल न होतील कवणोरीति । एक वेळ ऐसेही वाटेल यमदूती ।
यासी न कळतां न्यावे वैकुंठी ॥ ६५६ ॥ यालागी विराडुपासन ।
जोवरी वृथा देहाभिमान । तोवरी वृथा वृथा म्हणोन । कदा सांडोन
देवो नये ॥ ६५७ ॥ स्वप्नीं स्वप्नव्याप्रासी झुंजतां । तरी न चुके
स्वप्नमरणता । तैसे वृथा असोनी दुसरया वृथा म्हणतां । बंधन
सर्वथा चुकेना ॥ ६५८ ॥ एवं विराडुपासन । केलिया जाय स्थूला-
भिमान । आतां तेही निरभिमानपण । ओळखोनि खूण उपेक्षावे
॥ ६५९ ॥ मोठेपणीं भय उन्मादाचें । दीनराणी भय निराशेचे ।
यालागीं दोन्ही सांडोनि साचे । स्वानंदाचे स्थान व्हावे ॥ ६६० ॥
तेचि व्हावयाकारण । भगवान् बादरायणनंदन । पुढील श्लोकें
करून । गोड निरूपण सांगती ॥ ६६१ ॥ आपण भूते आणि ईश्वर ।
अथवा विराट जीव सर्वेश्वर । याचा अभेदप्रकार । उपासावया
सांगितला ॥ ६६२ ॥ परी उपासना भावनाधीन । भावना मोडता
होय व्युत्थान । यालागी अभेदाचे ज्ञान । करोनी घेतले पाहिजे ॥ ६६३ ॥
ज्ञान वस्तुतंत्र एक । ते कळावया देख । दृष्टान्त सांगितला साधक ।
प्रमाण प्रमेय सद्भावें ॥ ६६४ ॥ प्रमाणजन्य ते वस्तुतंत्र । भावना-

जन्य ते कर्तृतंत्र । उपासना ते कर्तृतंत्र । वस्तुतंत्र विज्ञान ॥ ६६५ ॥
 यालागी स्वप्नदृष्टास्तकलन । करोनी व्यावे भगवदैक्यज्ञान । मग
 कराये भगवद्भजन । हाचि क्रम उत्कृष्ट ॥ ६६६ ॥ आधी अमेद
 उपासन । ते मागील श्लोकीं निरूपण । अनंतर होय अमेदज्ञान । ते
 या श्लोकपूर्वार्धी ॥ ६६७ ॥ या श्लोकीच्या उत्तरार्धी । भजेत इत्यादि
 पदी । ज्ञानानंतर भक्तिसिद्धि । केली हे बुद्धी आणिजे श्रोतीं
 ॥ ६६८ ॥ जगाकडे पाहतां लवलाही । स्वप्नांत त्यांत भेद नाही ।
 स्वप्ननिर्माता मीच पाही । म्हणुनि जगनिर्माताहि मीच ॥ ६६९ ॥
 ज्ञाद करावयाकारण । मी नास्तिका आस्तिका करी आव्हान ।
 माझा सिद्धान्त जगत्स्वप्न । पूर्णप्रमाण येविषयी ॥ ६७० ॥ दृढसंस्कारें
 दृढस्मृति । स्वप्नांत नाठवे जागृती । जागृतीत राहे स्वप्नस्मृति ।
 यालागी स्वप्न दृढ मी म्हणे ॥ ६७१ ॥ अहो स्वप्न दिसती नित्य
 नवीन । जागृतीत तोचि पदार्थदर्शन । जागृतीत पावल्या मरण ।
 स्वप्नीं देखता तोचि भासे ॥ ६७२ ॥ आपुला भित्र जागृतीत मेला ।
 तो जरी पुनः स्वप्नीं देखिला । तरी तोचि भित्र या भ्रांतीला ।
 न सोडी मन ॥ ६७३ ॥ चिरकाळीचे मरणज्ञान । असोनि भ्रांती न
 सोडी मन । तेवि जागृतीहि नित्य नवीन । परी सुखहेतु मानोन ।
 मन न सोडी ॥ ६७४ ॥ स्वप्नें दिसतील किती किती । याचा निश्चय
 नाही चित्तीं । तरी जागृतीतही गोष्टी किती । घडतील हा निश्चय नसे
 ॥ ६७५ ॥ स्वप्नीं स्तंभापासोन । होऊं शकेल रेडा उत्पन्न । तरी
 जागृतीतही जाण । नियम अझून कांहीं नसे ॥ ६७६ ॥ जड शास्त्राचिया
 उपपत्ती । विद्युत्स्पंदनाचिया हातीं । भलते पदार्थ भलते पदार्थी ।
 होऊं शकती निश्चये ॥ ६७७ ॥ स्वप्नांत पदार्थ अतिनियत । जागृतीत
 जडशास्त्रोपपत्ति नाही नियत । अर्थक्रियाकास्त्रि म्हणाल जागृतीत ।

तरी स्वप्नीहि होत स्वप्नापुरतें ॥६७८॥ स्वप्नीं आपुले जनक जननी ।
आपणचि उपजवोनि । तयातें श्रेष्ठ समजोनी । आपण होतो अतिसान
॥ ६७९ ॥ तेवि आपणाचे जागृती । उपजवोनियां निश्चिती ।
कार्यकारणता आपुली भ्रांती । जडाप्रति दिधली ॥६८०॥

दोहा

ननु यह भव अति भीतिप्रद जहानित आवन गौण
नाथ देहू उत्तर तदीय जननविधौ क्रम कौन ॥६॥

चौपाई

क्रम विनु यह भव उपजै खासा । इति विधि भाख्यौ निश्चलदासा ।
श्रुतिविचार जब नयनन देख्यौ । तब जहतह क्रम भव करी लेख्यौ ॥१॥
जामह मानहूं कौन विधाना । पूछत हूं कहूं कृपानिधाना ॥२॥
जहलौ गुरुपद शिस न नमावै । पढि पढि निगम शंक नहि जावै ॥३॥

दोहा

मुनि शिसवानी मुदितमति भै गुरु दयानिधान ।
बालकभूक न जानत विनुजननि कौ आन ॥१॥
तात बडे तुम भागी हो कीयो प्रश्न अति नीको ।
उत्तर सुनतहि मिटे सब भवबंधन अति जीको ॥२॥

गद्य:—वत्सा, स्वामी निश्चलदास लौकिक अध्ययनविद्येत
आचार्यांच्या बरोबरीला येऊं पाहतात असे म्हणण्याला आम्हाला
विशेष प्रत्यवाय वाटत नाही, स्वतः ते ब्राह्मणेतर जातीचे असून ज्या
पंथात ते आहेत त्याचे उपपादक पिंजारी असल्यामुळे ब्रह्मणावांनून
वेदाधिकार इतरांना नाही. म्हणून अधिकारानुसार श्रुत्युक्त नियत
वर्णाश्रमनिर्विधक भगवत्पूज्यपादाचार्याविषयी स्वामी निश्चल-

दासांना जसा पाहिजे तसा आदर वाटत नसावा हे उघड आहे. तथापि स्वामींनी काढलेला सिद्धान्त बरोबरच असतां तर तो अनादर विशेष अनाठायी झाला नसता. स्वामी निश्चलदास आपल्या विचारसागराच्या पांचव्या तरंगात म्हणतात, 'जरी शारीरकशांकरभाष्यांत सर्वोत्पत्ति-श्रुतिचें तात्पर्य तैत्तिरीय श्रुतीत आचार्यींनी सांगितले आहे, तर ते मंदबुद्धी लोकांकरितां समजावे. माझा ग्रंथ हा उत्तम जिज्ञासुकरितां असल्यामुळें मला उत्पत्तिश्रुतीचा समन्वय करण्याची आवश्यकता नाही.' पुनः स्वामी म्हणतात, 'श्रुतीत भिन्न भिन्न प्रकारची उत्पत्ति सांगितली आहे. त्या सर्व श्रुतींचा अभिप्राय हा आहे कीं जगन्मिथ्या आहे. त्याविषयीं क्रम काय निश्चित करावा ? जगत् म्हणून जर सत्य असेल तर क्रम निश्चित सांगता आला असता.' या सर्व विवेचनांत स्वामींनीं शांकरभाष्याला अधिक प्रमाण मानलें नाहीं आणि अजातवादही उत्तम रितीनें सांगितला नाहीं. शांकरभाष्यापेक्षा स्वामींच्या ग्रंथाला आम्ही अधिक प्रमाण मानीत नाहीं. स्वामींनीं जें म्हटलें कीं, मिथ्या पदार्थांत क्रम दाखवितां येत नाहीं, जगत सत्य असेल तर क्रम दाखविला असता. यावरून स्वामिंच्या म्हणण्याचा असा अर्थ आहे कीं, सत्य पदार्थांत उत्पत्त्यादि क्रम असूं शकतो. तो क्रम जगाविषयीं सांपडत नाहीं म्हणून त्याला मिथ्या म्हणावयाचे. स्वामी संस्कृतादि भाषेंत मजहून अत्यंत विद्वान आहेत. तथापि वरील सिद्धांत सांगतांना त्यांचे मत निव्वळ चुकीचे आहे असें मी स्पष्ट म्हणतो. तीनही काळीं व्याचा बाध होत नाहीं त्याला सत्य म्हणतात. असें एक ब्रह्मच आहे. सत्य पदार्थाविषयीं क्रम दाखविला असतां असे म्हणणारे स्वामी ब्रह्माविषयीं काय क्रम दाखवितात ? सतांपासून, असतांपासून कीं जगतांपासून. त्यांत पहिल्यापक्षीं एकाच ब्रह्मापासून ब्रह्माची उत्पत्ति

सांगत असतील तर आत्माश्रय दोष येतो. पहिल्या ब्रह्मापासून दुसऱ्या ब्रह्माची, व दुसऱ्यापासून पहिल्याची उत्पत्ति - सांगत असल्यास अन्योन्याश्रय दोष येतो. पहिल्यापासून दुसऱ्याची व दुसऱ्यापासून तिसऱ्याची व तिसऱ्यापासून पुनः पहिल्याची उत्पत्ति सांगतांना चाक्रिकापात्ति दोष येत असून एका ब्रह्माला दुसरें ब्रह्म कारण व दुसऱ्यास तिसरें अशी ब्रह्माची धारा मानली असता अनवस्था दोष येतो. याप्रमाणें दुसऱ्यापक्षां व्याहती दोष येतो आणि ब्रह्मज्ञानाने जगाचा बाध होतो म्हणून तिसरा पक्षही संभवत नाही. याप्रमाणे सत्याविषयी क्रम सांगण्याची प्रतिज्ञा आमच्या बोंबड्या बोलाला मान देऊन तरी स्वामीनीं परत घेतलीच पाहिजे. आतां असत् पदार्थ प्रसिद्ध नसल्यामुळे त्याविषयी क्रम सांगणें अशक्य आहे. जगाविषयी तर स्वामीही क्रम सांगत नाही व आम्हीही सांगत नाही. कारण प्रथम रज्जुसर्पाचे आईबाप प्रतीत होऊन नंतर त्याचा जन्म होतो असा क्रम दृष्ट नाही म्हणून अध्यासांत कोणत्याही प्रकारचा क्रम नियत नाही. आईबापापासून पुत्र होतो हे पौर्वापर्य प्रत्यक्ष दिसत असल्यामुळे कार्यकारणभाव आहे असें कोणी म्हणेल तर बरोबर नाही, कारण मानसपुत्र व ऋष्यादिकांचे जन्म बापांवाचूनही पुराणांत प्रसिद्ध आहेत. केवळ पौर्वापर्यप्रत्ययच कार्यकारणभावाला हेतु म्हणशील तर अव्यवहित पौर्वापर्यप्रत्यय कार्यकारणभाव समजण्याला हेतु आहे कीं व्यवहित पौर्वापर्यप्रत्यय कार्यकारणभाव समजण्याला हेतु आहे ? प्रथमपक्ष संभवत नाही. कारण कपालाचे ठिकाणीं असणारा घटप्रागभाव प्रथम नाश पावतो व नंतर घटोत्पत्ति होते म्हणून कपालघटसंबंधी पौर्वापर्य प्रागभावनाशेंकरून व्यवहित आहे. अथवा कृष्ण तंतूपासून कृष्णघट उत्पन्न होतो, परंतु प्रथमक्षणी द्रव्य निर्गुण उत्पन्न होत असते. त्यांतही कारणगुणापासून उत्पन्न होणाऱ्या

कार्यगुणामध्ये क्षणिक निर्गुणत्वाचे व्यवधान आहे. दुसरा पक्षही संभवत नाही. कारण व्यवहित पौर्वापर्यसंबंध कार्यकारणभावहेतु मानला असता अन्यथासिद्ध करणापासूनही कार्यसिद्धी झाली पाहिजे. ननु नियत पौर्वापर्यसंबंध कार्यकारणभाव ज्ञानाला हेतु आहे असे म्हणशील तरी संभवत नाही, कारण नियत पौर्वापर्यसंबंधच निश्चित सांगता येत नाही. घट जसे मृत्तिकेपासून होतात तसे अन्य धातूपासूनही होतात. आतां घटाकारांचा व द्रव्यांचा नियतसंबंध आहे असेहि म्हणतां येत नाही. कारण त्याच द्रव्याचे दुसरेही आकार होऊं शकतात. मनुष्यापासून सर्पादि प्राणी झाल्याची उदाहरणेहि पुष्कळ आहेत, आणि कारणापासून भविष्यत् कार्य नियमानें होईल हें सांगण्याकरितां त्या नियमाला विघातक शक्ति विश्वांत नाही असें गृहित धरावें लागते. परंतु तसें दिसत नाही. कारण पुत्रार्थ केलेला पितृयत्न पुष्कळदां सफल होत नाही. पुढें अलंकाराकरितां आणून ठेविलेले सुवर्ण आकस्मात् चोरी जाणें शक्य आहे. त्याप्रमाणें भूतकार्यकारणभावप्रत्ययही समीचीन हेतु नाही. कारण अमुकाच्या प्रपितामहाचा पिता अमुक होता हें कोणाच्या तरी सांगिल्यावाचून आपणाला कळत नाही आणि सांगितलेले प्रमाण मानलें कीं पुराणाचे शब्दप्रमाणही अन्यथा म्हणतां येणार नाही. पुराणांत तर पुष्कळांचे जन्म मायामात्र सांगितले आहे. बरे, कोणी सांगितले नाही तरी सामान्य कारणाचे अनुमान होतें हें म्हणणेंही सम्यक नाही. कारण सामान्य कारणाचे ठायीं कार्य सद्रूपानें असतें कीं असद्रूपानें असते ? पहिला पक्ष स्वीकारणें अयोग्य आहे. कारण कार्य सद्रूपानें आहे तर तें प्रगट कां होत नाही ? प्रतिबंधामुळें म्हणाल तर प्रतिबंधाला काय कारण आहे ? कीं अकारण आहे ? कीं तिसरेंच कांहीं आहे ? कारण उत्पादक

असल्यामुळे प्रतिबंधक म्हणणें होय नाहीं. अकारण कांहीं प्रतिबंध होऊं शकत नाहीं. कारण घटाला अकारण स्तंभादिक पुष्कळ आहेत. ते सर्वच प्रतिबंधक मानलें असतां घटपटादि कार्यांचा प्रत्ययच होऊं नये, परंतु तो होतो. तिसरें मानण्याविषयी कांहीं युक्ति नाहीं. प्रतिबंधावांचून कार्य सद्रूप कारणांत राहते असें म्हटलें कसतां कार्य कारणरूपी असतांच व्यक्त झाले पाहिजे व तसें झाले म्हणजे कार्य अनादि होऊन कार्यकारणभाव मानण्याची आवश्यकता राहणार नाहीं. कार्य अनादि मानलें तर व्यक्ताव्यक्ताचा प्रत्यय येतो, या प्रश्नाला उत्तर मिळत नाहीं. एवं दुसरा पक्षही संभवत नाहीं. असत् कार्य जर कारणापासून उत्पन्न होत असेल तर वंध्यापुत्रादिकहि उत्पन्न व्हावेत. पण ते कोंठें दिसत नाहींत. एवं युक्तिदृष्ट्या कार्यकारणभाव जरी संभवत नाहीं, तथापि सर्व लोकांना कार्यकारणभावाचे भान मात्र आहे. तथापि तो कार्यकारणभाव जगांत असिद्ध आहे हें वर युक्तीनें दाखविलें. म्हणून आपल्या चित्तांतच तो कार्यकारणभाव आहे. ज्याप्रमाणें स्वप्नांत आपल्या बरोबरच आईबाप उत्पन्न होतात तथापि आपण त्यांना आपले कारण समजतो किंवा स्वप्नांतलीच माती-घेऊन स्वप्नांत घट करतो तथापि जागृतांमध्ये त्या घटाचा व मातीचा युगपत् नाश होतो म्हणून स्वप्नांतील कारणरूप माती व कार्यरूप घट दोन्ही भ्रांतीरूपच आहेत. तद्वत् जागृदंतर्गत कार्यकारणभाव-संबंधही भ्रांतीरूपच आहे. तथापि निरधिष्ठान भ्रांति होणें संभवनीय नाहीं कारण वंध्यापुत्रावर स्वपितृभ्रांती किंवा शशशृंगावर सर्वभ्रांती अद्याप कोणाला झाली नाहीं. म्हणून या कार्यकारणभावरूपी भ्रांतीला अधिष्ठान पाहिजे व तें अधिष्ठान भ्रांतिकाळीं अज्ञात असलें पाहिजे. जडावर अज्ञातत्व रहात नाहीं कारण अज्ञात जड आहे म्हणतांच

त्याचा सत्ताश गोचर होतो. सत्तेहून काही अंश जाणावयाचे रहा-
तात असे म्हणाल तर ते अंश सत्तेहून भिन्न झाल्यामुळे असत असेल
पाहिजे किंवा अनिर्वचनीय असले पाहिजेत. पाहिल्या प्रश्नी ते जाण-
ण्याची आवश्यकता नाही व दुसऱ्यापक्षी ते सत्ताभिन्न जडांशीही ज्ञातज्ञ
होतील. तात्पर्य जड पदार्थांचे ठायी कार्यकारणभाव नसून तो भ्रांति-
रूप आहे व त्या भ्रांतीचे अधिष्ठान ज्ञान सद्रूप जड नसून अज्ञात
सद्रूप चेतन आहे. म्हणून ते चेतनचे तटस्थ लक्षणाने जगत्कारण आहे.
असा श्रुतिसूत्रभाष्यादिकांचा सिद्धान्त आहे म्हणून आमच्या मतांत
बौद्धाप्रमाणे विनाकारण कार्यात्पत्तिदोषापात्ति नाही.

॥ ओव्या ॥

शिष्य म्हणे करुणामूर्ती । शंका उपजली माझिया चित्ती । ज्ञात-
सत्त्व मानता स्वमूर्ती । दोष येती अनंत ॥ ६८१ ॥ पदार्थ मानितां
ज्ञातसत्ताक । तरी ते होतील क्षणिक । मग ध्रुवाद्यौरित्यादि श्रुति-
सम्यक । होतील अवध्या अप्रमाण ॥ ६८२ ॥ दृष्टिसृष्टिवादाविषयी ।
आकार ग्रंथही प्रमाण नाही । स्वप्नजगद्वैधर्म्य लवलाही । आचार्य सांगती
सूत्रभाष्यी ॥ ६८३ ॥ आणि ज्ञातसत्त्व मानावया । श्रुतिसूत्र प्रमाण
नाही यया । आनंदी पट्टक सांगितले तया । वार्तिकांसी विरोधू ॥ ६८४ ॥
एकज्वित्वास्तव जाण । होणार नाहीत जननमरण । लोक लोकांतर गमन ।
वृथा होईल निगमोक्त ॥ ६८५ ॥ श्रीगुरू म्हणती शिष्यराया । तू उत्तम
ऐके ही प्रकिया । उत्तम भूमिरूढा तया । अभिमत हाचि सिद्धान्त ॥ ६८६ ॥

गद्य

बौद्धमतांत व्याप्रमाणे क्षणिक पदार्थ मानले आहेत
त्याप्रमाणे आम्ही क्षणिक पदार्थ समजत नाही. आम्ही असे
म्हणतो की, ज्या पदार्थाचे सत्त्व ज्ञात होते ते देशकालासहित
होते. म्हणजे ज्ञात पदार्थांची सत्ता व त्याला सहायक देशकाल सर्व.

ज्ञातच असतात. त्यांपदार्थांचे ठिकाणी अविद्या महिम्ना, कोठें स्थिरत्व प्रत्यय व कोठें चलत्वप्रत्यय येतो. जसे, स्वप्नांत पाहिलेल्या पृथ्व्यादिकांचा स्थिरत्वप्रत्यय येतो व त्रंगादिकांचा चलत्वप्रत्यय असतो, तद्वत् जागृतीतही आकाशादि पदार्थांचा स्थिरत्वप्रत्यय व इंद्रधनुष्याचा चलत्वप्रत्यय येतो. बौद्धांच्या मतांत तर सर्व पदार्थ अत्यंत क्षणिक आहेत. परंतु क्षणिक पदार्थांचे ठिकाणी जन्मांवाचून दुसरे व्यापार संभवत नाहीत. प्रथमक्षणी पदार्थांचे जायते असे ज्ञान होते व द्वितीय क्षणी अस्ति असे ज्ञान होते. पण बौद्धमताचे ठिकाणी द्वितीयक्षणी पदार्थ नष्ट होत असल्यामुळे कोणत्याही पदार्थाचे ज्ञान होणे संभवनीय नाही. भुवाद्यौरित्यादि श्रुति पदार्थांचे ठायी स्थिरत्वभ्रंतीच्या अनुवादक आहेत. यद्यपि बौद्धमत खंडन करण्याकरितां स्वप्नसृष्टीच्या अपेक्षेने जागृतसृष्टीचे सत्यत्व सूत्रकार व भाष्यकारांनी संगितले आहे, तथापि मांडुक्यकारिकेतील वैतथ्यप्रकरणाच्या भाष्यांत आचार्यांनी जागृतसृष्टीसही स्वप्नतुल्यता दिली आहे. आणि सिद्धान्तदर्शनाच्या पहिल्या सूत्रांत भगवान् बादरायणाचार्य असे म्हणतात की, “अथ भावौ द्वौवावश्रुतोपपत्यंतरीक्षेभ्यः” श्रुति, युक्ति आणि अनुभव या तीन प्रमाणाने दोन सत्ता गोचर होतात. याच सूत्राचे भाष्यावर निरंजन म्हणतात, त्या दोन सत्ता म्हणजे पारमार्थिक व प्रातिभासिक हात. बौद्ध मताच्या निराकरणाकरितां ही स्वप्नसृष्टीपेक्षा जागृतसृष्टी सत्य मानण्याची अपेक्षा नाही. प्रातिभासिक भ्रान्ति सांघिष्ठान मानली म्हणजे बौद्धमताचे निराकरण होते. जीव, ईश्वर, जीवेश्वरांना भेद, अविद्या, शुद्धचेतन, व तिचा चैतन्याशी संबंध, या अनादि पदार्थांचे ठिकाणी दृष्टिसृष्टिस्वीकार नाही असे स्वामी मधुसूदन अद्वैतसिद्धीत म्हणतात. आणि अनिर्वचनीय अधिक स्थिरता आहे, असे इतर

म्हणतात. अचेतन कार्यकारणभावरूप संसाराची भ्रांति ज्यांच्या मनांत दृढ झाली आहे, त्यांना बोध करण्याकरितां लयचित्तन सांगून चेतनभिन्न अनात्मसत्ता नाहीं असें दाखविण्याकरितां श्रुतिमातेनै उत्पत्त्यादि क्रम Xपुत्रप्रसादन्यायाने सांगितला आहे. त्या क्रमाला कल्प कल्प नियतत्व सृष्टी नियत भासणान्या बुद्धिकरितांच आचार्यानीं नियत सांगितला आहे. तात्पर्य सताची उत्पत्ति नाही. असत्ताची उत्पत्तिहि नाही. तद्वत् जगन्मिथ्या आहे म्हणून त्याचीहि उत्पत्ति नाही. एवं “न निरोधो न चोत्पात्तिर्न बद्धो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वैमुक्त इत्येषा परमार्थता” ह्या वाक्यात सांगितलेला अजातवाद सिद्ध होतो. ही अजातीही गौणमुख्यबलेंकरून तीन प्रकारची आहे. अध्यस्तविवर्तरूपा, अनध्यस्तविवर्तरूपा आणि अखंडैकरसरूपा. त्यांतून प्रथमा जगाविषयी, द्वितीया भगवत्तत्त्वविषयी व तृतीया ब्रह्माविषयी समजावी. पहिलीचा प्रत्यय गौण असून शेष दोहाची प्रत्यय मुख्य आहे. त्यांत अध्यस्तविवर्त स्वप्नरूप आहे तो पुनः एकवार सांगून भक्त्याश्रय अनध्यस्तविवर्तरूपही सांगते. श्रवण कर.

ओव्या

इतुकेही करून। ऐसे म्हणाल आग्रहान। कीं जागृतीचे संस्कार स्वप्न। तरी स्वप्नसंस्कार जागृती मी म्हणे ॥ ६८७ ॥ जागृतींतचि असोन। स्वप्नांत जागृती न स्मरोन। जागृतीसंस्कार म्हणणें स्वप्न। हेतुविण बोलणें ॥ ६८८ ॥ परी स्वप्नाची जागृतींत स्मृती। आणि जागृतींत असोनि निश्चिती। स्वप्न संस्कार मी म्हणे जागृती ॥

Xआई जन्म पलाला उगी करिते

म्हणोनि सहेतुक बोलणें मम ॥ ६८९ ॥ म्हणाल आपुलें स्वप्न दुसरें
न जाणती । तरी स्वप्नस्थ पुरुष नेणती अन्यजागृती । म्हणाल जागृ-
त्संस्काराविण नाही स्वप्नप्रतीति । तरी स्वप्न संस्काराविण जागृत्प्रतीति
नसे ॥ ६९० ॥ आर्ची गर्भनिद्रेआंत । बालका अस्पष्ट विकार
स्वप्न दिसत । त्याचेचि स्पष्टरूप जन्म जगत । हे मातूं शकती जडवादी-
ही ॥ ६९१ ॥ यालागी मीचि परमेश्वरू । जगत्स्वप्न मम माया
विस्तारू । आतां होवोनि साकार निराकारू । माझा आनंद भोगीन
मी ॥ ६९२ ॥ परी त्या आनंदां अहंपण । होईल रसास्वाद विघ्न ।
यालागी पावोन ऐक्यज्ञान । मी करीन भजन द्वैताऽविरोधें ॥ ६९३ ॥
माझी माया मजवांचोन । जरी निर्मिल एकही तृण । तरी मायेस
पृथक्सत्ता येऊन । माझें एकपण मोडेल कीं ॥ ६९४ ॥ एकत्वाभिमान
जोंवरी । द्वैततिरस्कार राहील तोंवरी । यालागीं न पडोनि अहंकारी ।
मी अद्वैत होईन द्वैताश्रय ॥ ६९५ ॥ परी ऐक्यत्वाहंकार सोडोनि
देतां । त्या ऐक्यअहंकाराचा द्वेष तत्त्वतां । उपजेल यास्तव आतां ।
उपायान्तर शोधीन ॥ ६९६ ॥ ऐक्याभिमानास करीन युवती । अवशिष्ट
चेतना करीन पति । एकाकी न रमतें ही श्रुति । येवोनि भक्ति मांडीन
॥ ६९७ ॥ या भक्तिचाची बडिवारू । परमार्थभय करीन संसारू ।
संन्यास न घेतां घरचारू । अवघा निर्धारू कैवल्य ॥ ६९८ ॥ स्वप्न
जगत्पुत्र माझें उदरीं । व्यापक विश्वचित्त कृष्णपटांतरीं ।
एक्या पूर्ण प्रेमपूत्रीं । दोन्ही बद्ध पति पति ॥ ६९९ ॥ देह एक औट
हात । त्यांत ब्रह्मांड स्वप्नीं भासत । मग एकदेशीय श्रीकृष्णव्यक्तीत ।
विश्वव्यापी संवित् सांठवे न कां ॥ ७०० ॥ म्हणोनि भोगमोक्षाचि ये
ठायीं । आम्हा श्रीमूर्तिवाचोनि नाही । हे बोलिले त त वचनाभिप्रायी ।
त्यांचेचि पार्यी वाहोनि सकळ ॥ ७०१ ॥ आवचे विश्व माझें उदरीं ।

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाऊली समर्थ ॥

आगमनविलास

द्वितीय पदन्यास

॥ ओव्या ॥

जय जय सद्गुसे अविक्ता । जय जय सद्गुरो शीर्षि श्रौता । जय जय
सद्गुरो मायानिवृत्ता । अनध्यस्तविवर्ता आळंदीपते ॥ १ ॥ तुझे स्मरतो
युगल चरण । निःशेष हरपे जन्ममरण । पूर्ण वेचतां उरे जें पूर्ण । तें
निधान तूंचि एक ॥ २ ॥ नातरी ह्या संसारी । अवधी अमंगळाची
परी । तेथ तुझे नाम अवसरी । मंगळ करी वस्तुमात्रा ॥ ३ ॥ वासना
न राहोनी कांहीं । प्रियता जे उमटे विषयी । तें मंगळता तुझे पार्यी ।
ज्ञानेश्वर आई कृपाळें ॥ ४ ॥ विघ्ने वारावया तूं गणपती । विक्षेप
वारावया सरस्वती । आवरण वारावया श्रीगुरुमूर्ती । आळंदीपति तूं एक
॥ ५ ॥ निवटावया ज्ञानाभिमान । तूंचि अनध्यस्तविवर्ते संगुण । तुज
पाहता अन्वये पूर्ण । चराचर जन ब्रह्मरूप ॥ ६ ॥ जय जय सद्गुरु करुणा-
घना । जय जय सद्गुरो मनमोहना । जय जय सद्गुरो कल्याणनिधाना
विश्वजीवना आळंदीपते ॥ ७ ॥ जय जय सद्गुरो प्रेमळ जननी । माते
आपुलें स्तन्य देउनी । ब्रह्मानंद पुंष्टी देउनी । ठेवी चरणीं आपुल्या
॥ ८ ॥ माये लुक्षिया चरणीं वीणा । मी सर्वथा आश्रयहीन । अवधी ही

पक्षपात करुन । निवविले जन आपुळे ॥ ९ ॥ चक्रोर करावया तृप्त ।
 अत्रिकुमर वेची आपुलें अमृत । वल्लीरस द्रोणगत । वेची सुरार्थ
 वृद्धस्पति ॥ १० ॥ विष्णु घेवोनि अवतार । कमें प्रवर्तवोनि सुखी करी
 सुर । ब्राह्मण असोनि भृगुकुमर । रक्षी अतुर निजमंत्रे ॥ ११ ॥ गज-
 मुख आणि षण्मुख । हे उमादुग्ध प्याले सकळिक । पयोब्धि उरला
 होता एक । तो उपमन्यूतें दिला शिवें ॥ १२ ॥ एवं आपुञ्ज-
 लिया जनीं । देवीं स्तन्य दिलें वाटुनीं । मी एकलेंचि
 श्रीगुरु जननी । सर्वदा मनीं मुकलें ॥ १३ ॥ लौकिकदृष्टी
 पाहतां । शिशुपर्णी विमुक्त माता । यास्तव तुझें स्तन्य सर्वथा ।
 घाली तत्त्वतां मम सुखीं ॥ १४ ॥ भेदवादी वचनलवणीं । क्षारनिगम-
 सिंधुपाणी । तें करुणांबुद तव वदनीं । मधुरतर होवोनि वर्षों
 कां ॥ १५ ॥

चौपाई

प्रनमहु पद तव परम सुहाई । ज्या बिन केवल मति गति नाही ।
 श्रुति पदि उपजिहि संशय नाना । मिलत न रूप करहि अनुमाना ॥ १ ॥

दोहा

सोहिरूप निज भजन करी परब्रह्म साकार ।

सच्चित्सुखमय देखि मति ग्यानभक्तिनिर्धार ॥ १ ॥

जोगी छंद-दूत

स्वशिर धरि सुमिरत त्रिपुरहर तुम चरणनखवारिरी ॥

विदित पद मद हरन करनहि मुरळि निज कर धारिरी ॥

अटत नित जनहित मुदित मति सजि खग पस वारिरी ॥

रुचिर सुगुन रटत मिटतु मम पिय हिय खन कारिरी ॥ १ ॥

अभंग

समर्पिल्याविण कर्म तुझे पायीं । निवटत नाहीं मलदोषू ॥ १ ॥
 आरंभीं केशव शेवटीं अच्युत । पवित्रता येत तेव्हां कर्मीं ॥ २ ॥
 तुजवांचोनिया अन्य उपासना । विक्षेप वासना न निवारी ॥ ३ ॥
 तुजवांचोनिया न शोभे विज्ञान । रसास्वद विघ्न अंगीं दाटे ॥ ४ ॥
 म्हणोनि मंगळ तुझेचि चरण । अन्य आचरण नको काही ॥ ५ ॥
 माय बाप गुरु सख्या ज्ञानदेवा । एक्या प्रेमभावाहतीं मिळे ॥ ६ ॥

ओव्या

यालागीं श्रीजगन्मोहना । श्रोतियांच्या मानसविघ्ना । वारोनिया
 कल्याणनिधाना । सच्चिदानंदे जग भरीं ॥ १६ ॥ राखोनिया ग्रंथा भेदू ।
 पुढील अध्याय सुगम प्रबंधू । जो व्यासनेदनपरीक्षितसंवादू । तदनुवादू
 ऐकिजे श्रोतीं ॥ १७ ॥ नाना योगयागाचे फळ । आवडी चित्तिजे वैकुण्ठ-
 पाळ । हे जाणोनि सत्यवाति सुवाळ । आरंभी अंतर्यामीध्याना ॥ १८ ॥
 पूर्वाध्यायीं निरूपण । बोळिले स्थूलविधारण । ये अध्यायीं गोड वर्णन ।
 ईश्वरधारण सांगतू ॥ १९ ॥ स्थूलवस्तूचिया ठायीं । पाहतां विचारोनि
 हृदयीं । मनावाचोनि दुसरे नाही । हे पाहती लवलाही धारणीं ॥ २० ॥
 पुष्पाचा जो रांध गुण । त्याचा संस्कार घेत मन । संस्कारत्वे पाहता
 जाण । हृदयीं मन गुणाधारू ॥ २१ ॥ संस्कारांचोनि कहीं । मूर्खास
 मनाचें ज्ञान नाही । संस्कार ते तव लवलाही । गुणरूप वा आकाररूप
 ॥ २२ ॥ तैसें बाहेरीं निरीक्षिता । इंद्रिया गुणाचीच ओळख तत्त्वतां ।
 द्रव्यासी आहे अनुभेयता । मनःसाम्यता दोहीकडे ॥ २३ ॥ संस्काररूप
 गुणाधार । चित्त अनुभेय अंतर । बाह्य द्रव्य गुणाधार । तेही अनुभेय
 चित्तसम ॥ २४ ॥ ते जे द्रव्य कुराया । कार्यानुभेय वैदान्तिक माया ।

सांख्य न्याय म्हणती यया । प्रकृति आणि परमाणू ॥२५॥ परी ते
जडांचि म्हणोन । चेटू न शके चेतनाविण । हे बोलिजे मागा निरूपण ।
आणि बोलिजेल बहुठायी ॥२६॥ याळणी द्रव्याचे जे जे गुण ।
तत्संस्काराविष्टान मन । मनाचा साक्षि कूटस्थ आपण । आत्माराम
म्हणती जया ॥२७॥ तैसे द्रव्य बाह्यगुणाधार । तयाचा साक्षि परमेश्वर ।
म्हणोन स्थूलध्यान केलिया साचार । अंतर्यामीध्यान घटो शके ॥२८॥
असो या नैव्यायिकांच्या युक्ति । आता दिठी सुवावी वेदान्ती । सर्प
देखिलिया रज्जुवरती । तरी रज्जुज्ञान फणाप्रति बाधक ॥२९॥ ती
ओळखावया दोरी । दीप पाहिजे मंदांधारी । परी दीप नसोनी घडी
एक जरी । उभे राहोनी पाहतां ॥३०॥ तरी सर्प चालतां न दिसे जेव्हां ।
ऐसे मनीं वाटे तेव्हां । कीं हा सर्प मृत्युभावा । प्राप्त झाला ॥३१॥
तैसी निवटावया आधवी भ्रांति । ज्ञानावाचोनि नाही गति । परि
ध्यान करोनि पाहतां निश्चिती । विषय दिसती निरर्थक ॥३२॥
ते स्थूलाचे करिता ध्यान । ब्रह्मा समर्थ झाला आपण । जग एवढें
निर्माण । निश्चये जाण करावया ॥३३॥ हीच धारणा करिता जीव ।
द्वितीयकर्त्ता हिरण्यगर्भभाव । मिळे हा सत्ताद्वयवादाभिप्राय ।
वासिष्ठी पाहाहो ऐदवाख्यानी ॥३४॥ येथ आत्मैक्ये धारणा
धरितां । सूक्ष्म तत्व सांभाळिता । ऐदवासी सावित्री वरता । प्राप्त
जाहली निश्चये ॥३५॥

इलोक २ भागवत स्कंध २

शब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था यन्नामभिध्यायाति धीरप्रायैः ।
परिभ्रमस्तत्र न विन्दतेऽर्थान्मायामये वासनया शयानः ॥२॥
या निरूपणाचा अभिप्राय । की उपासितां भगवत्पाय । विरक्तासी

अधिकार होय । परमात्मानिच्छय करावया ॥ ३६ ॥ यालागीं कर्मास
न स्पर्शतां । आरंभीच उपास्ती धरिता । कार्य होय ही श्रीधरावार्ता ।
येथ उणे पुरे सर्वथा मी नेणें ॥ ३७ ॥ अथवा विरक्ती करावी
उपास्ती । इतरीं चालावे कर्मपथी । ऐसा ही अधिरोवित । अभिप्राय
निवो शके ॥ ३८ ॥ श्रीनृसिंह हात धरून । टीका करवी जयाकडोन ।
तयाचे वाक्य म्हणावया न्यून । समर्थ्य नाही समांगी ॥ ३९ ॥ तथापि
ईशावास्यश्रुति । सांगे समुचित कर्मोपास्ति । श्रुत्यनुकूल प्रमाण स्मृति ।
सर्वाचार्य म्हणती ऐसे ॥ ४० ॥ यालागीं पुढील श्लोकावतरण ।
ईश्वरनिष्ठतया कारण । निःशेष नाही प्रयोजन । कर्मक्रांदाचे ॥ ४१ ॥
ऐसे वदोत कां कोणी । परी स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य ही वाणी ।
स्वयें बोलिले कैवल्यदानी । यालागीं अवतरणीं काम्य कर्मनिंदा
॥ ४२ ॥ शब्दधिष्ठान जें ब्रह्म । तत्तादात्म्यें धोलिजे शब्दब्रह्म । म्हणजे
हा अवघा जगद्भ्रम । वाचारभण निश्चयें ॥ ४३ ॥ तया भ्रमीं न
पडावा जीव । यास्तव कळवळोनी बहू । मुखीं ब्रह्मानंदमाज । श्रुति-
जननी घालू इच्छी ॥ ४४ ॥ परी काकाध्यासाचेनि बळ । मुख आववे
रोसाकूळ । यालागीं पांजिताही बाळ । प्रेमदुग्ध पिवो न शके ॥ ४५ ॥
म्हणोनि कर्मफळाची खेळणी । जीवा दाखवोनि रिझवी जननी ।
आलागींच तियेलागुनी । शब्दब्रह्म म्हणताती ॥ ४६ ॥ कां बाळ
बोवडे । बोले जैसे । माय बोले लागे तैसे । परी बोवडेपणाचा
ठावो नसे । मायेआंगीं किंचित ॥ ४७ ॥ तैसे जीव वाचारभण ।
म्हणोनि श्रुतिमाता अनुवादी आपण । यास्तव शब्दब्रह्माभिधान ।
परब्रीं निवाण अशब्द वेदू ॥ ४८ ॥ तया वेदानुवादीचें बळ । वेवोनिया
मूढ सकळ । प्रशंसिती कर्मफळ । जे कां किंदाळ आदिअंती ॥ ४९ ॥
कंडू विष ते नर्क जाण । गोड विषा स्वर्गाभिधान । जैसा प्रथम मधुर

बचनाग आपण । घेतसे प्राण हळु हळु ॥ ५० ॥ तैसे यज्ञपुण्यसंचयबळें ।
 स्वर्गीं भेटती भोगचाळे । मग तेणें वासनेचे उमाळे । शांत अळुमाळे
 न होती ॥ ५१ ॥ तथा स्वर्गमुखाप्राप्ति । वेदोक्त म्हणोनि अंगिकारिती ।
 बद्धापरी तयांची भ्रांति । विचारे निश्चिती अधिकतर ॥ ५२ ॥
 राग असोनि न घे औषध ॥ द्रव्य असोनि न घे आनंद । तैसा धार्मिक
 असोनि ज्ञानशुद्ध । तरि भ्रांति कोण त्याहुनी ॥ ५३ ॥ म्हणावया चंचल
 जारिणी । परि पतिव्रता पतिसेवा करोनी । पतिऐक्य न जाणे अंतःकरणीं
 तरी भ्रम त्याहोनि कोणता ॥ ५४ ॥ तैसे पशुपक्ष्यादि विषयासक्त ।
 येथ नवल नाहीं किंचित । परी मानुषजन्म होवोनि प्राप्त । भोग
 वेदोक्त म्हणोनि वांछिती ॥ ५५ ॥

श्लोक

अतः कविर्नामसु यावदर्थः स्यादप्रमत्तो व्यवसायबुद्धिः ।

सिद्धेऽन्यथाऽर्थे न यतेत तत्र परिश्रमं तत्र समीक्षमाणः ॥३॥

एष पंथा या पदाचा । पुढील श्लोकीं अन्वयो साचा । अर्थ
 ऐसा कीं हा पंथ वेदाचा । जो वाचारंभू परित्यजिजे ॥ ५६ ॥ हाचि
 पंथ ओळखोनि । जे कां होती सर्वज्ञ सुनी । ते या जगातें नाम ब्रह्म
 मानोनी । न होती मनी प्रमत्त ॥ ५७ ॥ नारदांनीं विचारितां । प्रथम
 नामोपासना करी तत्त्वतां । ऐसे स्वयें जाहला सांगतां । सनत्कुमार
 छांदोग्यीं ॥ ५८ ॥ नाममात्राचि रूपलक्षण । यालागीं नाम ब्रह्म पाहतां
 जाण । विश्व ब्रह्म उपासना । सहजाचि घडे ॥ ५९ ॥ मग जे जे
 मिळती भोग कांही । तेथ आसक्त न होय देही (जीव) । विषय
 भाविता शेषशायी । भोक्ता भक्त सहज होय ॥ ६० ॥ हीचि

उपासनेची खूण । कृपा करितां करुणाघन । मुनी ओळखती आपण ।
मग कल्याणनिधान चित्तिती ॥ ६१ ॥ ते भोग मिळवावया जाण ।
नाहीं श्रमाचें कारण । ब्रह्मत्वे भोग नाहीत भिन्न । यालागी समान
सर्वत्र ॥ ६२ ॥ नारायणाचि गोड अन्न । नारायणाचि निवपान ।
मग अन्नार्थचि श्रम दारुण । काय म्हणून करावा ॥ ६३ ॥ लाघलिया
भानुसंगाति । मिळवावया तेलवाती । ऐसा कोण पामरमाति । जो श्रम
अति करील ॥ ६४ ॥ तोवि आपली अतृप्ति । याचेचि नांव क्षुत्तृड्वृत्ति ।
ते वृत्ति जाहलिया जगत्पति । क्षुधाक्षांति अति सुलभ ॥ ६५ ॥ स्वामी
अत्यंत दयावंत । न मागतां अज्ञाना देत । तो सज्जानासी उपेक्षित ।
म्हणतां जिह्वा कां न झडे ॥ ६६ ॥

॥ इंदव छंद ॥

होई निश्चित करै मत चित्तिही । चोंच दई वह चित्त करैगो ।
पाउ पसार पण्यो किं न सोवत । पेट दियो वह पेट भरैगो । जीव
जितै जलके थलके पुनि । पाहनमे नर पडुचाय धरैगो । भूखहि भुख
पुकारत है नर । सुंदर तूं कह भूख मरैगो ॥ १ ॥ दात नथे तब
दूध पिये प्रभु । (सुंदरदास)

अभंग

तो एक दयाळु असतांही शरीं । वृथा चिंता करी चित्त माझे ॥ १ ॥
आपुल्या भ्रतारें देतां अन्नपाणी । तथापि जारिणी इच्छी दुजा ॥ २ ॥
तनु दिली त्याची पडला विसर । स्तविले ते नर धनोन्मत्त ॥ ३ ॥
म्हणोनि आंघळे जाहले नयन । पुढे आठवण राहावया ॥ ४ ॥
ऐसी जन्मो जन्म असो द्यावी कृपा । सख्या मायबापा ज्ञानेश्वरा ॥ ५ ॥

काय तरू म्हणाति फळ न द्या, किती कांडोकांडी मिरवाल मुद्रा ।
 एकोवाचा भागवंत अध्या रे । वापनो ॥ १ ॥ काय वाटेसी न
 चिंध्या, काय मिळे ना भोपळा दुध्या, या तर गोष्टि सुखाच्या
 गेली घडी आजचि न ये उद्या रे ॥२॥ काय सांडोनि गोष्टीं खऱ्या,
 दुकाळ पडला कऱ्या, काय महर्घ तृणाच्या बोन्या, या तर गोष्टि
 वा वऱ्या रे ॥ ३ ॥ काय लोकि दारवंट रोधिलें, काय न घालती
 जोंधळें, हे काय नेणती दुर्मद आंधळें, व्यर्थ अमोलिक आयुष्य
 रे ॥ वापनो ॥४॥ बाहु असतां आपणांपाशीं, मग कशासी पाहिजे
 काय अडचण महदाकार्शी, काय पृथ्वी ठाव नेदि कुशी
 नो ॥ ५ ॥ कर जोडोनि अमृत विनवितो, बाहु उमारोनी
 ; जो का निश्चय धरुनी बैसतो, त्यासि हरि बैसल्या ठायीं देतो
 ॥ ॥ वापनो ॥

श्लोक

एवं स्वाचित्ते स्वत एव सिद्धात्मा प्रियोऽर्थो भगवानमन्तः ।
 तं निर्वृतोऽनियतार्थो भजेत संसारहेतूपरमश्च यत्र ॥ ६ ॥

ओव्या

एवं वैराग्याचिये बळें । विषय विपाचि दीसती सगळे । तेंपें
 ांचे डोहळे । आंतलिया आंत मुरतो ॥७७॥ नवल वाटे माझिया
 । आधुनिक जनांची रीती । योगाभ्यास करूं इच्छिती । मंत्रका-
 निजोनी ॥७८॥ आधींच भुकेले श्वान । वरी तथा दाखविले
 । मग बोळावितां अंगुली दाऊन । तरी ते सर्वथा नायके ॥७९॥
 वासनावळें क्षुधित । ह्वापले श्वानचिस्त । वरी विषयान्न पुढे

दिसत । ते अभ्यासे निश्चित नाटोपे ॥८०॥ तें मन प्रबुद्ध होय जरी ।
 नील नयन मिळवोनि तरी । दिठी सुवोनि विषयांतरी । विष निर्धारी
 देखतु ॥८१॥ ते विषमिश्रित विषयान्न । त्यागोनि परते निळू मन ।
 मग न शिकवितां आपण । अभ्यास करिती इंद्रियें ॥८२॥ डोळे
 अंगुळीं न रोधितां । दृष्टि न जाये रूपपथा । तिखट लवण न सोडितां ।
 रसना रसपथा रिघेना ॥८३॥ न पिडिताहि टाचेकरानि । उपस्थ न
 वांछी कामिनी । एवं अवधिया अभ्यासाची खाणी । विषयविरति
 निश्चयें ॥८४॥ प्राणायामाचा अभ्यास थोर । कित्येक करिती पोहणार ।
 पैसा टाकितां तीरस्थ नर । काढिती वर । निजशक्ति ॥८५॥ तेवीं
 अंगीं नसतां वैराग्यवळ । योग कोव्हाटियांचा खेळ । हे मी न बोले
 युक्तिजाळ । अनुभव प्रवळ ऐसाचि ॥८६॥ अन्यथा वाटेल
 ज्याचे मनीं । तेणें पतंजलीस यावे पुसुनी । म्हणावें कीं अभ्यास
 समर्थ असोनि । निर्विकल्प समाधीस परवैराग्य कां हेतु ॥८७॥
 अत्यंत लागलिया तहान । मृगजळ घ्यावया धांवे कवण । मृगजळीं
 जावो न द्यावे मन । हा कहीं अभ्यास कोण केला ॥८८॥ तेवीं मिथ्या
 कळलिया विषयसंपत्ति । मग अभ्यास कीजे किमर्थ वृत्ति । ती तयाची
 पूर्ण विराक्ति । धरी निश्चिति विश्वातें ॥८९॥ तयाच्या क्षमेची
 साक्षदात्री । जनपादतळीं राहे धरित्री । तयाच्या अलिप्त गामगोत्री ।
 आकाश दिनरात्री अलिप्त ॥ ९० ॥ ऐसियाच्या अंतःकरणीं । भावने-
 वाचोनि प्रगटे चिन्मणी । जेवी सरोनिजातां रजनी । प्रगटे दिनमणि
 श्रमाविण ॥ ९१ ॥ तया प्राप्ताचीच होय प्राप्ति । तोचि प्रगटे
 वृत्तिर्दृश्यकांति । यालागीं निर्गुणीं सगुणीं प्रीति । समान निश्चिती
 पधळतु ॥ ९२ ॥ कारणअविशेषहित भव । याचा येथ अत्यंताभाव ।
 तो परमात्मा वासुदेव । सर्वभावें भजावा ॥ ९३ ॥ विरागें जगन्मिथ्या-

निश्चितार्थ । ज्ञानं होवोनिया तृप्त । प्रेमभावे अलंडित । उचंबळत
 विलसावे ॥ ९४ ॥ जरी अवधियाहोनी श्रुति । प्रियता सांगे
 आत्मयाप्रति । तरी अहमर्थीते निश्चिती । प्रियता कल्यातीं घटेना
 ॥ ९५ ॥ अहमर्थीसी प्रियता म्हणतां । चिदाभास प्रिय होईळ
 तत्वतां । आणि अहमर्थरहिता प्रिय म्हणतां । तरी तो परमात्मा
 सहजाचि ॥ ९६ ॥ अहंकार वेगळा करून । जे निरभिमान प्रियपण ।
 तोचि ब्रजगोपिकारमण । मनमोहन जगद्गुरु ॥ ९७ ॥ अहमर्थाचा
 बाध करून । प्रभुसि सामानाधिकरण । हे भक्तिवांचून वाक्यज्ञाना-
 कडून । न होय आण श्रीगुरुची ॥ ९८ ॥ व्युत्थानी विषयरूप नारायण
 समार्धांत अद्वंद्वित आनंदघन । याचि नांव ज्ञानपूर्वक भजन । हे
 मुख्य खूण श्रीगुरुची ॥ ९९ ॥ दयाळू आळंदीवल्लभ । वळतां हे होय
 सुलभ । एरव्ही यत्न करितां स्वयंभ । निघती कोंभ वासनेल ॥ १०० ॥
 एक श्रीगुरु नसतां शिरावरी । निद्राचि लागे समाधिअवसरी । कृष्ण-
 चरित्र ऐकतां निर्धारिं । कामचि उपजे ॥ १०१ ॥ श्रवणीं उपजे विरति
 मननीं सुचती कुयुक्ति । निदिध्यासनीं कषायप्राप्ति । साक्षात्कारी
 रसास्वादु ॥ १०२ ॥ म्हणोनी प्रेमजळकरून । क्षाळावे आळंदीपति-
 चरण । मी ब्रह्म हा बोध तयावरून । ओवाळून सांडावा ॥ १०३ ॥
 ब्रह्मास ब्रह्मत्वे बोधरण । हे तयाच्या एकरसी क्षार लवण । अति कडू
 निंबरूप मीपण । त्या दोहोंचे निंबळोण करावे ॥ १०४ ॥ भक्तिरहित
 सुक्त्यभिमानी । मी ऐसें पुसे तयास छळुनी । कीं तुमाचिया मतीं निर्वाणीं ।
 वासनानुसार फळ मिळे ॥ १०५ ॥ आणि ज्ञान न होय जोपर्यंत । तोंवरी
 वासना अनादिअनंत । आमुचा वासनाविषय भगवंत । नाहीं मनीं भोग-
 इच्छा ॥ १०६ ॥ वासनेनें फळ मिळे म्हणून । आम्हांस मिळेज जरी श्रीकृष्ण ।
 वासना अनादि अनंत म्हणोन । तो फलत्वे अनादि अनंतचि ॥ १०७ ॥

ऐसे जरी होईल दैवेकरुनि । तरी तुमचे ज्ञान इच्छावे काय म्हणूनी । एवढा
भाक्तिमहिमा सांपडे अज्ञानी । तवं तो ज्ञानाभिमान त्यागुनी न मिळेल
कां ॥ १०८ ॥ म्हणोनि होवो न होवो ज्ञान । स्वापेक्षारहित करावें
भजन । जय इंद्राणीमूळपद अळंदीरमण । ज्ञानमेयमान ज्ञानेश्वर ॥ १०९ ॥

श्लोक

कस्तां त्वनादृत्य परानुचिन्तामृते पश्यन्सतीं नाम युज्जात् ।
पश्यन् जनं पतितं वैतरण्यां स्वकर्मजान्पारितापाञ्जुषाणम् ॥७॥

नवल भजनाची अंतस्थ गोडी । मुक्ताही उपजवी जन्मावडी । अहो
ही प्रेमाची परवडी । मूळ सोडी परकीयासाठी ॥११०॥ आपुळे
मूळ मातृसदन । तें कांतासाठीं परित्यागून । पातिव्रत्य अवलंबून । जग-
न्मातृपण पावती स्त्रिया ॥ १११ ॥ तेवीं मी ब्रह्म हा मूळाभिमान ।
त्यागोनि भोगावें दासपण । तेव्हां अंगी संतचिन्ह । उमटती जाण
निश्चयें ॥ ११२ ॥ माझिया पाहोनि बहु पुनरुक्ति । झणीं श्रोते
कंटाळती । परी परमार्थी पुनरावृत्ति । “ आवृत्तिसकृदुपदेशादिति ”
सूत्र सांगे ॥ ११३ ॥ नाचेनें मंत्रजप करणें । तैसे वृत्तीनें ज्ञानाची
आतर्वनें । पुनरुक्तिमाजी गणणें । नव्हे योग्य सर्वथा ॥११४॥ जयाचे
ऐकतांचि गुण । गोपिका जाहला पार्वतीरमण । तो एक स्वामी वेगळा
करून । पुनरुक्ती कराव्या कवणें स्थळीं ॥११५॥ समर्थ असतां आपुली
जननी । बालकें शोक रोधावा काय म्हणुनी । वारंवारचि रडोनी । कां
न स्तन्य मागावें ॥ ११६ ॥ तेवीं माझी अरुण वाणी । माझिया
मना बुझावणी । एरवी निववावया पंडितखाणी । सामर्थ्य कोटुनी
आणिजे ॥ ११७ ॥ कां रोगें जो पिडिला होय । तो वैद्याची घडी

घडो वाट पाहे । अझोनि कां न ये ऐसे पुसताहे । जवळीचिया जनासी
 ॥ ११८ ॥ तेवीं अंतर्वाह्य नयनहीन । मी वैद्य बोलावी आळंदी-
 रमण । एथ कोटबावाधि पुनर्वचन । होतां मम मन निःशंकाचि ।
 ॥ ११९ ॥ असो माझिया पुनरुक्ती । मी पुसे तुम्हां महाजनांप्रति ।
 एक सांडोनी जगत्पति । नवें कोणाप्रति वर्णू वदा ॥ १२० ॥ परलो-
 कीही जयाचें जीवित । पुत्रश्राद्धावलंबी होत । त्या कर्मठांची मात ।
 वर्णू काय सांगा तरी ॥ १२१ ॥ जन्मदाती सांडोनी जननी । हृदयीं
 पूजिती कुटिल कामिनी । त्या विषयी जनांप्रति श्रीपति सांडोनि ।
 वर्णू काय सांगा तरी ॥ १२२ ॥ मायबाप म्हणोनि घेती । पुत्र मेलिया
 हांक फोडिती । क्षुधा लागलिया सुखें जेविती । त्यांप्रति वर्णू काय
 सांगा ॥ १२३ ॥ नवल बापा जीवांची गति । पुत्र सांपडोनि वैकुण्ठ-
 पति । सहा बाळे तयाप्रति । मागती झाली देवकी ॥ १२४ ॥ जयाचें
 करितां नामस्मरण । मुनि देहही जाती विसरोन । तो देह झांकावया
 बांधरुण । याज्ञसेनीने कष्टविला ॥ १२५ ॥ ब्रह्मनिष्ठ संदीपन । जेणें
 ओळाखिला हा नारायण । तोही मागतां झाला निजनंदन । वासनाधीन
 होवोनि ॥ १२६ ॥ धांव म्हणें गांठी सुटतां । इतुकिया दे सरूपता ।
 ऐसा सांडोनी उदार दाता । सांगा तत्वतां वर्णू कवणा ॥ १२७ ॥
 जयातें सारथ्य करवील पूर्ण । ऐसें पुण्य आहे कवण । जो अकर्ता
 नारायण । कर्म तंव जाण कर्तृजन्य ॥ १२८ ॥ तथापि प्रेमाचियासाठी
 जेणें देवपण लपविलें पोटी । तो सांडुनिया जगजेठी । पसरूं ओटी
 कवणापुढें ॥ १२९ ॥

॥ पद ॥

कवणाचे वर्णू गुण । तया दातियावीण ॥ धृ ॥ भिल्लीणीचीं
 उष्टीं बोरें । मुखीं घातली प्रेमानं । वैरियाहि बरी दया । देतो

पदसमान । दुर्वासाला खांदीं वाहे । होवोनिया वाहान । कवीराचे
शेले विणी । देवपणा सोडोन ॥ १ ॥ एकलिया चिंधीमुळे पितांबर
झांकिला गा । तीन मुठी पोह्यासाठी । गांव सोनियाचा दिला गा ।
दानवाच्या बाळासाठी कैसा स्तर्मी प्रगटला गा । माधवदासा अति-
सारी पट धुवोनिया दिला गा ॥ २ ॥ युगायुग्मी उभा आहे । ऐसे
गाती संतजन । आंधळ्या पांगळ्याचा । मायबाप दयाघन । पापपर्वत
छेदी । घालोनिया सुदर्शन । ज्ञानेश्वरकन्या तया याची पददासपण ॥ ३ ॥

ओव्या

पशु खावयापुरतेंचि घेति । संग्रह कदापि न करीती । बुद्धिमान
मानव असोचि संग्रहिती । यास्तव न तुलती पशूंसि ते ॥ १३० ॥
म्हणवोनि सोडोनि भगवांच्छिता । जे जीवें वांछिती कामिनी कान्ता ।
तुलाया तन्नीचत्वर्था । दृष्टान्त नाहीं नरकीं ही ॥ १३१ ॥
नरकही भोगोनि जाण । पाप होवों लागे क्षीण । हे मूढतम सुख
भोगोन । वासना अधिक वाढविती ॥ १३२ ॥ असो या जनांची
रीति । आतां वर्णू तयाप्रति । जिहीं हृदयीं भगवन्मूर्ति । स्थापिली
प्रेमें ॥ १३३ ॥ जो परमात्मा सर्व परिपूर्ण । तो हृदयीं स्थापिला काय
म्हणोन । कीं तयाचें तें ईश्वरपण । कराया रक्षण निजसत्ता ॥ १३४ ॥
मर्मांतूनि बाहेर निघती । मग जीव सोहंस्मरण विसरती । तैसा बाहेर
निघतां जगत्पति । झणी विसरेल देवपणा ॥ १३५ ॥ याचिलार्गी हृदय ।
करोनियां गर्भाशय । तेथ ठेविती यादवराय । आपण माय होवोनि
॥ १३६ ॥ तया प्रेमशयनसुकुमारा । प्राणविज्ञणें घालिती वारा । वृत्ति
धांवती सामोरा । दृष्टि तयाची काढावया ॥ १३७ ॥ ते जरी मनुष्य-
वेषधारी । परी निश्चयेकरोनि नारी । स्तन उलटविले अंतरी ॥

पूतनारी पाजावया ॥१३८॥ प्रादेशमात्र हृदय पूर्ण । जिहीं ठेवावया
 हैंचि कारण । कीं सर्वकाळ रमारमण । बाळ होवोनि राहावा ॥१३९॥
 हृदयाकाशविस्तार करिता । तरुण होणें लागेल भगवंता । मग तारुण्याची
 चिंता । माझ्या सुकुमारा स्पर्शेल झर्णी ॥१४०॥ याचिलार्गी वत्सलपर्णी ।
 प्रादेशमात्र हृदयसदनी । साठविती चक्रपाणि । अति सेवनी आसक्त
 ॥१४१॥ प्रथम व्यापक बाहेर होता । तो दोन्ही बाहीं आलिंगिता ।
 हृदयी शिरला परंतु आतां । बाहेर सर्वथा येवों न शके ॥१४२॥ शंख-
 चक्रगदाधारी । जो युगीं युगीं असुर हरी । तो कोंडला हृदयमंदिरी ।
 हैंचि आश्चर्य वाटते ॥१४३॥ जेणें मीनावतारीं पुच्छेंकरोनि ।
 अवघा सागर उडविला गगनीं । तो सांठविला हृदयभुवनीं । हैंचि
 आश्चर्य वाटतें ॥१४४॥ जेणें आपुली दृढतर पाठीं । दिधली मंदरा-
 चळातळवटीं । तो अंग आखंडोनि हृदयसंपुष्टे । वैसल्य हे आश्चर्य
 ॥१४५॥ जेणें नखीं विदारिला असुर । पाताळीं घातला दानवेश्वर ।
 त्रिसप्त पृथ्वी केली निःक्षेत्र । तो प्रादेशमात्र नवल हे ॥१४६॥ जो
 शिवप्रिय सीतारमण । जो रावणांतक रघुनंदन । जयाचें यश गेले
 ब्रह्मांड भेदोन । तो प्रादेशपन्न नवल हें ॥१४७॥ जो हळमुसलहारी
 दानवहंता । जो बौद्धावतारीं करुणा कर्ता । जो कल्की मल्लसंहर्ता ।
 तो हृदयभुवनीं नवल हें ॥१४८॥ कीं चक्रगदा पाहोनि करीं । भलतीच
 कळ आणील घरीं । म्हणोनियां हृदयांतरी । कोंडोनी निर्धारिं ठेविला
 ॥१४९॥ ऐसा हृदयीं ठेवोनि आधीं । मग तेथेंचि धारणा धरिती
 त्रिशुद्धि । म्हणवोनि ही ध्यानसिद्धि । कर्तृतेच न म्हणावी ॥१५०॥
 तेचि धारणा कवणें राति । शुक सांगती परीक्षिती । सावधान चतुर
 श्रोतीं । निश्चळमती ऐकावी ॥१५१॥

॥ अभंग ॥

तो एक सांडूनि यशोदानंदनु । नको अन्य वाणू सखे जिव्हे ॥१॥
 पोटा मरावया स्तविले धनिक । तेणें अविवेक बळावला ॥२॥
 हित केलें तरी अनहित भासे । नानाविध ऐसे लोक सारे ॥३॥
 शिणलीस लोक पुजोनि अनंत । घेई प्रायश्चित्त आतां तरी ॥४॥
 केशव माधव गोविंद गोपाळ । त्रिभुवनपाळ सकरुण ॥५॥
 शरण येवोनि कोणी उपेक्षिला । ऐसा आयकिला नाही नाही ॥६॥
 तयांहूनि सांडी ओवाळूनि काया । आळंदीच्या रायामाजी मिले ॥७॥

॥ श्लोक ॥

जिव्हे म्यां पाहिले तुला दधिमधू पाजीयले आदरें ।
 देहांतीं स्मरशील राम रसने या कारणातें बरें ।
 तें तूं विस्मरलीस भूल पडली जन्मासी आलो पुन्हा ।
 आतां मी तुज निंब पाजित असे तू ध्यायिं नारायणा ॥१॥

॥ ओव्या ॥

सकल योगाचिया शिरीं । वृत्तिरोधाची सरोभरी । तो वृत्ति-
 विषयो होता हरी । योग निर्धारि सहज साधे ॥१५२॥ जो आर्लिगावया
 निजभक्त जन । दोंवरी भुजा धरी दोन । ऐसा सांडूनि करुणानिधान ।
 सांगा अन्य कोण वर्णावा ॥१५३॥ तोडावया भक्तांतराया । गदा
 धरणे लागे जया । निःशेष निवटावया माया । करीं धरिलें चक्र जेणें
 ॥१५४॥ एके हातीं धरिलें कमळ । तयाचा हाचि अर्थ निष्कळ ।
 कीं कठीण आयुधें धरोनि सकळ । अतिसुकुमार कमळ धरिलें

॥ १५५ ॥ म्हणजे जो कर्मानुसार न्यायकर्ता । तोचि दीनें कृपें
उद्धरता । ऐसिया विसरोनी त्रैलोक्यनाथा । आणिक तत्त्वतां कवण
वर्णू ॥ १५६ ॥ नवल नवल जनसृष्टि । जी प्रेम करी नथणीसाठी ।
या स्त्रियेचा विश्वास वाटे पोटी । नावडे जगजेठी विश्वकर्ता ॥ १५७ ॥
असो तो एक करुणाघन । सकळ शब्दा अधिष्ठान । तेथेचि ठेवितो
मन । होती सज्जन हरिभक्त जे ॥ १८५ ॥ चित्तनिरोध योगलक्षण
त्या चित्ताच्या भूमी पांच जाण । मूढ क्षिप्त विक्षिप्त एकतान ।
निरुद्ध प्रमाण पांचवी ॥ १५९ ॥ हिताहित कांहींच नेणें । कर्तव्या-
कर्तव्य न जाणे । सत्य कपट दोन्ही नेणें । झोंप घेणें आवडे ॥ १६० ॥
जयाचिया झोंपेंसाठी । तीनतीन दिवस पोटी । कोचवे होवोनि चोरटी
क्षुधातृषा ही ॥ १६१ ॥ काना येईल ते ऐकावें । तोंडा येईल ते बकावें ।
जो करणियाचेनि नांवें भलतेच करी ॥ १६२ ॥ तच्चित्ताची भूमिका
मूढ । तो ब्रह्मा असला तथापि दगड । त्या नाहींच चाड । उपदे-
शाची सर्वथा ॥ १६३ ॥ बाण होवोनि जळ जाय वरी । भूमी पडे
वर्षावसरी । कीं श्वासोश्वास दिवसरार्जी । जागृतिनिद्रेत चालती
॥ १६४ ॥ कीं धृवाचिया गतीसरसैं । गृहांचें गमम सर्वथा दिसे । कीं
पिसाळलें श्वान जैसैं । बिदोबिदी हिंडत ॥ १६५ ॥ तैसे जयाचिया मना ।
विसावा नाहीं कवणिया क्षणा । जयाचिया आचरणा । पाहतां उमटे
हास्यरस ॥ १६६ ॥ घडी एक शेतामार्जी जायें । वृक्षी माळा बांधोनि
पाहे । गृही येतांचि लवलाहे । मंचकी राहे निश्चित ॥ १६७ ॥
डोळीया पाहे परावी नारी । धांवोपाहे कुतरीयापरी । परधन पाहता
उमजे चोरी । जेवीं पढला कार्तिक्यशास्त्र ॥ १६८ ॥ अवचटें पाहतां
साधुसदन । आसन मांडी योगियासमान । घडी एक ऐकतां पुराण ।
रडे जेवीं भागवत ॥ १६९ ॥ अथवा आलिया सिंधुलहरी । पुराणिकाच्या

मुखांत मारी । उगाचि लोटांगण पायावरी । घालूं इच्छी भलत्याच्या
 ॥१७०॥ ऐसी जयाची चंचलवृत्ति । तयाची भूमिका क्षिप्त म्हणती ।
 जो स्थिर असे बहुधा चिर्ती । परी भोगासक्ति सुटेना ॥१७१॥ जैसा
 आपुलाचि कुमर । घरामाजीं निघाला चोर । तरी अपराध झांकों पाहे
 समग्र । जननीं जेवीं ॥ १७२ ॥ तेवीं काय करावे हें कळें । परी
 विषयवशें नुघडती डोळे । मग उदास ऐसा खेळे । भोगसुख ना योग-
 सुख ॥१७३॥ कां मानासाठीं वेंचले धन । मग उपवास पडती दारुण ।
 बाहेरी मला संतप्त मन । तैसें उदासपण । यच्चित्ता ॥ १७४ ॥
 वाईट नावडोचि अंतरीं । कुतर्कें उत्तम ही अव्हेरी । प्रेम ना
 क्रोधही न ये अंतरीं । मग कार्य करी यंत्रासम ॥ १७५ ॥ हीच
 भूमिका विक्षिप्त । जी रजोवाहुल्यें दुःख देत । विषय विष समजोनी
 यथार्थ । मागेनी लाथ उभा जो ॥ १७६ ॥ कां जीणें घेतलें सतीचें
 वाण । जी विषयाचि नेणे कांतावीण । कीं क्षुधेनें व्यापिता बाळ तान्ह ।
 मायेवांचोनि राहेना ॥ १७७ ॥ कोटयावधी खेळणीं देतां । उगे न
 राहे न भेटता माता । तैसे विषय सर्वथा । निःशेष चित्ता नावडती
 ॥ १७८ ॥ अमृत न मिळाले जरी । विषताट कां व्यावे तरा ।
 असले आयुष्य निर्धारी । कां लवकरी दवडावे ॥ १७९ ॥ तैसी न
 कळेले जरी मुक्ती । तरी कां घरावी विषया सक्ती । ऐसैं उमजोनिया
 चिर्ती । जो एकाग्रस्थिती राहू इच्छी ॥ १८० ॥ काकविष्ठा
 कराया भक्षण । न घे जैवी यतीचें मन । तैवी ब्रह्मलोकावरी भोग
 संपूर्ण । जयाचें मन इच्छीना ॥ १८१ ॥ जोंवरी वैराग्य नाही
 पोटी । तोंवरी देहात्मअविवेकगाठी । भोग दुःख कळतांचि शेवटीं ।
 वाटे मी भोक्ता न व्हावे ॥ १८२ ॥ भोक्ता होणें देहसंग । मी
 देहाहानि भिन्न चांग । ऐसा विवेकही सुरंग । उपजे ननीं ॥ १८३ ॥

मग जेणें जेणें देहाध्यास । होईल ते त्यागी विशेष । समाधान मानी
कीं सुटलो निःशेष । काळाजीचे हातुनी ॥ १८४ ॥ ऐसी जयाची
चित्तवृत्ति । एकाग्रभूमिका तिये म्हणती । ग्राह्यत्याग्यरहित वृत्ति ।
आत्मास्थितिविरुद्ध ती ॥ १८५ ॥ जयाचिया दृष्टीपुढे । विश्वाचे
विश्वपण आघवे बुडे । व्यवहार कारिताही रोकडे । समाधी चढे
अधिकची ॥ १८६ ॥ जैसा वयाचिये शेवटीं । एखादे बाळ प्रसवे
Xवांझोटी । तो जवळी असता प्रीती पोटी । ते वाढे मोठी दुरी जाता
॥ १८७ ॥ तैसे अनंत जन्माचे बंधन । सुटले ज्याच्या कृपेकरून ।
त्याचे व्यवहारीं न दिसतां चरण । अधिकची मन व्याकुल ॥ १८८ ॥
'तद्विस्मरणे परमव्याकुलता' । हें नारदसूत्री बोलिलें तत्त्वतां । येणें
भगवद्भक्तां । व्युत्थानांही समाधी ॥ १८९ ॥ ऐसी जे कांहीं पूर्ण
स्थिती । ते हृदयारूढ व्हावयाप्रती । मुख्य उपाय भगवद्भक्ति ।
आण निश्चिती श्रीगुरूची ॥ १९० ॥ नवल या भक्तितचे विद्वान ।
कैसी श्रेष्ठ योगाहून । येथ अनुभवचि परम प्रमाण । तेचि खुण
सांगतो ॥ १९१ ॥ योगी समाधीहूनि उतरती । प्रारब्धे विषय स्वार्थ भोगिती ।
जेवण करुनी रात्री बैसती । आसनीं समाधी लावावया ॥ १९२ ॥ तैसे न होती
भगवज्जन । विषयचि करिती कृष्णार्पण । माक्षिया भोगासाठीं पदार्थनिधान ।
सृष्टिमाजी नाही म्हणती ॥ १९३ ॥ फूल पाहतांचि क्षणीं । गंध घ्यावें हें न
ये मनीं । वाटे पुजावा चक्रपार्णी । एवं व्युत्थानां स्मरता गोविंदू ॥ १९४ ॥
करिताति उत्तम अन्न । नैवेद्य दाखवावयाकारण । जेवण जेविती
प्रसाद म्हणून । एवं जेविता स्मरण हरीचे ॥ १९५ ॥ केवळ योगिया
भोगसमयीं समाधिस्मृती ही न ये कांहीं । तेचि भगवद्भक्त लवलाही ।
प्रतिविषयीं । स्मरतो हरी ॥ १९६ ॥ म्हणोनि अधभूमीवरीही असता ।

जरी पाहिजे एकाग्रता । तरी कोणत्याहीमिथें भगवंता । स्मरावे हा
 सर्वथा उपायू । ॥ १९७ ॥ तेंचि एकाग्र झालिया मन । पुनः न
 परतावे म्हणोन । करावें हरीचें सगुण ध्यान । देहभिन्न होउनी
 ॥ १९८ ॥ हृदयांत हरीचें ध्यान करितां । सहज आपणा देह भिन्नता ।
 जैसा गृहांत पाहुणा जेवविता । तरी गृहभिन्नता आपणासी ॥ १९९ ॥
 आतां ते कवणेंरीतीं ध्यान । कैसे अंगप्रत्यंगार्चितन । तेंचि श्रीकृष्ण-
 निधान । शुक्र आपण बोलतु ॥ २०० ॥

॥ श्लोक ॥ ९ ॥

प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणं कदंबकिञ्जल्कपिशंगवाससम् ॥
 लसन्महारत्नहिरण्मयाङ्गदं स्फुरन्महारत्नकिरीटकुण्डलम् ॥

॥ आव्या ॥

वस्तू ठेवावयाकारणे । आकाशाशी मठाकाश होणें । तैसे
 प्रारब्धविषय अर्पावयाकारणे । सगुण होणें भगवंता ॥ २०१ ॥
 ‘अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स श्रुणोत्यकर्णः’ इति श्रुतिः ॥
 म्हणोनिया विश्वतश्चक्षु । हा अचक्षूच्या ठायीं पक्षू । बोलावया दक्षू ।
 जाहला वेदू ॥ (ज्ञानेश्वरी)

॥ श्लोक ॥

‘सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
 सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति’ ॥ भगवद्गीता अ. १३ श्लो. १३

॥ ओव्या ॥

प्रारब्धें जें मिले अन्न । तें जेविता मिले भोक्तृपण । तेंचि भग-
वर्ती करिता अर्पण । फुटे वदन निर्गुणांते ॥ २०२ ॥ कृष्णार्पण करिता-
क्षणी । प्रतिगृह्णामि म्हणावयालागोनी । तो निर्विकार कैवल्यादानी ।
चतुःभाणी जाहला ॥ २०३ ॥ म्हणोनी आपण होवोनी निर्गुण ।
आवडीकरोनी भजावे सगुण । जैसी नदी समुद्र होऊन । आपुलें नदी-
पण सांडीना ॥ २०४ ॥ तेंवी न यावा ज्ञानाभिमान । यालागी भजावा
सावयव कृष्ण । तेंचि अंगप्रत्यंग ध्यान । श्रोते सावधान परिसोत
॥ २०७ ॥ कां शत शत गुणानंदसीमा । जेथें करणे पडे निगम । तेचि
वंदनीं उघडी गरिमा । प्रसन्न प्रतिमा म्हणोनी ॥ २०६ ॥

॥ अभंग ॥

कमललोचन करुणासंपन्न । करिती मोचन दीनार्तांचे ॥ १ ॥
पीतपटधारी रत्नमयांगद । सज्जनसंगद स्वानुग्रहे ॥ २ ॥
किरीटकुंडले महासनयुक्त । ऐसा हृदयांत व्यक्त दिसे ॥ ३ ॥
ज्ञानेश्वर तात कळवळोनिया । जाहला गुणी या निर्विकारू ॥ ४ ॥

॥ श्लोक ॥ १० ॥

उन्निद्रहृत्पंकजकर्णिकालये योगेश्वरास्थापितपादपल्लवम् ।
श्रीलक्ष्मणं कौस्तुभरत्नकंधरमम्लानलक्ष्म्या वनमालया चित्तम् ॥

॥ ओव्या ॥

जे योगियाची ध्येय मूर्ति । निगम गाती अखंड कीर्ति । ती हृदया-
काशीं श्यामाकृति । उभी निश्चिती देखिजे ॥ २०७ ॥ यच्चरण-

पैजगणनकारें । निद्रावृत्ति निःशेष विरे । यालागीं उन्निद्र ऐसे वारे ।
 मुळीं पद ओळखिजे ॥२०८॥ हृदयालागीं कमळ उपमा । ही ही
 जयाची चरण महिमा । एरवीं मांसाचिया उगमा । कमळ उपमा
 कासया ॥२०९॥ भवजलामाजी कवणिये समयी । योगीहृदय बुडत
 नाही । जयाचे चरण धरोनि ठायीं । बैसले म्हणोनि ॥२१०॥ कां
 कमळ इंदिरेचे घर । तेथ पाहुणा इंदिरावर । तथा कमळींच आदर । जो
 जाहला आकार निराकारा ॥२११॥ श्रीचिन्ह आणि वत्सलांछन । कंठीं
 कौस्तुभ वनमाला अम्लान । ऐसे हृदयीं धरितां भगवान । जाणावें बंधन
 निमालें ॥२१२॥ मेखला नूपुर कंकणें सुद्रिका । हे जयाचिये शोभा
 भूषण संज्ञका । म्हणजे सुवर्णादि जडादिका । आधार नाही चिन्मयावीण
 ॥२१३॥ शरीर परमात्मा चैतन्यधन । आघवें विश्व हें तथाचें भूषण ।
 ऐसे दृढ व्हावया ध्यान । स्मरावें सगुण आवडी ॥२१४॥ कां
 चरणामृत शिवजटेंत गेले । तदपेक्षया कृष्णकेशा सापत्न्य आलें ।
 म्हणोनि अधरामृत घ्यावया धांवलें । हास्यमुखा देखुनी ॥२१५॥ माझे
 न मोडोनि निर्विकारपण । भक्तीं मज दिधलें सर्वस्वदान । हेंचि एक
 मनीं धरून हास्यवदन दिसतु ॥२१६॥ कीं मी सर्वज्ञ सर्वाठायीं । त्या
 माझे पुढील वर्तमान पाहीं । वाल्मिकीसमान जाणोन हृदयीं । आधींच
 ठेविती लिहूनी ॥२१७॥ मजही वर्तणें लागे तैसें । हेंचि नवल वाटोनि
 हांसे । कीं आणिक गुह्य कारण असे । हांसावया देवाते ॥२१८॥ मज
 जैसे जे भजती । त्यांचिया हृदयीं तेवीं ममाकृति । ऐसैं असोनि देव न
 भेटती । हें आश्चर्य वाटोनि हांसतु ॥२१९॥ तरुतें छायेचा उपयोग
 नाही । परी श्रंतातें निववितें पाहीं । नदीतें आपुला उपयोग नाही ।
 परी जीववीत तृषितातें ॥२२०॥ जीवन वर्षोनियां घन । औषधि
 पोसावया कारण कवण । आघवें जयाचें उदारपण । लीला निदान

१॥ तथा आप्तकामाचिया ठायीं । प्रयोजनाची कल्पना
 आपाल लवलाहीं । लीला नवाई जयाची ॥२२२॥ जया-
 । वाटे विद्व स्वानंदीं नाहतें । ऐसियाः परमेश्वरातें । हृदयीं
 ॥२२३॥ अति सुलभ नारायण । एक चित्ताचि एथ
 चित्ताहि सोडोनि आपुलेपण । पाहातां निर्वाण तेंचि तें
 साधनांचा उपयोग पाहीं । वस्तु मिळवावया नाहीं ।
 लवलाहीं । दूर करावी साधनें ॥२२५॥ आहे तोचि
 साचा हृदयामार्जी धरोन । एवढेंचि सांगे साधन ।
 अनर्थ ॥२२६॥

श्लोक १३

अग्नि धियातुभावयेत् पादादि यावद्भासितं गदाभृतः ।
 ज्ञानमपोह्य धारयेत्परं परं शुध्यति धीर्यथा यथा ॥

॥ ओव्या ॥

जातीय वृत्ति । निःशेष जेव्हां निघोनि जाती । तोंवरी
 । श्रीहरीची ॥२२७॥ परी कल्पितांक्षणीं । आपण
 वोनि । म्हणजे ती कल्पना भूषण होवोनी । चेतना
 करी ॥२२८॥ आपण साक्षी झालिया जाण । कल्पनेचें
 तेथ अभिव्यक्त होय जें चेतन । ते सगुणध्यान ओळखें
 कल्पनाजरायुवेष्टित । शरीर प्रगटे अनध्यस्तविवर्त ।
 कट्टत । मग प्रत्यक्ष प्रगटत हृदयकमळीं ॥ २३० ॥ ऐसी
 या स्थिर । मग ध्यानीं लावावे अंतर । एक एक अवयव
 लावा धि. .... ॥२३१॥ प्रथम व्यावे भगवच्चरण ।

तथाचें होंचि कारण । कीं चरणीं लोळलियावीण । दोनता जाण न
 सांपडे ॥ २३२ ॥ जया चरणतळींची रक्वितमा । जाहाली आकाशीं
 अरुणिमा । येणोचि होय अनुमिति प्रमा । कीं व्यापक असती
 श्रीचरण ॥ २३३ ॥ आकाश भरी उदयें अरुण । अरुणासमान आरक्त
 चरण । म्हणोनि चरणा व्यापकपण । हें अन्यथा बोलणें न म्हणावें
 ॥ २३४ ॥ येथ हेत्वाभास म्हणाल जरी । बोलणें भिथ्या होय तें तरी ।
 कीं उपमान अरुणिमा निर्धारिं । उपभेय झाले चरण ॥ २३५ ॥ तथा
 श्रीचरणाचिया स्थानीं । उपमिति होतांचि क्षणीं । प्रभात्वजातिं निर्वाणी
 राहिली तेथ ॥ २३६ ॥ प्रभात्वजाति भगवच्चरणिं । जातिस्वभाव व्यापक-
 पर्णी । व्यापका आश्रय निर्णार्णी । अव्यापक होऊं न शके ॥ २३७ ॥
 तरी तथा अलंकारा । हेत्वाभासाचे मुखकरा । नेवोशके म्हणोनि परा ।
 व्यापकपणा आलें ॥ २३८ ॥ तेथ अगुंलेया सरळ । जे सुखाचे मार्ग
 केवळ । पाहताचि सुटाळ आटती दुःखें ॥ २३९ ॥ बोटीं नक्षत्र
 विसलें येऊन । यास्तव नभसंज्ञा पावले गगन । नक्षत्रें जाहली आकाश
 विहीन । म्हणोनि नखातें नखसंज्ञा ॥ २४० ॥ सगुणब्रह्म हृदयारविर्दी
 ब्रदविष्टमन मोक्षासी निंदी । यया ब्रह्म म्हणावयाची बुद्धि । भ्रमाविष्ट
 म्हणोनि ॥ २४१ ॥ जे जें भ्रमातें अधिष्ठान । तथा तथातें ब्रह्मपण ।
 परी विजातीया भ्रम अधिष्ठान । ..... ॥ २४२ ॥ तोचि
 सजातीय भ्रम कैसा । श्रीपाति जाणा आपैसा । तेणें हि सगुण ब्रह्मटसा ।
 ठसावें हृदयी ॥ २४३ ॥ पदनखामाजी आपुली मूर्ति । प्रतिबिंबली
 दशधा दिसती । यालागी पाहता निश्चिती । कवण कृष्ण हें न कळे
 ॥ २४४ ॥ एवं खसजातीय भ्रांति । तथाची अधिष्ठान एकादशवी
 मूर्ति । यालागी सगुणब्रह्म मूर्ति । येथ हेत्वाभास श्रौंती न कल्पावा ॥ २४५ ॥
 कीं एकदश मूर्ति हृदयी । दशनखी ज्या बिंबल्या पाही । त्या दश

इंद्रियद्वारीं बैसोनि लवलाही । विषय हृदयीं घेऊं न देती ॥ २४६ ॥
 विषयसंस्पर्शाचा वारा । झणी लागेल माझिया सुकुमारा । म्हणोनिया
 दशहीद्वारा । दशबिंबमूर्ति निरोधिती ॥ २४७ ॥ एवं जिकलिया
 चरणक्रमळ । ज्ञानाभिमान तुटे सकळ । 'तस्यैवाहं' भक्ति केवळ ।
 एथचि होय ॥ २४८ ॥ आतां 'समैवासौ' भक्ति । करावया
 निश्चिती । हळू हळू अवयवांतरिं मति । चढती वाढती असों दे
 ॥ २४९ ॥ कां जिकलियावीण चरण । निरोधेल भगवद्गमन । आणि
 सेवे चंचल सहाय आपण । इंदिरा एक ॥ २५० ॥ यालागीं तो
 हृदयींच राहावा । आणिक कोठेंहि न जावा । म्हणोनि प्रणयरशनया
 बांधावा । चरणाचि धरुनी ॥ २५१ ॥ जया चरणाचिया सार्थी ।
 निजगर्व सांडोनि शेवटीं । नित्य दास्याचिया पटीं । बैसली रमा
 ॥ २५२ ॥ जयाचे ध्यान धरोनि मनीं । स्मशानीं बैसला शूलपाणी
 ते कारुण्य क्रोमल खणी । अंतःकरणीं चरण ध्यावे ॥ २५३ ॥ मग
 पदतल चोहाटा । लेववावी आपुली उत्कंठा । जेणें सौकुमार्य प्रगटा
 पावोनि राहे ॥ २५४ ॥ काठिणपणाचे आवरण । त्यांत झांकलें
 श्रीचरण । तें काठिण्य निराकरण । होय उत्कंठावृत्तीनें ॥ २५५ ॥
 तेचि उत्कंठा कवणे रीति । वाढवावी आपुल्या चिर्त्ती । तें सावध ऐके
 परीक्षिति । श्री शुक्रमूर्ति बोलतु ॥ २५६ ॥ नाचणें गाणें नामग्रहण ।
 खेळणें वाजविणें आलिंगन । मार्दव परिचयावीण । वाहूनि आण समूळ
 मिथ्या ॥ २५७ ॥ उदरीं वस्त्र बांधोनि । दाखवावया वंध्या गर्भिणी ।
 तथापि पान्हा फुटेना स्तनीं । बाळांतिणी जाहल्यावीण ॥ २५८ ॥ तेवीं
 भाव ओळखिल्यावाचोनि । आववी सोंगसंपादणी । तेथे नाहीं शाङ्-
 गपाणी । बोलिले वाणी तुकाराम ॥ २५९ ॥

॥ अभंग ॥

“ लावोनियां मुद्रा बांधोनियां कंठी । हिंडे पांटासाठी दाही दिशा ॥
शुभ्रवर्ण चांग नेसोनी कौपीन । पहातो मिष्टान्न भक्षावया ॥
तुका म्हणे ऐसे मायेचे मइंद । त्यापासी गोविंद नाहीं नाहीं ” ॥३॥

॥ ओव्या ॥

भक्ति करावी वाटे यास्तव । तेणे ओळखावे भाव । त्यांत चरण-
ध्यानीं सावेव । उत्कंठाभाव सुखदाता ॥२६०॥ ऐसें इच्छिले पाहिजे
मनीं । की या सुंदर चरणाहूनि । कोटी कंदर्प ओवाळुनी । परां
निर्वाणी सांडावे ॥२६१॥ वीणा घेवोनि नारद फिरतां । तयाच्या मागे
पुढें चालतां । शिणले असतील चरण तत्त्वतां । ते मी एकट आतां
सेवीन ॥२६२॥ कैकयीने धाडिलें वर्नी । तेव्हां खडे कंटक रुतले
चरणीं । ते श्रम या क्रोमळ करेकरुनी । आतांचि सेवुनी परिहरीन
॥२६३॥ मज पाहता कैकयीहून । माय यशोदा अतिनिर्वृण । एकटाचि
मनमोहन । वर्नी धाडिला गाई मागे ॥२६४॥ कैकयीने पाठवितां वर्नी ।
तेव्हां जवळी होती जनकनंदिनी । तिनें न मानोनि दिवसरजनी ।
प्रभुपादश्रम परिहरिले ॥२६५॥ एथे सेवावया नसोनि कोणी । यशोदेने
धाडिले वर्नी । ते श्रम मी आज म्हणोनि । चरण सेवोनि परिहरीन
॥२६६॥ लक्ष्मी आणि धरणी । दोघी असोनि कामिनी । चरण सेवा-
वया निर्वाणी । उपयोगी कोणी पडेना ॥२६७॥ धरणी तंव स्वभाव
काठिन । तिनें सेवितां सुकुमार चरण । श्रमेल माझा करुणाघन ।
यालागीं तिचें हें कार्य नव्हे ॥२६८॥ लक्ष्मीचा स्वभाव चंचल । ती
सोडील पळ पळ । याविषयी अनुभव केवळ । मागलाचि असे ॥२६९॥

खुनाथ निघता वर्नी । लक्ष्मी पाय सेवी सीता होउनी । आणि श्री
 कृष्णनाथ जाता वर्नी । तरी पादसेवार्थ दिसेना ॥२७०॥ एकावतारीं
 पादसेवित । दुजिया अवतारीं जाहली निश्चित । यालागीं चरणसेवा
 विख्यात । तिजवरी समस्त टाकूं नये ॥२७१॥ पुंडरिकाच्यासाठीं ।
 विटेवरी उभा जागेठी । तेथहि रुक्मिणी गोरठी । आपण बैसत एकीकडे
 ॥२७२॥ प्रत्यक्ष पाहतां पंदरी । विट्ठल रुक्मिणी दोन मंदिरीं । हे
 सुकुमार चरण विटेवरीं । त्याची चिंता तिज नाही ॥२७३॥ देव दयाळू
 म्हणोन । उभा राहिला सांभाळाया वचन । त्याचे श्रम नेणोन ।
 पुंडरिकाची संमति दे ॥२७४॥ एथ ब्रह्मज्ञान मिरवोनि कोणी । म्हणेल
 श्रमू न शक्रे चक्रपाणि । तरी हे सत्य तथापि वाणी । भक्तिविघातक
 हें ॥२७५॥ भगवत्श्रमाचे हेंचि लक्षण । कीं वाळ खेळतां जाण ।
 त्यासी श्रम न वाटताही पूर्ण । माउली मानी श्रमला सुत ॥२७६॥
 वाळ बोबडे बोले जे क्षणीं । तें दृष्टि उतरी आपण जननी । दृष्टि झाली
 कीं नाहीं मजलागुनी । हे वाळाचे स्थानीं कल्पना नसे ॥२७७॥ तेवीं
 चरणसामर्थ्यही जाणोनि । हें अवटित कार्य पाहुनी । माझा गोजिर-
 वाणा कैवल्यदानी । श्रमला असेल हे मनीं भावी ॥२७८॥ त्रिविध
 तापें पोळला । पडरी पाहोनि बांधरला । म्हणवोनि अश्रय घेतला ।
 जया चरणांचा ॥२७९॥ तेचि चरण श्रमले म्हणून । भवसमुद्रीं
 आपुलें हृदय आपण । नौका करोनि वरी ते श्रीचरण । स्थापूं इच्छी
 ॥२८०॥ ना तरी मागिलिया भक्तीं । जे जे श्रम दिशले प्रभुप्रति । ते
 अवघेचि सेवा रीती । परिहरीन हें चित्तीं वांछी ॥२८१॥ नवल त्या
 भावांचे विद्वान । जे भक्तीचे प्रसिद्ध उपाय पूर्ण । तेही अपाय
 वाटती जाण । प्रेमाविष्ट मन होतां ॥२८२॥ ऐसीचि एकादी उठे
 वृत्ति । कीं मी कर्तन करितां बहुप्रीती । मजपुढें नाचेल जगत्पाति ।

तेणेंचि श्रमती झणीं चरण ॥२८३॥ कीर्तन करितां आवडीकरून ।
जवळी राहे नारायण । ऐसैं संत बोलिले वचन । म्हणोनि कीर्तनासीही
बिहे ॥२८४॥

॥ अभंग ।

“ निजल्यानें गातां उभा नारायण । बैसल्या कीर्तन करितां डोले ॥१॥
उभा राहोनियां मुखें नाम वदे । नाचें नाना छंदे पांडुरंग ॥२॥
मार्गाने चालतां नाम वदे वाणीं । उभा चक्रपाणि मार्गे पुढे ॥३॥
तुका म्हणे त्याला कीर्तनाची गोडी । वेगें घाली उडी नामासाठी ” ॥४॥
(तुकाराम)

॥ ओव्या ॥

एवं तुकारामवचन । पाळोनि तरी मनमोहन ! श्रमेल मी
करितां कीर्तन । म्हणोनि लाजोनि उभा राहे ॥२८५॥ “ तरी ऐसिया
हो ध्वनी । झणीं थारा देशील मनीं । पै नित्य सेविला मी निदानीं ।
सेवकु होय ” ॥ (ज्ञानेश्वरी) ॥ एवं तातांचेही वचन । म्हणोनि मी
जरी करीन नामस्मरण । तरी शेवटी प्रभू सेवक होऊन । श्रम करील
मजसाठीं ॥२८६॥ ऐसीच एकादे वेळीं वृत्ति । उठोनियां संप्रीति ।
ओठीं नाम येतांही निश्चिती । चित्तांचे चित्तीं जिरें प्रेमें ॥२८७॥ जरी
मी करीन ध्यान । लक्ष्मी जवळी असता मनमोहन । सत्वर धांवलें मुखं
सोडोन । म्हणोनि ध्यानासही लाजे ॥२८८॥ एवं ध्यानाचीही ऐसी
स्थिति । तेथ कवण पुसे प्राणायामादि योगाप्रति । प्रेमाश्रु येतां नेत्रां-
प्रति । एखादी वृत्ति उठता रोधी ॥२८९॥ माझिया विरहालापें -
करुनी । मजजवळी राहील चक्रपाणी । झणीं त्याच्या अंतःकरणें ।

अन्य कामिनी आवडत असल्या ॥ २९० ॥ तरी तयांते सोडोन । माझे
करावया समाधान । मजजवळी राहतां मनमोहन । श्रम संपूर्ण होतील
तया ॥ २९१ ॥ येणें सात्विक भावही येत । मग तया स्थिति कैसी
होत । जें गुणसाक्षी असोनि गुणाश्रय भगवंत । गुणींच भिळवीत गुणा-
लिंगने ॥ २९२ ॥ हा भाव ये न ये जेव्हां । तंव ऐशाही उठती हावा ।
मी काय तपस्थ जाहलें देवा । कवणें असेल सेवा केली ॥ २९३ ॥
लक्ष्मी चंचल गरुड सपक्ष । स्मशानीं बैसला विरुपाक्ष । नारद तंव
एकत्र प्रत्यक्ष । कदा न राहे ॥ २९४ ॥ एसेंच मानोन साशुपूर्ण ।
निहाळी कोठें भगवच्चरण । त्या अश्रु चरणावरी पडोन । गंगौध होऊनी
तारिती जना ॥ २९५ ॥ एवं उत्कंठेची अवधि । अनुभवा येईल दृढ
सिद्धी । तोवरी चरणध्यान दृढबुद्धि । करीत जावें सदैव ॥ २९६ ॥
जरी ध्यानीं सांगितले अवयव सकळ । तरी ते उपासकार्य केवळ ।
भक्तासी नखमात्रही प्रवळ । स्वानंददाते ॥ २९७ ॥ कुंकू लावोनि
पाणिग्रहण । इत्यादि कुमारीसीचि विधि पूर्ण । विरहिणीं तव
वस्त्रही पाहोन । येवोनि स्मरण प्रेमवश होय ॥ २९८ ॥ एवं चरणध्यान
समुत्कंठ । वर्णितां रसा फुटले पाट । म्हणोनिच मौन ब्रह्मासी स्पष्ट ।
बोलता आले शुकपण ॥ २९९ ॥ आतां तेंचि प्रत्यवयव ध्यान । उपासना-
वाच्य भक्ता व्यंग्यसमाधान । परिसोत पंडित सज्जन । जे व्यासनंदन
स्वयें वर्णी ॥ ३०० ॥ व्यासें वेदाचे विभाग केले । बहु फळें बहु वृक्षा
लाविलें । परी शुकें तें समस्त चाखिले । मग उच्छिष्ट दिधलें परीक्षिता
॥ ३०१ ॥ तेथ बैसावया पंक्ती । तुम्ही आम्ही बैसावे समस्ती । ज्ञानेश्वर-
कृपा होय वाढती । निःशंक चित्ती जेवावें ॥ ३०२ ॥ कां स्वपितृ-
भोगाचें पाप मोठें । ऐसे सरस्वतीतें वाटे । मग प्रायश्चित्त ध्यावया नेटें
मम जिह्वाग्री बैसली ॥ ३०३ ॥ आतां वर्णोनि कृष्णगुणा । निःशेष

श्वालील पापपणा । मग शक्तिमात्र सद्गुणा । व्यापकपणा लाहील ॥३०४॥
 यालागीं माझी भारती । मियां नमिली पुढतपुढती । माये लाज सोडोनि
 यदुपति । अनंतशक्ति वर्णावा ॥३०५॥ एवं उक्कठा वाढतां पोटीं ।
 प्रेमरूप भासे सृष्टि । भूतें न दिसती सान मोठीं । व्यापिला जगजेठी
 चहूंकडे ॥३०६॥ नवल या व्यापकतेची गोष्टी । जे सकल विश्वापाठीं
 पोटीं । ज्ञानिया कळे उठाउठीं । तें करसंपुटीं चढे प्रेमें ॥३०७॥ भुर्य
 सकळांते दिसत । आकाश वसे सतळा आंत । परी उपेक्षिती जन समस्त ।
 कार्यासक्त होवोनीं ॥३०८॥ तेंवां ज्ञानियाचें व्यापकपण । मीचि ब्रह्म
 झालो म्हणून । रसास्वाद घेवोनि विघ्न । अथवा उदासीन कपायें
 ॥३०९॥ विषयानंद टाकिला दूरी । ब्रह्मानंद नयेचि करीं । मी व्यापक
 या अहंकारी । सर्वांपरी गोविले ॥३१०॥ तैसे न होती भक्तजन ।
 त्यांचें विलक्षण व्यापकपण । हातीं लागलिवाही भगवान्निधान ।
 विरहिणीसमान वर्तती ॥३११॥ कां जळामार्जी राहती मीन । परी
 जळा न कंटाळती एक क्षण । तेतीं व्यापक ओळखोनि भगवान् ।
 विरहचिन्ह न सोडिती ॥३१२॥ येचि विषयीं श्रोतेजन । ऐका हित-
 हरिवंशवचन । परमती तथापि अमृत म्हणोन । घेता प्रमाण लाज न ये
 ॥३१३॥

श्लोक

अंतःस्थितेऽपि दयिते कमपि प्रलापम् ।

हा मोहनाति मधुरं विदधात्यकस्मात् ।

श्यामानुरागमदविबुलमोहनांगी ।

श्यामा मणिर्जयति क्वाऽपि निकुंजसीम्नि ॥१॥

कां जवळी असोनि आपला प्राण । मरणा भिती अत्रये जन ।
 मियां वांचावें म्हणोन । बोलती आशीर्वचन आपणा ॥ ३१४ ॥ तेवीं
 जवळीं असता मनमोहन । राधा करितां कृष्णध्यान । कृष्णरूप होतां
 आपण । पुढें यदुनंदन दिसेना ॥ ३१५ ॥ ध्यातृध्वय होतां एक ।
 हरपला वाटे जगन्नायक । म्हणोनि 'हा मोहन' । इत्यादि निष्कलंक ।
 प्रीत्यालार्थे विलापी ॥ ३१६ ॥ ना तरी भोजनपरिणाम तृप्ति । तेचि
 तृष्णा वाढवी पुढती । जरी भोजनें न होती तृप्ति । तरी न वाढती
 तृष्णा ॥ ३१७ ॥ तैसे ध्यातां जगज्जीवना । समाधिस्थान पात्रणें मना-
 तो समाप्ती वाढवी तृष्णा । कोठे कृष्णा म्हणोनी ॥ ३१८ ॥ कीं आत्मा
 होतां परमात्मा आपण । मन साक्षिभास्यत्वे होय भिन्न । मग मनासि
 आत्मवियोग होऊन (वाटे म्हणून) । 'हा मोहन' म्हणे राधा
 ॥ ३१९ ॥ एवं श्यामानुरागविबुल तनू । श्याम ! श्याम ! वाहे अनु
 अनु । तिया मातेचे चरणरेणु । शिरी धरू चला निकुंजीं ॥ ३२० ॥
 एवं राधासुधानिधीत । बोलिले हितहरिवंश समर्थ । आणि तैसेंचि
 पमाण पंडित । महाराष्ट्र भाषेंत बोलिले ॥ ३२१ ॥

॥ श्लोक ॥

प्रियोक्तंठता स्त्रीस जैशी वियोगी । मला प्रीति ती दे हरी नित्य योगी ॥
 जसी भेटि अत्यंत काळें पतीची । सदा भक्ति ऐसी असो श्रीपतीची ॥ १ ॥
 (वामन पंडित)

एवं उक्तेठातिशयित मति । तीव्र जाहलिया निश्चिती । आत्म-
 चैतन्य कृष्णमूर्ति । अनध्यस्तविधवर्त देखे ॥ ३२२ ॥ तथा आत्मचैतन्या
 भक्ति शरीर । तेथ पंचप्राणाचे अठेंकार । लेबाक्या निर्धार । एकएका-

वयव ध्यान करी ॥३२३॥ प्रति अवयवाचें करितां ध्यान । आशांकि-
 तील श्रोतेजन । कीं एवढी उत्कंठाही असोन । कवन कारण उपासना
 ॥३२४॥ तरी ती नोहे उपास्ति । एसे वाटे भक्तचिर्त्ती । तया ध्याना-
 चिया पंक्ती । प्रेम निश्चिती रक्षितु ॥३२५॥ वरील अवयवाचें
 करितां ध्यान । चरणांचा विरह होय दारुण । चरणांचें एकटिया
 करिता ध्यान । तरी मुखादिकांचा विरह वाटे ॥३२६॥ एवं संयोग-
 ध्यानीं वियोगप्रीति । उपासनेंत महती भक्ति । म्हणोनि प्रति अव-
 यव ध्याती । ध्यातांचि होती तत्सम ॥३२७॥ कां सूर्य रथी बैसला ।
 तरी पांगूलपणा नाहीं सुटला । म्हणोनि अरुण कंदाळीला । तो येवोनि
 बैसलो तळवियावरी ॥३२८॥ तेणें तळवे जाहले आरक्त । कीं आणी-
 कही हेत । ज्या साधुर्यभक्ति करिती यथार्थ । तयांचे मस्तककुंकुम तें
 ॥३२९॥ मस्तकें धरितां श्रीहरिचरण । सौभाग्य शोभे कुंकूपण । याचि-
 लागी नारायण । आरक्त चरण धरीतसे ॥३३०॥ कीं डोळीयांचीं
 कृपादृष्टि । व्यभिचारू पावे शेवटी । प्रलयाचिय वेळी मोठी । क्रोध-
 रूपता पावतु ॥३३१॥ तैसे न होती चरण आपण । सर्वथा दीनावरी
 सकरुण । याचिलागीं प्रेमजीवन । गंगा म्हणोन वाहतु ॥३३२॥
 चंद्रें गुरुपत्नी भोगिली । मग निजतनु प्रयागीं कर्वतली । दशधा करुन
 बैसविली । श्रीहरिचरणीं नखरूपें ॥३३३॥ इंद्रनीळाचे ईर्षित मन । कीं
 माझा कृष्णासमान वर्ण । परी इंद्रउपपद लावोन । मज जन बोलती
 वृथा ॥३३४॥ तरी आतां कृष्णनीळ । जेणें मज म्हणतील सकळ । तो
 उपाय करीन प्रवळ । म्हणोनि जाहला हरिगुल्फ ॥३३५॥ रंभेने शुक्र-
 मूर्ति छळिली । त्या पापें केळीवृक्ष जाहली । ती कृष्णपोंटरिया होउनी
 उद्धरिली । अक्षय निवाली सर्वांगें ॥३३६॥ साधुर्य भक्ताचेअधिष्ठान ।
 त्या श्रीहरिअंका वर्णील कवण । कंठीं ब्रह्मांडाचे धारण । जगद्रक्षण

हरिबाहू ॥ ३३७ ॥ हृदयीं श्रीवत्सलांछन । धरावया हेंचि कारण । कीं
 प्राप्त जाहलें ईश्वरपण । तरी धरोनि अभिमान धर्म न सांडे ॥ ३३८ ॥
 जें प्रणवाचे जन्मस्थान । जेंथोनि वेदवृक्षा जीवन । तें सुंदर मुख
 पाहता पूर्ण । करावे निबलोण जीवांचे ॥ ३३९ ॥ सकळ अवयवा एक
 स्थिति । तें भगवच्छीर्ष ब्रह्माकृति । वरी मुकुटमणिचांची
 ज्योति । कवण निश्चिती वर्णू शके ॥ ३४० ॥ दिव्य
 दिव्य अदिव्य दिव्याऽदिव्य । ऐसे असे पुरुषत्रय । देवलोकीचें
 केवल दिव्य । अदिव्य मनुष्यलोकीचें ॥ ३४१ ॥ ईश्वर असोनि मनुष्य-
 लोकी । दिव्याऽदिव्य बोलिजे तें कीं । मंदारमरंदकार श्लोकी बोलिले
 निकी प्रक्रिया ॥ ३४२ ॥ शिखेपासोनि नखापर्यंत । दिव्य नायक
 वर्णाचे समस्त । नखापासोनि शिखेपर्यंत अदिव्यनायक वर्णिजे ॥ ३४३ ॥
 दिव्यादिव्य दोहीं परी । वर्णावा हे महद्वैखरी । नखादिशिखांत वर्णिना
 जो हरी । तोचि शिखेपासोनि वर्णू ॥ ३४४ ॥ चरणापासोनी शिखे-
 पर्यंत । हृदयीं ध्याता जगन्नाथ । चरणध्यानाची आवडी चित्त ।
 सिखा पाहोनीही सोडीना ॥ ३४५ ॥ जैसे मायेचिया तोंडाकडे ।
 बाळ पाहतांही रोकडे । अंतःकरण स्तनाकडे । दुग्धासाठी ओढितू
 ॥ ३४६ ॥ तैसी निहाळिली श्रीहरिमूर्ती । परी चरणामृताची आवडी
 चित्ती । म्हणोनि व्यापक करोनि आपुली वृत्ति । सांठाविला श्रीपती
 अंतरी ॥ ३४७ ॥ “जो आघवाचि करणी । लेईला शांतीची लेणी ।
 तयाचे चित्त गवसणी । व्यापका मज ” ॥ — ज्ञानेश्वरी ॥ ऐसे
 तात बोलिले आपण । तैसेचि करुनी अंतःकरण । विशेष ती चरणध्यान
 कराया मन लुब्धले ॥ ३४८ ॥ केश कुरळी पाहोनी । ऐसेहि वाटे
 अंतःकरणी । कीं पुढे अवलोकिता क्षणी । सीमा संपेल मतीची
 ॥ ३४९ ॥ सर्वव्यापक नारायण । तयाची सीमा करितां जाण ।

प्रेमा येईल समर्यादपण । यालागीं उलटोने चरण ध्याई ॥ ३४९ ॥
 भाळीं कस्तुरीचा तिलक । ऐसे सुचवी जगन्नायक । की कोणेही
 योनींत भक्त असता देख । तयाची सेवा मज पावे ॥ ३५० ॥
 मृगयोनींत भक्तमणी । तन्मृगमद मम भालस्थानी । पुढे विकट
 मुकुटिया कमानी । ज्या दीना पाहोनी लावल्याती ॥ ३५१ ॥ कर्णी
 कुंडले मकराकार । लेवोनि उद्धारीले स्थावर । नेत्रांची शोभा मनोहर
 कृपापात्र जाण तां ॥ ३५२ ॥ श्रीकृष्णमूर्तीच प्रतिबिंबली । तेचि
 डोळिया जाहली बाहुली । मग कृपादिष्टपणे संचरली । गुप्त होउनि
 भक्तहृदयी ॥ ३५३ ॥ नासिक सरळ सुंदर पूर्ण । सोहं शब्द करितां
 पवन । निःश्वासीं वेद संपूर्ण । जन्मले जन ताराया ॥ ३५४ ॥ मुखें
 जन्मली जागृच्छुति । म्हणोनि समन्वयली पूर्वोक्ती । ज्या अधरामृता-
 चिये पाती । अक्षय बैसती गोपिका ॥ ३५५ ॥ पोटी जन्मला
 कामवाळ । म्हणोनी कारण जाहला घननीळ । कार्यचि जग मोहे
 सकळ । मग कारण मोहितां काय नवल ॥ ३५६ ॥ कार्यरूप कामाची
 शक्ती मिथ्या विषय दावी सत्यप्रतीता । मग कारण श्रीकृष्ण अधरामृती ।
 कां न मुक्ती तुच्छ वाटे ॥ ३५७ ॥ रत्नाचे तेज एकत्र
 झाले । ते हरिदंत अलंकारिले । जी अक्षय नाभी म्हणोनी
 बोले । ती जिह्वा माता कवण वर्णी ॥ ३५८ ॥
 उपनिषद्रूप ब्रह्मज्ञान । श्वासीं जन्म व्हावया हेचि कारण । कीं जिह्वा
 न शिणवी वेदेंकरून । जी मधुर वचनें पाळी दासा ॥ ३५९ ॥ शोभा
 कंठोची अलौकिक । जी मुनीजनदृष्टी मणीआधारक । भक्त आलि-
 गिती हृदयसुख । ते वर्णिता देख अनिर्वाच्य ॥ ३६० ॥ अबाधित
 अनिर्वाच्यपण । हेचि तया हृदय लक्षण । बाहुवटी बाहुभूषण ।
 मुद्रिका कंकण आदिकरुनि ॥ ३६१ ॥ उदर त्रिवळी ललित सुरेख । जेथें

सुखावले तीन्हां लोक । कटीं पितांबर कसिला सुरेख । विद्यारूप तेजस्वी
॥३६२॥ प्रेमळ प्रियांचे अधिष्ठान । ते अंक सर्वसंपन्न । पोटरिया
दाविती चिन्ह । आम्ही दीना आधार भिजं नका ॥३६३॥ आतां
जेथ भक्ताचा मेळा । तया चरणांचीया अगाध लीला । वाटे मनुष्य
योनी टाकोनी आम्ही वाळा । आधि घेऊं कीटयोनी ॥३६४॥ होंवो-
निया भ्रमरी । पंख लावोनि उडुं झडकरी । बैसोनि चरणकमलावरी ।
सेवू अक्षय आमोद ॥३६५॥ उपासकांसी प्रत्यवयवध्यान । ते सुखहा-
स्यांत जाती मिलून । मग पुढती येती भक्त होउन । विसावती हरि-
चरणीं ॥३६६॥ म्हणोनी तोंवरी करावी उपासना । जों आपुले चैतन्य
नारायणा । माळ घालोनी आलिंगना । मिळो न शके परप्रेमें ॥३६७॥

॥ श्लोक ॥

यावन्न जायेत परावरेऽस्मिन्निवश्वेद्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः ।
तावत्स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत ॥

॥ ओव्या ॥

नित्य नैमित्तिके कर्म । जुकूं न द्यावा कदा नियम । पतिव्रतेचा
हाचि धर्म । कीं दिवा गृहकर्म करावे ॥३६८॥ पतिचिया वीर्यें करोनि
त्रिभुवनाचि जाहली जननीं । तें जग पाळावें कमें करोनी । यज्ञादि
अर्न्यां देवतांदिका ॥ ३६९॥ मग कर्माचिया अवसानां । पडुडलिया
हृदयशयनीं । मुक्तिसुरतचित्तामणी कांत अंतःकरणी कामिजे ॥३७०॥
तोवरी चुबनालिंगन । जव श्रोतानंदीं न विरे मन । तैसे तवचीवरी
उपासन । जंव चैतन्यघन भाक्तिमय नोहे ॥३७१॥ आधीं प्रौढापुढे
यौवना । म्हणोनि प्रथम वाळ पोषिले कर्मसंपन्ना । पुढें भक्ती पावलीया

निधाना । प्रियचरणाविना न बांछी अन्य ॥३७२॥ येचविषयीं
तुकारामवचन । श्रोतिया घेउनिसांगू प्रमाण ।.....॥३७३

॥ अभंग ॥

“सर्व सुख आम्ही भोगूं सर्व काळ । तोडियेले जाळ मोहपाश ॥१॥
याचिसाठी सांडियेले भरतारा । रातलोया परापुरुषासी ॥२॥
तुका म्हणें आतां गर्भ नये धरू । औषधी जे करूं फळ नोहे ” ॥३॥

(श्री तुकाराम)

॥ ओव्या ॥

प्रसुतान्त (?) नायिका म्हणून । गर्जे साहित्यशास्त्र आपण ।
अखंड आलिंगावा मनमोहन । यालागीं विश्व व्यतिरेकिलें ॥ ३७४ ॥
ज्ञानें विश्वव्यतिरेक केला । पुढें विश्वपुत्रपणें अन्वयिला । आतां
प्रौढाचि होऊनि वाला । व्यतिरेक केला भक्तिमुख्य ॥ ३७५ ॥
मग दृश्य इदंपण वारिलें । अहंपणही सहज निवाले । तेथ हृदयाचिये
पुढाति उरले । द्रष्टरि अनध्यस्तविवर्त सगुण ॥ ३७६ ॥ हाचि द्रष्ट्याचा
भक्तियोगू । समार्थी व्युत्थानीं वियोगीं संयोगू । रहस्य उघडोनि या
भक्तभवभंगू । म्हणे सांगू परिक्षिता ॥ ३७७ ॥ जो मूहूर्तमात्र कवणिये
ठार्यी । जगानुग्रहइच्छेनें न राही । तो शुक्र कवणिया आशे लवलाही ।
हृदयपंजरीं कोडिला राये ॥ ३७८ ॥ कीं वंशपरंपरा गीताज्ञान ।
अर्जुनार्ते देतां शाला श्रीकृष्ण । तें रक्षावथा आपुलें वचन । आला
शुक्र होऊन सांगावया ॥ ३७९ ॥ तो पुढें बोलेल कृपामूर्ती । तें
सावध परिस्मर्वें श्रोतीं । येथ उणे पुरें नाहीं माझिया हातीं । सकळ
जाणती ज्ञानेश्वर जननी ॥ ३८० ॥ एवं ऐकितां शुक्राची वाणी । परि-
क्षिती संकोचिती मनीं । तो अभिप्राय महामुनी । ओळखितां शाला

। ३८१ ॥ कां लेकराचि भूक । मायचि ओळखी
। तेंवी शिष्यांच्या उपाधी सकळीक । सद्गुरुनायक
। ३८२ ॥ शिष्यउपाधी ओळखून । मगसांगावें ब्रह्मज्ञान ।
नाहीं संपूर्ण । निःशेष आंगीं शास्त्रांच्या ॥ ३८३ ॥ “जयाचा
मू । जंव न रिघे निगमवना आंतू । तव आपुलिये फळी हातू ।
ही ॥ ” (अमृतः प्र. २. ओ. २०) ऐसे विश्वतारकपाद-
। वेद असमर्थ सद्गुरुवीण । जैसा निधी गृहीं ठेविला संपूर्ण ।
चोनी प्रकाशेना ॥ ३८४ ॥ “ कां अन्न आणि भूक । पार्शी
देख । जेवूं नेणें जरां बालक । लड्घनचि तें ॥ ज्ञानेश्वरी
। ३५० ॥ तैसा वेदसंपन्न होय ठायी । परी तयातें मथोनियां
। यतें ब्रह्म शिष्यहृदयीं । सद्गुरुआई पड्डवी ॥ ३८५ ॥
। शास्त्रपठन । ती घाणीयाची करकर जाण । वेदांवाचोनि
न । होय नागवण उघडा ती ॥ ३८६ ॥ शाखेवरी चंद्र न
तरी अंगुळीवरी दाबिती तत्वतां । परी चंद्रासी नाही नूतनता ।
वैथा हा असे ॥ ३८७ ॥ तेंवी शिष्यांच्या उपाधी अनंत ।
। क्रिया रचिती सद्गुरुनाथ । तथापि ब्रह्म पुरातनाचि यथार्थ ।
। सिद्धांत वेदे बापें ॥ ३८८ ॥ वेदाब्धीचे गूढ क्षार पाणी ।
। सद्गुरुधनवदनीं । तेव्हां वृष्टी होय अधिकारीहृदयवदनीं ।
निर्वार्णी ब्रह्मरस ॥ ३८९ ॥ समुद्र नसतां मेवाप्रति । जळ
व कवणीये रीती । आणि मेघ नसतां वृष्टि धितीं । न होयेचि
३९० ॥ तेवी वेदांवाचोनीं गुरुपण व्यर्थ । सद्गुरुवांचोनी
। म्हणोनि गुरुशास्त्र मिळोनियां निश्चित । होय कृतार्थ
॥ ३९१ ॥ दुग्धें भरले जननीस्तन । परि तें बाळाचे मुखीं
वेण । कदापि क्षुधानिवारण । नाहीं हें जन जाणती ॥ ३९२ ॥

तैर्वा वेदाचियें ठार्यो । ज्ञानामृताची उणिव नाही । परिश्रवणीं न घालितां
 सद्गुरू आई । नाना उपार्यो कळेना ॥ ३९३ ॥ असो हें बोलणें बहुत । दृष्टांत
 देणें कवीचे मत । परीक्षितें शुक्र बोलत । वत्सातू संकोचित कां झाला
 ॥ ३९४ ॥ आम्ही केलें जें निरूपण । तें तुज वाटलें अति कठीण । हें
 कालावधीचे काय म्हणून । झालें तव मन साशंक ॥ ३९५ ॥ जवळी मरण
 आलिया वारी । हा उपाय कोणी कैसाकरी । ऐसी शंका तुझिये अंतरी ।
 ती निर्धारी निवटी पां ॥ ३९६ ॥ घालोनिया दृढ आसन । मनें नियमावा
 आपुला प्राण । बुद्धीनें नियमावें मन । बुद्धि क्षेत्रज्ञांत मिळवावी
 ॥ ३९७ ॥ क्षेत्रज्ञ मिळवावा शुद्धांत । ते शुद्धचि मी आहे निश्चित ।
 ऐसे ध्यान करोनि त्वरित । हा जडभाव समस्त सोडावा ॥ ३९८ ॥
 ऐसे ऐकित्याची वचन । अधिक संकोचला नृपनंदन । मग उभा
 ठाकला कर जोडून । दंडवत करून बोलतू ॥ ३९९ ॥ म्हणे महाराज
 बोलिला जें कांहीं । त्यांत अन्यथा अल्पही नाही । परी हे अशक्ताच्या
 ठार्यो । न घटो शके ॥ ४०० ॥ जया मरणाच्या शाब्दिक भिती ।
 अपशकुन समुदाय नांदती क्षिती । “शुभं ब्रूयात्” इत्यादी श्रुती ।
 प्रकट झाल्या मरणभयें ॥ ४०१ ॥ मरणाच्या भयेंकरून । ऐसें
 शस्त्र झाले निर्माण । कों धिचू सर्ष जिव असोन । मारितां त्या-
 कारण दोष नाहीं ॥ ४०२ ॥ एवं हिंसाचि अहिंसा । वरिष्ठहि बोलिले
 सहसा । हा अवघाचि ठसा । मरणभयाचा ॥ ४०३ ॥ एवं जयाचे शब्दभय
 एवढें । तें प्रत्यक्ष पातलिया पुढें । आसन मांडोनिया घडे । प्राणायाम
 कोणाचेनीं ॥ ४०४ ॥ कोणी करावा तो योगू । जें काळचि शोधी हृदय
 लागू । ऐसा ऐकोनि वचनप्रसंगू । तो परम निःसंगू बोलत ॥ ४०५ ॥
 म्हणे रे बाळा भयें करून । सर्वथा न चुकें मरण । जरी उपाय असतां
 चुकवावया कारण । तरी यथार्थ भिणें तें हीतें ॥ ४०६ ॥ आभि जें

भयेंकरनि न चुके कहीं । तयाची मिती धरुनि कायी । मरण येवो
न येवो लवलाही । शेषशायी आठवावा ॥ ४०७ ॥ आपले आधीचं
पासोन । ऐसे असो द्यावे अंतःकरण । कीं कोण्याही उपाये येतां मरण ।
राहील नारायण डोळ्यापुढें ॥ ४०८ ॥ मज सर्पेंकरनि आलिया
मरण । माझा स्वामी करी शेषशयन । यालागीं तद्भक्तहोंतें मरण ।
मज दावील चरण श्रीहरीचे ॥ ४०९ ॥ अग्नींत वळोनि मरण येतां ।
अग्निमुखें आहुती घेती देवता । तो अग्नी मजही आपुलिया सत्ता ।
नेईल तत्वतां हरीकडे ॥ ४१० ॥ एवं जो जो ताप होये मना । तेथ
भावावे नारायणा । तो कदा नुपेक्षी सज्जना । ऐसिया वचना बोलती
साधू ॥ ४११ ॥

॥ अभंग ॥

आलिया भोगासी असावे सादर । देवावरी भार घालुनिया ॥ १ ॥
मग तो कृपासिंधू निवारी सांकडे । येर ते बापुडे काय रंक ॥ २ ॥
भवाचिये पोटीं दुःखचिया राशी । शरण देवासी जातां भले ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नव्हे काय त्या करितां । चिंतावा तो आतां विश्वंभर ॥ ४ ॥

—श्रीतुकाराम

॥ अव्या ॥

यालागी असो नसो शक्ती । भगवंतीं असावी प्रीती । मग न
करिताही निदिचति । तो कृपामूर्ती रक्षील ॥ ४१२ ॥ सामान्य मित्र योग
जे होती । ते व्यवहारकालीं दूरी राहाती । रोग झालिया जवळी येती ।
शुश्रुषा करिती यथाशक्ती ॥ ४१३ ॥ परमात्मा तव अनादि मित्र । तो
संकटीं सोडिल हे न घडे अणुमात्र । येथ साक्ष देती श्रुतिशास्त्र । नव्हे

मम उत्तर पदरुचि ॥ ४१४ ॥ “तरी गा ऐसिया हो ध्वनी । झर्णी
 थारा देशी गा मनी । पै नित्य सेविला मी निदानी । सेवक होय ”
 (ज्ञानेश्वरी अ. श्लो. १३ ओ. १२३) पै रंक एक आडलेपणें ।
 काकुळती धांव गा धांव म्हणें । तरी तयाचिये ग्लानी धांवणें । काय
 न घडे मज । आणि भक्ताही तेचि दशा । तरी भक्तीचा सोस कायसा ।
 म्हणवूनि हा ध्वनी ऐसा । न वाखाणावा । (ज्ञानेश्वरी अ. ८ श्लो.
 १४-१५ ओ. १२८-२९) म्हणोनि मरणाचिये वेळीं । तो सगुण
 स्मरावा वनमाळी । आणि तोचि मी अनुभवमेळीं । निर्गुणरूपी
 असावे ॥ ४१५ ॥ देहबुद्धीनें असावे दास । जीवबुद्धीनें असावें
 अंश । ब्रह्मदृष्टीनें असावे समरस । माधुर्यस लक्षोनी ॥ ४१६ ॥ मग
 पुण्य तीर्थ उत्तरायण । हें आघवेचि गा अकारण । एक हृदयीं
 जगज्जीवन । धरीतां आण अपेक्षू नये ॥ ४१७ ॥ जया श्रीहरीचीया
 परोक्षवृत्ति । पाषाणा म्हणती विष्णुमूर्ती । तो नाथ अपरोक्ष धरितां
 चित्ती । मग कां बाह्यास्थिती अपेक्षावी ॥ ४१८ ॥ एरव्ही पाहतां
 आत्मदृष्टीं । मृगजलासारिखी मिथ्या सृष्टी । कां स्वप्नाचिया पोटीं ।
 प्रकटले कोंभ ॥ ४१९ ॥ “मृगजळ जेथे नुमंडे । तेथे असे पां कोरडे
 मा मंडे तेथ जोडे । ओव्हासू कायी ” (अमृ. प्र. ६ ओ. ३४) स्वप्न
 जेव्हां पाहतो आपण । पर्वत वृक्ष पुष्प पर्ण । ते स्वप्नकाळींच होती
 उत्पन्न । आपणही उपजतो स्वप्नकाळीं ॥ ४२० ॥ परी ऐसैं वाटे
 आपणांप्रती । की या पर्वतादिकांची निश्चिती । माझ्या पूर्वींच जाहली
 उत्पत्ती । अनादि कालापासूनि ॥ ४२१ ॥ स्वप्नीची आपुली माता ।
 आपणाचि होय उपजविता । परि माझ्या पूर्वीं जन्मली माता । ऐसी
 भ्रांति स्वप्नीचि होय ॥ ४२२ ॥

लावणी

पहिल्या पहारीं स्वप्न देखिल अर्थ करा पंडिता हो । आधीं
जन्मल बाळ मग जन्मली बाळाची माता । तिच्याच पोटीं भ्रतार
जन्मला तोच तिचा पिता हो । आला बायकोचा बाप, त्यानें लेक
केली अंतोरी । सासु भोगितां सून भोगिली बसून पारावरी ।
निद्रा घेतां जागृत झाले स्वप्नाच्या अवसरीं । चौ प्रहाराचे चार
ऐसे स्वप्न देखिले भारीं ॥ १ ॥ दुसऱ्या पहारीं स्वप्न देखिल त्याहून
तें आगळ । खाल्या ब्रगाड वरते विहीर आंत पाणी डळमळ ।
झाडाच्या शेंड्याशीं केले आळ बुडख्याशीं आले फळ । त्या फळाचा
विक्रा केला पहा त्या माळ्यानें । त्या माळ्यानें फळ भाक्षिलें ढवळ्या
बाजारीं । चौ प्रहाराचे चार० ॥ २ ॥ तिसऱ्या पाहारीं स्वप्न
देखिल आली एक गाय । तोंडावाटे हागमूत करे गांडीन चारा
खाय । तिच्या पाठीवर एकच शिंग नवल सांगु काय ।
विभुवनासी आधार देला ते कैसी गाय ॥ चौ प्रहाराचे चार०
॥ ३ ॥ चौथ्या पहारीं स्वप्न देखिल, एक गारुडी आला । बीन
टाळ्याचा नाग केला खेळ मांडिला । दारूच्या बुधल्यांतून त्यान हिंगळ
काढला । दिली पाण्याला अग्न त्यामध्ये कापूर विश्रविला । गोठ्यावरतें
पेरला आंबा त्याला आली एक सुपारी हो । रवोजी ब्राह्मण म्हणे
सभेंत खुण सांगून द्या शास्त्रीं ॥ चौ प्रहाराचे चार० ॥ ४ ॥

अभंग

काट्याच्या अणीवर तीन गांव वसले । दोन उजाड एक
वसेचना ॥ १ ॥ वसेचना तेथे आले तीन कुंभार । दोन थोटे
एक घडवेचना ॥ २ ॥ घडवेचना त्यानें घडविले तीन मडकें ।
दोन हिरवे एक भाजेचना ॥ ३ ॥ भाजेचना त्यामध्ये रांधले तीन मूग ।
दोन कच्चे एक शिजेचना ॥ ४ ॥ शिजेचना तेथे आले तीन पाहुणें ।
१२

दोन रुसले एक जेवेचना ॥ ५ ॥ जेवेचना त्याला मारल्या तीन लातां । दोन हुकल्या एक लागेचना ॥ ६ ॥ लागेचना त्याने आणल्या तीन म्हशी । दोन वांझा एक फळेचना ॥ ७ ॥ फळेचना तिला झाली तीन हेले । दोन मेले एक वांचेचना ॥ ८ ॥ वांचेचना तेथे आले तीन पारखी । दोन मुके एक बोलेचना ॥ ९ ॥ बोलेचना त्याने दिले तीन पैसे । दोन खोटे एक चालेचना ॥ १० ॥ ज्ञानदेव म्हणें गुरुघरच्या खुणा । गुरुवीण अर्थही कळेचना ॥ ११ ॥

(श्रीज्ञानेश्वर महाराज कृत)

॥ ओव्या ॥

या आश्रवियाचा अर्थ पाही । ब्रह्मासी विश्वाचा संस्पर्श नाही । लहान मोठे स्वप्नीच्या गृही । भासती लवलाही निश्चये ॥ ४२३ ॥ स्वप्नांतील दिवस रात्र काळ । स्वप्न उपजताचि उपजे केवळ । स्वप्न नाशतां नाशे सकळ । उरे सोज्वळ निजरूप ॥ ४२४ ॥ तेंवी परमात्म्यासी कधी । कल्पितकाळ स्पर्शिला नाही । तेथ दक्षिणायनउत्तरायणाचीं ग्वाही । बोलणें पाही अति मिथ्या ॥ ४२५ ॥ दृढचित्त असेल जिकडे । ते नेईल वा तिकडे । तेथ उत्तरायणादिकांचे कोरडे । साहाचि नको ॥ ४२६ ॥ दक्षिणायनांतही उपासक मेलिया । ब्रह्मलोक न चुके त्या । हें ब्रह्मसूत्रीं शांकर भाष्यी पाहाया । मिळेल प्राज्ञातें ॥ ४२७ ॥ दक्षिणायनीं मेलिया जाण । पुनः येतसे परतोन । हें जें जाग्रतश्रुतीचि वचन । तें स्मार्तकर्मफलदर्शक ॥ ४२८ ॥ किंवा उपासनेवरी प्रेम नसत । नुसतेचि जे ध्यान करिती तत्त्वता । तयास उत्तरायणावांचोनी सर्वथा । मत्ती नाही हा सिद्धांत ॥ ४२९ ॥ अग्निवळ असलीयवीण ।

कदा न राहे स्वच्छ स्मरण । स्वच्छ नसतां ध्येयस्मरण । इष्टस्थान
 प्राप्त नोहे ॥ ४३० ॥ जैसे न ओढितां माळेचे मणी । जपाची
 ओठवण न राहे मनी । अधिक उणा जप होतांची क्षणी । अनर्थ
 काहणी चुकेना ॥ ४३१ ॥ तेवीं मरणाचे वेळीं आठवण । नसता
 न चुके पुनरागमन । हा उपासकासींच नियम पूर्ण । भक्तासीं
 भगवान रक्षी सदा ॥ ४३२ ॥ कामुकाचा प्रेम कामिनीपाठी । ते
 स्वप्नीं ओसणती तिच्याचि साठी । तैसा प्रेमी गोविता जगजेठी ।
 मग अकस्मात संकष्टीं तोचि स्मरे ॥ ४३३ ॥ संवय जी लागली मना ।
 वरी प्रेमें गोविला यादवराणो । म्हणोनी दक्षिणायन उत्तरायणा ।
 पावणें नलगे हरिभक्ता ॥ ४३४ ॥ एवं ज्ञानदर्शी काळची नाही ।
 भाकितदृष्ट्या समर्थ शेषशायी । यालागीं भगवद्योग दृढ धरोनि लवलाही ।
 आणिक अपेक्षा त्याजावी ॥ ४३५ ॥ एरव्ही योगियातें जाण । सिद्धासन
 अथवा पद्मासन । दृढ घालोनियां प्राण । न्यावे लागती ब्रह्मरंध्री
 ॥ ४३६ ॥ या शरीराचा त्याग करितां । प्राणायाम करोनि तत्त्वतां ।
 ब्रह्मरंध्री अक्षय चित्ता । ठेवणे लागे योगिया ॥ ४३७ ॥ तैसे न होती
 भगवद्भक्त । ते जेव्हां आठविती भगवंत । तेव्हांचि होती शरीरातीत
 जन्ममरणार्थ तेथे मिथ्या ॥ ४३८ ॥ अहो ! जन्म जेव्हां घेयावा
 तेव्हां मृत्युच्या इच्छेनें ब्रह्मरंध्री प्राण न्यावा । तो जन्मचि मिथ्या
 जेव्हां । ते मरण स्वभावा इच्छी कोण ॥ ४३९ ॥ बागुलाचे भय
 बाळाचें पोटी । तो भेला म्हणतांची हासेनि उठी । परी जाणतियाचे
 दर्शी । तो बागुल नाही मग मरण कोणा ? ॥ ४४० ॥
 “बागुलाचेनि मरणें । तोषावें कीं बाळपणें । येरा तो नाईच
 मा कोणें । मृत्यु मानावा ?” ॥ अमृ० प्र० ३ ओ. १३ ॥ एव
 ताताचें वचन । यालागीं जन्मची मिथ्या पूर्ण । मग उगविते कां

इच्छावे मरण । कां न्यावा प्राण ब्रह्मरंध्री ? ॥ ४४१ ॥ गोविंद
गोपाळ रुक्मिणीवर । मृगांकमस्तक पिनाकधर । हीं नावें असतां
जिव्हेवर । जनन मरण अति मिथ्या ॥ ४४२ ॥ मन जाईल ज्या ज्या
देशी । प्राणही तेथ जाय निश्चयेसी । हे अमनस्कखंडांत पार्वतीसी ।
कैलासवासी बोलीले ॥ ४४३ ॥

॥ श्लोक ॥

“ मनोविलीयते यत्र प्राणस्तत्र विलीयते ।
प्राणो विलीयते यत्र मनस्तत्र विलीयते ” ॥

॥ ओव्या ॥

जेथ प्राण पावे लय । मनही तेथ जाय स्वयें । आणि जेथ मन
पावे लय । तेथचि लय प्राण पावे ॥ ४४४ ॥ म्हणोनि श्वासोश्वासीं
ध्यावे नाम । हाचि उत्कृष्ट प्राणायाम । मनीं चिंतावा घनश्याम
आत्माराम कृपाळू ॥ ४४५ ॥ एवं मन प्राणाचे ऐक्य होतां । मग
देह जावो अथवा राहो तत्त्वतां । तो निश्चयें पावेल भगवंता । येथ
आण सर्वथा तातांची ॥ ४४६ ॥ जैसी नदी उगमापासोनी निघतां ।
ते समुद्रीं पावेल यांत नाहीं चिंता । तेवीं हृदय अर्पितां उमाकांता ।
देह असतां नसता भगवंत तो ॥ ४४७ ॥ यास्तव बापा ! परिक्षिती
तूं मय सर्वथा न धरी चिंतीं । अतिशय आवडी राधिकापति ।
सुकुमार मूर्ती आठवी पां ॥ ४४८ ॥

श्लोक

मनः स्वबुद्ध्यामलया नियम्य क्षेत्रज्ञ एतां निनयेत्तमात्मनि ।

आत्मानमात्मन्यवरुध्य धीरो लब्धोपशान्तिर्विरमेत् कृत्यात् ॥ १६ ॥

न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां य ईश्वरे ।
न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महान्प्रधानम् ॥१७॥
परं पदं वैष्णवमामनन्ति तद्यन्नेति नेतीत्यतदुत्तिसृक्षवः ।
विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्यार्हपदं पदे पदे ॥१८॥

ओव्या

मन बुद्धीचिया हाती । देवोनी बुद्धिसहित निश्चिती । क्षेत्रज्ञ
आत्माचिया हाती । देयावे पुनः ॥४४९॥ तया क्षेत्रज्ञाचा लय ।
ब्रह्मामध्ये करावा स्वये । तेव्हां कर्माऽकर्मातीत होय । योगीराज
तो ॥४५०॥ तेव्हां शिष्य म्हणे श्रीगुरुनाथा । जीवाचा लय नोहे
सर्वथा । जीव ब्रह्मरूपचि तत्त्वता । तयाचा लय केव्ही होय ? ॥४५१॥
ऐसा एकोनिया प्रश्न । सद्गुरू बोलती कृपावन । की ज्ञानदृष्टीने पाहतां
जाण । जीव निर्वाण परब्रह्म ॥४५२॥ परी मंदबुद्धी लोकांच्या पोटी ।
ज्ञानाची कल्पांती न रुचे गोष्टि । झालोनी उपासनापरिपाटि । श्रुति-
माता सांगत ॥४५३॥ जैसे मुखरोगे पिडिल बाळ । दूध मागोनि घेतसे
आळ । तेव्हां पीठ कालवोनि या जळ । माय पाजी ज्यापरी ॥४५४॥
तैसा माहावाक्याचा गुह्यार्थ । कदापि नेवे ज्याचे चित्त । तयासी
करावया भवांतूनी मुक्त । उपासनासिद्धान्त श्रुति सांगे ॥४५५॥
नवल बापा मनाची गती । परिस आलिया प्रत्यक्ष हाती । तो झुगारोनि
साधू जाती । धातुक्रियाऔषधीत्रळें ॥४५६॥ जीवत मायबापास भाकरी ।
म देऊनि भेलिया गयावर्जन करी । सुंदर कामीनी सांडुनी घरी । पराचे
द्वारि सावडी जोडे ॥४५७॥ सोमवार शेकराचा । मंगळवार भवानीचा
रविवार खंडोबाचा । आवडी साचा व्रत करी ॥४५८॥ देव बैसवोनी
देव्हारां । करो धावे नाना यात्रा । एवं मनाचिया विकारा । नाही थारि

सर्वथा ॥४५९॥ ऐसिया मनासी नियमन । मुख्य करावया कारण । श्रुति
माता उपासन । दृढ करेन सांगवसे ॥४६०॥ स्थिर झालियावांचोनि
मन । जन्मभरी केलिया श्रवण । तरी न उपजे ब्रह्मज्ञान । नव्हे समा-
धान कदापि ॥४६१॥ यालासी उपाखेतीचया दृष्टी । बुद्धिमनास
विसरोनि शेवटी । जीवासही विसरलिया पाठी । एक ब्रह्म पोटी चिंतावे
॥४६२॥ जे देश कालविवर्जित । जेथ रात्री ना दिवस होत । जें ऐसें
ना तैसे निश्चित । शब्दांतीत चैतन्यघन ॥४६३॥ तें योगी स्वयें
पावती । हा योगीयांचा मार्ग निश्चिती । परी ज्यास वाणली भगवद्-
भक्ती । ते देहासहित होती हेच रूप ॥४६४॥ अहो ! मनचि जे
जन्मले नाही । तरी तें निरोधावे कवणें कही । जीव जो परमेश्वरा-
हानि भिन्न नाही । तव तो मिळवावा कैसा पुनः त्यांत ॥४६५॥ हाचि
ज्ञानीयांचा निश्चय । कीं भूतें आवधी यदुराय । तेथ कोणी कोणाचा
करावा लय । प्रेमें धरावे प्राय हरीचे ॥४६६॥

श्लोक

इत्थं मुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थितो विज्ञानदृग्वीर्यमुरान्विताशयः ।
स्वपाणिनापीडय गुदं ततोऽन्निलं स्थानेषुषट्पञ्चमयोजितकलमः ॥१९॥

॥अभंग ॥

जयाचा विषय झाला नारायण । इंद्रियें अभिन्न एकवट ॥ १ ॥
हृदया हृदया मिळाले रोकडे । नाहीच सांकडे वासनेचें ॥ २ ॥
चहुंकडे खेले सांवळे सुंदर । निमग्न अंतर ब्रह्मानर्दी ॥ ३ ॥
प्रकाशले शुद्ध चैतन्याचे लिंग । वृत्ति त्या तरंग प्रेमाब्धीचें ॥ ४ ॥
व्युत्थान सनाधि आपदीच लीला । शनिश्वरदाला सदा सुखी ॥ ५ ॥

॥ ओव्या ॥

भगवद्भक्तांचिया ठायीं । बंध मोक्षार्थें वास्तव्य नाहीं । नवल
या भक्तांचिया गेहीं । कामचि होय मोक्षरूप ॥ ४६७ ॥ वैद्यांचिया
सदनीं । बचनाग वैसे अमृतस्थानीं । तेवीं भगवद्भक्तांचिया आंगणीं
काम निर्वाणी मोक्ष होय ॥ ४६८ ॥ नवल भक्त आणि योगीया ।
कैसा विरोध उपाया । परी तेही यादवराया । आवडूं पावे ॥ ४६९ ॥
टांचा लावोनि गुदद्वारीं । योगी बैसती आसनावरी । भक्त म्हणोनि
रामकृष्णहरी । नाचती साचारी किर्तनी ॥ ४७० ॥ नाभीवरिला
ओढोनी प्राण । हृदयांतोनि तालुमुखीं नेवोन । भृकुटीमधून ब्रह्मरंध्र
भेदोन । शिशुमारस्थान पावती योगी ॥ ४७१ ॥ मग पंचभूत वश
करोनि । आकाशमय होवोनि । शेवटीं अवघे त्यागोनि । ब्रह्माचि
होती ॥ ४७२ ॥ तेचि ब्रह्म भक्तांसवे । खेळ खेळे नवे नवे ॥
यालागीं योगतत्व आवघे । भक्तांचिया करांजळीं ॥ ४७३ ॥

॥ पद ॥

भजिये भोलानाथ, हे मन ! भजिये ॥ १ ॥

मिरीजाके पति शशिसेखर शिव । पंचवदन दशहात ॥ १ ॥

फणी भूषण विभूतिधेन करी । खेलत भूतन साथ ॥ २ ॥

जोगजगजयतपफल येही । हिय ज्ञानेश्वर तात ॥ ३ ॥

॥ श्लोक ॥

नाम्ना स्थितं हृद्यधोप्य तस्मादुदानगत्योरसि तं नयेन्मुनिः ।

ततोऽनुसंधाय धिया मनस्वी स्वप्नाद्गुलंशनकैर्नयेत् ॥ २० ॥

पावित्रं यत्पवित्राणां मंगलानां च मंगलम् ।
पंचमं पुरुषार्थाख्यं ज्ञानेश्वरं पदं भजे ॥ १ ॥

॥ ओव्या ॥

एरव्ही तरी योगिया । भगवप्रसादावांचोनिया । केलियाहि
नाना उपाया । महा अपाया मार्जी पडणे ॥ ४७४ ॥ मनपवनाचिया
गांठी । माणेपूर चक्राचिया पोंटी । तें पवन धरुनि मनोमुठी । अनाहत
चक्रां आरोपिजे ॥ ४७५ ॥ मन ते सात्विकभूत भाग । पवन ते भूतांचें
राजसाग । दोहीचा साधता संयोग । कष्टतर मार्ग योगिया ॥ ४७६ ॥
रजोगुणाचिया निर्भती । पवन फोफावे नानागती । तेवी मनाचिया
उठती वृत्ती । तें योगिया होती अति श्रम ॥ ४७७ ॥ मन रोधावे
की रोधावा श्रम । दोन्ही मार्ग अति दारुण । भक्ता
पाठीराखा भगवान । तो स्वयें मनपवन आवरी ॥ ४७८ ॥
नामीपासेनि हृदयी गेला । तो हृदयाहुनि पाहिजे कंठी आणिला ।
मग कंठीहुनि उचलिला । पाहिजे वायू ॥ ४७९ ॥ वायू आधींच रजो-
गुणी । कंठावरी निघतांक्षणी । मलतिया द्वारांतूनी । निघो पाहे वाहेरी
॥ ४८० ॥ ब्रह्मरंघ्री नेलियावीण । आर्चिरादि पथ न मिळे पूर्ण । यालागी
निरोधोनि मन पवन । हळूच न्यावा तालुमूर्ळी ॥ ४८१ ॥ रोधितां
रोधितां नानापंथी । मग भ्रमर्थ्ये यावीं विश्रांती । पुढे ब्रह्मरंघ्रा-
वरति । आर्चिरादिपथ जिंकावा ॥ ४८२ ॥ एवं एवढीया श्रमा । ते पात्र
न होती कुरुत्तमा । जयांचा अविट जडला प्रेमा । मेघःश्यामपदांबुर्जी
॥ ४८३ ॥ हृदयी धरितां सांवळी मूर्ती । शरीर उजळे चैतन्यदीप्ती ।
मनपवनाची खुंटे गती । मग यातायाती कासया ॥ ४८४ ॥ चैत-
न्याच्या आश्रये वासना । हालवूं शकती महाप्राण । त्या वासना

अर्पिता जगज्जीवना । प्राणत्राणा ब्रह्मरूप ॥४८५॥ अमनस्कखंडी झूठ-
पाणी । स्वयं झोलिले अमृतवाणी । क्री पवन मनाची एकवटणा ।
सहज चैतन्या फावत ॥४८६॥

॥ श्लोक ॥

तस्माद्भवोन्तरमुन्नेयत निरुद्धसप्तास्वयनोऽनपेक्षः ।
स्थित्वा मुहूर्तार्धमकुण्ठदृष्टिर्नीभिद्य मूर्धान्विसृजेत्परं गतः ॥२१॥

॥ ओव्या ॥

म्हणोनी योगी आणि निष्काम । षण्मुखी मुद्रा करोनि परम ।
श्रोत्रादिद्वारांचा उपरम । करोनी अंतःस्थान अवलंबी ॥४८७॥ मग
आज्ञाचक्री मरुन्मना । मुहूर्तार्ध ठेऊनि कुरुनंदना । पुढे ब्रह्मरूप
भेदूनि इंद्रियगणा । मनासहीत सोडावे ॥४८८॥ हे असो परी भगव-
च्चरणी । चित्त जडेल जिया क्षणी । तेव्हांचि तो नारायणी । भिल्लाल
म्हणोनी क्षीणश्रम ॥४८९॥ एवं निष्काम योगियांहून । भगवद्भक्त-
समाधान । आतां सकाम योगियांहून । भक्तसमाधान ऐक राया ॥४९०॥

॥ श्लोक ॥

यदि प्रयास्यन्नृप पारमेष्ठ्यं वैहायसानामुत यद्विहारम् ।
अष्टाधिपत्यं गुणसन्निवाये सदैव गच्छेन्मनसेन्द्रियैश्च ॥ २२ ॥

ओव्या

लिंग देह सोडव्यावीण । सर्वथा न चुके गमनागमन । तो लिंग
देह मनेंद्रियप्राण । असतां गमन अन्य लोकी ॥४९१॥ इंद्रिय मन

प्राणांची मांछी । माथा बांधोनिया मोटी । परलोक भोग वासनेसाठी ।
 मार्ग परिपाटी कार्मा जाती ॥४९२॥ मम स्वाराज्य वैराज्य सम्राज्य ।
 भोज्य का पारमेष्ठ्य महाराज्य । ते पावती सगुण सायोज्य । ब्रह्मलोकीं
 ॥४९३॥ जगाचे उत्पत्ति स्थिति लय । एवढे मात्र त्यासि न ये ।
 एवढी ज्या ज्या भोगाची इच्छा होय । ते भोग मिळती संकल्पें
 ॥४९४॥ त्यास वाटे मिळावी जन्मनी । तरी माताची भेटे संकल्पें
 करोनी । बाप भेटावा वाटे मनीं । तेंचि श्रणीं बाप भेटे ॥४९५॥ एवं
 कांता बंधु सुतादिक । अवघेची मिळे सांकातिक । एवं छांदोग्य बृह-
 दारण्यक । अभिप्रायार्थ सकामार्थ ॥४९६॥ तो नानारूपे धरोनि ।
 भोग भोगी त्या त्या स्थानीं । सकळ देव मिळोनी । पूजा करिती
 त्याचीं ॥४९७॥ तो जरी अचिरादि मार्गे गेला । तरी ब्रह्मणासह
 ज्ञानें मुक्ती त्याला । जरी पंचाग्निसाधनादि द्वारा गेला । तरी फिरे
 मागुता अन्य कलीं ॥४९८॥ असो हें कामुकांचे गोमटे । परी ते पाहतां
 अति ओखटे । रागद्वेषांचे चपटे । भोगासवे आदळती ॥४९९॥
 म्हणाल संकल्पें त्या सकळ । भोग राहती अनुकूल । तेथ रागद्वेषांसि
 मूळ । कांहींच नाही ॥ ५०० ॥ परी भोग भोगावे वाटल्यावीण ।
 सकल्यचि न होय उत्पन्न । संकल्प करावा जव उत्पन्न । तंव कर्तव्य
 आत्म्या ॥५०१॥ अकर्तव्या आत्म्या वरुती । कर्तृत्वसंकल्प महाभ्रांती ।
 येथचि जडतां आसन्ति । तरी मृत्युलोक ब्रह्मलोक सम झाले ॥५०२॥
 आपुलीया भोगावीण । इतर ऐश्वर्य असे न्यून । दैत्यनाशार्थ ब्रह्मा
 प्रार्थी नारायण । हें आवचे पुराण बोलती ॥५०३॥ हिरण्यगर्भाचिया
 हातीं । नाही जगज्जन्मस्थितिसंहति । म्हणोनी कारणब्रह्म नारायणा-
 प्राति । अवतारार्थी प्रार्थी ब्रह्मा ॥५०४॥ जे भोग भोगिळे मृत्युलोकीं
 त्याचीच वासना ब्रह्मलोकीं । तरी ब्रह्मदृष्टीने पाहतां दोळीं । महानरकीं

सकाम योगी ॥ ५०५ ॥ दैत्यांनी गांजितांक्षणीं । विह्वल वाटे अंतः-
करणीं । एवं ब्रह्मलोकांची स्थिती पुराणीं । ब्रोलीली वाणीं तिरस्कृत
॥ ५०६ ॥ जय विजय वैकुंठांतून । रामद्वेषे पावले पतन । सन्निध असोनि
नारायण । अनुपयोग सर्वथा ॥ ५०७ ॥ लागोनी धेनु स्तनाप्रति ।
मोचिड अशुद्धचि सेविती । तेथीं वैकुंठीं सन्निध असोनि जगत्पति ।
भोग सेविती कामुक ॥ ५०८ ॥ कवणिया रायाचा सेवक । कैलासीं नेता
उमानायक । तथा रायाने युद्ध करोनि सम्यक । आपणिल्ल सेवक
परत्तोनि ॥ ५०९ ॥ राया श्रीहमाचे शाय । मोलेकां-
तही ऐसे संकल्प । एवं जेथ जेथ भोगारोप । दुःख—
खट्वाटोप तेथ तेथ ॥ ५१० ॥ महानरकीं आणि वैकुंठीं । वासना
असतां दुःखपेटी । घालागी निष्काम योगी भोमटी । ब्रह्मदृष्टी आश्र-
यिती ॥ ५११ ॥ प्रथम विषयांचे वैराग्य धरून । अभ्यासें नियमिती
मन पवन । मग ब्रह्मरूपीं नेवोनि प्राण । धरिती वैराग्य गुणांचे ॥ ५१२ ॥
तया परवैराग्य संपत्ती । महावाक्यशब्दस्मृतीं । उपजे ब्रह्माकारवृत्ति ।
जीस विद्या म्हणती महाप्राज्ञ ॥ ५१३ ॥ ती कार्यासहीत अविद्यावन ।
जाळोनि योगिया करी ब्रह्मसंपन्न । यास्तव ज्ञानीयांचे प्राण । न
कारिती गमन अन्यलोकीं ॥ ५१४ ॥ परी याहीहोनी भगवद्भक्त
समाधी अथवा व्युत्थानांत । होवोनी राहती भगवंत । तो प्रकारार्थ
ऐक राया ॥ ५१५ ॥ जैसी सकाम योगियाप्रति । संकल्पोंचे भोगप्राप्ती
तैसी भगवद्भक्तांप्रती । रासप्रतीती संकल्पे ॥ ५१६ ॥ ब्रह्मलोकीं
संकल्प । कर्माचे पुरवी अल्प । परी भक्तांचा संकल्प नसतांहि जल्प ।
स्वयें साक्षेप हरी पुरवी ॥ ५१७ ॥ जगज्जन्मस्थितिलय । हे ब्रह्मचोकीं
सामर्थ्य न ये । परी अर्जुनासाठीं यादवराय । ब्राह्मणपुत्र आणिता
शाला ॥ ५१८ ॥ तात्पर्य सकाम योगियाहून । व्युत्थानीं भक्तासी

समाधान । आतां निष्काम योगियाहून । एवं समाधान भक्ता ॥ ५१९ ॥
 भक्त्यात होता भोगदृष्टी । तरी अंतर्गच्छ अंतर्धान पावे
 जगजेठी । तथा वियोगपक्षे समाधान (समाधी) पोटी । भक्ता नेहटी
 उठो लागे ॥ ५२० ॥ कीं रासानंद घेतां क्षणीं । तदस्थ होय अंतः-
 करणी । तथा तदस्थाच्या साक्षीपणीं । समाधिस्थानीं भक्तराजू
 ॥ ५२१ ॥ कीं ब्रह्मरंध्री जावून । निष्काम योगी परवैराग्यसंपन्न । भक्त
 त्वं विषय आणि गुण । नारायणावीण व्युत्थानीं त्यजिती ॥ ५२२ ॥
 “शांति क्षमा दया । त्याहि नको पंढरीराया । एवं ही तुकारामोक्ती ।
 कीं गुणाचाही नाश करी भक्ती । यालागीं साक्षित्वे निर्विकल्प
 स्थिती । भक्ता प्राप्ती सहजचि ॥ ५२३ ॥ कां मागे पुढे मोक्ष-
 दानी । प्रेमपूर्ण अंतःकरणि । साक्षित्वे लाहे निश्चितपणीं ।
 समाधिस्थ म्हणोनी भक्त ॥ ५२४ ॥ याज्ञागीं आणि कां परीस । राधा
 नूं चिंता सोडी निःशेष । तूं वंशानुवंशीं श्रीकृष्णसदास । म्हणोनी
 व्यासनांदन म्हणे ॥ ५२५ ॥

अपूर्ण

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउलीसमर्थ ॥

सांख्यसुन्दर

जय जय जी सद्गुरो । प्रणतकामकल्पतरो । तुमचिया चरण-
प्रतापें हरो । भव हा माझा ॥१॥ जय जय निष्कलंक निर्गुणा ।
जय जय हृदयस्थंदनारूढसगुणा । जय जय त्रिभुवननतचरणा । कल्याण-
निधाना आळंदीपते ॥२॥ जय जय सच्चिदानंद जननी । जय जय
वत्सले कैवल्यदानी । जय जय अंबिके मम शिरीं पाणी । कृपा करोनि
ठेवी कां ॥३॥ जय जय वो स्नेहाळे । जय जय वो कृपाळें । जय
जय जगदवलीले । चालवीसी तूं ॥४॥ माते आतां अभय देई ।
शरणागतकोड पुरवी आई । माझे गुणदोष कांहीं । मना नाणीं वत्सले
॥५॥ एक वेळही तुज नमितां । मी तुझा आहे ऐसे म्हणतां । तरी
अभय देशी सर्वभूता । धृतव्रता ऐसी तूं ॥६॥ मनीं आहे कीं नाही ।
परी तुझा म्हणवितो आई । यालागीं सांभाळ लवलाही । करी माझा
॥७॥ तुज वाटेले तयाचा करी सांभाळ । परी माझेंही मन करी
निर्मळ । तू ज्यावरि होशी कृपाळ । तयासी माझा द्वेष नको ॥८॥
थापटोनि जगदंबिके । चेववी सामर्थ्याचोनि विके । आपुलिया वचनीं
कौतुके । खेळवी माते ॥९॥ कृष्णापरीस तुझें पार्थी । माते माझा
प्रेम नाही । तथापि हें उणें लवलाही । काढूनि टाकी आघवें ॥१०॥

आम्ही इतुकेच करावे । प्रमाद आपुले निवेदावे । मग ते दूर करावे
 हैं तूचि जाणशी ॥ ११ ॥ हेचि मज वाटे भय । तुजहुनी थोर वाटती
 हरिपाय । अथवा तूचि होऊनि यादवराय । कोड माझे पुरवी कां
 ॥ १२ ॥ साक्ष घेऊनी तुझे चरण । कळितो मनांतिल निरूपण । कीं तुवां
 जो मंत्र दिधला तारण । त्याहूनि कृष्णनाम आवडे माते ॥ १३ ॥ परी
 ते डावलोंनि वृत्ति । गुरुमंत्र जपे धरूनी भीती । इये आववी भय-
 निवृत्ति । तूं निवृत्तिकन्यके करी ॥ १४ ॥ आतां कवण उपाय करावा ।
 हैं मी नेणेंचि बरवा । विद्येचा तंव मेळावा । नाहींची माते ॥ १५ ॥
 सद्गुरुसेवेकीण । केले ग्रंथावलोकन । तथापि तुझिया नामेंकरून । दोष-
 निर्दलन ते होकां ॥ १६ ॥ आणि तुवा दिधलीया बुद्धी । ज वाचकां
 न कळे ते मज कळे आर्धी । या लागीं निजपदसेवासिद्धी । देऊनि करी
 आपुलेंसे ॥ १७ ॥ ग्रंथ करावयाची हौस । माझी पुरवी तूं निःशेष ।
 परी तयापासोनि वाढो यश । तुझेचि अत्रे ॥ १८ ॥ ग्रंथाची कोणी
 करीतां स्तुति । तरी आनंद वाटे माझ्या चित्ती । माते हीही अहंकृती
 आपुल्या बळे निवारी पां ॥ १९ ॥ परी आन कवणाच्या हातें ।
 जननीये न लववी मातें । कां समर्थ स्ववाहनधारतें ।
 आपुले म्हणोनी न त्यागिती ॥ २० ॥ कां श्रीमंताचिया श्वाना । कोमाळी
 शिकवी श्रीमंतराणा । इतर करितां वलगाना । अयोग्य कीं ॥ २१ ॥
 परी जाणे मी हेंही । मज दृष्टांतसमता नाही । म्हणोनि तुझा मी म्हणोनि
 आई । नाम जपोनी बंदितो ॥ २२ ॥ सोडोनिया तुझे चरण । श्रीकृष्णा
 ठेवावे मन । परी वाटेळ तसा केलिया यत्न । प्रेम न बसे राधापदी
 ॥ २३ ॥ थोर म्हणोनि राधिका । भातिने चरण स्मरतो देखा ।
 परि जितुक्या आवडती गोपिका । तीतुका प्रेम न बैसची ॥ २४ ॥
 बहु खावोनिया दांत । हातीने पिळोनि हात । राधिकाचरण चिंच ।

मिळवें हें वाटते ॥ २५ ॥ परी जेव जेव ते करो जावे । तंव तंव
 रूक्षतां ये स्वभावे । यालागीं गुरुचरण धरावें । हेंचि बरे ॥ २६ ॥
 शास्त्र समजोनी शास्त्र त्यागितां । देवा नावडे श्रद्धाही ठेवितां ।
 सद्गुरु निज शिष्यांचा त्राता । माता पिता आर्त बंधु ॥ २७ ॥
 माझे चंचल मन । ज्याचे ज्याचे करील स्मरण । आळंदीशे तें न
 होवोन । ओळख देवोन पुढें ठाके ॥ २८ ॥ हे नाही केलीं स्तुती ।
 आजवरी झांकिळें होते चिंत्ती । तें उघड करोनि दाविलें तुजप्रति ।
 उचित यावरुती करी माये ॥ २९ ॥ सांख्यशास्त्र निरूपावे । म्हणोनि
 तूते विनवावे । तो मध्ये हें वाटलें बोलावें । बोललें तिहीं ॥ ३० ॥
 सांख्य निरीश्वरवार म्हणती । तो न शिरो माझे चिंत्ती ।
 त्याचे भाष्य होवोनीं त्रिजगतीं । यश वाढो तुझे ॥ ३१ ॥ झाले जे जे
 मार्गे कांहीं । तितुका दंड पुरे आई । आतां सोसवत नाही । मनाचें
 हृदयीं आघात ॥ ३२ ॥ गुरुवीण ज्ञानाचें फळ । तें हें ऐसेच होय
 सकळ । परी तू सद्गुरु असतां स्नेहाळ । भय काय मज आतां ॥ ३३ ॥
 “ जया मार्गातें जर्गी । सांख्य म्हणती योगी । जयाचे भाटिवेलागी ।
 मी कपिल झालो ॥ (भावार्थ दीपिका अ. १३ श्लो. १८ औ. १५८)
 एवं माय तुझी उक्ती । तिचा अंश तरी कळावा चिंत्ती । यालागीं
 सांख्यभाष्यमिषे तुजप्रती । करितें विनंती । आळंदीशे ॥ ३४ ॥ तुवां
 गुप्त केला महाप्रसाद । तोची प्रगट करीन बोधू । सकळ श्रोतिया
 विनवी प्रसिद्ध । असावें सावधू अंतरी ॥ ३५ ॥ कोणी साधन चतुष्टय-
 संपन्न । श्रीगुरुचें धरोनी चरण । म्हणे माझे तुटेल बंधन । ऐसा उपाय
 सांगा स्वामी ॥ ३६ ॥ तेव्हां श्रीगुरु म्हणती ऐक । तुज झाला आहे
 परोक्षविवेक । परी केलियाविण अपरोक्षविवेक । मोक्षमुख मिळेना ॥ ३७ ॥
 केवळ नित्यानित्यविवेक । साधनचतुष्टयीं परोक्ष देख । सद्गुरु मेळ

लिया व्यतिरेक । अपरोक्षविवेक सांपडे ॥३८॥ विवेक नसतां वैराग्य
 आंधळे । वैराग्य नसतां विवेक पांगुळे । वैराग्य विवेक मिळोनि उजळे ।
 अपरोक्ष परब्रह्म हृदयी ॥३९॥ ते विवेकवैराग्याकारण । मुख्य श्रीकपिल-
 सांख्य ज्ञान । तें तूं ऐक सावधान । समाधान होईल ॥ ४० ॥ शिष्य म्हणे
 भगवंता । आपण अंगिकारले म्हणतां । मी कृतार्थ जाहलोची तत्वतां ।
 निवाली चिंता भवांची ॥ ४१ ॥ अमृत तोंडीं पडलें नाहीं । आणि नुसतोंचि
 अभय बोलिले पांही । तरी ते उठवील मेलियाहि । संशय नाहीं ये
 अर्थी ॥ ४२ ॥ तैसें आपण श्रीगुरुनाथा । अभयकर ठेविला माथां । मग
 भवसिंधुचि बुडतां बुडतां । आणूनि सोडिल तीरावरी ॥ ४३ ॥ बुड-
 वावया भोपळा । सामर्थ्य नाहीं नाहीं जळा । तेवीं तुमच्या वचनेंचि
 स्नेहाळा । सामर्थ्य भवजळा उरेना ॥ ४४ ॥ परी पोटां आलिया
 दूध पाजणें । आणि खेळणे देवोनि कोड पुरविणें । हे दोन्हीही करणें
 मायेस जेवीं ॥ ४५ ॥ तेवीं मोक्षमुखें पालन । आणि वृथा संशय निवा-
 रण । हे दोन्ही श्रीगुरुवर्यचरण जानतीं करूं ॥ ४६ ॥ तैं श्रीगुरु म्हणती
 सकळीक । तुज दीधली मोकळीक । पुसावे जेथे सशंक । होईल चित्त
 ॥ ४७ ॥ मग प्रणमोनि अंतेवासी । जोडोनिया उभय करांसी । म्हणें
 स्वामी नेणें मानसीं । श्रीकपिलासी मी कवण ॥ ४८ ॥ तैं श्रीगुरु म्हणती
 कपिलांचे नांव सांगे श्रुति । श्वेताश्वर उपनिषदीं पुरती । पाहोनी घे ॥ ४९ ॥

श्रौत कपिल वेगळा म्हणोन । वासुदेवांश देवहूतिनंदन ।
 आणि सांख्यकर्ता कपिल वेगळा म्हणोन । बोलीले भगवत्पूज्यपाद ॥ ५० ॥
 ऐसें शिष्यें विनविता । श्रीगुरु म्हणती ऐक ताता ॥ आळंदीपीठ-
 बासीनीमाता । बोलीली सांख्यकर्ता कपिल विष्णु ॥ ५१ ॥ शिष्य
 म्हणे भगवंता । कपिल ब्रह्मनंदन तत्वता । ऐसी स्मृति आहे सर्वथा ।
 प्रमाण कीं ॥ ५२ ॥

“सचकश्च सनंदश्च तृतीयश्च सनातनः ।

आसुरिः कपिलश्चैव बोधुः पंचशिखस्तथा ॥

इत्येते ब्रह्मणः पुत्राः सत्यप्रोक्ता महर्षयः ॥

आणि कर्दमपुत्र कपिल मुनी । ऐसी श्रीमन्नागवततृतीयस्कंधवाणी ।
 एवं कपिल दोन्ही । सांपडती कीरू ॥ ५३ ॥ श्रीगुरु म्हणती वत्सा ऐक ।
 ब्रह्मपुत्रहि कपिल वैदिक । माध्यांदिनतर्पणामाजी देख । नांव तथाचे
 ॥ ५४ ॥ भगवत्पूज्यपादांचे परमगुरु । गौडपादाचार्य करुणाकर । तें
 आपल्या सांख्यकारिकाभाष्यांत ब्रह्मकुमर । कपिल सांख्यकर्ता म्हणती
 ॥ ५५ ॥ कापिलासि सांख्यज्ञान । मिळे नारायणांचिपासेन । ऐसें
 महाभारतवचन । प्रमाण आहे ॥ ५६ ॥ म्हणोनी श्रुतींत सांख्य शब्द
 तो उपबृंहणें येथचि ये प्रसिद्ध । म्हणोनि अर्थोतर असिद्ध । होईल करणें
 ॥ ५७ ॥ शिष्य म्हणें श्रीगुरुनाथा । श्रुतीत प्रशंसिले मनुआचार्या ।
 परी मनुस्मृती विरोधी सांख्याचार्या । शंकराचार्य बोलिले ॥ ५८ ॥
 द्वितीयाध्यायीं प्रथम पादीं । एक दोन तीन सूत्रांच्या भाष्यामधीं ।
 सांख्यकर्ता कपिल मनुच्या विरोधी । भगवत्पूज्यपादीयवचनें हीं
 ॥ ५९ ॥ तें बोलती श्रीगुरुनाथ । वत्सा । प्रधानकारणवाद खंडिला तेथ ।
 आणि त्याच अध्यायीं द्वितीय पादांत । सतराव्या सूत्राच्या भाष्यांत
 शंकराचार्य म्हणती ॥ ६० ॥ कां सत्कार्यवादाद्यभिप्रायेंकरून ।
 मन्वादिशिष्टांनी प्रधानवाद केला ग्रहण । हा स्ववचनविरोध दारुण ।
 कपिलकलंक सुकंत करी ॥ ६१ ॥ ते भाष्यवचन येणें प्रमाणें :—
 “प्रधानकारणवादो वेदविद्भिरेपि । कैश्चिन्मन्त्रादिभिः सत्कार्यवाधे-
 शोपजीवनाभिप्रायेण उपनिबद्धः ॥ १ ॥ भाष्यांतील वेदविद्भिर्यापदानं ।
 कपिलकलंक केला परिहरण ॥ नवल कीं वेदतेज्याहीकारण ॥ वेद-
 बांधाधारे पडले ॥ त्रेणें ॥ ६२ ॥ असो नही वृथा उपहास ॥ सांख्य

मान्यचि वेदास । भगवान् कपिल आणि श्री व्यास । दोन्ही ही विष्णु ॥ ६३ ॥ एकें सांगितल्या ब्रह्मपरश्रुति । एकें सांगितलें कैशा कराव्या आत्मकार वृत्ती । दोघांचे ही करणें निगुती । सांख्यवेदांतीं एकवटले ॥ ६४ ॥ जो सांख्यांश शंकराचार्य भाष्यांत खंडिती । तोचि मन्वादिकांस संमत ऐसे भाष्यांतचि म्हणती । तेव्हां आश्रय करिता कपिल-स्मृति । सर्वथा चित्तीं भय नाही ॥ ६५ ॥ शंकराचार्य मज परम प्रमाण । परी त्याहोनी मान्य श्री तातचरण । आणि शंकराचार्यांची ही संमति पूर्ण । सूक्ष्म विचारें जंव कळे ॥ ६६ ॥ तंव उगोचि कां विरोधावें । बरवे ऐक्याचि साधावें । श्रुतिविरुद्ध त्यागावें । हें सांगणेंचि नलगे आस्तिकां ॥ ६७ ॥ हा ब्रह्मपुत्र कपिलमुनी । आसुरीस सांगता जाहला सांख्यवाणी । हें श्रीभद्रागवतवचनीं । बोलिलें आहे. ॥ ६८ ॥ “पंचमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् । प्रोवाच्यासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामाविनिर्णयम्” ॥ श्रीमद्भागवत स्कंध १. अ. ३. श्लो १०.

भावार्थः—तरी सकल सिद्धांचा ईश्वर । जो पांचवा पारमेश्वरावतार । तो आसुरीस सांगे सांख्यविचार । येर निर्द्वार स्पष्ट अर्थ ॥ ६९ ॥ तोचि जन्मला देवहूतीउदरीं । एवं दोन्ही विग्रह कपिलनामधारी । एकचि जाहला करुणार्द्र हरि । हा भागवततृतीय स्कंधाभिप्रायो ॥ ७० ॥

शिष्य उवाचः—‘अग्निः स कपिलो नाम सांख्यशास्त्र प्रवर्तकः’— शिष्य म्हणे भगवंता । अग्निअवतार कपिल सांख्यकर्ता । तो विष्णु नव्हे सर्वथा । स्मृति हें सांगे ॥ ७१ ॥ श्रीगुरु म्हणती ऐक वचन । कपिलें सगरपुत्र जाळीले म्हणून । त्या क्रोधें कपिलासि अग्नि-अवतार झणोन । स्मृतिवचन सांगतसे ॥ ७२ ॥ मी “सिद्धानां

कपिलो मुनिः । ऐसी गीतादशमीं भगवद्वाणी । तेथचि भाष्यांत
शंकराचार्यवाणी । की वैराग्य ऐश्वर्य धर्मज्ञानी जन्मतां कपिल ॥ ७३ ॥
आतां सर्वथा संशय छेदावया । आणिक आचार्यवाक्य ऐक
शिष्यराया । विष्णुसहस्रनामभाष्यांत तया । बोलणें लागले जे असे
॥ ७४ ॥ महर्षिः कपिलाचार्य या नामाची । टीका करितां म्हणती
शंकराचार्यची । तूं आठवण धरी तयांची । शंका हृदयाची नाशावया
॥ ७५ ॥ “ महर्षिः कपिलाचार्यः इति सविशेषणमेकनाम । महांश्चाष्टावृषि-
श्चेति महर्षिः कृत्स्नस्य वेदस्य दर्शनात् । अन्येतु वेदैकदेशदर्शनात्
ऋषयः । कपिलश्चासौ सांख्यस्यशुद्धात्मतत्त्वविज्ञानस्य आचार्य-
श्चेति कपिलाचार्यः । ‘ शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानंसांख्यमित्यभिधीयते ’ इति
व्यासस्मृतेः । ऋषिं प्रसूतं कपिलं महांतमिति श्रुतेश्च । सिद्धानां कपिलो
मुनिः इति स्मृतेश्च ” ।

भावार्थः—‘ महर्षिः । कपिलाचार्य ’ हें सविशेषण । एकचि
नाम होय जाण । महर्षि हें विशेषण । विशिष्य कपिलाचार्य हें ॥ ७६ ॥ सकळ
वेदाचां द्रष्टा । म्हणोनि महर्षीं म्हणती तया श्रेष्ठा । इतर मुनींचा समुदाय
मोठा । तो वेदैकदेशद्रष्टा म्हणोनि ऋषि नाम त्या ॥ ७७ ॥ सांख्य कर्ता
म्हणोनि आचार्य । शुद्ध आत्मज्ञान हें सांख्य होय । ऐसी वदताहे
स्वये । व्यासस्मृती ॥ ७८ ॥ महर्षि कपिल उत्पन्न । ऐसे श्रुतिचे ही वचन
। सिद्धांत मी कपिल म्हणोन । स्वयें नारायण बोलिले ॥ ७९ ॥ एवं
शांकरविष्णुसहस्रनामभाष्यभावार्थ । जो अबैदिक कपिल बोलिला
शांकरभाष्यांत । तोचि या स्थळीं श्रौत । म्हणोनि ब्रिख्यात वर्णिला
॥ ८० ॥ तयांन जेवीसतत्त्वसांख्यज्ञान । जें सांगितले तेंही प्रमाण ।
गीताभाष्यांत आपण । भगवत्पूज्यपाद सात्तिती ॥ ८१ ॥ तेसर्वे अभ्यासी

पांचवा श्लोक । त्यावरी सांख्य पराचि टीका आचार्य करिती सम्यक् ।
 तेही प्रमाण ऐक । सावध चित्तेकरोनी ॥ ८२ ॥ “महाभूतान्यहंकारो
 बुद्धिरव्यक्तमेव च । इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रिय गोचराः” ॥ ८३ ॥
 “स्तुत्याभिमुखाभूतायार्जुनायाह भगवान्-महाभूतानीति । महांति
 च तानि सर्वविकारव्यापकत्वाद्भूतानि च सूक्ष्माणि । स्थूलानि त्विन्द्रिय-
 गोचरशब्देनाभिध्यायेष्यन्ते । अहंकारो महाभूतकारणमहंप्रत्यय-
 लक्षणः । अहंकारकारणं बुद्धिरव्यवसायलक्षणा । तत्कारणमव्यक्तमे-
 व च न व्यक्तमव्यक्तमव्याकृतमीश्वरशक्तिर्मममाया दुरत्यये-
 त्युक्तम् । एव शब्दः प्रकृत्यवधारणार्थः । एतावत्येवाष्टधा
 भिन्नाप्रकृतिः । च शब्दो भेदसमुच्चयार्थः इंद्रियाणि दशश्रोत्रादीनि
 बुद्ध्युत्पादकत्वात् बुद्धीन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि पंच कर्मनि-
 वर्तकत्वात्कर्मेन्द्रियाणि तानि दश । एकं च किं तन्मन एकादशं
 संकल्पाद्यात्मकम् । पंच चेंद्रियगोचराः शब्दादयो विषयाः तान्येतानि
 संख्यातश्चतुर्विंशतितत्त्वान्याचक्षते ” ॥ ५ ॥

भाष्यभावार्थः—इंद्रियगोचरशब्देकरुन । स्थूलभूत सांगूचि
 म्हणोन । महाभूत शब्देकरुन । सूक्ष्मभूत बोलीजे येथ ॥ ८३ ॥
 अहंकार महाभूतांचें कारण । तो अहंप्रत्ययलक्षण । आणि बुद्धि
 अहंकाराचें कारण । बुद्धिकारण अव्यक्त माया ॥ ८४ ॥ ज्ञानेंद्रिय
 कर्मेन्द्रिय पांच पांच । अकरावें मन तें साच । इंद्रियगोचर विषय
 पांच । ऐसे मिळोन हे सोळा ॥ ८५ ॥ आणि पूर्वीच्या महाभूतादि
 अष्टप्रकृति । यास सांख्य । चोविस । तत्त्व म्हणती । आनंदागिरीही
 अभिप्राय देती । एसाची येथ ॥ ८६ ॥ सूक्ष्म भूतांच्या सत्वाशापासोन ।
 झाले ज्ञानेंद्रिय आणि अतःकरण । सूक्ष्मभूतांच्या रजाशापासोन ।

कर्मेन्द्रिय आणि प्राण जाहला ॥ ८७ ॥ ऐसी वेदांतप्रतिज्ञा साची ।
 ते येथ सोडितां आचार्यची । शारीरभाष्यांत वेदलोक सिद्धि न गणती
 महत्त्व अहंकाराची । आणि येथ तयासाचि स्थापिता ॥ ८८ ॥
 यास्तव विचार करोनि पाहतां । आचार्यवाणीत सांख्यविरोध
 नाही तत्वांतां । आतां वेदांत सांख्याविरोध व्यवस्था । स्पष्ट होईल
 श्रीगुरुकृपें ॥ ८९ ॥ जें हें आचार्य गीताभाष्यीं वदलें । ते या दर्शनीं
 प्रथमाध्यायीं पूर्वीच बोलिलें । म्हणोनि तुवां आदरीलें । पाहिजे
 सांख्य ॥ ९० ॥ कपिलें निर्मिलें सांख्यसूत्र । त्यांत सहा अध्याय
 पवित्र । वृत्ती करावया आत्मकार । आहे स्वतंत्र दर्शन हें ॥ ९१ ॥
 ईश्वरकृष्णापर्यंत । हें दर्शन आलें यथार्थ । पुढें न्याय मिसळला यांत
 वाचस्पतिमिश्रानें ॥ ९२ ॥ परी या सुत्रावरुती । दोन असती वृत्ति ।
 अनिरुद्ध आणि महादेव वेदांती । कर्ते दोहींचे ॥ ९३ ॥
 विज्ञानभिक्षुचें भाष्य एक । तेही या सुत्रावरीच देख । हे
 आणि इतरही अनेक । सांख्य ग्रंथ अवलोकुनी ॥ ९४ ॥ ग्राह्यांश घेवोनी
 सुंदर । रचितो श्रीगुरुकृपें हा सांख्यसुरेन्द्र । वेदपुराणभाव अणुमात्र ।
 न सोडतां वदताहे ॥ ९५ ॥ वेदीं संक्षिप्तसांख्य बोलिलें । पुराणीं ठायीं
 ठायीं उपदेशिलें । सूत्रामार्जी एकत्वा आले । युक्तिसंहित मिळोनी
 ॥ ९६ ॥ वेद पुराण आणि स्मृति । ऐसा क्रम माझीये ग्रंथीं । वेदसम
 पुराण मजप्रति । प्रमाण म्हणोनी ॥ ९७ ॥ हें सांख्य सेश्वर कीं
 निरीश्वर । हाही पुढें होईल विचार । सावधान परिसोत श्रोते समग्र ।
 आळंदीवर धरोनि हृदयीं ॥ ९८ ॥ दोन मते वेदांती । शब्द सहकृत
 मनोवृत्ति । पाहिलें म्हणे उपजवी संविती । आणि द्वितीय म्हणे मनः
 सहकृच्छ्रद्वार्थी ज्ञान उपजे ॥ ९९ ॥ प्रथम प्रक्रियाविशेषकरून ।
 सांख्य करीतां हें निरूपण । आणि द्वितीय प्रक्रिया पूर्ण । वेदान्त सांगे

॥१००॥ केवल तत्वजिज्ञासूप्रति । विवेक कपिल दाविती । उपनिष-
दांतुनि तत्व वांछी त्याप्रति । गति वेदांतीं बोलिली ॥१०१॥ मनना-
कारणें सांख्यपूर्ण । ऐसे विज्ञानभिक्षुंचे भाषण । न्यायादि जरी करविती
मनन । तरी सांख्य सूक्ष्म त्यांत असे ॥१०२॥ परी सांख्य खांडिले
शारीरसूत्रांत । ऐसी जयांना प्रतित । तयांचे मनन समस्त । शारीरसूत्र
द्वितांयाध्यायें ॥१०३॥ म्हणोनी सांख्यदर्शन । हें विवेकप्रक्रिये स्वतंत्र
कारण । बोलीले आर्था भगवान । येणेच परीं ॥१०४॥ “ ध्यानेनात्मानि
पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना । अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ”
श्रीमद्भगवद्गीता अः १३ श्लोक २४

भाष्यः—“ अत्रात्मदर्शने उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते
ध्यानेनेति । ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि करणानि
मनस्युपसंहृत्य मनश्च प्रत्यक्चेतयितव्येकाग्रतया यच्चित्तनं तद्ध्यानम् ।
तथाध्यायतीव वक्रोऽध्यायतीवपृथिवीध्यायंतीव पर्वता इत्युपमोपादानात्तैल-
धारावत्संततोऽविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानं तेन ध्यानेनात्मानं बुद्धौ पश्यन्त्यात्मानं
प्रत्यक्चेतनमात्मना ध्यानसंस्केतनान्तःकरणेन केचिद्योगिनः । अन्ये
सांख्येन योगेन सांख्यं नाम इमे सत्वरजस्तमांसि गुणा मया दृश्या
अहं तेभ्योऽन्यस्तद्व्यापारसाक्षिभूतोनित्यो गुणविलक्षण आत्मेतिचि-
तनमेष सांख्ययोगस्तेन पश्यन्त्यात्मानमात्मनेतिवर्तते । कर्मयोगेन कर्म
एव योग ईश्वरार्पणबुद्धानुष्ठीयमानं घटनरूपं योगार्थत्वाद्योग
उच्यते । गुणतस्तेन सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण चापरे ॥ २४ ॥

आचार्यभाष्यासहीत मूळाचा । भावार्थ बोलीजेल सांचा ।
येथ सर्व आत्मदर्शनांचा । विकल्पगणू ॥१०५॥ विकल्प म्हणजे स्वभावे ।
हें करावें की तें करावें । वाटेल त्या उपायें पावावें । इष्ट वस्तूतें ॥१०६॥

इंद्रिये मनांत । मन आत्मयांत । ऐसें चिंतन करितां होत । आत्मदर्शन
 अंतःकरणां ॥१०७॥ बगळा पर्वत धरणी । ऐसें स्थिर होईजे ध्यानीं ।
 तैचि सांपडे खाणी । परमानंदाची ॥१०८॥ एक ते सत्वरजस्तमोगुण ।
 मज दृश्य मी द्रष्टा आपण । ऐसें दृढ सांख्यज्ञान । आत्मानुसंधान
 पावती ॥१०९॥ एक ईश्वरार्पण कर्म । करुनि चित्तशुद्धी शालीया परम ।
 ठायींच पावती आत्माराम । ऐसे आणिकही आनोपाय ॥११०॥
 परी कार्यापुरतें वेणें । सांख्यज्ञान आत्मदर्शना विकल्प म्हणणें । तरी
 वेदवाक्यावांचोनि ज्ञान नोहे हे शारीरभाष्यबोलणें । वेदाधिका-
 रियार्थची ॥१११॥ किंवा नान्यत्पंथा विद्यते । इया श्रुति शारीर-
 भाष्या आतौते । आचार्य जाहलें बोलते । परी तें ऐसंही होय
 ॥११२॥ ज्ञानाविण अन्य पंथाचि नाहीं । ज्ञान आहे सांख्यही ।
 एवं श्रुतिसामान्य लवलाही । विरोधू नये ॥११३॥ कर्मयोगाते तंव
 येथही । गौणताचि बोलीली पाहीं । यालागी सांख्य वेदांत होय
 ठायीं । विवेकविषयीं तुल्य विकल्पू ॥११४॥ शारीर भाष्यांत
 अजाधिकरणीं । तेजोबन्नाख्य प्रकृति भानुनी । सत्वरजस्तमोगुण निर्वाणी
 निराकरिले ॥११५॥ तथापि निर्वाह नोहे म्हणोन । सांख्याचें
 करोनि ग्रहण । प्रकृतिदंश दाखवून । आचार्यांनी दीधला ॥११६॥
 हें सूक्ष्म विचारें साच कळे ! येथ तंव सत्वरजस्तम घेतले सगळे ।
 त्यालागी विवेकदर्शनीं भिले । सांख्य स्वतंत्र ॥११७॥ शिष्य म्हणें
 पद्मपुराणीं । सांख्य निंदिलें पाखंड म्हणोनी । श्रीगुरू म्हणती अद्वैतही तीये
 स्थानी । निंदिलें आहे ओळख तें ॥११८॥ निंदिलें प्रत्यभिज्ञादिकांचे
 अद्वैत । तरी सांख्यही निंदीले कपिलभिप्रायरहित । आणि श्रुतेविरुद्ध-
 त्यागार्थ । उपदेश अन्यपुराणीं ॥११९॥

अक्षपादे प्रणीतिः च । क्ताणां दे सांख्ययोगयोः । ॥ ५ ॥
 त्वाज्यः श्रुतिविरुद्धोऽशो श्रुत्येकशरणैर्नृभिः ॥ ५ ॥
 जैमिनीये च वैय्यासे विरुद्धांशो न कश्चन ।
 श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारंगतौ हि तौ ॥ ६ ॥

चूर्णिकाः—एवं पराशराची वाणी । परी हे बोलीली ऊप-
 पुराणी । जैमिनीय निरक्षर म्हणोनी पद्महापुराणी । उत्तर खंडी
 चतुःशष्ट्युत्तरद्विशततमाध्यायी ॥१२०॥ महापुराणान्वयें उपपुराण ।
 अन्यथा न होय प्रमाण । यालागी अर्थ संपन्न । ऐसा निवे ॥१२१॥
 को सकलपूवकाराभ्रान्त । बुद्ध्यावेश टीकाकार कांहीं भ्रांत । गुरुसंप्र-
 दायाविण अयथार्थ । पांडित्यबळें टिकां ज्यांची ॥१२२॥ लक्षणावृत्तिविण ।
 जैसे अन्यथा उपनिषद्व्याख्यान । तैसा गुरुअभिप्राय न जाणोन ।
 शब्दव्याख्यान अन्यथा ॥१२३॥ यद्यपि शब्द नियतार्थ आहे । तरी
 गुरुअभिप्रायें परिभाषा लाहे । जैसी नदी ते नदी नोहे । पाणिनीय-
 संज्ञा ॥१२४॥ आतां असो हे आनुषंगिक । प्रस्तुत पाहिजे सांख्य
 अभिषेक । सर्ववेष्टनस्मृतिप्रमाणे लोभमूलक । हे सांख्यशास्त्र घडेत
 ॥१२५॥ बहुत मिळेल पांघरूण । यालागी उंबरा करावे वेष्टण । ऐसी
 स्मृति अप्रमाण । जैमीनी म्हणती ॥१२६॥ येथें तव वैराग्यचि बोलिले ।
 यालागी लोभमूलक न म्हणती भले । आतां विप्रलिप्सा हेंही गेले ।
 बोलणे वाया ॥१२७॥ गीतेंत विकल्प मानिला म्हणोन । आम्ही शंकरा-
 चार्यदंडाही दाखविले जाण । यालागी विप्रलिप्सा हें कारण । न घडे
 सर्वथा ॥१२८॥ प्रमाद म्हणावा जरी । कपिल सर्वद्रष्टा हें शंकराचार्य
 वदले तरी । यालागी अभिप्रायचि निर्धारी । ओळखिला पाहिजे
 ॥१२९॥ स्थिर न होता उपायवृत्ती । जे कां शब्दपांडित्य करिती ।

त्या अवध्या दर्शनाचीच निंदा पुराणांती । अर्थवादपणें ॥१३०॥ मंदा-
धिकारियाप्रति । याचि दर्शनाची सांपडे स्तुती । आणि केवळ मूर्खा-
साठी । प्रीतिनिंदाही सांपडे ॥१३१॥ म्हणोनि विवेकी शहाणे । ते
जाणोनि घेति निरभिमाने । कपिल सर्ववेदद्रष्टृपणे । कर्णापाटव ही
नेलें ॥१३२॥ आपुलियाही बुद्धीकरून । स्मृतिश्रुतिचा विचार करावा
आपण । हें आचार्य बोलिले परी उपबृंहण । होईल व्यर्थ ॥१३३॥
तर्क अप्रतिष्ठ शंकराचार्याचि म्हणती । उपबृंहणन्याय व्यास सांगती ।
पुनःसर्व वेदद्रष्टृवाक्याप्रति । अन्यथात्व घडेना ॥१३४॥
येथ आधुनिक म्हणती । कपिलपूत्रें नाहींत क्षिती । सद्यो जे कां
सूत्रजाती । ती तंव निश्चिती आधुनिक ॥१३५॥ ईश्वरकृष्ण कृत
सांख्य कारिकेचें । सूत्री विभाग दिसती साचे । परी हे अतत्त्वज्ञाचें ।
शीलची आहे ॥१३६॥ असली नष्ट करावया श्रद्धा । हें शोभे अप्रबुद्धा ।
जयाचा पूर्व वंश गद्धा । जाहला आहे ॥१३७॥ एरव्ही ईश्वर-
कृष्णाचीया कारिका । अवलोकितां आधुनिका । कळेल कीं सूत्रसमु-
दाय निका । प्रमाणची आहे ॥१३८॥

तथाच ईश्वरकृष्णकारिका द्वासप्ततितमा ।

‘ सप्तत्यां किल ये ऽ र्थास्ते ऽ र्थाः कृत्स्नस्य षष्ठितंत्रस्य ॥

आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चापि ’ ॥७२॥

सहा अध्याय कीं साठ पदार्थ । ऐसें जे षष्ठीतंत्र विख्यांत ।
तयाचा अर्थ समस्त । सत्तर कारिकांत आणिला ॥१३९॥ आख्यायिका-
विरहित । आणि परवादविवर्जित । एवं ईश्वरकृष्णानुमत । प्रमाण-
मानीत कपिलसूत्रा ॥१४०॥ केवळ साठ पदार्थ । गणोनि षष्ठीतंत्राचा
सामान्य शब्दार्थ । मानिला तरी आख्यायिका विरहित । परवाद-

विवर्जित इत्यादि व्यर्थ पदे ॥१४१॥ सांख्यतत्त्वकौमुदीतं षष्ठिपदार्थी ।
 म्हटलें आहे कारिकाप्रती । परी सेडिली संबंध विभक्ती । वाचस्पतीनें
 कां नेणो ॥ १४२॥ तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्ठितंत्रस्येति । मूलांत आहे संबंध
 विभक्ती । वास्तव जरी शास्त्रयोग्यता कारिकाप्रती । तरीषष्ठितंत्र विशिचती
 वेगळे ते ॥ १४३ ॥ आख्यायिका आणि परमत । हें असती कपिल-
 सूत्रांत । आख्यायिकाध्याय चतुर्थ । आणि परवाद प्रथम पंचमांत
 असती ॥ १४४ ॥ कोणी म्हणती कपिलदर्शन । सध्याचें संक्षिप्त
 आहे म्हणुन । सांख्य विस्तृत होते याकारण । सद्यःसूत्रे नसती
 कपिलकृत ॥ १४५ ॥ परी हेही बोलण । कारिकेवरुनीच अप्रमाण ।
 सत्तरावी कारिका पाहून । घेयावी सकळीं ॥ १४६ ॥

एतत्पावित्रमग्न्यं मुनिरासुरयेऽनुकंपयां प्रददौ ।

आसुरिरपि पंचशिखाय तेनच बहुधा कृतं तंत्रम् ॥१॥

हे गुह्य शास्त्र कपिलें । कृपेनें आसुरीस दिले । तेणें पंचशिखासी
 शिकविले । मग वाढविले पंचाशिखे ॥ १४७ ॥ अर्थात पूर्वी होतें
 संक्षिप्त । यालागी हेही कोटी करणें व्यर्थ । पुढती म्हणती प्राचीन
 ग्रंथांत । प्रमाण नाही पै याचें ॥ १४८ ॥ परी “ सामान्यकरणवृत्तिः
 प्राणाद्यावायवः पंचेति” । शारीरकभाष्यद्वितीयाध्यायतृतीयपादीं
 सूत्रोक्ती । भगवत्पूज्यपादाचार्य निश्चिती । प्रमाण घेती
 ॥ १४९ ॥ आतां हा कारिकाचा अर्थ चरण आहे । तरी सूत्रचि-
 कारिकांत कां नोंहें । सूत्रां परवाद जे असती स्वभावे । ते अनंतर केंळें
 कवणीं ॥ १५० ॥ परवाद घेतले कोटून । उगीच नीरीश्वर रचावया काय
 कारण । जरी नष्टचि जाहजी होती संपूर्ण । सांख्यसूत्रें ॥ १५१ ॥
 आख्यायिका कांही । न सांपडती बहु ठायीं । यालागी नवीनही । न

म्हणवतीं सूत्रे ॥१५२॥ स्वामी विद्यारण्याचार्यानीं । स्वकृत सूतसंहिता-
व्याख्यानीं । “सत्वंरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः” या सूत्रांनी ।
बोलिलें सांख्य ॥१५३॥ आणि अग्न्यादीक्षित । कल्पतरूच्या परिमल-
टिकेंत । प्रथमाध्यायचतुर्थपादांत । अनुमानिकाधिकरणीं सांगती ॥१५४॥

“स्थूलात्पंच तन्मात्रस्य ॥६२॥ “संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य ”
॥ ६६ ॥ अतएव स्थूलात्पंचतन्मात्रस्योत्पत्त्यादीनि संहतपरार्थ-
त्वात्पुरुषस्य ” “ इत्यंतानि कपिलसूत्राणि ॥ सांख्यदर्शन-
अः १ सूत्र ६२ ते ६६

“स्थूलात्पंचतन्मात्रस्य” हें प्रथमाध्यायीं । वासष्टावे सूत्र पाही ।
आणि ” “संघातपरार्थत्वात्पुरुषस्य” हेही । सहासष्टावे तेथेचि
॥१५५॥ बालकृष्णानंद पुढती । पुरुषार्थरत्नाकरांत म्हणती । सांख्याचा
मोक्ष येणे रीति । अथत्रिविधदुःखात्यंतनिवृत्तिरत्यंतपुरुषार्थः, हे सूत्र
घेवेतीन ॥१५६॥ अहो या कपिलसूत्रीं पंचशिखाची मते । उदाहरिली
आहेत समस्ते । यालागीं नवें कपिलातें । म्हणावे या ॥१५७॥
तै म्हणें सिद्धांती । जैमिनीसूत्रीं बादरायणसंमती । आणि बादरायणसूत्रीं
जैमिनीसंमती । स्पष्ट आहे ॥१५८॥ दोघांचाही गुरुशिष्यभाव ।
पुराणप्रसिद्ध स्वयंभेव । होती आधिकारिक सर्व । परस्परमतानुवादक
॥१५९॥ कपिल पंचशिख तंव भ्राते । ब्रह्मपुत्रत्वास्तव स्मृति म्हणेत ।
यालागीं मतनिवेश तेथें । शंका कायी? ॥१६०॥ एवं शतावधी
विचारकेरुन । कपिलशास्त्र परम प्रमाण । आतां रहस्य सांगोन ।
कीजेल व्याख्यान यथामती ॥१६१॥ गुणांचे ठायीं तृष्णा न राहणें ।
त्या नांव परवैराग्य पतंजली बोलणें । ते शाब्द कीं युक्त येणें । आक्षेप
पावे ॥१६२॥ युक्त तरी अभ्याससाध्य होईल । ऐसचि पतंजलीचे

बोल । परी उत्तमाधिकरिया केवल । उपदेशाध्यतें ॥ १६३ ॥ जसे
मननावीण ज्ञान । श्रवणजन्य उत्तमाकारण । तैसे शाब्दपरवैराग्य
अभ्यासावीण । उत्तमाकारण सांख्य उपदेशें ॥ १६४ ॥ चित्ताचिया
चंचल स्थिती । भूमिका शतसहस्रादिक होती । यालागीं योगशास्त्रोक्त
समाधिपादरीति । सार्थ निश्चिती स्वाधिकारें ॥ १६५ ॥ परी अपर
वैराग्यावीण । न होय शास्त्रीं प्रवर्तन । आतां अपर वैराग्य
व्हावयाकारण । कारणें वैकल्पिक असती पै ॥ १६६ ॥ जन्मांतरीय
दुरित क्षय । झालीया पूर्ण वैराग्य होय । किंवा शोकदुःखैकस्मिन् स्वयें ।
वैराग्य होय निश्चयें ॥ १६७ ॥ ऐसें अनिरुद्धाचें मत । परी तें असेही
युक्त । पुण्यें करुनी क्षीण दुरित । तें वैराग्य होय हा एक पक्षु ॥ १६८ ॥
आणि शोकादि पापभोगेंकरून । जाहलीया दुरित क्षीण । वैराग्य
होय हेही कारण । अयुक्त नाही ॥ १६९ ॥ प्रायश्चित्तें किंवा भोगें ।
पापक्षय होऊं लागे । यालागीं अपर वैराग्य । कार्य दुरितक्षयाचे
॥ १७० ॥ परी भोगें दुरितक्षय करितां । तरी पाक्षिकी विरक्तता ।
पुण्यें दुरितक्षय करितां । निश्चय विरक्तता हा भेद ॥ १७१ ॥ शिक्षा
किंवा रक्षण । मातेचें सुखाचिकारण । तेवीं सुख किंवा दुःखप्रदान ।
मोक्षाकारण ईश्वर दे ॥ १७२ ॥ तेचि मोक्षार्थ प्रवर्ते प्रकृती । या
अभिप्रायें सांख्य म्हणती । ईश्वर ही होय प्रकृती । ऐसी उक्ती
सुश्रुताचार्याची ॥ १७३ ॥ म्हणोनी खेद करावा न कांहीं । पुढें कळेल
विचार हाही । आतां अपरवैराग्य पूर्ण जाहलीया लवलाही । शमदम येती
प्याचिमाजी ॥ १७४ ॥ परोक्षविवेक अपरवैराग्य । शमादिषडंग मुमुक्षा-
भाग्य । हें अधिकारियाप्रति योग । साधन चतुष्टय बोलीले ॥ १७५ ॥
तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृण्यमिति । पर वैराग्य पतंजली सांगती ।
जयाची शास्त्रीं होय प्रवृत्ति । तयासी तें प्राप्त होय ॥ १७६ ॥

अपरोक्ष विवेक आणि पर वैराग्य दोन्ही । समुच्चयें नेती सुकितस्थानी
 तंव श्रोते म्हणती परवैराग्येंकरोनी । विवेकख्याति निरोधनीं पतंजली
 वदले ॥ १७७ ॥ तैं हा समुच्चय घडे केवी । वक्ता म्हणे न धरा
 गोवी । प्रकृतिसत्यत्व विवेकठेवी । ध्यानदर्शमाजी असे ॥ १७८ ॥
 संप्रज्ञात समाधीत । भास दावी ऐसा अर्थ । तेचि गुणासी तुच्छ
 करोनी परविरक्त । अपरोक्षविवेकवंत असंप्रज्ञात समाधी ॥ १७९ ॥
 गुणवैतृष्ण्य हे परविरक्ती । अपरोक्षविवेक परपुरुषाख्याति । समाधि-
 मोक्षांत ब्रह्मता पुरुषाप्रती । हें पुढें सूत्रोक्ति कपिलांचीही ॥ १८० ॥
 तथे ऐकात्मज्ञान । ब्रह्मरूपता या पदे करुन । अभिप्रायें सांगतील
 आपण । कपिलाचार्याचि ॥ १८१ ॥ वैद्य औषधी रोगी सेवक । हे
 चार आयुर्वेदी सुखदायक । तैसैं चार व्यूह सम्यक । येथही असती
 ॥ १८२ ॥ हेय आणि हेयकारण । हानोपाय हान । हेय तें दुःख
 म्हणोन जाणती सकळ ॥ १८३ ॥ प्रकृतिपुरुषाचा अविवेक । तोचि
 उपजवी सर्व दुःख । आविद्या म्हणती वैदांतिक । जयालागीं ॥ १८४ ॥
 तें गा आत्मानात्मा न निवडणें । हें हेतु ऐसैं म्हणणें । प्रकृतिपुरुष
 विवेक जाणणें । हानोपाय कीं ॥ १८५ ॥ सकारण दुःखाची निवृत्ति ।
 यालागी हान मोक्ष म्हणती । आतां सकळ वस्तूंची क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगें
 उत्पत्ति । ऐसे म्हणती रमणचरण ॥ १८६ ॥ म्हणोनी प्रारब्धरूप
 प्रकृति । भुक्तदुःखें पावे शांती । वर्तमान दुःख निश्चिति । सहन
 काजि वैराग्यबळें ॥ १८७ ॥ वर्तमान दुःख साहिल्याविण । कैसे दृढ
 विरक्त होईल मन । न साहे तरी नारायण । आवडीकरून चिंतावा
 ॥ १८८ ॥ भविष्य दुःख जे पुढती । वासनेमुळें तयाचीं प्राप्ती ।
 ते वासनाडाकीणी बीज संसृतीं । नाना भवप्रार्ती हिंडवी ॥ १८९ ॥ म्हणोनी
 चित्तसत्ता । तंव दुःखप्राप्ती न टळे ताता । यालागीं पुढील दुःख-

नाशावया सर्वथा । प्रयत्न कीजे ॥ १९० ॥ मुक्त दुःखाते विसरावे ।
 वर्तमानदुःख विरक्तीसाठीं राहावें । जैसे औषधार्थ विषही घेयावे ।
 सारग्राहीदृष्टीनें ॥ १९१ ॥ भविष्य दुःख प्रयत्नेकरून । बळेचि करावे
 निराकरण । आतां विवेकबळ झालीया उत्पन्न । मग न्याया हिरोन
 असमर्थ दैव ॥ १९२ ॥ म्हणोनीच सर्व उपदेश संभवती । आणि 'हेयं
 दुःखमनागतं' पतंजलीही म्हणती । असों आतां आळंदीपती स्मरोनी
 दर्शनार्थी । चित्त द्यावें ॥ १९३ ॥ जो दीनबंधू दीनानाथ । जो माय-
 वाप कृपावंत । तो आळंदीवल्लभ समर्थ । स्मरावा सुखार्थ सर्वदा
 ॥ १९४ ॥ जय जय वो विश्वजननी । कविता प्रीती पावो तव चरणीं ।
 पुढें बोलवी सांख्यार्थवाणी । आळंदीवासिनी स्नेहाळे । ॥ १९५ ॥

हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानराजकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे
 सांख्यसुरेंद्रे उपोद्घातनिरूपणं नाम प्रथमा भूतिः ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

सांख्यसुरेन्द्र

जय जय सद्गुरु करुणाधना । जय जय सद्गुरु मनमोहना । जय जय
सद्गुरु कल्याणानिधाना । आळंदीपते ॥ १ ॥ जय जय सद्गुरु आनंदसमुद्रा ।
जय जय मन्मानसचक्रोरचंद्रा । जय निवारक भवभयतंद्रा । आळंदी-
वरा सुखाब्धि ॥ २ ॥ सर्वत्र यशस्वी तूं जननी । सर्वसमर्थ माय-
बहीणी । मज कृपादृष्टी पाहोनी । ग्रंथ वाणी बोलवी ॥ ३ ॥ मागा
उपोद्घात जाहला । तेथ सप्रमाण विषयो स्थापिला । आतां कपिलसूत्र-
सेवेला । आरंभ कीजे गुरुकृपें ॥ ४ ॥ माझा सद्गुरु समर्थ । तोचि
पार पाववील ग्रंथ । मी निमित्तमात्र जाहले येथ । यशस्वी गुरुनाथ
ज्ञानराजा ॥ ५ ॥ पावा वाजे मधुर मधुर । परीं वेगळा वाजविणार ।
तैसे माझे कोड समग्र । आळंदीवर पुरविता ॥ ६ ॥ मियां जे जे मनोरथ
करावे । ते ते मायेनें पुरवावे । ऐसी दयाळूचि स्वभावे । माझी श्रीगुरु-
माउली ॥ ७ ॥ पुढती पुढती तिचे पाय । वंदोनिया वदूं स्वयें ।
कपिलपूत्रांची लवलाहे । सुंदर टीका ॥ ८ ॥ तेथ वैराग्य निदर्शक ।
आणि सुंदर विवेक । क्रमैचि बोलती देख । सूत्रागमें ॥ ९ ॥
तरी शास्त्राचें प्रयोजन । आधीं सांगती आपण । जेणें स्थिर होईल
संपूर्ण । दृढ वैराग्य ॥ १० ॥ तें आदी हें सूत्र । ऐकतां नाशे
अपवित्र । प्रकटे पै स्वतंत्र । परब्रह्मतत्त्व ॥ ११ ॥

अथत्रिविधदुःखात्यंतनिवृत्तिरत्यंतपुरुषार्थः ॥१॥

पंचमाध्यायीं वक्ष्यमाण । तैचि धरूनी अनुसंधान । अथशब्दार्थ-
निरूपण । मंगल ऐसें ॥ १२ ॥ येथ आनंतर्थ वदावें । तरी सहज
जिज्ञासा न संभवे । अधिकारारंभ तंव स्वभावे । आथीचि करू
॥ १३ ॥ हेंचि आत्मदर्शनीं वैकल्पिक । शास्त्र आहे म्हणोनि
सम्यक । अन्याध्ययनापेक्षा विशेख । नार्ही यास्तव आनंतर्थ न घडे
॥ १४ ॥ जें नावडे कवणा । त्या नांव दुःख जाणा । ' बाधनालक्षणं
दुःख ' या गौतमवचनां । संप्रहीजे येथ ॥ १५ ॥ तें एक तरी दुःख ।
नाना वैयक्तिक । दुःखत्वजात्यवच्छेदक । त्रिनिमित्तक पै असे
॥ १६ ॥ अध्यात्मनिमित्तें आध्यात्मिक । आपणासचि होय देख ।
भूतनिमित्तें अधिभौतिक । अधिदैविक देवनिमित्तें ॥ १७ ॥ पुनः एक
एक दुःख । द्विधा शारीर मानसिक । वातपित्तश्लेष्मज अध्यात्म
शारीरिक । अध्यात्म मानसिक शोक संतापु ॥ १८ ॥ चोरादिकांची
पीडा तें शारीर अधिभौतिक । सिंहगर्जनाश्रवणभयादि मानस आधि-
भौतिक । अभिशापध्वरादि शारीर दैविक । मानस दैविक बुद्धिनाशादि
॥ १९ ॥ या सकल दुःखाची निःशेष निवृत्ति । होय तें सत्य मोक्ष-
प्राप्ती । पुनस्त्यानरहित निवृत्ति । ती अत्यंत बोलिजे ॥ २० ॥
म्हणोनि तिन्ही दुःखांची निवृत्ति । त्या नांव सांख्य पुरुषार्थ म्हणतीं ।
वेदांताची अखंडसुखप्राप्ती । पुरुषार्थशब्दीं येथ लाहे ॥ २१ ॥ हेंचि
शास्त्रार्थ प्रयोजन । आणि सुलभ कळावया सकळाकारण । सहज
जिज्ञासा आरंभोन । फळ बोलिलें दुःखनिवृत्ति ॥ २२ ॥ आणि जें
कां विषयसुख । तेंही बोलिजे महादुःख । तंव येथ पूर्वपक्षी एक । प्रश्न
करी ॥ २३ ॥ औषधी घेऊनी सम्यक । निवटे शारीर आध्यात्मिक ।
देतां प्रियसंयोगादिक । मानस अध्यात्म दुःख हारणे ॥ २४ ॥ सुंदर-

रक्षणार्थं अधिभौतिक । निःशेष जाय गा सकलिक । आणि शांत्यादिकीं
अधिदैविक । द्विविधही हारणे ॥ २५ ॥ एवं दृष्टोपायेंकरून । सिद्ध-
दुःखनिवृत्ति म्हणोन । सांख्यशास्त्र आरंभण । वृथा जाण होतसे
॥ २६ ॥ यावरी सांगती सिद्धांत । कपिलाचार्य कृपावंत । कीं दृष्टोपायें
नाहीं विनाशत । दुःखसकळ ॥ २७ ॥

न दृष्टान्तसिद्धिर्निवृत्तेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात् ॥ २ ॥

कासयाचें नांव दुःखनिवृत्ति । जे दृष्टोपायें मूर्ख म्हणती । मनोनिरोध
कीं सर्वसमाधानप्राप्ती । सांगितली पाहिजे ॥ २८ ॥ सर्वसमाधान
प्राप्ती म्हणोन । हेंचि मूर्खदुःखनिवृत्तीचें लक्षण । तें तंव प्राप्त
नोहेचि जाण । उपाय अनंत केलियाही ॥ २९ ॥ औषध कटु तिक्त ग्रहण
करितां । तरी ग्रहण कालींचि दुःख तत्त्वता । पथ्यादिकीं दुःख सर्वथा ।
वासनानिरोधें ॥ ३० ॥ आणि किंचित दुःख झालियाही निवृत्त ।
पुढती कुपथ्यादिकीं होय अनुवृत्त । एक शमतां एक उठत । दुःख
भारी ॥ ३१ ॥ औषधादिकीं शारीराध्यात्म शमलें । ऐसें जरी अंगीकारलें ।
तरी मानसाध्यात्म शमावया वहिले । प्रियसंयोगादि पाहिजे ॥ ३२ ॥
परी नवल संसाराची प्रीती । स्वसुखार्थ अवघे करिती । आपु-
लीया आवडीतें प्रतिबंधिती । यालागीं दुराराध्य जन ॥ ३३ ॥
मिळेल तेवढे सहावे । या चित्त निरोधावीण स्वभावे । इच्छेस येईल
तेवढे प्रिय घेयावे । हे कवणासही शक्य नाहीं ॥ ३४ ॥ प्रियसंयोग
अप्रियनिराकरण । सर्वथा होणें अघटमान । स्त्रीपुत्रांचें कटु शब्द
जाण । ऐकर्णें लागती पुरुषातें ॥ ३५ ॥ मिळवितां रक्षिता व्यय करितां ।
धनाचेठार्यां दुःख तत्त्वतां । पुत्रदुःख तव न जाय देखतां । लोकशास्त्र
रीतीही ॥ ३६ ॥ प्रसंग आलिया दारुण । गर्भीं मातेंचे होय मरण ।

पुत्र निपजतां विद्याहीन । तरी दुःख दारुण पितयातें ॥ ३७ ॥ कन्या असतां पतीची चिंता । पुत्र असतां स्तुषेची चिंता । विद्वान पुत्र विरक्त होता । तरी चिंता वार्धक्याची ॥ ३८ ॥ एवं आध्यात्मिक-मानसदुःखशमन । सर्वथा न घडे आशापूर्ण । आतां आधिदैविक दुःखशमन । तेंहि जाण घडेना ॥ ३९ ॥ शमवू पाहतां आध्यात्मिक तंव अधिभूत पुत्रादिक । तेंचि देऊं लागती दुःख । तेणें अधिभौतिक । ताप वाढे ॥ ४० ॥ प्रियसंयोगें अध्यात्मिक शमवावें । तरी ते प्रियचि अधिभूत स्वभावं । तेणें कदर्थे स्वभावं । अधिभौतिकदुःख वाढे ॥ ४१ ॥ चोरव्याघ्रादि आणिक । तेही वेगळें अधिभौतिक । आतां शमवितां अधिभौतिक । अध्यात्मिकही वाढे ॥ ४२ ॥ चोरव्याघ्रादिका शमवितां शस्त्रादिकीं प्राणघातता । आणि अंतीं प्रियभोगें देवता । पावती क्षोभू ॥ ४३ ॥ एवं एक एक शमवितां । एक एक वाढे तत्वता । अधिदैविक दुःख शमवितां । तरी अध्यात्मकष्ट सोसणें ॥ ४४ ॥ म्हणोनी दुःख शमविणें दुःखदायक । दुःखमयचि हें सकलिक । आतां तनु कीजे रासायनीक । तरी भोगें दुःख तेथेही ॥ ४५ ॥ अभयामलक्यादिरसायन । घेता आयुष्य वाढें पूर्ण । परी भोग भोगितां होय क्षीण । तपार्थचिजाणा आयुष्य ते ॥ ४६ ॥ रस घेवोनिया सुंदर । तनु कीजे अजरामर । हा रसेश्वर-दर्शनसार । तपार्थ कीर आयुर्वृद्धि ॥ ४७ ॥ रसहृदयीं गोविंदपूज्यपाद । होंचि सांगती पै विषद । तोचि श्लोक शुद्ध । प्रमाणार्थ आश्रयिजे ॥ ४८ ॥

“इति धनशरीरभोगान्मत्वाऽनित्यान्सदैव यतनीयम् ॥
मुक्तौ स च ज्ञानात्तच्चाभ्यासात्स च स्थिरे देहे ” ॥

भाचार्यः—धन शरीर आणि भोग । हे मानुनि अनित्य संग । सोडोनी यत्न करावा चांग । अपवर्ग मिळवाया ॥ ४९ ॥ अपवर्ग

ज्ञानें मिळें । ज्ञान अभ्यासें आकळें । अभ्यास पूर्ण तेव्हां फळें । जें हें
शरीर स्थिर होय ॥ ५० ॥ शरीरस्थिरकारक रस । एवं तयासाठींच
चाढाविणें आयुष्य । आतां वरें जे चिरंजीव जाहलें विशेष । तयासही
दुःख चुकेना ॥ ५१ ॥ वरें मातळा भस्मासूर । तो विष्णूनें केला चूर ।
वरें मातले दैत्य दुर्धर । तयां शार्ङ्गधर वधी युक्ती ॥ ५२ ॥ भीम
मास दृढ अत्यंत अमर । परी आपणांत मिळवी शार्ङ्गधर । चिरंजीव
द्रोणपुत्र । तयासही टोचिले भिष्मानें ॥ ५३ ॥

दोषस्तस्य महानेको एनैव भरतर्षभ ।

न मे रथो नतिरथो मतः पार्थिवसत्तम ॥ ७ ॥

जीवितं प्रियमत्यर्थमायुष्कामः सदा द्विजः ।

नद्यस्य सदृशः कश्चिदुभयोः सेनयोरपि ॥ ८ ॥

—महाभारत उद्योगपर्व अ. १६७

भावार्थ,—दुर्योधना भीष्म म्हणती । हा द्रौणी आहे सर्वशक्ती ।
परी ब्रह्म वाचावयाची आवड चिती । त्या दोषें रथी अतिरथी यांस
न म्हणावे ॥ ५४ ॥ श्रीकृष्ण शर्पेंकरून । द्रौणी पिशाच जाहला
आपण । द्वेषें केले पांडवीय संहरण । एवं मनःसंताप चिरंजीवीया
॥ ५५ ॥ भर्तृहरी जाहला अमर । परस्त्रीदुःखें बहु वेळ जर्जर । एवं
जन्मणेंचि समग्र । दुःखातें मूळ ॥ ५६ ॥ जे जे उपाय करावे सुखाचे ।
ते ते जनक होती दुःखाचे । ऐसे या जगाचें । स्वरूपाचि आहे
॥ ५७ ॥ अर्ध भोग अर्ध रोध । करी मूर्खपणाचा अवोध । ऐसें
मिळोनि वागती अशुद्ध । प्राणी सकळ ॥ ५८ ॥ तेथ कासयाचें ज्ञान ।
कासयाचें समाधान । एक एक दुःख करितां वर्णन । परी सहस्र
चदन तोही शिणें ॥ ५९ ॥

“ तरी भोग्यजात जेतुलें । तें एका देहाचिया निकिया लागलें । आणि येथ देह तंव असें पडिले । काळाचिये तोंडीं ॥ ४९६ ॥ वाप दुःखाचें केणें सुटले । जेथ मरणाचें भरें लोटलें । तिथे मृत्यु लोकींचे शेवटिले । हाट वेळें येणें जाहलें ॥ ४९७ ॥ आतां सुखेसी जीविता । कैची ग्राहिकी काजेल पांडुसुता । काय राखोंडी फुंकितां । दीप लागे ॥ ४९७ ॥ अगा विषाचें कांदे वाटुनि । जो रस घेईजे पिलुनी । तया नाम अमृत ठेवुनी । जैसे अमर होणें ॥ ४९८ ॥ तेवीं विषयांचें जें सुख । तें केवळ परम दुःख । परी काय कीजे मूर्ख । न सेवितां न सरे ॥ ४९९ ॥ कां शीस खांडुनि आपुले । पार्यांच्या खतीं बांधिलें । तैसे मृत्यु लोकींचें भलें । आहे आधवें ॥ ५०० ॥ म्हणोनी मृत्युलोकीं सुखाची कहाणी । ऐकीजेल कवणाचिये श्रवणीं । कैची सुखनिद्रा आंथरुणीं । इंगळांच्या ॥ ५०१ ॥ जिथे लोकिका चंद्र क्षयरोगी । जेथ उदय होय अस्तालागीं । दुःख लेऊनी सुखाचीं आंगी । सळीत जगाते ॥ ५०२ ॥ जेथ मंगळाचिया अंकुरीं । सवेचि अमंगळाची पडे वारी । मृत्यु उदराचिया परिवरीं । गर्भ गिवसी ॥ ५०३ ॥ जें नाहीं ते तयातें चितवी । तव तेचि नेईजे गंधर्वीं । गेलीयाचे कवणे गावीं । शुद्धी नलगे ॥ ५०४ ॥ अगा गिवसिता आशविद्या वाटीं । परतलें पाउलचि नाहीं किरटी । सैंध निमाले-याचिया गोष्टी । तिथें पुराणें जेथिचीं ॥ ५०५ ॥ जेथीचिये अनित्य-तेची थोरी । करीतया ब्रह्मयाचे आयुष्यवेरी । कैसे नाहीं होने अवधारी निपटूनीया ॥ ५०६ ॥ ऐसी लोकीचीये जिन नादणुक । तेथ-जन्मले आधि जे लोक । तयाचिये निश्चितीचे कौतुक । दिसत असें ॥ ५०७ ॥ पै दृष्टादृष्टाचिये जोडी । लागीं भांडवल न सुटे कवडी । जेथ सर्वस्वे हानी तेथ कोडी । वेचिती गा ॥ ५०८ ॥ जो बहुवे विषय-

विलासे गुंफे । तो म्हणती उवाई पाडिला सापें । जो अभिलाष भारें
दडपे । तयातें सज्जन म्हणती ॥ ५०९ ॥ ज्याचें आयुष्य धाकुटें होय ।
बळ प्रज्ञा जिराणि जाय । तयाचे नमस्कारिती पाय । वडील म्हणुनि
॥ ५१० ॥ जंव जंव बाळ बळिया वाढे । तंव तंव भोजें नाचतो
कोडे । आयुष्य निमालें आंतुलिये कडे । ते ग्लानीची नाही ॥ ५११ ॥
जन्मलिया दिवसदिवसें । हो लागे काळाचेयाचि ऐसें । कीं वाढती
करीती उल्हासें । उभावती गुढीया ॥ ५१२ ॥ अगा मर हा बोल न
साहती । आणि मेलिया तरी रडती । परी असते जात न गणिती ।
गहिंसपणें ॥ ५१३ ॥ दर्दुर सापें गिळीजतु आहे उभा । कीं तो माशिया
वेटाळी जीभा । तैसे प्राणिये कवणें लोभा । वाढविती तृष्णा ॥ ५१४ ॥
—(भावार्थदीपिका श्लोक ३३ अ. ९ वरील औघ्या.) एवं प्रमाण
श्रुति । आम्हां जगद्दुःख दावी प्रतीति । म्हणोनि दृष्टोपायें दुःख-
निवृत्ति । सर्वथा नोहे ॥ ६० ॥

५

प्रात्यहिकक्षुत्प्रतीकारवत्तत्प्रतीकारचेष्टनात्पुरुषार्थत्वम् ॥ ३ ॥

पूर्वपक्षी म्हणें हें कैसें । दृष्टोपायें दुःखनिवृत्ति नसें । तरी धनादि
मिळवावया विशेषें । कां लोक झटती ? ॥ ६१ ॥ सिद्धांति म्हणे
मंद पुरुषार्थ इच्छति व्यवहारिक । म्हणोनी धनादि मिळवाया देख ।
झटिती लोक मूर्खत्वे ॥ ६२ ॥ जैसी लागलीया भूक । अन्न भक्षूनी शम-
विती देख । तेवीं शमवाया किंचिद्दुःख । औषधादिक सेविती ॥ ६३ ॥
परी तो मंद, पुरुषार्थही पाहतां । उत्तम पुरुषार्थासाठींच बोलिला
तत्त्वतां । श्रीमत् भागवतीं ह्या अर्था । सांपडें प्रमाण ॥ ६४ ॥ प्रथम
स्कंधीं द्वितीयाध्यायीं । दशम श्लोकीं हा अर्थ पाही । सावध ऐके
लवलाही । संशयछेदाकारणें ॥ ६५ ॥

कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता ।

जविस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभिः ॥

भावार्थ—जव योगसामर्थ्य आंगी नार्हीं । जव समाधी न
नसला हृदयी । तंव विषय सेविलियावीण कांहीं । जीवन देहीं घडेना
॥६६॥ समाधि लाभावानुन । हटें विषय त्यागिति जैन । तप्तशीलाद्यारोहण ।
तें पूर्वादृष्टमुंजन जाणावें ॥६७॥ इंद्रियें रोधुनि मनांत विषय । तो
मिथ्याचार होय । ऐसें बोलिलें स्वयें । श्रीकृष्ण देवो ॥ ६८ ॥ बळेंचि
देहाचें दंडण । असला कां ध्यावा प्राण । म्हणोनी देह वाचे इतुका
जाण । विहित विषय सेवावा ॥ ६९ ॥ लाड पूरवूं नये इंद्रियांचें ।
परी जीव वाचेल इतुके विषयांचे । सेवन सांगती साचे ! तातही विहित
॥ ७० ॥ “ म्हणोनी अतिशयें विषय सेवावा । ऐसा बोध नोहावा ।
कां सर्वथा आरोधावा । हेहि नको ” ॥३४८॥ (ज्ञानेश्वरी अ. ६ श्लो. १६)
म्हणोनी देह वाचावया पुरतें । काम भोग करावें निरुतें । परी येथही
विहितें । इंद्रियरोधचि लाहे ॥ ७१ ॥ इच्छेनें दुःखांत मानितां सुख ।
तरी नही होय दुःख । इच्छेनें देहदंडा करितां देख । तरी शास्त्र
प्रतिबंधी ॥७२॥ म्हणोनी अर्धरोध अर्ध भोगें । देह वांचवावा आंगें ।
वाचण्याचें कारण प्रसंगें । तत्व जिज्ञासा करावी ॥ ७३ ॥ तत्वजिज्ञासें
विण । काय वाचोनि झाडासमान । यालांगी मंद पुरुषार्थ जाण ।
मुख्य पुरुषार्थ साधन बोलिला ॥ ७४ ॥ तंव शिष्य म्हणे श्रीगुरुमूर्ति ।
आपण सवड दिधली मंद पुरुषार्थी । तरी मूर्ख तेचीं मुख्य मानिती ।
येथ काय करावे ? ॥ ७५ ॥ श्रीगुरु म्हणती बापा ऐक । आम्ही न
सांगताहि आचरती मूर्ख । खरें खोटें विचारुनि दुःख । भोगीती
अनेक जन्मजाळी ॥ ७६ ॥ हें जगचि ऐसें आहे । परी जिज्ञासु-

उपयोग सोये । मंदपुरुषार्थी दिधली आहे । सवड आम्ही ॥ ७७ ॥
जेथ बहुत विषाची झाडे । तरी त्याची व्यवस्था करावी औषधाकडे ।
तेवीं मूर्खानुवाद उपयोग फुडें । जिज्ञासूकारणें प्रथम भूमौ ॥ ७८ ॥
परी मूर्खाची तृप्ती । सत्य न मानावी चित्ती । जरी फावें अनुभूती ।
अल्पकालिक ॥ ७९ ॥

सर्वासंभवात्संभवेऽपिसत्तासंभवाद्देयः प्रमाणकुशलैः ॥ ४ ॥

एरव्हीं तरी सर्वा ठायीं । दृष्ट उपाय सुलभ नाही । जया बहु
पुत्र त्यासी पाही । अन्न न मिळे सुखानें ॥ ८० ॥ जेथ सुखानें मिळे
अन्न । तेथ पुत्राची पडे वाण । सम मिळालिया पुत्र अन्न । तरी
अपमान संपडे ॥ ८१ ॥ सर्वत्र सर्व जया सुख । ऐसा जर्गी कोणी न
एक । सर्वा ठायीं वैद्यादिक । सुलभ नसती सर्वातें ॥ ८२ ॥ चतुष्पाद-
चिकित्सा मिळणें । हे न घडे कर्माविणे । वैद्य संपन्न सर्व गुणें ।
निर्लोभ मिळे अवचटे ॥ ८३ ॥ सर्व विर्यादिसंग्न । भेषज मिळणें
अति कठिण । रोगी पूर्वरूपापायून । दुष्कर जाण भेटणें ॥ ८४ ॥ पैका
शक्ती आणि जिव्हाळा । संपन्न सेवक भेटणें विरळा । न्यूनतेचा
सोहळा । सर्वत्र भासे ॥ ८५ ॥ दोष चिकित्सा नेणुनि । वैद्य भिरविती
जर्नी । औषधी निर्वार्य जुनी । सांपडती बहु ॥ ८६ ॥ याप्य किंवा
असाध्य स्थिती । रोगी वैद्यगृह पुसत येती । चंबू पाणिया कंटाळीती ।
परिचारिक ॥ ८७ ॥ जिव्हाळ्याची म्हणविते वाईल । ते वांछी घन कै हातां
येईल । एवं सुख समाधान होईल । ऐसा संसार नाही नही ॥ ८८ ॥ दृष्ट
उपायेंकरून । संभवेचिना दुःख परिहरण । जरी वाटले संभवल्या समान ।
तरा तें जाण दुःखमूल ॥ ८९ ॥ प्रतिग्रहाचा पैका भिळे । तेणें पाप
अत्यंत उसळें । पुण्य आघवे दूर पळे । दुःखाचे पाळे ठाकती उभे ॥ ९० ॥

म्हणोनी विषयभोगें कोणी । नाही पावला सुखस्थानी । यास्तव त्यागाचि-
 पासुनी । सुख सेविती महात्मे ॥ ९१ ॥ अशे जे मिळतां होय दुःख ।
 तयाच्या त्यागेंचि परमसुख । जेवीं ताप भेटलिया विख । म्हणोनि
 त्यागिती सकळीक जाणतें ॥ ९२ ॥ तेवीं विषयत्यागावांचोनि ।
 सुख न मिळे कवणिये स्थानी । जेवीं विषयभिश्रित अन्नपाणि । शीतल-
 मधुरही असेव्य ॥ ९३ ॥ तेवीं अल्पही सुख । विवेकिया वाटे दुःख ।
 जैसा अत्यंत अणु अलक । डोळिया अकदायकू ॥ ९४ ॥ तेवीं विषय
 परिणामी दुःख । भोगसमर्थी ही महादुःख । दुर्जाया पीडिलियाषीण
 देख । विषयसुख भिलेना ॥ ९५ ॥ म्हणोनी तया पिडणीं । पाप-
 कर्माची होय खाणी । प्रसंगीं पुण्य उत्पन्न होय ही वाणी । जगज्जननी-
 दया मात्र ॥ ९६ ॥ भोगें भोगाचि संस्कार । तयाचा न पडतां विसर ।
 पुनः भोग न भेटतां सुंदर । दुःख अगर वाटतू ॥ ९७ ॥ जेव्हां उमटे
 सत्वगुण । तेव्हां आवडे ज्ञान ध्यान । तेथ विक्षेप करितां कोण । तरी
 दुःखाचि वाटतू ॥ ९८ ॥ जेव्हां वाढे रजोगुण । तेव्हां आवडे काम-
 मायन । येथ उपदेश करितां कोण । तरी दुःखाचि वाढतू ॥ ९९ ॥
 शोपेमार्जी भजन ऐकतां । तरी दुःखाचि दे तमोगुणी सात्विकता ।
 भजनामार्जी शोप येतां । तरी दुःख तत्त्वता सात्वेकांसी ॥ १०० ॥
 एक गुण वाढतां दुर्जयाचा विरोधू । एवं निमिष न भिले सुखसंबधू ।
 यालागीं विषयविरोधू । सुखदायक ॥ १०१ ॥ शिष्य म्हणे भगवंता ।
 दैवें दुःख ये जीवांच्या माथा । तेथ दुःख वारावया तत्त्वतां । समर्थ
 कवणू ॥ १०२ ॥ श्रीगुरु म्हणती तूं बुद्धिमान । परी मूर्खासम कां
 करिशी प्रश्न । जीव दैवपरतंत्र असतां पूर्ण । तरी दुःख अलक्षण
 होईल ॥ १०३ ॥ प्रतिकूलवेदनीय लक्षण । ययातें दुःख अभिवान ।
 दैवपरतंत्रा कारण । प्रतिकूलज्ञान होय कैसें ॥ १०४ ॥ मज दुःख हें

नावडे । ऐसे उभयतांचि भोक्ता दुःखावेगळा पडे । तेणें दुःखभिन्न
प्रयत्न जोडे । दुःखनिवृत्तिइच्छेस्तव ॥ १०५ ॥ दुःखभिन्न पडतां
भोक्ता । तरी विवेक पाठीं लागें न बोलावितां । विवेक तंव तत्वता ।
उघड यत्न ॥ १०६ ॥ विषयतुखाचा स्वभाव ऐसा । भोक्तृव्यतिरेक
उपजे आपैसा । आणि दुःखाचा स्वभाव ऐसा । भोक्तृव्यतिरेकचि
उमजे ॥ १०७ ॥ म्हणवोनी सुखाहोन । दुःख तेचि धन्य धन्य ।
पुमपवर्गार्थप्रवर्ते प्रधान । हे कपिलमनन रहस्य ऐसें ॥ १०८ ॥ दुःखरूप
प्रकृती । यालागी । भोक्तृव्यतिरेक साधे शिघ्र गती । म्हणोनी मोक्षार्थ
सांख्य म्हणती । अनुभवेची ॥ १०९ ॥ तंव शिष्य म्हणे श्रीगुरुनाथा । विषय
निःशेष परित्यागितां । तरी विषयद्वेष उपजे चित्ता । तोही सर्वथा बंधनची
॥ ११० ॥ श्रीगुरु म्हणती करुनि हास्य । वत्सा तुवां पुसिलें रहस्य ।
तरी जयास विवेक विरक्ती उपास्य । तया विषयद्वेष उपजेना ॥ १११ ॥
विषयीं विषयसंस्कारी । अंतःकरणीं तद्विकारी । दोषदर्शनें उरेल उरी ।
द्वेषाची केवीं ॥ ११२ ॥ रागद्वेषदोषसाक्षात्कृति । उपजे अंतःकरणासह
विरक्ती । एवं गुणवैतृण्य जयाच्या हातीं । ते न भीती विषयद्वेषातें
॥ ११३ ॥ वैराग्य आणि विवेक । सूक्ष्म विचारें दोन्ही एक । हें
बोलिले हृदयनायक । आळंदीश्वर ॥ ११४ ॥

“वैराग्यावांचोनि कही । ज्ञानासी तगणेंचि नाहीं ।
हे विचारुनी ठायीं । ठेविले देवें ” ॥

—ज्ञानेश्वरी अ. १५ ओ. ३६

तोंड भरो का विचारा । अंतरीं विषयास थारा ।
तरी कोटीवर्ष धनुर्धरा ! न पविजे माते ॥

—ज्ञानेश्वरी अ. १६

काम भोगी अर्धसम । भोक्ता भोग्य म्हणोनी परम । कलह वाढे
तुझोनी प्रेम । अर्थ तंव साधन दुःखाचि ॥ ११५ ॥ आतां इहलोकीं जे
धर्म असतो । पुत्रकामेष्ट्यादि पद्धति । आधिदैविकतापशांती होय जेणे
॥ ११६ ॥ तेथही दैवबलाबल । अथवा कर्म न होय अंगविकळ ।
ऐसें न घडें गा केवळ । गुणप्रवाहीं ॥ ११७ ॥ मान देउनी जैमिनिमितां ।
अंग विकळ नित्य अनुष्ठितां । तरी अनुष्ठानीं दुःख तत्त्वता । फळावीण
॥ ११८ ॥ आणि काम्यकर्म तंव न चले विकळ । हें पूर्वमिमांसक
म्हणती सकळ । यालागीं निकृष्ट हे निखिळ । त्यागावे बापा ॥ ११९ ॥
एवं आवघेचि निकृष्ट जाहले । तरी ऊत्कृष्ट काय उरलें । हें शिष्य विचा-
रील म्हणोनी चाले । पूढाल सूत्र ॥ १२० ॥

उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः ॥ ५ ॥

तरी धर्मी अर्थी कामी । जो उत्कर्ष इये भूमी । आणि जे कां
सर्वभौमी एकवटूनी ॥ १२१ ॥ वित्तपूर्णा कुंभिनी । अकुंठित आशा
सर्वस्थानी । रुचिर अन्न मनोज्ञ कामीना । शतायु जीवनीं आरोग्य
॥ १२२ ॥ एवं मानुषानंदादि चोखट । उत्कर्ष म्हणती नेणोनी कष्ट ।
परि राज्यादिकांमाजी स्वष्ट । दुःखानुभव ये ॥ १२३ ॥ हो कां मानुषा-
नंदादी जाहले । तरी प्रजापालन पारतंत्र्यादि बोलिजे । आणि अनुप-
योगी पडे आपुले । अभिमान व्यर्थ ॥ १२४ ॥ म्हणोनि साध्य मोक्ष
उत्कर्षाप्रति । राज्यादि उत्कर्ष हेतु ते येती । येरव्ही मोक्षभिन्नाप्रांत ।
सूक्ष्मविचारें अपकृष्टता ॥ १२५ ॥ स्वर्गादि लोकीं कलह पूर्ण । तेणें
तया अपकृष्टपण । मोक्षाचि एक उत्कृष्ट म्हणोन । वांछीती शहाणें
॥ १२६ ॥ अत्यंत दुःखनिवृत्ति । प्रत्यक्ष अवघे वांछिती । आणि
भगवती श्रुती । एवमुपदेशी ॥ १२७ ॥

“ न ह वै शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति ।

अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः ॥ ”

श्रुत्यर्थ—जो जो जीव शरीरी । तथा सुखदुःखाची नोहे बोहरी । रसाद्युपायें अमरशरीरी । तेही मानापमानीं सांपडती ॥१२८॥ रसाद्युपायें अजरामर तनु । रागावीण करील कवणू । एकत्र रागवृद्धि कारणू । अन्यत्र महाद्वेषांते ॥ १२९ ॥ रागद्वेष क्लेशवीज । संसाराचें अधिष्ठान निज । हें सकळ दोषांसी सहज । सिंहासन ॥ १३० ॥ दैव म्हणोनी कपाळावस्ती । हात ठेगोनी जे मूर्ख रडती । तथा दुर्दैवापरीस अधिक पोळिती । रागद्वेष हे ॥ १३१ ॥ रागद्वेष बळेंकरून । न करिती आपणची यत्न । आणि दैवमाथा बोल ठेवून । जन्ममरण आक्रमिती ॥ १३२ ॥ जैसा आक्रमू जयाचा । अवश्य ठाव तो पावे तथाचा । हा यथाक्रम आत्मयाचा । श्रुति ही सगि ॥ १३३ ॥ अविद्या तोंवरी द्वेष राग । विक्षेपशक्तांचे प्रेश चांग । यालागीं दुर्दैवाचा लाग । न चले तेथें ॥ १३४ ॥ यद्यपि सत्व रजोवृत्ती । प्रारब्धभोगार्थ उपजवी चिर्त्ती । तथापि प्राप्त भोगसंपत्ती । सन्निहिताचि त्या ॥ १३५ ॥ अप्राप्त भोग स्वीकारपरिहारू । प्रारब्ध नुपजवी हा निर्धारू । राग द्वेषचि धरुनि पुढारू । आंदोलवाती प्राणिया ॥ १३६ ॥ जें भोग लक्षोनी अप्राप्त । राग द्वेष उचंबळत । तें दैव बापुडें संचित । होऊनीचि असे ॥ १३७ ॥ म्हणोनी भोगीं वर्तमानवृत्ती । जरी दिधल्या दैवाचे हातीं । तरी रागद्वेष घोर विपत्ती । पुरुषापराधेंचि घडे ॥ १३८ ॥ यालागीं जोंवरी शरीर । तोंवरी सुखदुःखाचे आघात घोर । न चुकती विकार । मेलियावीण ॥ १३९ ॥ जो शरीररहित जाहल । तो सुखदुःखापासोनी सुटल । शिष्य म्हणे मेलिया सकळाला । मोक्ष कीं मग ॥ १४० ॥ श्रीगुरु म्हणतो अशरीर । प्राणी न होती मेलिया मात्र ॥

सकर्म सवासन लिंग शरीर । सुखदुःखसंस्कारविदारची ॥ १४१ ॥
 सुपुर्ती आणि मरणी । संस्कार न जाती म्हणोनी । दुःखसंप्राप्ती
 मागुत्यानी । होतची जाय ॥ १४२ ॥ म्हणोनी दुःखाश्रय वैराग्ये
 त्यजिजे । दुःख ते विवेकें उच्छेदिजे । मंद प्रज्ञाही दृढ कीजे । ध्यानें
 विवेक ॥ १४३ ॥ विवेक ध्यान आणि विरक्ति । हा त्रिक मंदधी
 अपेक्षिती । केवळ विवेक आणि विरक्ति । प्रेमें आश्रयिती दृढप्रज्ञ ॥ १४४ ॥
 कां उद्बुद्ध दुःख विरागें । संस्कारदुःख विवेकविभागें । परिहरिलीयां
 हातां लगे । पुरुषात्मता ॥ १४५ ॥ हेचि गा हान । परी हाता हेयो-
 पादेय भिन्न । हेय मानितां स्वरूपखंडन । उपादेयत्वे उत्पाद्यता
 ॥ १४६ ॥ याळगीं नित्यसिद्ध पुरुष । हा सम्यक्दर्शनविशेष । तेचि
 सांगे तयास । सांख्य ऐसे बोलीजे ॥ १४७ ॥ सम्यक् बोलणें सम्यक्
 ख्याती । संख्या म्हणिजे तिथेप्रती । संख्यासंबंधीशास्त्रनिगुती ।
 सांख्य ऐसे ॥ १४८ ॥ एरव्ही तत्वे पंचवीस । हाही सांख्यार्थ गमे
 आनास । परी पदपदार्थ खंडणीं बहु पदार्थास । मानिलें आहे ॥ १४९ ॥
 म्हणोनी अंक संस्थेचा कांहीं । सांख्य शास्त्र विषयो नाही । सम्यक्
 दर्शनाचि लवलाही । सांख्यत्वे येथ बोलिले ॥ १५० ॥ एवं पीत
 श्रुतिक्षीर । ते मोक्षचि म्हणती थोर । येर सौख्यें तीं महाघोर ।
 दुःखविदार म्हणोनी ॥ १५१ ॥ अहो जयाते वृद्धिचक्र डंखे । तेणे तळमळे
 म्हणोनी आणिकें । कर्मचि तया भुजग डंखे । तरी अतिदुःखें
 अभिभूत ॥ १५२ ॥ तेवीं संसारीचें दुःख । जाणावा जेवीं वृद्धिचक्र-
 डंख । तेथ किंचित् सावधपणें व्यतिरेक । दुःखिविवेक तरी फार्वें
 ॥ १५३ ॥ परी संसारी जो सुखविशेष । तो तंव काळ सर्वांचे विष ।
 वरी न दिसे परां सावधपणास । हरुनि नेतो ॥ १५४ ॥ अल्पही
 धर्म करितां । तरी तो चढे दुःखियाचे हाता । सुखीं महद्दर्मही

करतां । तरी पद्माती देवता उणें त्यांचे ॥ १५५ ॥ दुःख कोणाचि
न इच्छिती । सुख अवघेचि वांछिती । यालागीं दुःखद्वेष्यतां
भोगापुरती । जन्म सुखरक्ती वाढवी ॥ १५६ ॥ म्हणोनि विषयातें
आड । धरोनी जो जो उत्कर्ष सुगड । तो तो जाणिजे निगड ।
श्रृंखळारूप ॥ १५७ ॥ एक मोक्षचि धरुनि चित्ती । जावे सांगे
जेथ श्रुति । तंव वादी म्हणें वेदांप्रती । मानलिया वैदिक मान्यची
॥ १५८ ॥ दृष्टउपायेकरुन । दुःख न नाशे कळलें पूर्ण । परी
मोक्षाविषीं वेदप्रमाण । सांगितला तुम्हीं ॥ १५९ ॥ तरी वेदामार्जीं
अनेक । मोक्षार्थ कर्म बोलिलें सम्यक । तें सिद्धांती म्हणें हें निष्कलंक ।
न घडेची बापा ॥ १६० ॥ पुढील सूत्र याचिसाठीं । बोलती
कपिल जगजेठी । स्वर्गसुख दुःखकपाटीं । निक्षेपाववा ॥ १६१ ॥

अविशेषश्चोभयो : ॥ ६ ॥

अहो ! वैदिक कर्मही पाहतां । दृष्टासारिखें घोर सर्वथा । हिंसे-
वाचौनि संपन्नता । नव्हे मखाची ॥ १६२ ॥ आणि मखाचे फळ ।
तें तरी अखंड क्षयशील । ' क्षाणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति ' हें गोपाळ ।
बोलिले स्वये ॥ १६३ ॥ जय विजय द्वारपाळ भले । वैकुंठाहूनिही
परतले । रायें सेवका कैलासाहूनि आणिले । ऐसी कथा पुराणीं
॥ १६४ ॥ सुखिया म्हणावा ब्रह्मलोक । तरी ब्रह्मयासी वासना
धाक । सुखिया म्हणावा गोलोक । तंव तेथ राधाकृष्णकलह
॥ १६५ ॥ तो कलह म्हणावा लीलार्थ । तरी लीलेन मधुर भाषणचि
कां न होत । आतां कलहीही राधाकृष्ण निर्मुक्त । तरी तेथ
शक्त नित्य विवेकू ॥ १६६ ॥ म्हणोनी कर्म किंवा उपासन । फळा-
सहित दुःखमय विवेकेवीण । भक्तीमार्जीं ही भोगत्याग म्हणोन ।

विवेकचि आपण सहायक ॥१६७॥ आतां सकाम कर्म सांडावें । आणि निष्काम कर्म मांडावें । तरी आयास मात्र स्वभावे । फळेवीण ॥१६८॥ विवेकदृष्टी पाहतां । निष्कामकर्मचेष्टा वृथा । श्रवण सांडोनी आचमने करितां । काय भगवंतातें पावे ॥१६९॥ जे कां होती मंद बुद्धी । कर्माविण रुचि नसे श्रवणामधीं । तया काम न बाधावा म्हणोनी प्रसिद्धी । निष्काम कर्माची ॥१७०॥ म्हणावे निष्काम कर्म पुण्य स्पष्ट । तरी श्रवणेही उपजे नियमादृष्ट । यालागीं विवेकावीण अव्हाट । जाती जन ॥१७१॥ हिंसा यज्ञ संकोचाया अति प्रवृत्ति । सौत्रामणीं सुरापान तेणेंचि रीती । रक्षावया पतिव्रता युवती । विवाहस्थिती श्रुति सांगे ॥१७२॥ कलह आणि दैत्यांचे भय । समान म्हणोनी श्रुति माय । निष्काम कर्म सांगती होय । साधकाप्रती ॥१७३॥ एरव्ही विवेकचि मुख्य जाण । तंव शिष्य बोले वंदोनी चरण । कर्मा गुंतविला अर्जुन । काय म्हणोनी देवरायें ॥१७४॥ श्रीगुरु म्हणती वत्सा ऐक भये सांडिता कर्म वैदिक । तरी तें होय प्रतिबंधक । परिवरागा ॥१७५॥ उपदेशजन्य वृत्तिविणे । जोजो विषय विकारानें । रोधिला जाय तेणें । पुरुष होय अतिवृद्ध ॥१७६॥ अहो मुखें जे होती । ते विषय रक्षाया वेदांत त्रपतो । केवळ घरीच्या कुटुंबापुरती । भूतदया जयांची ॥१७७॥ शरीरकष्ट वारायाकारण । करीती राजयोगाचे अनुष्ठान । हरीनामी चुकवावा वाणीचा शीण । अज्ञपासंकल्प यास्तव ॥१७८॥ एवं शरीराचिसाठी जयाचे । वेदान्त योग होती साचे । तया ते निष्काम कर्माचे । तारक तारु ॥१७९॥ मोहें ध्यावया वेदांत । अर्जुन जाहला उद्यत । म्हणोनी निष्काम कर्मा भगवंत । योजी तया ॥१८०॥ शिष्य म्हणे समर्था । विरगें धर्मचि उपजे सर्वथा । आणि श्रुतीही मोक्षार्था । प्रमाण म्हणता आपण जेव ॥१८१॥

र्मचि होय उत्पन्न । मोक्ष धर्माचें फळ म्हणोन । श्रीगुरु म्हणती
 । टमान । वैराग्यसाधन धर्म मान्य ॥ १८२ ॥ वैराग्यें दृष्ट उपाधी
 । आणि तपें जे धर्माची उत्पत्ती । ते तंव संकल्पविशेषप्रति-
 दृष्ट होय ॥ १८३ ॥ म्हणोनि वैराग्याचे फळ । धर्म बोलणें
 ठ । आत्मज्ञान दृष्टफळ । दृष्टमोक्षदायक ॥ १८४ ॥ तंव चार्वाक
 । दृष्टफळ हें यथार्थ बोलणें । आत्मा बद्ध स्वभावगुणें । देह आहे
 ॥ १८५ ॥ मेलिया पाठीं आत्मा नाही । मग बंधन कवणा
 । यावरी उत्तर द्यावया सोयी । पुढील सूत्रयोजना ॥ १८६ ॥
 बौद्धांचे म्हणणें । कीं दुःखस्वभाव आत्मा होणें हें ही निरा-
 येणें । सूत्रेचि आधीं ॥ १८७ ॥

न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः ॥ ७ ॥

श्रीगुरु म्हणती चार्वाकमत । असमीचीन अत्यंत । जरी स्वभावे
 आत्मास्थित । तरी मोक्षोपदेश घडेना ॥ १८८ ॥ चार्वाकांत मते
 । सुखदुःखवादी तदभिधान । जोंवरी जीवन तोंवरी
 । काढूनि सण करावा ॥ १८९ ॥ कोणी नाही मेल्या पाठीं ।
 । खवादियांचा जल्प ओठीं । अति विषयी आणि दरिद्री शेवटी ।
 होती चार्वाक ॥ १९० ॥ जगत् दुःखमय त्यांचे मत । म्हणोनी
 । प्राणघात । मेलियापाठीं आत्मनाश होत । मग दुःख
 । अनायासे ॥ १९१ ॥ परी चार्वाकांची मते दोन्ही । जाणावी
 ळ बोलणीं । ऋण सकळा सकळापासोनी । मिळणें अशक्य
 ॥ २ ॥ राजदंडादी विघ्नें बहुत । येचि जन्मीं तापद समस्त ।
 । व्यवस्था मोडतां आपसांत । कलहाचे वाटे ॥ १९३ ॥ जयासी
 बळ । तो कलही होईल प्रबळ । तरी समान असतां मूर्ते सकळ

प्रबल दुर्गल कां व्हावे ॥ १९४ ॥ स्वभाव यदच्छा अवटमान । स्वभाव
यदच्छा देईल अन्न । तरी प्रयत्ने करावें ऋण । हे बोलणें मिथ्या
॥ १९५ ॥ अल्प भोगनिरोधें । सुख भोगावें प्रसिद्धे । तरी अल्प
वैराग्य विषदे । मानणे घडे ॥ १९६ ॥ परलोक कर्म ईश्वर मुक्ती ।
आणि वेद धर्माची स्थिती । जे न मानतील ते होती । चार्वाकची
॥ १९७ ॥ आतां दुःखवादी चार्वाक । तयासही पुसणें एक । तुम्हांते दुःख
इतरांतें सुख । काय म्हणोनी ॥ १९८ ॥ सुखवादी जगत् सुखमय म्हणती
दुःखवादी दुःखमय वदती । वृथा आपसांत भांडती । विषयी मूर्ख
॥ १९९ ॥ दुःखनाश करावया । प्राण देणें लागे कासया । जरी स्वभा-
वेंचि आत्मया । दुःख लागले ॥ २०० ॥ मेलियानें दुःख नाशत ।
तरी जन्मापूर्वी आत्मा नव्हतां हे चार्वाकमत । मग तयासी अभावांतूनि
येथ । दुःख द्यावया आणिले कोणी ? ॥ २०१ ॥ प्रागभावांतूनि वस्तु
फावें । ध्वंसाभावांतूनि ते न फावें । हें ही म्हणणें स्वभावें । अयोग्य
आहे समसामग्री ॥ २०२ ॥ प्रागभाव भूर्ती राहत । आत्मध्वंस भूर्तीचि
होत । भूतें मिळालिया पुनः कांत्या न होत । आत्मोत्पत्ती ॥ २०३ ॥
घटाचा ध्वंस होय खापरी । त्या खापराची माती होय जरी । त्याच
मातीचा पुढती तरी । करिता होय जैसा घटू ॥ २०४ ॥ तेथ व्यक्तित्व
जरी भिन्न झालें । ते मूर्त म्हणोनी उपेगा आलें । आत्मा अमूर्त म्हणोनी
नाहीं साजले । व्यक्तित्व तया ॥ २०५ ॥ पुनर्मृदघटासमान भूर्ती । आत्म-
याची होईल उत्पत्ति । आतां अमूर्तीत मानिता भेदस्थिती । तरी
आत्मनित्यता सहज सिद्ध ॥ २०६ ॥ अमूर्त वस्तु मानितां नाना । तेथ
न घटे अभावकल्पना । अभावभेद प्रतियोगीविना । घडेना कीं सर्वथाही
॥ २०७ ॥ मूर्तोपाधीनें अमूर्तभेद । मानितां तरी वेदांतमतअंगीकार
शुद्ध । मूर्तोपाधीनें अभावभेद । मानिता तरी देहाचि होईल प्रतियोगी

॥२०८॥ देह प्रतियोगि क्षालियावरी । मग त्यांतील चैतन्यगुण अमृत
का तरी । अथवा मरणाचि निर्घारी । होणार नाही ॥ २०९ ॥ जोंवरी
देह आहे तोंवरी । मरणाचि न होईल कवर्णेपरी । परी प्रेत दिसे
हे सर्वांपरी । ठाऊके होय ॥ २१० ॥ एका चार्वाकाचें मत ।
कों सकळ भूतांचे परमाणू जीवंत । एक जीव त्यापासून होत ।
निर्माण आपुला ॥ २११ ॥ तरी सर्व पदार्था जीव आहे । मग आपणां
मार्जी तो कां नोहे । स्वजीव कल्पणे गौरव आहे । मूढ बुद्धीचें ॥ २१२ ॥
सकळांकारें वेदांत दृष्टी । एकी जीवीं सकळ समष्टी । इया चार्वाक
पोटी । शुळ बापडे ॥ २१३ ॥ एवं चार्वाकमते । खांडिलीया आणिक
मते । आत्मया कर्मबंधन होते । स्वभावताची ॥ २१४ ॥ परी हेंही
अयोग्य भाषण । जरी आत्मया स्वाभाविकची कर्मबंधन । तरी मोक्ष-
साधक पुण्योपदेशाचें नाही कारण । न लगे निवारण पापांचे ॥ २१५ ॥
जयाचा जो स्वभाव आहे । तो तयाच्या हातें क्षय नोहे । यालागीं
बौद्धाजैमांचे स्वयें । बोलणें वृथा ॥ २१६ ॥ येथ तयागताचें मत ।
आत्मा क्षणिक यथार्थ । यालागीं तो उत्पन्न होत । तें बद्धचि गा
॥ २१७ ॥ म्हणोनी तो उत्पन्न न होय । ऐसाचि करावा उपाय ।
परी हें अयोग्य आहे । भाषण तयाचें ॥ २१८ ॥ हा बौद्ध आम्हांसी
बोलिला । तो बोलिताचि क्षणीं मेल । आतां समाधान कवणाला ।
सांगवें पुढें ॥ २१९ ॥ आत्म । क्षणिकचि आहे । तरी हा बोलणार उत्तर
श्रवणीं कैसा राहे । यालागीं बोलणें तें नोहे । संमत कोणा ॥ २२० ॥
आतां उत्पन्न होणें हा स्वभाव । क्षणोक्षणीं असेल सवेव । तरी तेही
सर्व । सूत्रकार परिहरिती ॥ २२१ ॥

स्वभावस्यानपार्थिवादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् ॥ ८ ॥

भाजलीयां जाण । अंकुर न होय स्यापापून । तेषां स्वभावाच्च निश्च-
यान् । नाश होय ॥ २३२ ॥ कपिल म्हणती ऐसे नोहे । दृष्टांतग-
विषम आहे । सम दृष्टांतींचि लवळहे । घेऊ नये पूर्ण शंका ॥ २३३ ॥
जो सर्वांशीं विषम दृष्टांत । तो साधुचि न व्यक्ते सिद्धांत । जेवीं शब्द
निय घटवण । म्हणतां येते हास्य सकळा ॥ २३४ ॥

शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः ॥ ११ ॥

११ रंग ध्रुवोनि काढिता । तरी प्रकटे पटाची शुक्लता । योगी
मंत्रौषधादिकां तत्वेतां । भाजलीं विजेई फळती ॥ २३५ ॥ म्हणोनि
स्वभावाच्चा अभाव । अशक्यंचि होय सर्व । यालागीं उपदेशसंभव ।
घडेचिना हो ॥ २३६ ॥ केवळ विवेकेंकलन । सिद्धांशिलेवरी ऊर्ध्व-
गमन । तेणें तिरोभावाचि जाण । कर्माचा जरी ॥ २३७ ॥ तरी
अनंतशक्ती अर्हताते । वाटेले यावें खालते । किंवा एखादियाच्या
संकल्पें तयाते । होईल बंधू ॥ २३८ ॥ जीव कर्म संबंध । भिन्नाभिन्न
हा जैन वाद । तरी मग मोक्षही प्रसिद्ध । होय न होय संशयाचि
॥ २३९ ॥ एवं बौद्ध जैन चार्वाक । मते खंडिली असम्यक् । आतां
ज्योतिषी वैद्य वैशेषिक । बोलती ते खंडिजे ॥ २४० ॥ सृष्टीची घटा-
मोढी । काळबळे होय तातडी । पुरुषाची बद्धता फुडी । काळचि
करी ॥ २४१ ॥ फल पुष्पे येती ऋतुकाळी । ग्रह चालती नमो
मंडळी । सकळही होय काळी । काळ एक दुरतिक्रम ॥ २४२ ॥
विसर्गकाल आदानकाल । सर्व संपादिता काळ । यालागीं काळचि
केवळ । पुरुषबंधक ॥ २४३ ॥ ऐसे ज्योतिषी वैद्य वैशेषिक । म्हणती
ते सकलिक । चुकले हें सम्यक् । दांविती सूत्रकार ॥ २४४ ॥

॥ न काळयोगतौ व्यापिनौ नित्यस्य सर्वसंनवात् ॥ १२ ॥

जोंवरी वस्तु राहे तोंवरी असें स्वभाव । म्हणुनी योगान्तरमतीं
सोक्षलक्षणांचा असंभव । यालागीं बौद्धोपदेशही सर्व । अप्रमाण
होईल कीं ॥ २२२ ॥ गुरु शास्त्र आणि शिष्य । या तीघांचा
एकाचिक्षणीं नाश । तरी अनुष्ठान कोणी कोणास । करवावें
कैसे १ ॥ २२३ ॥

नाशक्योपदेशविधिरूपदिष्टेऽप्यनुपदेशः ॥ ९ ॥

येथ सर्वास्तित्ववादी बौद्ध म्हणती । भूतभौतिकसमुदाय बाह्य
स्थिती । आणि चित्तचैत्यसमुदाय आंतर बोलती । तो नित्याचि
आहे ॥ २२४ ॥ मेलिया पंचस्कंद एकत्र होऊन । पुढती पुढवी जन्म-
पूर्ण । यालागीं आत्मा स्वभावेंकरून ! बद्धाचि आहे ॥ २२५ ॥ तो
स्वभावचि नाश करावा । म्हणोन उपदेश संभवे आप्रवा । हा “नाश-
क्योपदेशः” या पूर्वपदाचा अर्थ समजावा । सूत्राचिया ॥ २२६ ॥
आतां उत्तरपदैकरून । कपिल करिती समाधान । “उपदिष्टेऽप्यनुपदेशः”
है वचन । याचिसाठी ॥ २२७ ॥ स्वभावचि जरी आहे । तरी उपदेश
व्यर्थ होय । शब्दे स्वभाव जाय । ऐसे कै जाहलें ॥ २२८ ॥ ज्याचा
असे भाव । त्याचा न घडे अभाव । मुद्गरें होय घटाभाव । परी तेंही
तेव आहेची ॥ २२९ ॥ सर्वास्तित्ववादीं पाहतां । भिन्न निमित्त न
घडे सर्वथा । मोक्षार्थ निमित्तनाशाची अवश्यकता । म्हणोनिया ॥ २३० ॥

शुक्लपटवद्बीजवच्चेत् ॥ १० ॥

येथ बौद्ध जैन पूर्व पक्षीं बोलता । जैसा रंगाविलीया पटाप्रती ।
तयाची शुक्लता निश्चिती । नाश पाषे ॥ २३१ ॥ आणि बीज

भाजलीयां जाण । अंकुरन होय त्यापासून । तैसा स्वभावाचा निरच-
यान । नाश होय ॥ २३२ ॥ कपिल म्हणती ऐसे नोहे । दृष्टांतगण
विषम आहे । सम दृष्टांतींचि लवज आहे । घेऊ नये पूर्ण शंका ॥ २३३ ॥
जो सर्वांशीं विषम दृष्टांत । तो साधूत्वि न व्यक्ते सिद्धांत । जेवीं शब्द
नित्य घटवध । म्हणतां येते हास्य सकळा ॥ २३४ ॥

शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः ॥ ११ ॥

संग सुधोनि काढितां । तरी प्रकटे पटाची शुक्लता । योगी
मंत्रौषधादिकां तत्वंतां । भाजलीं विजेही फळती ॥ २३५ ॥ म्हणोनि
स्वभावाचा अभाव । अशक्यचि होय सर्व । या लागीं उपदेशसंभव ।
घडेचिना हो ॥ २३६ ॥ केवळ विवेकेंकलन । सिद्धाशिलेवरी ऊर्ध्व-
गमन । तेणें तिरोभावचि जाण । कर्माचा जरी ॥ २३७ ॥ तरी
अनंतशक्ती अर्हताते । वाटेळ यावें खालते । किंवा एखादियाच्या
संकल्पें तयाते । होईल बंधू ॥ २३८ ॥ जीव कर्म संबध । भिन्नाभिन्न
हा जैन वाद । तरी मग मोक्षही प्रसिद्ध । होय न होय संशयाचि
॥ २३९ ॥ एवं बौद्ध जैन चार्वाक । मते खंडिली असम्यक् । आतां
ज्योतिषी वैद्य वैशेषिक । बोलती तो खंडिजे ॥ २४० ॥ सृष्टीची घडा-
मोडी । कालबळे होय तातडी । पुरुषाची बद्धता फुडी । काळचि
करी ॥ २४१ ॥ फल पुष्पे येती ऋतुकाळी । ग्रह चालती नभो-
मंडली । सकळही होय काळी । काळ एक दुरतिक्रम ॥ २४२ ॥
विसर्गकाळ आदानकाळ । सर्व संपादिता काळ । या लागीं काळचि
केवळ । पुरुषबंधक ॥ २४३ ॥ ऐसे ज्योतिषी वैद्य वैशेषिक । म्हणती
तो सकलिक । चुकले हे सम्यक् । दाविती सूत्रकार ॥ २४४ ॥

॥ न कालयोगतो व्यापिनौ नित्यस्य सर्वसंभवात् ॥ १२ ॥

गणिताच्चैनं वळें । ज्योतिषा काळज्ञान उगळें । तरी उत्प-
 ताचीं फळें । निमित्तें का व्यर्थ होती ॥ २४५ ॥ येतय फर्जन्यवृष्टि
 झालिया । पूर्वींचें उत्पात ज्ञाती वाया । ऐसें वृद्धसंहितादिप्रणी
 पहाया । असती वचनें ॥ २४६ ॥ काळचि करी आववे । तरी वस्तु-
 सामर्थ्यें उत्पात कां व्यर्थ होवावे । नियतकाळकल फलज्योतिषीं जंव न
 संभवे । तरी कर्मगणना व्यर्थ त्यांची ॥ २४७ ॥ वैद्यांचेही मत । काळेंचि
 अवघे होत । तरी भलतीया काळीं फळें फुलें आणावया समर्थ । औषधी कैशा
 ॥ २४८ ॥ कोणत्याही शाडाचे बीज । अंकुळीतैलांत भिजवितां सहज । बहु
 दिसांचा वृक्ष उमटे आज । हें नागार्जुनादि सिद्धराज बोलिले ॥ २४९ ॥
 म्हणोनी वैद्यांचेहि मती । कालयोग नेहे सर्वसंमती । आतां वैशेषिकाचे
 मती । काल जें पुरुषबंधन ॥ २५० ॥ तरी काल एक नित्य आणि
 व्यापक । ऐसें म्हणती वैशेषिक । आणि दुःखध्वंस होय संयुक्त । या
 नांव मोक्ष ते म्हणती ॥ २५१ ॥ विभु काल विभु जीव । दोषही नित्य
 स्वयमेव । तरी दोषांचा संबंधभाव । सुटेल कैसा ॥ २५२ ॥ म्हणाळ
 विशेष व्यावर्तक आहे । तरी आतांही तें कां नेहे । यालागीं काणादोप-
 देखाविण लाहे । मोक्ष जीव ॥ २५३ ॥ आतां विशेष व्यावर्तक नसेल ।
 तरी कालात्मसंकर होईल । आणि ईश्वरासी केवळ । काळसंबंध
 ॥ २५४ ॥ वैशेषिकैकदेशमती । काळसंबंध बांधेल जगात्पती । म्हणोनी
 काळ बांधी ही उक्ती । अप्रमाणची ॥ २५५ ॥ अन्य वैशेषिकैक-
 देशवादी । ते म्हणवी पुरुषासी देश बांधी । तैसे म्हणो शकती
 अकाशकल्पनासी बौद्धही एक ॥ २५६ ॥

न देशयोऽसतोऽप्यस्मात् ॥ १३ ॥

तरी या दोषांचेही मत । योग्य नेहे हे यथार्थ । देशही
 विभु नित्य वैशेषिकसत्ता । आणि आत्माही विभु नित्यची ॥ २५७ ॥

म्हणोनी कालबंधनीं जे दोष दिवले । ते अवघे येथही आले । आकाशा-
हूनि आत्मरूप सूक्ष्म बोलिले । म्हणोनी घृथा झाले बौद्धमत ॥ २५८ ॥
आकाशाहूनि स्थूल पुरुष । असता तरी खपरिच्छेदै बंध त्यास । आतां
भिक्षुव्वालयान कीं मुक्तास - । ही देश आहेत्वी ॥ २५९ ॥ तें सांख्याचिया
बहुधुर्धर्मी । तोंवरीच भगवत्ताविशेषी । परी समाधीमोक्षांत ब्रह्मरूपता
कीं सूचिंक्षी । अस्वरेस पावे ॥ २६० ॥ येथ काहीं बौद्धमिश्र वेदान्ती ।
अवस्था आत्मधर्म म्हणती । तोंहांचि तयाप्रति । बंधन होय ॥ २६१ ॥
जेन म्हणे ऐसे । अवस्थे आत्मा उत्क्रामतु असे । तें एक पिसे । बंध-
नाचे ॥ २६२ ॥

नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्याः ॥ १४ ॥

तरी हें आंधवें बोलणे । फोल झाले विचाराविण । अवस्था
आत्मधर्म म्हणणें । सर्वथा ने घडे ॥ २६२ ॥ जातीविषयीं एकवचन ।
म्हणोनी सूत्रें अवस्था वेईजे तीन । जागृती सुषुप्ती आणि स्वप्न । हे
आत्मधर्म न झेती ॥ २६४ ॥ अवस्था ये देहधर्म । ऐसाचि बोले
आयुर्वेदगम । शुश्रुताचार्याची सुगम । वचने आंयी ॥ २६५ ॥ मनोवांही
सोतसें । जें प्रतिबद्ध होती दोषें । तें निद्रा पावे विशेषें - । करुनि जीव
॥ २६६ ॥ पुरीतती नाडींत मन । जाय हें नैय्यायिकांचे वचन ।
आणि नाडींत प्रवेशे मन । हें श्रुतीही म्हणती ॥ २६७ ॥

मूर्च्छा पित्ततमःप्राया रजप्रपिप्तामिलीत् भ्रमः ॥

समोक्तकफात् तद्रा विद्रा श्लेष्मसमोभवा ।

— सुश्रुत शरीरस्थान अ, ४ श्लो. ६६

पिचदोषे तमोगुणे ।। मूर्च्छासक्त प्राणिया होणे ।। वातभित्त-
 रजोगुणे ।। होय भ्रमणे आतिवशी ।। २६८ ।। वातदलेषममोगुणे ।।
 तंद्रा वादे प्राप्तीदुर्गमे ।। कफदोषे आगि तमोगुणे ।। निद्रा वादे
 ।। २६९ ।। एवं स्वाभाविक्ती का वैकारिकी ।। निद्रा देहधर्मी निक्ती ।।
 स्वप्न वै निद्रामूल की ।। देहधर्मता ।। २७० ।। देहधर्म जागृती ।।
 हे अवचेचि पै जाणिती ।। एवं अवस्था इया होती ।। देहधर्म स
 ।। २७१ ।। यद्यपि ।। नाडीद्वारा स्वकारणी ।। सुषुप्तीत लय ही
 वेदांत वाणी ।। आपि ।। स्वप्ननिद्राज्ञानावलंबन ।। म्हणोनि ।।
 योगही सांगे ।। २७२ ।। अभावप्रत्ययालंबनवृत्ति ।। निद्रा हे
 पतंजली सांगती ।। स्वप्न भावितस्मर्तव्या स्मृती ।। योगी म्हणती
 निश्चये ।। १७३ ।। सुश्रुताचार्यांच्या वचनाचा ।। ऐसा अभिप्राय
 लक्षजे साचा ।। येणे ठाव पावे निद्रास्वप्नाचा ।। अंतःकरण ।। २७४ ।।
 तथापि अवस्था देहधर्म म्हणोन ।। तयाचें आत्मया नव्हे बंधन ।। आतां
 वेदांत योग अभिलक्षण ।। सूत्रार्थ काजे ।। २७५ ।। स्थूल देहाची अवस्था
 जागृती ।। लिङ्गदेहावस्था स्वप्न म्हणती ।। कारणदेहाची अवस्था सुषुप्ती ।।
 इतिया न बाधती पुरुषाते ।। २७६ ।। पुरुषाचें श्रौतलक्षण ।। तेही
 सांगती सूत्रेकरून ।। तरी तूं ऐके सावधानी ।। जेथ विवेक निर्वाप्त
 हातां नव्हे ।। २७७ ।।

असंगोऽयं पुरुष इति ।। १५ ।।

पुरुष असंग सांगे श्रुति ।। हे दाखवाया सूत्री पद इति ।। येणे
 कपिल वैदिकमती ।। साच कोलिले ।। २७८ ।।

“ स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वा हृद्यैव पुण्यं च
 पापं च पुनः प्रतियासं प्रतियोन्मा द्रवति स्वप्नायैव ।। स यत्तत्र किंचि-

सदस्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ।
सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ” ॥ १५ ॥

“ स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वै पुण्यं च
पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति बुद्धांतायैव । स यत्तत्र किंचित्
पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ।
सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ” ॥ १६ ॥
बृहदारण्यक अध्याय ४ ब्राह्मण ३

शांकरभाष्यानुसार । भुक्तीचा अर्थ बोलिजे समग्र । अवस्था
अन्यधर्म निर्धार । आत्मधर्म न होती ॥ २७९ ॥ सहकारी
इंद्रिया । जागृतीत सुख आत्मया । स्वयं ज्योतिष्ट्व स्वप्नीं तया ।
आधिक फावे ॥ २८० ॥ तोचि सुषुप्तीमाजी प्रसन्न । तयाचा स्वभाव
नोहे मरण । मृत्युस्वभावलक्षण । वस्तुचि नाही ॥ २८१ ॥
सूक्ष्मदेहबुद्ध्युपाधी । अवस्था होती पुरुषसंबंधी । परी पुरुषाची
तंव प्रसिद्धि । असंगत्वेची ॥ २८२ ॥ हेचि याज्ञवल्क्ये स्पष्ट केले ।
असंगत्वे पुरुषा अमृतत्व बोलिजे । संयोग वियोग पै देखिले । मूर्ताचेची
॥ २८३ ॥ आत्मा आहे अमूर्त । यास्तव असंग असंगास्तव अमृत ।
यद्यपि अविद्या प्रकृति परमाणू मूर्त । वेदांत सांख्य न्याय न म्हणती ॥ २८४ ॥
तथापि अविद्ये अनिर्वाच्यतमवत् सांशता । प्रकृतीत गुणपरिच्छेदे सांशता ।
परमाणूत देशपारेच्छेदता । एवमनुमेयमूर्तता वर्ते तेथ ॥ २८५ ॥ तीन्ही
अवस्थांच्या ठायीं । पुरुषाचा प्रत्यय समान पाही । जागृतीत विशेष
अहंकारसोयी । तो सुषुप्तीत नसोनी सुषुप्ती स्मरे ॥ २८६ ॥ यालागीं
आत्मा नोहे अहंकार । परी तादात्म्य उमटे अहंमाकार । क्रियाकर्तृत्वादि

समग्र । स्वप्नसम तथा ॥ २८७ ॥ म्हणोनी तो कर्ता भोक्ता । नव्हेचि
गा सर्वथा । आतां कारणीं बोलिजे अमूर्तता । तदपि संश्लेष नव्हे तथा
॥ २८८ ॥ कारणसंश्लेषे कार्य संश्लेषू । सर्वथा न जुके हा विशेषू ।
परी प्रत्यक्षानुमाने कार्यसंश्लेषू । आत्मया नव्हे ॥ २८९ ॥ सुषुप्त्यनु-
मान आणि श्रुति । आत्मयाचा कारणसंश्लेष वारिती । म्हणोनी
असंग पुरुषाप्रती । बांधू न शक्ती अवस्था ॥ २९० ॥ जागृत्स्वप्न-
संधी समान । दार्ष्टांत दीर्घावस्था मरण । यालागीं बौद्ध मिश्रवेदांती
आणि जैन । बोलती ते बंधन न होय ॥ २९१ ॥

न कर्मणान्य धर्मत्वादतिप्रसक्तेरच ॥ १६ ॥

एक दैववादी आळशी । दुसरे जैन तिसरे पूर्वमिमांसी । कर्मेचि
बंधन आत्मयासी । म्हणती होय ॥ २९२ ॥ येथ दैववादीयांचे मत । दैवेचि
वासनाक्षय म्हणती होत । आळसीं सुखभोगेच्छा बहुत । म्हणोनि
अयथार्थ बोलणें ॥ २०३ ॥ आळसाचें लक्षण । सुश्रुताचार्य बोलती
संपूर्ण । दैववादीयांचा जल्पखंडण । तेणेंचि होंय ॥ २९४ ॥

“ सुखस्पर्शाप्रसंसित्वं दुःखद्वेषणालोलता ।

शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्मस्वात्मस्यमुच्यते ॥ ”

—सुश्रुतस्मृत्यारविस्थान अ. ४ श्लोक ४२.

सुखाची आवडी अस्यंत चिर्ची । दुःखाचा द्वेष करी वृत्ती ।
आणीं असोबिया शक्ती । कार्य न करी स्वदेहें ॥ २९५ ॥ मन्माचिया
चंचलपणें । मलतें मलतें चावळणें । दैववादादि बडवडणें । आळसी-
चिन्ह ॥ २९६ ॥ आनी दैव मानिती प्रधान । परी ते सुखदुःख भोगती

समान । अप्राप्त सुखाची इच्छा दारुण । नसतेचि तया ॥ २९७ ॥
 आळसी दैववादी जे होती । ते प्राप्त सुख घेती अप्राप्त इच्छती ।
 परी शरीरें कार्य न करिती । तयाते मृतिदंड प्रशामक
 ॥ २९८ ॥ म्हणोनै दैवें पुरुषा बंधन । हें प्रयत्नहीनाचें भाषण ।
 सर्वथा नोहे प्रमाण । पुरुष असंग म्हणोनी ॥ २९९ ॥ साक्षीवल प्रय-
 त्नेची । अवस्थात्रयी असंगाता पुरुषाची । क्रियेस धर्मता अंतःकरणाची ।
 याळणी असंग पुरुष कर्मी ॥ ३०० ॥ जैनांचिया भर्ती । कर्मबंधन
 पुरुषाप्रति । परी जे सिद्धा मिळाली मुक्ती । तयासही होवावें बंधन
 ॥ ३०१ ॥ कर्म धर्म सन्याचे । अन्यास बांधती साचे । तरी मुक्ताची
 अन्यकर्माचें । होकारें बंधन ॥ ३०२ ॥ अमतां पूर्वमीमांसिकांचें मत ।
 ज्ञानाची उपाधी निषिद्ध विहित । ते तत्कालेचि बांधत । हेही न
 बडे ॥ ३०३ ॥ सुषुप्ती प्रलयी तयाची उपाधी । असे परी नोहे
 कर्म कार्य प्रसिद्धी । याळणी पुरुषातें कर्म बाधी । हें अन्यथा भाष
 ॥ ३०४ ॥ विहित आणि निषिद्धें । जन्मादि स्थिर अवस्था साधे ।
 तेथ अविवेकें पुरुष म्हणे मी बांधे । परी कर्म न बांधे सर्वथा ॥ ३०५ ॥
 कर्म मज न लिपती । कर्मफलस्पृहा नाही मजप्रती । ऐसें मज
 जाणें तयाप्रती । कर्मबंध नाही हे आर्यपुत्रवचन ॥ ३०६ ॥ अथवा
 काल देश कर्मक्षेत्रें । परिच्छेद पुरुषा न लगे । म्हणोनी बहुपुरुषता
 जन्ममरणानुयोगें । परव्हीं पुरुष एकची ॥ ३०७ ॥ ऐसाही सुचविला
 भाव । कीं पुरुषातें ईश्वरस्वभाव । क्षेत्रज्ञ मी हें सदुपाव । बोलिले
 म्हणूनी ॥ ३०८ ॥ आणि देवहूतीतें । स्वयेंचि सूत्रकार झाले
 बोलते । श्रीमद्भामवर्ती तृतीय स्कंधी सव्वीसावें अध्यायी तें ।
 निषकिले आहे ॥ ३०९ ॥

“अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।

प्रत्यग्धामा स्वयंज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ॥ २१६ ॥

जन्म नाही म्हणोनी अनादी । सर्वव्यापी म्हणोनी आत्मप्रासिद्धि ।
असंग म्हणोनी सिद्धी । निर्गुणत्वाची ॥ ३१० ॥ निर्गुण म्हणोनी
प्रकृतिपर । प्रकृति दृश्य म्हणोनी तो द्रष्टा आंतर । द्रष्टा म्हणोनीचि
साचार । स्वयंज्योती ॥ ३११ ॥ स्वयंज्योती म्हणोन । ईश्वर
ही तोचि आपण । हे विश्व जयाच्यान । भास्यमान जाहलें ॥ ३१२ ॥
यस्य भासा सर्वमिदं विभाति । हें सांगताहे श्रुति । आणि आळंदी-
रमणचरणोक्ती । ऐसीचि आहे ॥ ३१३ ॥ “विभाति यस्य भासा”
सर्वमिदं हा ऐसा । श्रुति काय वायसा । ढेंकरू देती ॥ अमृतानु-
भव ॥ एवं कर्म आणि सुखदुःख । आत्मया न लिपती निष्कं । सुखदुःख-
रहित ब्रह्म एक । भारती नहुषा बोलिलें युधिष्ठिरें ॥ ३१४ ॥ सच्चिदानंद
व्याख्यानी । सुख विशेषें आत्मा नोहे सुखगुणी । ऐसी अनुभवामूर्ती
पंचमाध्यायी वाणी । तातांचीही ॥ ३१५ ॥ म्हणोनी कर्मबंधन
पुरुषातें । इत्यादि बोलणें अनृतें । विवेकें जाणोनी असंगातें ।
मुक्त होई ॥ ३१६ ॥

विचित्रभोगानुपपात्तिरन्यधर्मत्वे ॥ १७ ॥

आणिकही एक कारण । कर्म न होवावया बंधन । अन्य
धर्मत्वेंकरून । विचित्रभोग होईलना ॥ ३१७ ॥ चित्तादिकांचे धर्म
कर्म । त्यांचा पुरुषासि होय संगम । तरी अवधिया पुरुषासी परम ।
संगम न चुकें ॥ ३१८ ॥ मग हा सुखभोक्ता हा दुःखभोक्ता । हे न
घडे गा सर्वथा । यालागीं सोपाधीचित्ताऽविवेके बंधता । पुरुषातें

॥ ३१९ ॥ येथे भिक्षुचें मत । पुरुषाचें ठायीं प्रतिबिंब दुःखाचें पडत ।
तेही स्वोपाधीचेंचि होतें । परी याचा अर्थ मज न कळे ॥ ३२० ॥
पुरुष सद्रूप चैतन्यधन । तयाचें ठायीं प्रतिबिंब स्थान । तरी जड-
प्रकाशेंकरून । अभिभव पूर्ण पावेल तों ॥ ३२१ ॥ म्हणोनी
पुरुषाच्या ठायीं । चित्तादाय्यावीण बंध नाही । येथे बंध चित्त-
धर्म सांगती श्रुतिस्मृतीही । आणि कपिलही बोलिलें ॥ ३२२ ॥

“मन एव मनुष्याणां कारणं बंध मोक्षयोः ।

बंधाय विषयासक्तं मुक्तं निर्विषयं स्मृतम् ॥ २ ॥

—अमृतविद्रूपनिष्ठ

श्रुत्यर्थ—मनुष्याचें मन । बंधमोक्षाचें कारण । शब्दादि-
विषयीं आसकत म्हणून । बंधन तया बोलिले ॥ ३२३ ॥ आणि
तेचि विषय सोडिता । तरी मुक्त होय सर्वथा । अविवेकें पुरुषा
अहंता । तेथेचि उमटे ॥ ३२४ ॥ आतां कपिलाचें वचन । देव-
हृतीकारण ॥ तेही सावधान । ऐकावें श्रोतीं ॥ ३२५ ॥

“चेतः खल्वस्य बंधाय मुक्तये चात्मनो मतम् ।
गुणेषु सक्तं बंधाय रतं वा पुंसि मुक्तये ” ॥ १५ ॥

—श्रीमद्भागवत स्कं. ३ अ. २६

शब्द स्पर्श रूप रस गंध । वचन दान गमनानंद । इत्यादि
विषय प्रसिद्ध । जागृती स्वप्नी ॥ ३२६ ॥ पिऊ बंधने धातूवरून ।
चित्तातें बांधती म्हणोन । विषयातें बोलिले गुण । गुणत्रयाप्रसार्णे
॥ ३२७ ॥ एवं विषयाच्या ठायीं । चित्ताची आसकती बंधन

पाही । तीचि पुरुषी रतता लवलाही । मुक्त होय ॥ ३२८ ॥
 अविवेकें वृत्तिरूपता । पुरुषा प्रावे संसारी असतां । तें चित्तचि
 निरुद्ध होता । तरी स्वस्वरूपी स्थिरता आत्मयाची ॥ ३२९ ॥
 अथवा नित्यमुक्त पुरुषाविरोधी । रतलीया मुक्ती मिले चित्तासी ।
 नाही अर्थ श्रीधरासी । संमत आहे ॥ ३३० ॥ असो परी अविवेकें
 बंधन । नल्लये प्रवृत्तिवादिताचि कथन । काला समजावया गौण ।
 असो दुःखप्रतिबिंबवाद पुरुषी ॥ ३३१ ॥ आतां शाक्त आणि
 सांख्यैकदेशी । बंधकारण म्हणती प्रकृतीसी । परी तें संमत नाही
 आम्हांसी । हें सूत्रकार दाखवित्ती ॥ ३३२ ॥

प्रकृतिनिबंधनाच्चेन्न तस्या अपि पारतंत्र्यम् ॥ १८ ॥

हे शाक्त ! तुझीया मती । जरी बंधन करील प्रकृति । तरी
 तिजप्रती । ईश्वरपरतंत्रता ॥ ३३३ ॥ शिखावांचोमि शकती न
 खेहे । म्हणोनी ते बंधनीं समर्थ मोहे । आणि शिव बंधक म्हणतां
 लवलाहे । तरी पुरुष पुरुषा बांधील केवीं ? ॥ ३३४ ॥ भलतेंचि
 समजोनि कपिलाचें मत । सांख्यैकदेशी सांगे प्रकृति बंधनिमित्त ।
 परी तेहि गा अयथार्थ ॥ द्वितीयाध्यायस्थसूत्रविरोधास्तव ॥ ३३५ ॥
 विमुक्तब्रह्मोक्त्या स्वार्थे या प्रमाणस्येति । सूत्रविरोध ये बंध मानितां
 प्रकृति । सूत्रव्याख्यान होईल पुढती । द्वितीयाध्यायी ॥ ३३६ ॥
 म्हणोनी प्रकृति बंधकारण । सर्वथा न म्हणवें जण । आणि व्यापक
 आहे प्रमाण । तरी तें मुक्तालीही करील बंध ॥ ३३७ ॥ यालागीं
 बंधहेतु काय । तें कपिल सांगती स्वर्ग । येथ स्वमत निरूपिता होय ।
 ज्ञानेन संकष्ट ॥ ३३८ ॥

न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादते ॥ १९ ॥

अहो, यद्यपि प्रकृतिपुरुषसंयोगः । बंधहेतुः दिसे चांग । तरी
अविवेकावांचुनी संयोगः । न घडे तोही ॥ ३३९ ॥ अविवेकः अन्नादि
म्हणोन । तन्मूलकः विशेषसंयोगः बंधनः । सामान्यसंयोगः मुक्तमुक्त-
कारणः । साधारणः म्हणोन बांधीनः ॥ ३४० ॥ वेदांतीं सामान्य-
चैतन्य जैसे । अविद्याआधार परी बद्ध नसे । अधिष्ठान विशेष-
चैतन्य जैसे । बद्ध आणि मुक्त ॥ ३४१ ॥ तेवीं पुरुषप्रकृतीचा
विशेष संयोगः । बद्धकः हे होय. चांग । पतंजली निज योग - । सूत्रीं
हेंचि कोलिलें ॥ ३४२ ॥

“द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेतुहेतुः” ।

—योगः सूत्र १७ साधनपादः

सूत्रार्थः—प्रकृति प्रकृतिविकृति विकारः । संघात हा दृश्य समग्र ।
जडत्वास्तव सात्त्वारः । चिद्भास्य कीं ॥ ३४३ ॥ पुरुष चैतन्यत्वे द्रष्टा ।
परी अविवेके न कळे मिदा स्पष्टा । म्हणोनि संयोग अगोमटा ।
दुःखकारक ॥ ३४४ ॥

“पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।

कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥”

—श्रीभगवद्गीता अ. १३ श्लो. २१

एवमार्यपुत्रवचनः । पुरुष प्रकृतीचे ठायीं वसोन । सुखदुःखमोहाचे
संघारणः । निजगीं करी ॥ ३४५ ॥ सर्वे उच्चम रजे मध्यमः । तमो-
योगे योनी अन्नमः । पावे परी हा केवळः भ्रमः । वस्तुतः नाही ॥ ३४६ ॥

शिष्यः म्हणे : भगवंता । निरुपिता वैशेषिकमता । अग्निवटसं-
योगी पाकजरस्तता । उत्सन्न होय ॥ ३४७ ॥ तो संयोग निवर्त-
लियाहि पुढती । पाकजरूप राहे घटावरुती । तैसा पुरुषसंयोग-
निवर्तलिया पुढती । बंध निश्चित कोन राहे ॥ ३४८ ॥ श्रीगुरु
म्हणती ऐक । येथेजि सांख्य वेदांत सम्यक । अविवेकास्तव प्रकृति-
संयोग देख । मिथ्याचि तो ॥ ३४९ ॥ जे जे पै अविवेक होय ।
ते ते आघवे विवेक जाय । उप्रादाननाश होय । कार्यनाश ॥ ३५० ॥
आतां सामान्य संयोग तो सर्वत्र । विशेष संयोग अविवेक मात्र ।
म्हणुनी भिक्षूचे वाद स्वतंत्र । उपेक्षणीय ॥ ३५१ ॥ विशेष संयोग
आणि अविवेक । अनिरुद्ध म्हणती दोन्ही एक । आम्ही हेतु हेतु-
मन्दाव बोलिला देख । तो बाला सुखबोधार्थ ॥ ३५२ ॥ आणि
पंचशिखाचार्य । हाचि अर्थ बोलती स्वयं । ते सूत्रही होय ।
प्रमाण करू ॥ ३५३ ॥

“तत्संयोगहेतुविवर्जनात्स्यादयमात्यंतिकदुःखप्रतीकारः”

सूत्रार्थः—कपिलशिष्य आसुरी मुनी । तच्छिष्य पंचशिख
वर्णिले पुराणी । व्याख्यान कीजे म्हणोनी । अनुसरोनी ययातें ॥ ३५४ ॥
दुःखमय बुद्धिसंयोग । तयाचे कारण प्रकृतिपुरुषयोग । अविवेकरूपची
चांग । तो वर्जिलीया अत्यंतदुःखत्याग घडे ॥ ३५५ ॥ शिष्य म्हणे
विभूच्या ठायी । संयोग सर्वथा घटत नाही । श्रीगुरु म्हणती कर्मज-
संयोग नाही । विभूसी हे सत्यवार्ता ॥ ३५६ ॥ परी संयोगज संयोग
तेश्च । उपपन्न होय हा अर्थ । वैशेषिकमतीही यथार्थ । निरूपिला
॥ ३५७ ॥ घटसंयोग भूतलाचा । घटाकडिासी संयोग सचा । सांपडे
म्हणोनी विभूचा । संयोगज संयोग निषिद्ध नाही ॥ ३५८ ॥ परी रहस्य

विचारूनि पाहतां येथ । एक असे अधटित । जेणे सांख्य आणि
वेदांत । एकवटो पाहती ॥ ३५९ ॥ कर्मज संयोग होय एक देशी ।
संयोगज संयोग होय सर्वदेशी । हस्तशाखाभात्रसंयोग वृक्षासी ।
संयोगिता ॥ ३६० ॥ तरी तो संयोग गुण । शब्देचि आरोपिला
म्हणोन । प्रत्यक्ष उपकारक आपण । सर्वथा नव्हे ॥ ३६१ ॥ शाखारूप
अंश धरुनि चिर्त्ती । अंशी अमेदे मूर्ख बोलती । हस्तवृक्षसंयोग
निश्चिती । आरोप शब्दे ॥ ३६२ ॥ तेवीं एक देशी प्रकृतिसंयोग
तो पुरुषासि सर्वदेशी आरोप चांग । म्हणोनी आरोपमात्र संग ।
बंध पुरुषाचा ॥ ३६२ ॥ इत्येकदेशवृत्तित्वं मायाया वदते श्रुतिरिति ।
माया ब्रह्माच्या एक देशी विद्यारण्य म्हणती । परी सर्पाध्यासाची मूर्खा
होय प्रतीती । तेणे अवघा रज्जु झांके ॥ ३६४ ॥ तेवीं एकदेश-
संयोगी । पुरुषा बंध वाटे सर्वांगी । एवं वेदांतिक अवच्छेदवादें चौरंगी ।
आणिले सांख्य ॥ ३६५ ॥ आणि संयोगज संयोग शब्दारोपावीण ।
उपाधी सर्वथा नोहे आन । म्हणूनी पुरुषासी औपाधिक बंधन । नोहे
स्वामाविक ना नैमित्तिक ॥ ३६६ ॥ सुखदुःखादि भोग अमूर्त ।
संयोगज संयोग आरोप अमूर्त । अमूर्तांत घटना अमूर्त । दुर्भाव्य नाहीं
॥ ३६७ ॥ म्हणोनी मूर्ताश्रित शंका । संयोगज संयोग भोग देईल
केवी हें घेवो नका । आणि आरोप तव अविवेका- । श्रयेंचि होय
॥ ३६८ ॥ यालागीं विवेकें सुक्ती । मिले आत्यंतिक दुःखनिवृत्ति ।
संयोगज संयोगी प्रतिबिंबस्थिती । सर्वथा न घडे ॥ ३६९ ॥ तेथ घडे
अवच्छेद । यालागीं पुरुषी भोगप्रतिबिंबवाद । विज्ञानभिन्न
म्हणे तो असिद्ध । स्ववचनविरोध म्हणोनी ॥ ३७० ॥ योग-
वार्तिक विज्ञानभिन्न बोलिला । तेथ संयोगज संयोग विभूचा मानिला ।
आणि सांख्यभाष्यांत भोगप्रतिबिंबवाद अंगिकारला । नवल भिक्षुप्रमाद

ह ॥३७१॥ यद्यपि स्फटिकाच्या ठायी । भासे जपाकुसुमप्रकृतताही ।
 तैसी मति पुरुषा नाही । तो सर्वथा चेतन म्हणोनी ॥ ३७६ ॥ वेदांती
 प्रतिबिंबवाद घेऊन । तो मायेने अनिर्वाच्यत्वे कल्पिला । अथवा
 भिक्षुप्रतिबिंबवाद हो कां कहिला । बालासाठी समजावया ॥ ३७४ ॥
 येथ अवच्छेदवादचि श्रेष्ठ आहे । नित्यशुद्धबुद्धमुक्त स्वर्णे । ऐशिया
 पुरुषातें लाहे । बंधन केवीं उपाधीविण ॥ ३७५ ॥ पाप नाही कालीं
 तिही । म्हणोनि कर्मज संयोग नाही । शुद्ध बोलीजे पाही । यास्तव
 आत्मा ॥ ३७६ ॥ बुद्ध म्हणिजे स्वप्रकाश । यालागीं भोगप्रतिबिंब
 नाकळी त्यास । प्रकाशावरी प्रकाश- । प्रतिबिंब न घडेचि ॥ ३७७ ॥
 प्रकाशावरी प्रकाशप्रतिबिंब घडे । परी प्रकाशप्रतिबिंब प्रकाशीं न घडे ।
 म्हणोनी वैदांतिक चेतनप्रतिबिंब मायेत जोडे । परी भिक्षुक्त भोग-
 प्रतिबिंब न पुरुषीं ॥ ३७८ ॥ प्रकाशसजातीय जपापुष्प
 स्फटिक । परी स्वच्छत्वास्तव वैधर्म्य आणिक । यास्तव उपरंजे
 स्फटिक । जपाकुसुमप्रकृतमेने ॥ ३७९ ॥ परी जपापुष्पाचें वा
 दर्पणाचें । सूर्यप्रकाशीं प्रतिबिंब नव्हे साचें । अत्यंत वैधर्म्य ययाचे
 म्हणोनीया ॥ ३८० ॥ प्रकाशप्रतिबिंब उपाधीत देखिलें । परी
 उपाधि प्रतिबिंब प्रकाशीं न देखिलें । यद्यपि क्वचित् भासलें । तरी
 तेथ समप्रकाश ॥ ३८१ ॥ चेतन जडसम प्रकाश नाही । म्हणोनि
 भिक्षुमत असंमत सर्वही । भिक्षुद्धृत सौर वाक्य तेही । चिदाभासस्थ
 उपाधिवर्मानिदर्शक ॥ ३८२ ॥ अविद्याप्रतिबिंब जाहलिया ।
 सत्प्रकाशसजात्या कल्पिजे तथा । यालागीं वैदांतिक जीवा इया ।
 जपाकुसुमादि दृष्टांत घटती ॥ ३८३ ॥ परी न घटती सांख्य पुरुषातें ।
 किंवा प्रतिबिंब उपाधिताकारें होते । स्फटिक तंव उपरंजते । रंगेचि
 मात्र ॥ ३८४ ॥ म्हणोनी अवच्छेदचि तथा घडे । येथेही भिक्षु

वाक्य तुच्छ उघडे । भोगावच्छेद पुरुषा घडे । हैं आम्हांही मान्य
॥ ३८५ ॥ नित्य म्हणजे कालत्रयी । ज्याचा करू नाश नाही ।
न्यूनत्वे कालचे ठायी । उपमा दिली जाय ॥ ३८६ ॥ परिच्छेदानुमानें
देशकालप्रतीती । नित्य वस्तु समबळें ते उपमर्दिती । म्हणोनी काल
देश मोक्षांत राहती । हैंही म्हणणें अयोग्य ॥ ३८७ ॥ पुरुषाची
पारमार्थिक बंध नाही । म्हणोनी स्वभावेचि तो मुक्त पाही । येणें
सांख्यवेदांताही । जाहली एकता ॥ ३८८ ॥ मी सुखी मी दुःखी
या प्रत्यक्ष प्रतीतीहून । नैयायिक म्हणतो सुखदुःख आत्म्याचे गुण ।
तरी मी गोरो मी काळां या प्रत्यक्ष प्रतीतीहून । देहात्मवादी होवावें
त्यांनीं ॥ ३८९ ॥ जोंवरी अनुमानादिकीं प्रतिषेध चाले । तोंवरी
अहंतातादात्म्यें अवधीं फोलें । जेव्हां प्रतिषेधक उरे, प्रतिषेध न चाले ।
तेव्हां तो अहंविषयी सत्य ॥ ३९० ॥ प्रतिषेधकासह प्रतिषेधिता ।
तरी प्रतिषेध करवेना सर्वथा । स्वामी सुंदरदासकविता । सांख्य—
ज्ञानाविर्षी ऐसी ॥ ३९१ ॥

“ तू तो कछु भूमी नाही । आप तेज वायु नाही । व्योम पंच विषे
नाही । सो तो भ्रमकूप है ॥ तू तो कछु इंद्रियरू । अंतःकरण
नाही । तीनगुण तू तो नाहि । न तो छाया धूप है ॥ तू तो अहंकार
नाही । पुनि महत्तत्त्व नाही । प्रकृति पुरुष नाही । तू तो
स्वअनूप है ॥ सुंदर विचार ऐसे । शिष्य सो कहत गुरु । नाहि
नाहि कहत रहे । सो तेरो रूप है ॥ ”

अहो अविवेकेचि बंध मानिता । तरी प्रलयीं न राहील बंध—
सत्ता । या भिक्षुकोटीचा प्रहर्ता । भिक्षुशब्दचि ॥ ३९२ ॥ सांख्य
भाष्यांतचि आदिलें सूत्री । दुःखसत्ता भिक्षु सांगे चित्तंती ।

“हेयं दुःखमनागतं” या योगसूत्री । प्रमाणता ठेवुनी ॥ ३९३ ॥
 ऐसे आहे तंव प्रलयांत । अनागत दुःखसत्ता कां नव्हे प्रतीत । परी भिक्षु
 दांत खावोनि द्वेषी वेदांत । यालागीं स्ववचनविरोधें बोले ॥ ३९४ ॥
 ‘आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण’ इति । स्वयें सांगताहे
 श्रुति । म्हणोनि संयोगजसंयोगावच्छेदारोपरूपप्रतीती । बंधन पुरुषा-
 प्रति परी प्रतिबिंब नोहे ॥ ३९५ ॥ अवच्छेदवादेंकरून । पुरुषा
 येवो पाहे एकपण । तरी समार्धी मोर्क्षी ब्रह्मरूपता या सूत्राभिप्रायान ।
 साधिलेंचि तें आहे ॥ ३९६ ॥ देवहूतीस कपिल सांगता । पुरुष
 लक्षणीं एकवचनता । येणेंही पुरुषासीं एकता । आलीचि आहे
 ॥ ३९७ ॥ आतां पुरुषबहुत्व जे सांख्याचे । जननमरणादिप्रवृत्त्यनुमेय
 साचे यालागीं बालबोधाचें । कारण आहे ॥ ३९८ ॥ अथवा
 स्वनिष्ठमुक्तप्रत्ययें । यावद्विदेह बहुता होय । हें विवेचनही होणार
 आहे । सहजचि पुढें ॥ ३९९ ॥ किंवा पुरुषबहुत्व जरी जाहले ।
 तरी वैदांतिक वाचस्पत्युक्त ईश्वरबहुत्वासम वाहिलें । किंवा ते
 सांख्या । अभ्युपगमिलें । बालबोधार्थ ॥ ४०० ॥ परी एरव्ही
 पुरुषाची बहुता । मुक्ता न ये अंगिकारितां । यथाचा दंड सर्वथा ।
 मिळेल पुढें ॥ ४०१ ॥ आतां बौद्धांचे मत । अविद्येनें बंध न होत ।
 संस्कारादि समस्त । अविद्येपासुनी ॥ ४०२ ॥ तयाचे दौर्मनस्या-
 पर्यंत चक्र चाले । आणि पुढती अविद्याचि डोले । म्हणोनी बंधन
 भलें तेणेंचि होय ॥ ४०३ ॥ नलगे कोणी चेतन । केवळ अविद्याचि
 कसण । सकल कार्य कारण । बद्ध आहे ॥ ४०४ ॥ ऐसा जो कां
 सांगतपंथ । तो करावया निम्रेथ । विवेकशस्त्रें समस्त । सूत्रकार
 आक्रमित्ती ॥ ४०५ ॥

नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात् ॥ २० ॥

अहो ! अविद्येनैव बंध होय । येथ वदतोऽव्याघात आहे । प्रमाण
लक्षण नोहे । म्हणोनिया ॥ ४०६ ॥ अविद्या प्रमाण की प्रमेय
। प्रमाण म्हणतां प्रतिज्ञा होय । प्रतिज्ञामात्रे सिद्ध नोहे । वस्तु कदा
॥ ४०७ ॥ प्रतिज्ञामात्रेवस्तु साधती । तरी सकळवादियांची भिद्धि
होती । कारण प्रतिज्ञा कराया शक्ती । दुर्बलाही आहे ॥ ४०८ ॥
अविद्या होतां प्रमाण । तरी अविद्येनें होआवे प्रमेयज्ञान । प्रमाता
पाहिजे आन । चेतन कोणी ॥ ४०९ ॥ अविद्या प्रमेय गणावी । तरी
साक्षिभास्य म्हणावी । परी नाही मानिला चित्स्वभावी । बौद्धमतांत
अधिष्ठाता ॥ ४१० ॥ म्हणोनी अविद्येविषी । प्रमाण नाही निःशेषी ।
स्वप्नाविप्रमाण तंव साधिष्ठानवैदांतिकाविद्येसी । दाखवित् आहे
॥ ४११ ॥ ..... “एवं प्रत्यक्ष अनुमानं । यथा प्रमाणा भाजनं ।
नोहोती ज्ञानं अज्ञानं । अप्रमाणं” ..... (अमृतानुभव प्रकः ७)
इत्याद्युत्थापिका श्रुति । बौद्धअज्ञान निराकरिती । आतां लक्षणही
अविद्येप्रती । सर्वथा नाही ॥ ४१२ ॥ सकळ प्रतीत्यसमुत्पाद अज्ञान ।
हेतूपनिबन्ध प्रत्ययोपनिबन्धही जाण । अविद्येची जाति अज्ञान ।
कीरु आहे ॥ ४१३ ॥ तेथ विक्षेप आवरणांशाविण । केवीं समुदाय
अविद्येपासुन । आणि मानिता वैदांतिक विक्षेपावरण । तरी अविद्या-
क्षणभावाहानी ॥ ४१४ ॥ निरधिष्ठानबौद्धचे मती । अविद्या
फोफावे कवणिये रीती । म्हणोनी अविद्या निश्चिती । अवस्तु गा
॥ ४१५ ॥ ज्ञानाचा अभाव अविद्या म्हणतां । तरी ते पावे अवस्तुता ।
म्हणोनी बंध सर्वथा । अयोग्य होय ॥ ४१६ ॥ अथवा बौद्धाविद्या
शब्दमात्र । इयाचा अर्थ नाही स्वतंत्र । यालागीं बंध अनुभाव । न

घडे तेणें ॥ ४१७ ॥ चेतनासह अविद्या असती । तरी ते पै बांधिती ।
 निश्चेतन अविद्या कवणाप्रती । बांधावया समर्थ ? ॥ ४१८ ॥ अवि-
 द्येचा अभावचि आहे । तरी ते बांधील कवणा स्वभावे । यालागीं
 बौद्धमत नादरावे । सर्वथाही ॥ ४१९ ॥ द्वेषा भिक्षु म्हणे येथ । खंडिलें
 आहे अद्वैतमत । तें बोलणें सूत्रपदार्थ । सोडोनिया ॥ ४२० ॥ आपुल्या
 पदरीचा अर्थ समजोन । परमता देणें दूषण । तो युक्त्याभासचि
 जाण । युक्ति नव्हे ॥ ४२१ ॥ सूत्रांत अविद्या अवस्तु बोलिली ।
 चेदांतीं अविद्या वस्तु बोलिली । यालागीं सूत्रकारें नाहीं खंडिली ।
 अद्वैताविद्या ॥ ४२२ ॥ दुसरीयांचे मत न जाणता । प्रतिज्ञामात्रें खंडण
 करितां । तरी दोष येईल सूत्रकृता । निश्चयानें ॥ ४२३ ॥ म्हणोनी-
 हें भिक्षुभाष्य एक । जाहले आहे सूत्रप्रोपक । यालागीं आम्ही सूत्र
 प्रोपक । भाष्य आरंभिले ॥ ४२४ ॥ अविद्या अवस्तु बौद्धांचे मत ।
 तेचि सर्वथा खंडिले येथ । अनुभवामृतीं बोलिले तात । याचि रीतीं
 ॥ ४२५ ॥ वेदांतिक अविद्या कांहीं । अनुभवामृतीं खंडिली नाहीं ।
 स्वीकारिली द्वितीयाध्यायीं । म्हणोनिया ॥ ४२६ ॥

“ अविद्येचें अटवे । भुंजीत जीवपणाचें भवे ।

तया चैतन्याचे धावे । धावेकारू जो ” ॥

एवं करिता गुरुस्तुती । अविद्या अम्युपगमिली पुरती । मग
 सप्तमाध्यायीं खंडिली निगुती । ते बौद्धांचीचि ॥ ४२७ ॥ शिष्य म्हणे
 तेथ । ज्ञान खंडिलें आठव्यांत । आणि शब्दखंडणीं सहाव्यांत ।
 चेदांत अविद्या खंडिली दिसे ॥ ४२८ ॥ श्रीगुरु म्हणती वत्सा ऐक ।
 बौद्धजगन्निराकारण सम्यक । मुक्तदर्शेत ते सकलिक । चेतनावीण
 अंग मान्य ॥ ४२९ ॥ चेतनमात्र खंडिता नये । म्हणोनी सिद्ध परमार्थी

अविद्या नोहे । आठव्यांत वृत्तिज्ञान खंडिले आहे । नाही खंडिले
चेतन ॥ ४३० ॥ व्यवहारें अविद्याखंडण । तरी जाण बौद्धनय
निराकरण । नातरी उदाहृत द्वितीयाध्यायवचन । अनुपपन्न होईल कीं
॥ ४३१ ॥ मूर्ख अंगिकारोनि स्फूर्ती । ताता केवलाद्वैतातूनी काढीती ।
ते जगन्मिथ्यात्व सांगितलें अनुभवामूर्ती । हे विसरती सर्वथा ॥ ४३२ ॥
तैसे दृश्य कां द्रष्टा । या दोन्ही दशा वांजटा हैं । इत्यादि तातोक्ती
स्पष्टा । खाद्य तिथाना ॥ ४३३ ॥ मिथ्या वस्तूचें उभारण । केवीं
होईल अविद्येवीण । यालागीं अनुभवावीण गुरुक्तिज्ञान । तें
वांस्करीवचन समूल मिथ्या ॥ ४३४ ॥ स्थापावया भगवद्भक्ती ।
अविद्यारहित जगत्स्फूर्ती । अनुभवामृतांत हे बोलती । ते वल्ले वल्लभ-
मूर्ती नेऊं पाहती ताता ॥ ४३५ ॥ अविद्येवीण ब्रह्म जाहले जगत । हा
वल्लभांचा सिद्धांत । प्रेमनिकुंजामार्जी संक्षिप्त । खंडिलाहे मी
॥ ४३६ ॥ म्हणोनी पंदरीस तेंव जाती । आणि आळंदीरहस्य नेणती ।
तया बोलाया अनुभवामूर्ती । अधिकार नाही ॥ ४३७ ॥ पंदरीस जाती
म्हणोन । वालूं सहस्र लोटांगण । परी आळंदीवल्लभकरुणेंवीण ।
अनुभवामृत न सांपडे ॥ ४३८ ॥ असो हे आतां प्रासंगिक । असत्य
अविद्या बांधता देव । तरी बंधनही सकलिक । होईल असत्य ॥ ४३९ ॥
असत्य झालिया बंधन । वृथा बौद्धांचे योगादिकथन । असत्य अविद्ये-
पासोनी सत्य बंधन । तरी असत्य निर्वाणापासुनीही बंधन उपजावे
॥ ४४० ॥ इयापक्षीही प्राहतां । बौद्धांचा उपदेश होय वृथा ।
एवं फोल झाला उभयथा । सांगतसमय ॥ ४४१ ॥

वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः ॥ २१ ॥

अविद्या सद्रूपवस्तु न्हणतां । तरी बौद्धसिद्धांत होईल वृथा ।
कारण कीं बौद्ध सर्वथा । असद्व्याप्ती मानिती ॥ ४४२ ॥ आणि

अविद्या सत्य मानिलीयावरी । बंधही सत्य सर्वापरी । मग तथाचा नाश
निर्दारी । न होईल कदापि ॥ ४४३ ॥ कूटस्थ नित्य अविद्या नही ।
परी घटादिवत् व्यावहारिक सत्य पाही । हे सांख्याभ्युपगत अविद्या
लवलाही । भिक्षु बोलिले ॥ ४४४ ॥ हेच वेदांतासी मान्य म्हणोन ।
या सूत्रां बौद्धांचेचि खंडण । सत्यबंधा निवर्तायाकारण । बौद्ध-
भार्गोपदेश वृथा ॥ ४४५ ॥ अथवा असत्य बंध उपदेशे नाशे । तरी
शून्यरूप असत्यानिर्वाणही उपदेशे कां न नाशे । किंवा सत्य बंध
उपदेशे नाशे । तरी सत्य निर्वाणही नाशेल उपदेशे ॥ ४४६ ॥ एव-
मपि दोही पक्षी । बौद्धवर्णी कूटसाक्षी । आणिकही द्वये पक्षी हूण
आहे ॥ ४४७ ॥

विजातीयद्वैतापत्तिश्च ॥ २२ ॥

नाना क्षणिक पदार्थ । उत्पन्न होती म्हणोनी सजातीय द्वैत ।
बौद्धासी आहे संमत । परी विजातीय द्वैत संमत नाहीं ॥ ४४८ ॥
अविद्या वस्तु मानिता । आणिक तत्कार्या क्षणिक म्हणतां । तरी विजा-
तीय द्वैत सर्वथा । मानावें लागेल तुम्हांतें ॥ ४४९ ॥ अहो विज्ञान
भिन्न अविद्या म्हणोन । विजातीय द्वैत इष्ट अमहांकारण । अथवा
सकलचि पदार्थ क्षणिक म्हणोन । विजातीय द्वैत इष्ट होय ॥ ४५० ॥
ऐसें नाहीं म्हणे सिद्धांती । अविद्योत्तर काली पदार्थ उपजती । तेचि
तेचि पुनः होती । प्रतीत्यसमुत्पादी ॥ ४५१ ॥ म्हणोनी सजातीय द्वैत ।
तुम्हां इष्ट हा सिद्धांत । परी अविद्या वस्तु म्हणतां समस्त । विजातीय
द्वैत होईल तें ॥ ४५२ ॥ येथ बौद्धवादाचि साक्षात् खंडिल । ऐसें
जे विज्ञानभिक्षु बोलिला । तें मान्य आहे आम्हाला । मस्तक पुढें
करोनी ॥ ४५३ ॥ परी येथचि भिक्षु मुलला एक । पद्मपुराणातील

देऊनी श्लोक । अद्वैतमयावाद अवैदिक । परंपरया खंडिला सांगितलें
॥ ४५४ ॥ ते तयाच बोलण । माझी माय बांझ या वाक्यासमान ।
घटादिवत् व्यावहारिक अविद्या मान्य आम्हां कारण । हें भिक्षु याचि
भाष्यांत बोलिला ॥ ४५५ ॥ व्यावहारिकाचि अविद्या म्हणती वेदांती ।
तरी मोक्ष कां व्हावा भिक्षुचिर्त्ती । पांझश्लोक तंव खंडिती । प्रत्य-
भिज्ञामताद्वैत ॥ ४५६ ॥ प्रत्यभिज्ञांचे मत । केवळ कथनेचि मोक्ष
देत । आणि ईश्वरही तेथ । क्रियासंपन्न ॥ ४५७ ॥ त्याच्या शक्ती
सर्वत्र विलसती । तथापि अद्वैत असेचि निश्चिती । ऐसै जे
अंश प्रत्यभिज्ञामती । तेचि पद्मी निराकारिले ॥ ४५८ ॥ एरव्ही प्रत्य-
भिज्ञामत । अंतरगत तेही अद्वैत । परी बाह्य तयाचा अर्थ । खंडिला
पुराणी ॥ ४५९ ॥ वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकमिती ।
जे कां आहे पांझोक्ती । ते वाममार्गी अद्वैताप्रती । खंडित आहे
॥ ४६० ॥ म्हणाल कीं जीवेश्वराचें ऐक्यकरण । आणि ब्रह्म जेथ
दाविलें निर्गुण । तया शास्त्रा पद्मपुराण । पाखंड म्हणे ॥ ४६१ ॥
तरी सौरादि पुराणीं द्वैत पाखंड बोलिलें । यांलागीं वेदोक्त उदिता-
नुदितादिनिंदावत् दोन्ही जाहलें । यथाधिकारें घेतले । पाहिजेत ते
॥ ४६२ ॥ इतर जे अवैदिक खंडिले । ते पुराणादिकांत कोठेंचि नाहीं
स्तविले । यांलागीं अद्वैतनिंदा पांझवाक्य वहिलें । अर्थवादची
॥ ४६३ ॥ मूर्खाची रुची होतां अद्वैती । तरी प्रसंगीं मायेसही पत्ना
म्हणती । मैथुनउन्मत्त योनी चाटिती । वीर्य भक्षविती भार्येते
॥ ४६४ ॥ म्हणोनी द्वैती तयांची रुची । वाढाया निंदा केली
अद्वैताची । एरव्ही पद्मपुराणीं ठायीं ठायींचि । बोलिलें आहे अद्वैत
॥ ४६५ ॥ श्रीमद्भगवती अद्वैत । बोलिलें आहे यथार्थ । त्याचें पद्म-
पुराणांत । महात्म्यही प्रशंसिलें ॥ ४६६ ॥ भागवतादि क्षिप्त म्हणतां ।

तरी पद्मपुराणश्रौंका का नव्हती तथा । यालागी अधिकारें व्यवस्था ।
 करावी तयांची ॥ ४६७ ॥ प्रसंग नसोनी भिक्षु बोलतो । म्हणोनी
 आम्हीही चपेटा देतो । असो आतां शंका करितो । बौद्ध पूर्वपक्षी
 पुनः ॥ ४६८ ॥ अहो ! भूतभौतिक बाह्यसमुदाय । आणि चित्त-
 चैत्य अंतःसमुदाय । म्हणोनी द्वैत विजातीय । इष्टाचि आम्हां ॥ ४६९ ॥
 तें सिद्धांती म्हणे नाही । क्षणिकोपत्ती सकळांचीही । आणि
 तुम्हासीच विरोधी लवलाही । तुमचे बौद्ध ॥ ४७० ॥ तयांच्या मतीं
 आत्मख्याती । विज्ञानापासोनी सकलोत्पत्ति । बाह्य प्रपंच नाहीच म्हणती ।
 आणि विज्ञानी तव विजातीय द्वैत इष्ट नसे ॥ ४७१ ॥ विजातीय द्वैत
 म्हणता । आणि अविद्या हा वस्तु गणता । तरी वैष्णवद्वैतासमान
 सर्वथा । अविद्याज्ञान न होय ॥ ४७२ ॥ आमुचीया अद्वैतमती ।
 अविद्या अनिर्वचनीय अतात्त्विक प्रतीती । म्हणोनी दोष नये वेदांती ।
 हे सभ्यक सुचविती अनिरुद्ध ॥ ४७३ ॥ म्हणोनी अनिरुद्ध मान्य
 केला । विज्ञानभिक्षु अशें खंडिला । असो पुढती सरसावला । शंका
 करूं सैगितू ॥ ४७४ ॥

विमृद्धोभयरूपा चेत् ॥ २३ ॥

न तादृक् पदार्थाप्रतीतेः ॥ २४ ॥

अहो वेदांताचियाठार्या । सदसद्रूप अविद्या मानिती पाही ।
 आणि सांख्याच्याही ठार्या । प्रपंच मानिती सदसद्रूप ॥ ४७५ ॥ मग
 आम्ही सदसद्रूप विरुद्ध । अविद्या मानतां काय अप्रसिद्ध । सूत्रकार
 म्हणती हा अशोध । सर्वस्व आहे ॥ ४७६ ॥ सदसत् एकलप मिळोन ।
 वस्तुचें न होयाचि दर्शन । उभयरूप एकस्थान । विरुद्धाचि आहे ॥ ४७७ ॥

“ मनोरथाचे परियळ । आरोगिजतु कां लक्ष वेळ ।

परी उपवासा वेगळ । आनु आथी ” ॥—अमृतानुभव प्र. ६

सत्य आणि असत्य मिळोन । जरी पदार्थांचें होय दर्शन । तरी
सक्षिपाचें शिंग मिळवोन । करावें वाहन पुरुषांनीं ॥ ४७८ ॥ सांख्य-
शास्त्राचिशा, आंत । प्रपंच मानिला जो सदसत । परी त्याचा व्यक्त
अव्यक्त । शब्दार्थ आहे ॥ ४७९ ॥ सच्छब्दार्थ व्यक्त बोलिजे ।
असच्छब्दार्थ अव्यक्त म्हणिजे । वेदांताच्या ठायीं माया गणिजे ।
अनिर्वाच्य कीं ॥ ४८० ॥ सदसद्विलक्षण । हेंचि मुख्य मायेचें लक्षण ।
सत्य नाहीं नाशे म्हणोन । भासे म्हणोन असत्य नाहीं ॥ ४८१ ॥
विज्ञान भिक्षु बोलिला येथ । कीं अनिर्वचनीय पदार्थ न होय प्रतीत ।
म्हणोनी खंडिले अद्वैत । ते अयथार्थ बोलणें ॥ ४८२ ॥ सत्य जें काल
त्रयीं बाधशून्य । तें तंव न कळे विवेकेवीण । मग राहिली जगा-
कारण । असत्प्रतीती ॥ ४८३ ॥ व्यावहारिक सत्य म्हणतां । तरी या
कुप्राज्ञिभिक्षुचिया मता । बळेंचि आक्रमिलें तत्वता । महामायेनें
॥ ४८४ ॥ दृष्टांत द्यावा अनिर्वाच्य कोणी । तरी तोही मायेच्या
अंतर्गत म्हणोनी । दृष्टांतचि नोहे स्थानीं । देयावया ॥ ४८५ ॥ जैसे
अनुमानीं केवळान्वयादिकीं । दृष्टांत मौन कीजे नैय्यायिकीं । तैसा
मायानिर्मिताचा वेदांतीही कीं । मायेस दृष्टांत काय देयावा ॥ ४८६ ॥
ब्रह्म न कळे इत्यादिवरीन । अविद्या प्रत्यक्ष म्हणोन । नाहीं दृष्टांताचें
कारण । वेदांतमतीं ॥ ४८७ ॥ याचि लागीं भिक्षूचें मत । उपेक्षावे
मानोनि बोलतो उन्मत्त । पुढती पूर्वपक्ष आरंभत । सुगतमतीं ॥ ४८८ ॥
अहो सांख्यमतांत पदार्थ नियमित । आधींच केलें गृहीत । मग ऐसा
विरुद्ध पदार्थ । कळेले केवीं भवद्बुद्धी ॥ ४८९ ॥ येथ भगवान्

सूत्रकार । स्वयं आरंभती उत्तर । बौद्ध मानोनि अचतुर । महा-
मूर्ख ॥ ४९० ॥

न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् ॥ २५ ॥

षट्पदार्थ हैं उपलक्षण । तर्णे षोडशपदार्थादिकांचेही ग्रहण ।
आदि शब्दंकरून । गौतमानुयायी घेयावे ॥ ४९१ ॥ ज्याय वैशेषिक-
शास्त्रांत । जैसे नियमित पदार्थ । तैसे आमुचिया शास्त्रांत । नियम-
नाही ॥ ४९२ ॥

अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संप्रहोऽन्यथाबालोन्मत्तादिसम-
त्वम् ॥ २६ ॥

परी नियमित पदार्थही । युक्तीवांचोनी मान्य नाही । अन्यथा-
बालोन्मत्तभाषणही । प्रमाण होईल ॥ ४९३ ॥

“न ह्याप्तवाक्यान्नभसो निपतन्ति महासुराः ।

युक्तिमद्वचनं ग्राह्यं मन्यान्यैश्च भवद्विधैः ॥

केवळ आप्तवचनेंकरून । नव्हे गगनांतून देवदैत्यपतन ।
म्हणोनी युक्तीस मान्य वचन । करावें ग्रहण सकळांनीं ॥ ४९४ ॥
मी तू आणि इतर । युक्तियुक्ताचि मानावें समग्र । केवळ करितां
प्रतिज्ञामात्र । वस्तुसिद्धि कदा नव्हे ॥ ४९५ ॥ एवं अनिरुद्धा-
च्यामर्ती । सूत्रव्याख्यान बोलिलें रीती । आतां भिक्षुमर्ती । सूत्र-
व्याख्यान तें ऐसें ॥ ४९६ ॥ बौद्ध म्हणे आम्ही कांहीं । वैशेषिका-
दिसम नियतपदार्थवादी नाही । सूत्रकार म्हणती अनियमित पदार्थ

मानले तरीही । युक्तिपूर्वक मानावे ॥ ४९७ ॥ नाही तरी बाल वेडे । बोलता प्रमाण होईल उघडे । जैसा बाल मायेची वदे बोवडे । कीं मज खोबऱ्यांत दिसे चांदुमामा ॥ ४९८ ॥ वेडा भलतेंचि वदे काहीं । तें प्रमाण होईल सर्वही । क्षणिक पदार्थ मानणें तेही । वेड्याचिसारवे ॥ ४९९ ॥ वेडा क्षणोक्षणी शब्द परिवर्ती । आणि बौद्ध क्षणोक्षणी अर्थ परिवर्ती । वेड्याहानि अधिक मती । चळली बौद्धांची ॥ ५०० ॥ येथवरी भिक्षुव्याख्यान । कासया म्हणावें अप्रमाण । परी पुढील भिक्षुव्याख्यान । तें अप्रमाण सर्वथा ॥ ५०१ ॥

“ नासदूपा नसदूपा माया नैवोभयात्मिका ॥
सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्या भूता सत्तातनी ॥ ”

ही स्मृति बळोचि देवोनि सौर । हिचा अर्थ केला प्रकृतिपर । आणि वैदांतिक प्राया निर्धार । खांडिली तेणें ॥ ५०२ ॥ परी जो या श्लोकाचा अर्थ केला । तो बळोचि वेदांतमायापर जाहला । तोही एकावा वहीला । भिक्षुवाक्येंचि ॥ ५०३ ॥

“ विकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवाम् इत्यादिश्रुतिसिद्धा मायाख्या प्रकृतिः परमार्थसती न भवति । पूर्वपूर्वविकाररूपैः प्रतिक्षणमपायात् । नापि परमार्था सती भवति । अर्थक्रियाकारित्वेन शशशृंगविलक्षणत्वात् । नापितदुभयात्मिका । विरोधाच्च । अतः सदसद्भ्यामनिर्वाच्या सत्येवेत्यसत्येवेति च निर्धार्योपदेष्टुमशक्या ॥ किंतु मिथ्याभूता लयाख्यव्यावहारिका सत्त्ववती परिणामिनित्यता रूपव्यावहारिकसत्त्ववतीचेति । ”

अष्टरूपमाया विकारजननी । अदळ अजा हां श्रुतिवाणी । परी परमार्थ सत्यता प्रधानी । सर्वथा कोणी गणूं नये ॥ ५०४ ॥ विकार

प्रतिक्षणी उत्पन्न । होउनी नाशे म्हणोन । आणि असत्यही
 परमार्थेकरून । प्रकृति नोहे ॥ ५०५ ॥ विकार करी उत्पन्न ।
 यालागीं नव्हे शशश्रृंगासमान । सत्य असत्य मिळोन । विरोध
 होय ॥ ५०६ ॥ म्हणोनी सत्य कीं असत्य । हे सांगणें वैतथ्य ।
 लयाचें कारण व्यावहारिक असत्य । आणि परिणामी नित्य म्हणोनी
 सत्य व्यावहारिक ॥ ५०७ ॥ एवं श्लोकार्थं भिक्षु बोलिला । हाचि
 वेदांतीं मायार्थ झाला । येथ सांख्यार्थही सोडिला । स्वमत भिक्षुनें
 ॥ ५०८ ॥ वेदांतार्थ न कळताही । भिक्षुकरवी प्रमाद वडला
 परी थोर चुकी याहूनीही पाही एक आहे ॥ ५०९ ॥ विकाररूपेकरून ।
 प्रकृती नाशे क्षण क्षण । आणि सकल विकारा कारण । म्हणोनि
 नित्यही आहे ॥ ५१० ॥ ऐसें नाहीं सांख्याचें मत । सांख्य सत्कार्य-
 वादी समस्त । यालागीं विकाररूप प्रकृति नाश पावत । क्षणोक्षणीं
 हे अमान्य त्या ॥ ५११ ॥ क्षणोक्षणीं मायानाश । मान्य नाहीं
 वेदांतास । क्षणोक्षणीं नाश आणि अविनाश । ऐसें द्रव्य जैना मान्य
 ॥ ५१२ ॥ उत्पादव्यय द्रव्यलक्षण । द्रव्यपरिभाषा मानिती जैन ।
 वस्तुचें कांहीं अंश होती उत्पन्न । आणि पावती नाश ॥ ५१३ ॥
 कांहीं अंश नित्यचि असती । आणि सर्व वस्तु भिन्नाभिन्नाचि
 राहती । हेचि विज्ञानभिक्षु कुमती । बोलिला येथ ॥ ५१४ ॥
 स्वयें आपणाचि चुकला । प्रकृतीपुरता तरी जैन जाहला । पुरुषा
 मानी म्हणोनी राहिला । अर्थ वैदिक ॥ ५१५ ॥ म्हणोनी आम्ही
 त्याची वाणी । वेदांतें घेतली सांभाळोनी । आणि भिक्षुही बोलिला
 अन्य स्थानी । योगवार्तिकी तैसेंची ॥ ५१६ ॥ येथ म्हणतो
 सूत्रांतील बौद्ध दूषणें समस्त । वेदांतिक मायेचा करिती आघात ।
 आणि योगवार्तिकी या सारस्मृतीचाचि अर्थ । करितो वेदांतमायानर

कंठरवे ॥ ५१७ ॥ अनादि सहा पदार्थ । वेदांतीं आहेत अभ्युपगत ।
 म्हणोनी अनियतपदार्थाचे भिक्षुप्रदत्त । दोष वेदांता न लगती
 ॥ ५१८ ॥ आतां योगवार्तिकीं काय बोलिला ॥ तो वाक्यगण
 पाहिजे ऐकिला । म्हणजे कळेल श्रोतियाला । कीं उन्माद झाला
 भिक्षूतें ॥ ५१९ ॥

“पुरुषात्पराभिमतशश्रृंगादिभ्यश्च व्यावर्तनाय निःसत्तासत्तं
 विशेषणम् । निर्गते पारमार्थिके सत्तासत्ते यस्मादिति विग्रहः ।
 कूटस्थनित्यत्वादिकं पारमार्थिकं सत् । “सतोऽस्तित्वं च नासत्ता
 नास्तित्वे सत्यता कुतः” । “तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्
 क्वचित्कदाचित् द्विज वस्तुजातम् । यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो
 न तत्तथा तत्र कुतोहितत्वम्” । इति गारुडवैष्णवादि वाक्येभ्यः
 असत्तासामान्याभावस्यैव पारमार्थिक सत्तात्वसिद्धेः तच्च सत्त्वं प्रधाने
 नास्ति महदाद्यखिलविकाररूपैः प्रत्येषु असत्त्वात् । सूक्ष्मदृष्ट्या तु
 परिणामितया प्रतिक्षणं तत्तद्धर्मरूपेणापायाच्च । तथाच श्रुतिस्मृतयः ।
 चैतन्यं चिन्मात्रं सत् । ‘क्षणं न संतिष्ठति जीवलोकः क्षयोदयान्यां
 परिवर्तमानः’ इत्याद्या इति । यथाच सत्तया वर्जितमेवासत्तयापि
 पारमार्थिक्या वर्जितं सत्ता सामान्याभावस्यैव पारमार्थिकसत्त्वात् ।
 तच्च प्रधानेनास्ति नित्यत्वादर्थक्रियाकारित्वात् श्रुतिस्मृत्यनुमानसिद्ध-
 त्वाच्च । इत्यमेव सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं मायाख्यं
 प्रधानमिति वेदांतसिद्धांतोऽप्यवधारणीयः । “नासद्द्रूपा न सद्द्रूपा
 मायानैवोभयात्मिका । सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी”
 इति आदित्यपुराणादिषु मायाख्यप्रकृतेः पारमार्थिकसत्त्वादिरूपेण
 अनिरूप्यत्ववचनात् ।”

योगशास्त्रो साधनपादा आतौती । एकोणविसाव्या सूत्रावरी
 भाष्यपेक्ती । निःसत्तासत्तं निःसदसत् निरसत् अव्यक्तं अलिङ्गं प्रधानं
 तत्प्रतिषेधतीति । तयावस्ती वार्तिकं है ॥ ५२० ॥ कूटस्थ नित्यत्वादि
 पारमार्थिक । तैसी सत्य नाही प्रकृति एक । आणि शशश्रृंगादिसमान
 देख । असत्यहि नाही ॥ ५२१ ॥ म्हणोनी सत्य की असत्य । प्रधान
 नाही हा सिद्धांत । आतां न म्हणवे सत्यासत्य । उभयरूप ॥ ५२२ ॥
 अस्ति सत्ता ते अस्तित्व जाणा । नास्तित्व अभावा गणा । दोहींचा
 विरोध म्हणोनी मात्रा । चेतनीभिन्ना मिथ्यात्व ॥ ५२३ ॥ गारुड-
 वैष्णवादिबचनांचा । हाचि अर्थ बोलिला साचा । प्रधानी
 सदसत् उभयरूपाचा । निषेध करी ॥ ५२४ ॥ असत्ता सामान्याभाव-
 रूप । सत्व ऐसा भिक्षुजल्प । येथही केला परी तो अल्प ।
 अर्भकवाद् ॥ ५२५ ॥ असत् जरी पदार्थ असता । तरी सामान्य
 विशेष सांपडता । असत्वासी सामान्य विशेष म्हणतां । तरी सत्ताचि
 आली तया ॥ ५२६ ॥ अभावाचे चार भेद । ते प्रतियोगीमुळे
 शुद्ध । आणि नैय्यायिकमर्ती प्रसिद्ध । अभाव तो असत् नाही
 ॥ ५२७ ॥ कारण कार्योत्पत्तिप्रागभावनाशक । ऐसे बोलती
 नैय्यायिक । तो प्रागभावनाश सकलिक । असत्य की सत्य आहे
 ॥ ५२८ ॥ प्रागभावनाश सत्य म्हणता । तरी वटासी येईल तद्रूपता ।
 परी प्रध्वंसाभावही तत्त्वता । घटनाशक ॥ ५२९ ॥ अभावाचा नाश
 भाव । भावाचा नाश प्रध्वंसाभाव । तरी नाशाचा नाश स्वयमेव ।
 प्रागभावउत्पत्ति कां नव्हे ॥ ५३० ॥ आतां प्रागभावनाश मानितां
 असत्य । तरी तदपेक्षें प्रागभाव जाहला सत्य । एवं नैय्यायिकमर्ती
 अभाव असत्य । मानिला नाही ॥ ५३१ ॥ म्हणोनी सामान्य
 विशेष त्यांत । मानणें मिथ्या समस्त । जरी असत् असैल अभाव पदार्थ ।

तरी असताचा अभाव सत् कैसे ॥ ५३२ ॥ असताचा अभाव सत्
होईल । तरी अत्यंताभावाचा प्रागभावही सत् होईल । म्हणोनी
भिक्षूचे बोल । ऐकोनी बाल तोषो सुखें ॥ ५३३ ॥ असो सत्ता
प्रधानी नाही । आणि सत्त्व सामान्य पुरुषाच्या ठायी । तैसेही
प्रधान नाही । विशेष सत्ता कल्पित ॥ ५३४ ॥ बालागी निःसदसत्
प्रधान । येथचि वेदान्ताच्या मायेचें निरूपण । करावे हे भिक्षू
आपण । स्वयेंचि वदला ॥ ५३५ ॥ आदित्यपुराणाचा श्लोक ।
मार्गे जो उदाहरिला एक । त्याचा सांख्यपर अर्थ भिक्षू मूर्ख ।
सांख्यभाष्यांत बोलिला ॥ ५३६ ॥ पुनः त्याचाचि अर्थ । वेदांत-
पर बोलिला येथ । आणि मार्गेचि बोलिला सांख्य भाष्यांत । कीं
ब्रह्मसूत्री मायावाद नाही ॥ ५३७ ॥ उन्मात्ताचेंही वचन । योग्य
तितुकें आहेचि प्रमाण । तैसे आम्हीं मानूं भिक्षुवचन । समन्वया-
पुरतें ॥ ५३८ ॥ पुढेंही निरूपण याचें । निश्चयें होईल साचें ।
येथ तात्पर्य दिधलें योगवार्तिकाचें । अधिक पदें मनोरंजन मात्र
॥ ५३९ ॥ आतां बौद्ध शंका करिती । तयाचें सूत्रकार उत्तर देती ।
तेंही ऐकावें श्रोतीं । सावधान ॥ ५४० ॥

नानादिविषयोपरागनिमित्तकोऽप्यस्य ॥ २७ ॥

अहो अनादि विषयवासना । तेणें आत्मया बंध जाणा ।
सिद्धांती म्हणें अबोलणा । होसी तूं येणें ॥ ५४१ ॥ बौद्धमूर्ती
आत्मा क्षणिक । तेथ केवी घडेल अनादिवासनासंपर्क । वासना
अनादि आणि आत्मा क्षणिक । हें अन्यथा भाष ॥ ५४२ ॥
अनादिवासनारूप बंध । आधीं जाहला सिद्ध । आणि क्षणिक
आत्मा प्रसिद्ध । तयानंतर ॥ ५४३ ॥ ऐसाही होय संक्षू । यालागीं

अनादि वासना क्षणिक आत्मया न करी बंधू । वासना आणि क्षणिक
आत्मा प्रबंधू । युगपत् वदतां ॥ ५४४ ॥ तरी मग बंध सर्वथा न
तुटेल । निर्वाण कोणास न होईल । बौद्धउपदेश बुडेल ।
संवदणीमाजी ॥ ५४५ ॥ आमुचा आत्मा स्थिर । यालागीं वासना-
संबंध तुटलिया मुक्ति सुंदर । पुनः पंचस्कंदरूपचि आत्मनिर्धार ।
बौद्धमर्ती जरी ॥ ५४६ ॥ तरी वासनाही त्यांत येती । मग बंध
आणि आत्मा एकचि होती । तेथ कवणें कवणाप्रती । बांधावे गा
॥ ५४७ ॥ तंव म्हणे बौद्ध । बाह्यविषयसंबंध । आत्मयाचा
होऊनि प्रसिद्ध । वासना होय ॥ ५४८ ॥ याही मताचे सूत्रकार ।
स्वयेची देती उत्तर । तेवीं परीसावे चतुर । श्रोतेजनीं ॥ ५४९ ॥

न बाह्याभ्यंतरयोरुपरञ्ज्योपरञ्जकभावोऽपिदेशव्यवधानात्

सूधनस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव ॥ २८ ॥

अगा बौद्धा तुझीये मर्ती । विषय देहाबाहेर राहती । देहाआंत
आत्मस्थिती । तरी वासनाउत्पत्ति घडे कैसी ॥ ५५० ॥ बध्नदेशा-
माजी पुंव्यक्ती । आणि पाटलिपुत्रग्रामी युवती । या दोघाचिचे संगती
पुत्रोत्पत्ती घडे केवीं ॥ ५५१ ॥ बाह्याविषयप्रवाह आणि आत्म-
प्रवाह । दोन्ही संतान धीती लाहो । तेथ संबंध साहो । शके कैसा
॥ ५५२ ॥ एका नदींत दोन धारा । त्याही परस्पर चालती सैरा ।
त्रिदुसंबंध परस्परा । न हो देतां ॥ ५५३ ॥ वायुनिमित्तें कल्लोळें ।
क्वचित् एक धारा दुसरीत मिसळें । परी येथ तंव निमित्त उगळें ।
ऐसें नाहीं ॥ ५५४ ॥ विषयसंतान आणि आत्मसंतान । बौद्धासीं संमत
हे प्रवाह दोन । तेथ निमित्त आले कोटून । जे देईल जोडून आत्मयाते
॥ ५५५ ॥ कांचकुर्पीत जळ ठेवितां । सूर्यसंबंध त्या आतौता । रस्मीद्वारा

तत्त्वतां होऊ शके ॥ ५५६ ॥ परी सूर्य आहे स्थिर । येथ तंके संतानरूप समग्र ।
तेव्हा बाह्यविषयवासना अंतर । उत्पन्न कैसी ॥ ५५७ ॥ बुद्धपूर्वपक्षी-
म्हणे । अहो विषयास्तव बाहेर इंद्रियगमनें । हें तुम्हा संख्यास मानें ।
जयापरी ॥ ५५८ ॥ तैसे आत्म्याचे गमन । आम्ही विषयदर्शी मानतो
म्हणोन । आत्मया होऊ शके बंधन । सिद्धांती म्हणें हें बोलण वृथा
॥ ५५९ ॥

द्वयोरैकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था ॥ २९ ॥

विषयदर्शी आत्मा एक होईल । तरी संयोगापुरती त्या स्थिरता
येईल । परी क्षणोक्षणी आत्मा जरी उत्पन्न होईल । तरी विषयदर्शी
जाणें संभवेळ कैसे ॥ ५६० ॥ एक आत्मा रूपाकडे जावया निघेल ।
तंव तो क्षणिक म्हणोती मध्येचि सरेल । मग विषयदर्शी दुसरा उत्पन्न
होईल । तंव तो देहांत येता सरेल । क्षणिक म्हणोती ॥ ५६१ ॥ एवं
आत्म्याचें मानतांही गमन । विषयसंबंध अद्यमान । विषय आत्मा
झालिया एकचि आपण । वासना कासया होईल ॥ ५६२ ॥ विषय
आत्मा एकस्थानिक । तरी अप्राप्त नाहीचि देखे । यालागीं होणार
नाहीं दुःख । वासनेनें कोणासी ॥ ५६३ ॥ संतानीं आत्में बहुते ।
त्यांचा सर्व विषयासी संबध होणें अयथार्थ । यालागीं अव्यवस्था
समस्त । नानासंपत्ती ॥ ५६४ ॥ एकआत्मवादी जे होती । त्या
विषयोपरागाची नाहीं सर्वदा प्राप्ती । जैसे जागृतस्वप्न सुषुप्तीं । माजीं
न सांपडे ॥ ५६५ ॥ एवं अनिरुद्धाचे मती । आम्ही उपन्यसितें येथ ।
आतां भिक्षुजल्प अयथार्थ । तोही ऐकावा ॥ ५६६ ॥ भिक्षूनें व्यासूचीं
भाष्य केले । कीं आत्म्याचे गमन जरी विषयदर्शी मानिलें । तरी
मुक्तांचेहि गमन होईल व्हिले । मग तेही होतील बद्ध ॥ ५६७ ॥

परी हे भिक्षुची कोटी । जाहली आहे अज्ञान गोष्टी । मुक्त झालिया
आत्माचि न राहे बौद्धपोटी । तेथ मुक्तात्मा समजोनि दोष देणे
वृथा ॥ ५६८ ॥

अदृष्टवशाच्चेन् ॥ ३० ॥

असो आतां बौद्ध शंका करी पुढती । नानात्मसंतानही विषय—
देशस्थिती । तथापि अदृष्टवशें वासनोत्पत्ति । ज्याची तथा पै होय
॥ ५६९ ॥

न द्वयोरेककालायोगादुपकार्योपकारकभावः ॥ ३१ ॥

अदृष्टवशेंकरून । न घडे हें सूत्रकार वदती आपण । बौद्धमर्ती
आत्मा क्षणिक म्हणोन । कर्ता भोक्ता एक न होय ॥ ५७० ॥ एकानें
करावें अन्यानें भोगावे । ऐसा बौद्धमर्ती प्रसंग स्वभावे । अथवा
लगतील मानावे । प्रवाह तीन ॥ ५७१ ॥ एक विषयप्रवाह एक
आत्मप्रवाह । मध्यें तिसरा अदृष्ट प्रवाह । हे तीन जाहलियाही पहा हो ।
संबंध अनिरूप्य पूर्वसम ॥ ५७२ ॥ अथवा अदृष्ट प्रवाह चालतां । तरी
कर्म क्षणिक गेलें वेळींच करितां । मग दुसरे अदृष्ट तत्त्वता । न करिता
होईल उत्पन्न ॥ ५७३ ॥ न करितां अदृष्ट जरी उत्पन्न । तरी वृथा
होईल निर्वाण । एका अदृष्टाचा प्रवाह जाण । अनादि मानाल घटियंत्र-
सम ॥ ५७४ ॥ तरी कांहीं स्थिरांश कांहीं चलांश । ऐसें मानावें लागेल
उद्भास । तेणें जैनमताचा प्रवेश । होईल बौद्धमर्ती ॥ ५७५ ॥ परी तेही
अयोग्य सर्वथा । चलस्थिरांची केवी एकता । स्थिरांशाची भिन्नता
चल अंशासी ॥ ५७६ ॥ स्थिर अंश एकचि राहे । चल अंश नाना
लहे । यालागीं मेदामेदही नोहे । जैनाच्या योग्य ॥ ५७७ ॥ म्हणोनी

प्रकृतिपुरुषांच्या अविवेकाविण । विषयवासनेने नोहे बंधन । यालागीं
मत, बौद्धजैन ॥ अप्रमाण सर्वथा ॥ ५७८ ॥

पुत्रकर्मवदिति चेन् ॥ ३२ ॥

पुढती बौद्ध शंका करी । म्हणे पुत्रकर्म जयापरी । पितापुत्र पर-
स्पर । उपकारक ॥ ५७९ ॥ पुत्रेष्टयादिकर्मकरून । पुत्रावरी सदुप-
कार गहन । पुत्र पित्याचें श्राद्ध करून । फेडी ऋण सर्वथा ॥ ५८० ॥
याचें स्वयें उत्तर । पुढें देती सूत्रकार । सावधान चतुर । ऐकोत तेही
॥ ५८१ ॥

नास्ति हि तत्र स्थिर एक आत्मा यो गर्भाधानादिकर्मणा
संस्क्रियते ॥ ३३ ॥

बौद्धांचिया मतीं । आत्मया नाही स्थैर्यस्थिती । जे गर्भाधानादि
संस्कृति । धरुनि राहे ॥ ५८२ ॥ गर्भाधान केळ ज्या आत्मयाचा ।
उपनयनसंस्कार दुसरियाचा । एवं न घडे कर्मांचा । ठावाहि तेथ
॥ ५८३ ॥ सांख्यमतीं आत्मा स्थिर । संसार यावत्तुविवेक स्थिर ।
यालागीं संभवती संस्कार । गर्भाधानादि ॥ ५८४ ॥ आत्मयाची उपाधि
चित्त । तेथ पुत्रत्वपितृत्वादि आरोपित । संस्कार घडती समस्त । अनु-
सरोनी तयातें ॥ ५८५ ॥ तें अदृष्ट पुत्रत्व चिंतांत राहे । एवं भिक्षुमत
आहे । आतां अनिरुद्ध बोलिले स्वयें । तें हें ऐसे ॥ ५८६ ॥ दुसरे
जन्मीं दुसरा पिता । तेणें संस्कारही दुसरे तत्त्वता । परी पडिले जन्मीं—
चियाही सुता । श्राद्ध करणें पडे जैसे ॥ ५८७ ॥ ब्राह्मण जन्मींचा
आत्मा शुद्रजन्मीं गेला । तरी वैदिकमंत्रश्राद्धाचा उपयोग काय
तयाला । या पूर्व पक्षाचा निरास केला । अल्पशब्दें अनिरुद्धे ॥ ५८८ ॥

पुरुष विभु आहे म्हणून । त्याचें न संभवे परलोकीं गमन । अवघे
 गमनागमन । चित्तचि करी ॥ ५८९ ॥ जोंवरी अविवेक आहे तोंवरी ।
 चित्त पुरुषदेशा जरी उपहित करी । हानी न घडे तरी । आमुची कांहीं
 ॥ ५९० ॥ बहुपुरुषवार्दी किंवा एकपुरुषवार्दी । चित्त एक देशाहुनि
 अन्यदेशीं जातांही नोहे पुरुषशुद्धि । अविवेक प्रसिद्धी । आहे तोंवरी
 ॥ ५९१ ॥ आणि जैसा अनेक चित्तवृत्तींचा । अहंकार एक साचा । तैसा
 अभिमान बहुजन्माचित्ताचा । घेवो शके एक पुरुष ॥ ५९२ ॥ परी जेथ
 जेथ चित्त जाय । पुरुषप्रतिबिंबही तैसेचि जाय । मध्ये जो पुरुष राहे ।
 तो ईश्वर गा ॥ ५९३ ॥ त्याच्या उद्देशेंकरून । श्राद्धादि हव्यकव्य-
 प्रदान । तेणें अदृष्टें संस्कार ऋण । फिटे सकळ ॥ ५९४ ॥ पितृस्वरूपी
 जनार्दनः प्रीयतामिति । याचिलागीं श्राद्धमंत्रोक्ती । जें जयाचे अन्न
 तें श्राद्धआहुती । होउनी त्या चित्ता मिळे ॥ ५९५ ॥ हें निरूपण
 बोलिलें पुराणीं । आणि केवळ विभु पुरुष म्हणोनी । श्राद्धादि करितां
 तदुद्देशेकरुनी । तरी सत्तामात्रें परोक्षविवेक फांवे ॥ ५९६ ॥ कर्मवादे
 पाहता । सर्वकरणीं नाहीं सर्वा सत्ता । मग कर्म करावयाहि पुरता ।
 सामग्रीभार मिळे कोठुनी ॥ ५९७ ॥ म्हणोनी पुत्रादिकांचे परंपरा
 अदृष्ट । ते सामग्रीभार मिळवी स्पष्ट । पशुस तृणादि न करितां कष्ट ।
 येणेंचि मिळती ॥ ५९८ ॥ येणें ईश्वरदयालुत्वहानी । ऐसेही म्हणावे
 नळगे कोणी । विभु आत्मा योजी योग्य अदृष्टस्थानी । हें दयालुताचि
 ॥ ५९९ ॥ एवं आत्मा विभु म्हणोन । तो पुत्रगृहीही आहेचि जाण ।
 यालागीं करावें तदुद्देशेकरून । श्राद्धादि सकळ ॥ ६०० ॥ या सूत्रीं
 मिथु आणि अनिरुद्ध । दोघेही बोलिले सुबुद्ध । तें म्या वेदांतयुक्ति
 विशद । केलें आहे ॥ ६०१ ॥ पुढती म्हणे नास्तिक । बंध तंव आहे
 क्षणिक । तैसा आत्माहि क्षणिक । आम्ही मांनू ॥ ६०२ ॥

स्थिरकार्यासिद्धेः क्षणिकत्वम् ॥ ३४ ॥

जैसी दीपाची शिखा । क्षणोक्षणी परिवर्त देखा । तैसा आत्मा
आणि बंध निका । क्षणिक होय ॥ ६०३ ॥ अर्थक्रियां ही वस्तु—
लक्षण । तें क्रम अक्रम व्याप्त जाण । पूर्व क्रम त्यागिल्यावावीण ।
उत्तर क्रम न सांपडे ॥ ६०४ ॥ म्हणोनी स्थिर वस्तुच्या ठायी । कार्य—
क्षमता सर्वथा नाही । या लागीं आत्मा आणि बंधही । आहाती ॥ ६०५ ॥
यया-पूर्व पक्षातें । सूत्रकार खंडिती हाते । तेही ऐकावे श्रोते ।
सावधान ॥ ६०६ ॥

न प्रत्यभिज्ञावाधात् ॥ ३५ ॥

अहो बंध जरी क्षणिक असेल । तरी ओळख कोणासी न
राहील । पदार्थ ऐकिला तो पाहील । ऐसें न म्हणवे ॥ ६०७ ॥ तूझिया
मातेन विवाह केला । तो वाप तेव्हांचि मेलला । तूं तंव जाहला-
व्यभिचारिणीचा ॥ ६०८ ॥ पूर्वी पाहिलें तेंचि पाहतो । ऐसा प्रत्यय
सकळांसी होतो । या लागीं ओळखीचा नाश होतो । न म्हणवे हें
॥ ६०९ ॥ दीपशिखेच्या ठायी । कंपनें स्थैर्य प्रत्यक्ष नाही । परी
उत्पत्ती तेथ कांहीं । दीपशिखेची म्हणवेना ॥ ६१० ॥ ऐसें घटाचे
ठायी न दिसे । घट स्थिरचि ऐसा मासे । या लागीं सत्प्रातिपक्षीं असे ।
अनुमान तुझें ॥ ६११ ॥ म्हणसी सूक्ष्म अनेक क्षण । या लागीं
स्थिरताभ्रम होय दारुण । तरी पूर्व आत्मा नाशिल्या जाण । भ्रम
होय कवणांसी ॥ ६१२ ॥ सूक्ष्मक्षणांचा स्थिर भ्रम व्हावया । स्थिर
स्मृति पाहिले असावया । तिथेस नानितां आत्मया । क्षणिकत्व न घडे
॥ ६१३ ॥ बंधज्ञानाची स्थिर स्मृती । तिथेचा साक्षी आत्मा निश्चिती ।

तो नव्होचि गा कल्यांती । क्षणिक ऐसा ॥ ६१४ ॥ आतां या प्रत्य-
भिज्ञा ज्ञानाप्रती । जरी म्हणावी भ्रांती । तरी भ्रांती म्हणणार निश्चिती ।
आत्मा कीं अनात्मा ॥ ६१५ ॥ भ्रांति जाणता आत्मा निर्भ्रम ।
भ्रांति नेणता वधकाविण सिद्ध नोहे भ्रम । वाधकज्ञान न
दिसे परम । यालागीं ब्रह्म अबाध्य ॥ ६१६ ॥ या क्षणिकत्वा-
चिचा रीती । कोणी सुपुर्तीत आत्मनाश बोलती । तयाचैही
उत्तर जागृती । प्रत्यभिज्ञा होऊं नये ॥ ६१७ ॥ कोणी एक मूढमत्ती ।
ऐसीचि कोटी करिती । कीं निजोनी उठालिया वस्ती । दोन दिवसांची
स्मृती मिळवितो ॥ ६१८ ॥ मधील न ये आठवण । यालागीं करीतो
अनुमान । कीं आत्मा आहे म्हणून । परीं तें अवघें मिथ्या ॥ ६१९ ॥
या निर्लज्ज शंकाकारा । चपेटापुरःसर देऊं उत्तरा । सुपुर्तीत नाश
पावे आत्मा खरा । तरी दो दिवसांचा आठव जोडणारा कोण
जागृतीत ॥ ६२० ॥ मध्ये विस्मृति नाही येणें । निद्रेचेचि अनुमान
करणें । आत्मयाचें तंव असणें । प्रत्यक्षचि आहे ॥ ६२१ ॥ स्थिर
पदार्थाचि नाही । तें स्मृति जोडेल कार्या । कोणी बोलती यावरही ।
सहस्रत्वे येत स्मृती ॥ ६२२ ॥ परीं हेही मिथ्या बोलण । स्वप्नीं
तोचि तो असोन । स्वप्नांत आहे हे बहुताकारण । स्मृति नये
॥ ६२३ ॥ आणि घटसदृश घट उत्पन्न होता । तरी काय घट होय
घटातें स्मरता । येथ बुद्ध म्हणेल तत्वता । ऐसें ज्ञानी ॥ ६२४ ॥ कीं
क्षणिकप्रवाह अनात्मा जड पदार्थ । आणि चैतन्य प्रवाह क्षणिक
आत्मपदार्थ । तरी जडप्रवाहाते चैतन्य जाणत । गतिभेदैकरोनी
॥ ६२५ ॥ चैतन्यप्रवाहातें कोण जाणें । जो जाणें तो मीचि म्हणे ।
तरी चैतन्यप्रवाह कोणें प्रमाणें । मानावा गा ॥ ६२६ ॥ तुवां म्हटलें

म्हणून मानावे । तरी शब्द प्रमाण तुजचि मान्य नाही स्वभावे । प्रत्यक्ष अनुमान तंव आवे ! खंडिलें आतां ॥ ६२७ ॥

श्रुतिन्यायविरोधाच्च ॥ ३६ ॥

कथमसतःसज्जायेत । सदेवसाम्येदमित्यादि वाक्यजात । युक्तीनें जगत्कारण सांगत । वेद माता ॥ ६२८ ॥ जो कर्ता तोचि भोक्ता । ऐशा श्रुती सांगती तत्त्वता । आणि युक्तीही सर्वथा । प्रयोजनावीण प्रवृत्ती नव्हे कोणा ॥ ६२९ ॥ म्हणाल दयालु प्रवर्ते लोकासाठी । तरी त्यांतही स्वधर्म पडे गांठी । अथवा मुक्त दयालु प्रवर्ते लोकासाठी । तरी तेथही दयास्वभाव पाहिजे स्थिर ॥ ६३० ॥ दीप जैसा कोणी लाविती । मग विक्षेपावेतो त्याची स्थिती । नाही तरी क्षणोक्षणां उजळावया लागती ॥ अनेक पुरुष ॥ ६३१ ॥ म्हणसी सद्यप्रवाह कांहीं काळ स्थिर । तरी सर्व क्षणिकांत हा कां विचार । नियामकावीण साचार । अर्ध क्षणिक अर्ध कांहीं काळ स्थिर हो न शके ॥ ६३२ ॥ नियामक जरी आहे । तरी ते स्थिराहोनी स्थिर होय । नाही तरी लाहे । अनवस्था कीं ॥ ६३३ ॥ यालागीं क्षणिक वादाच्या ठायी । उन्मादावीण आन नाही । अथवा सूत्रार्थ ऐसा ही । योजावा कील ॥ ६३४ ॥ पूर्व पक्षी बौद्ध म्हणे । वेदांती दृष्टिसृष्टिवादपणें । क्षणिक जगताकारणें । बोलिलें आहे ॥ ६३५ ॥ तैसे आम्हीही मानू क्षणिक । जरी आमुचे मत मिथ्या सकलिक । तरी तुमचा दृष्टिसृष्टिवाद सकलिक । होईल श्रुतिविरुद्ध ॥ ६३६ ॥ ऐसं हें सूत्र पूर्वपक्षीं योजावे । पुढील सूत्र उत्तरपक्षीं घेयावे । येणें विरोधही न ये स्वभावे । वृत्तिभाष्यातें ॥ ६३७ ॥ या पूर्वपक्षा उत्तर । स्वयेची देती सूत्रकार । तेहीं एकावे चतुर । श्रोते सज्जन ॥ ६३८ ॥

दृष्टांतासिद्धेयश्च ॥ ३३ ॥

सकळ क्षणिकवाद वेतां । तरी सर्वचि पक्ष झाला तत्वता । मग
दृष्टांत यावया हाता । स्थान कोणते ॥ ३६९ ॥ स्थान मानतां तेचि
स्थिर । यालागीं क्षणभंग सर्वथा अनुदार । दृष्टिसृष्टिवादी वेदांती
समग्र । ज्ञातंसत्ता मानिती ॥ ६४० ॥ यावत् दृष्टि तावत् सृष्टि । ही
असे तयाची गोष्टी । म्हणोनी दृष्टांत शेवटीं । विप्रमां चि तोही ॥ ६४१ ॥
अथवा आम्हां सख्याते । वेदांत वेऊनि अडवितां शठव येते । जयाचे
दोष तयावरुते । अभ्युपगंते दाखवावे ॥ ६४२ ॥ पुढतीं क्षणिकमतावर ।
दुपण सांगती सूत्रकार । जेणें बौद्धमत समग्र । अन्यथा भासे ॥ ६४३ ॥

युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः ॥ ३८ ॥

कार्य आणि कारण । क्षणिकमती न सांपडे पूर्ण । मृत्तिका
आणि घट उत्पन्न । एकाचि क्षणी होती म्हणोनी ॥ ६४४ ॥ तेथ पुत्र
आणि पिता । हा भावचि न घडे सर्वथा । मग कोणीही पुत्राती ।
न व्हावी भर्तृगामिनी ॥ ६४५ ॥ अथवा तृप्तीचिया साठीं । लागूं नये
भोजना पाठीं । भोजन आणि तृप्ति पोटीं । युगपत् होती उत्पन्न
॥ ६४६ ॥ येथ बौद्ध ऐसैं म्हणेल जरी । कीं दीपशिखेंत सत्प्रतिपक्ष घट
तरी । विद्युत्शिखा तुमच्या अनुमानावरी । दे सत्प्रतिपक्षता ॥ ६४६ ॥
तरी विद्युन्मेघांत होय गुप्त । ऐसैंचि आहे आमुचें मत । नाहीं तरी
नाशिलिया निश्चित । पुढती न भासती ॥ ६४८ ॥ अथवा जे पदार्थ
क्षणिक असती । तया क्षणिकचि मानूं आम्ही निश्चित । परी तेवढ्या
वरुनी सर्व पदार्थावरुनी । क्षणिकता घडे केवीं ॥ ६४९ ॥ म्हणसी
घटादिस्थिरपदार्थावरुन । वृथा तरी सर्वर्थ्यानुमान । परंतु घटादि-

स्थिरस्पर्धाविरुद्ध । सर्वस्थैर्यानुमान आमुचें नाही ॥ ६५० ॥
प्रत्यभिज्ञा आणि सदृशता । इया हेतुस्तव आम्ही अनुमानितो स्थिरता ।
प्रत्यभिज्ञेसी बाधकता । न घडेचि कदा ॥ ६५१ ॥ हे प्रमाज्ञान
म्हणोन । येणेचि म्हणतो मेवांत विजेचे गुप्तपण । तव उठले बौद्ध
जैन । बोलावया पुढती ॥ ६५२ ॥ क्रमेचि होय अर्थक्रियाकारिता ।
यालागीं क्रमेचि कार्यकारणभाव मानूं तत्त्वता । तयाचें सूत्रकार
आतां । उत्तर देती ॥ ६५३ ॥

पूर्वापाये उत्तरायोगात् ॥ ३९ ॥

पूर्व कारणवस्तु नाशे । तरी उत्तरकार्य कैसे भासे । मातीचा
घट सोन्याचा उमसे । कोणां कहीं ॥ ६५४ ॥ जैन ऐसे म्हणती ।
चलस्थिरांश वस्तूस असती । स्थिरांश स्थिरचि असे निश्चिती ।
चलांश उपत्तिनाशवान ॥ ६५७ ॥ तरी चलांशावरी क्षणिक
वादाचे । अवघेचि दोष येती साचे । तेथ नियमन न घडे स्थिरांशाचे ।
क्षणिकाच्या प्रवाहित्वास्तव ॥ ६५६ ॥ क्षणिकाचा प्रवाहनिरोध
करील स्थिरांश । तरी स्थिरता येईल चलांशास । येणें जैनप्रतिज्ञेस ।
होईल हानी ॥ ६५७ ॥ आम्ही उपादानानुगत । सत्कार्य मानितो
यथार्थ । यालागीं निर्दुष्ट मत । सर्वदा आमुचें ॥ ६५८ ॥ एवं क्षणिक
वादेचि करून । शून्यवादीही खांडिले पूर्ण । अर्धक्षणिक जे जैन ।
खांडिले तेही ॥ ३५९ ॥ पुढती बौद्धजैनमती । कार्यकारणभावा
नुपपत्ती । स्वयें सूत्रकार सांगती । सावध श्रोतीं ऐकावे ॥ ६३० ॥

तद्भावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि न ॥ ४० ॥

तद्भावे म्हणजे वस्तुस्थिरांश मानतांही पुढे । तदयोगात् म्हणजे
यांसी चलांशाचा संयोग न घडे । भेदाभेदवाद मोडे । येणेची सकळ

॥ ६६१ ॥ मूर्तअमूर्त जातीव्यक्तींचा । किंवा संयोगजसंयोगादिव
गुणद्रव्यांचा । भेदाभेद साचा । कल्पितां ये क्लिष्ट तरी ॥ ६६२ ॥
परी उत्पादव्ययप्रव्ययुक्त । द्रव्य मानिती आर्हत । आणि द्रव्याचा
यथार्थ । भेदाभेद मानिती ॥ ६६३ ॥ द्रव्याचा भेदाभे
कांहीं । सर्वथाचि दृष्ट नाही । पुनः स्थिरांश आ
चलांश दोन्हीही । मूर्त कीं अमूर्त ॥ ६६४ ॥ अमूर्तत्वे भेदाभे
व्यर्थ । आणि पुद्गलप्रत्यय न होय किंचित् । मूर्तत्वे संयोगावी
निश्चित । भेदाभेद नव्हे द्रव्याचा ॥ ६६५ ॥ स्थिरांश मूर्त चलां
अमूर्त । तरी भेदाभेद न घडे निश्चित । चलांश मूर्त स्थिरांश अमूर्त
तरी भेदाभेद ते वृथा ॥ ६६६ ॥ म्हणसी मूर्त घट अमूर्त आकाशाचा
भेदाभेद दिसे साचा । तरी आम्ही भेद तयाचा । मानिताचि आ
॥ ६६७ ॥ यद्यपि घटपरमाणूतून । आकाश काढतां न ये निवडून
तथापि संकोचेकरून । आकाश काय संकोचे ॥ ६६८ ॥ आकाश
संकोचेल जरी । आकाश मूर्त होईल तरी । आकाश न संकोचेल जरी
तरी तें भिन्नाचि आहे ॥ ६६९ ॥ घटध्वंसीं आकाश आहे । येणें
घटाचा भेदाचि लाहे । अथवा आकाश द्रव्य आहे । हें वैशेषिकम्
॥ ६७० ॥ वेदांताचे मत । आकाशाचा विकार पृथिव्यादिभूत ।
घटाचे ठायीं अनुगत । निवडतां न ये यास्तव ॥ ६७१ ॥ घट याचा
कालस्थायी । आकाश त्याहूनि स्थिर पाही । कार्य यावत्काल स्थायी
कारण असते त्याहूनि स्थिर ॥ ६७२ ॥ अमूर्त मन मूर्त देहाचा
म्हणसी भेदाभेद साचा । तरी स्वप्नसुपुप्तीसमाधींत भेद मनाचा
देहा पासुनि स्पष्ट दिसे ॥ ६७३ ॥ आणि वेदांताचे मत । म
मध्यम भौतिक मूर्त । हा प्रतिपक्षही येथ । घरावा करि ॥ ६७४ ॥
अथवा मनही अमूर्त वेदांतसांख्यन्यायमती । तरी वैसे देहभि

पंक्ती । यालागीं चलांश स्थिरांश भेदाभेदरीती । बोलणें स्थिती
उन्मत्त ॥ ६७५ ॥ उभयव्यभिचारादपीति । उत्तर पदें क्षणिक-
मती । कार्यकारणभावानुपपत्ती । स्वयें सांगती भगवंत ॥ ६७६ ॥
कारण असतां कार्य राहे । कारण नसतां कार्य न राहे । उपादानी
आहे । नियमचि ऐसा ॥ ६७७ ॥ कारण नसतां कार्य असणें ।
या नांव व्यभिचार म्हणणें । तो दिसतो स्पष्टपणें । क्षणिकमती
॥ ६७८ ॥ पूर्व द्रव्य असतां । उत्तर द्रव्य नसे सर्वथा । उत्तर द्रव्य
उत्पन्न होता । पूर्वानुगतता न सांपडे ॥ ६७९ ॥ एवं उभयथा
व्यभिचार म्हणोनी । बंध क्षणिक न मानावा कोणी । आतां पूर्वभाव-
मात्रकारणी । सांगती दोष ॥ ६८० ॥

पूर्वभावमात्रे न नियमः ॥ ४१ ॥

वस्तूचें पूर्वमात्र असणें । याचि नांव कारण म्हणणें । ऐसें जरी
बौद्ध म्हणे । तरी अपस्मारी तो ॥ ६८१ ॥ सर्वक्षणीकीं पूर्वभाव ।
न घडे हा निश्चयो । मानला तथापि स्वयमेव । काल स्थिर मानावा
लागेल ॥ ६८२ ॥ काल मानिलीया क्षणिक । तरी कालाचीच
अनवस्था देख । कालप्रत्ययावीण क्षणिक । वस्तुप्रत्यय न ये म्हणुनी
॥ ६८३ ॥ अथवा कार्याच्या पूर्वकाली असणें । निमित्ताचेंही घडे
येणें । उपादाननिमित्तभेद तेणें । न घडेल सर्वथा ॥ ६८४ ॥
उपादाननिमित्ताचा भेद । तो तंव आहे सर्वत्र प्रसिद्ध । जरी ऊर्ण-
नाभीत दोहींचा अभेद । तरी लय करी ते तंतूंचा ॥ ६८५ ॥ उत्पत्ति
आणि लय । जयांचे ठायीं होय । उपादान श्रोत्रीय । म्हणती तथा
॥ ६८६ ॥ परी पूर्व काली मात्र असणें । त्यांत उत्तर कार्ये लयें कैसें
हाणे । यालागीं उपादन मानणें । न घडे क्षणिकमती ॥ ६८७ ॥

अथवा पुत्र एक गृही राहिला । पिता बाहेर जाऊनि आला । तरी पुत्राचि पूर्व काली झाला । पिता मेला क्षणें म्हणूनी ॥ ६८८ ॥ तेव्हां पुत्राचि पितयाचें कारण । ऐसेही होईल म्हणोन । योग्य नाही बोलण । क्षणिकाचें या ॥ ६८९ ॥ आतां पूर्वोत्तरवस्तूचा । संतानभेद कीं अभेद साचा । संतानभेद तरी सकळाचा । कारणभाव तुल्य होईल ॥ ६९० ॥ ज्या ज्या वस्तूंची पूर्व स्थिती । कारणता येईल त्या त्या प्रती । एक संतान मानितां निश्चिती । ध्वंस होईल निरन्वय ॥ ६९१ ॥ म्हणजे पूर्व वस्तूचा कांहीं । उत्तर वस्तूसी संबंध राहणार नाही । येथ बाँड देती कांहीं । बाणदृष्टांत ॥ ६९२ ॥ आधीं पुरुष बाण सोडी । नंतर तो जाउनी लक्ष्य फोडी । पुढे भेदकत्व जोडी । धनुर्धरातें ॥ ६९३ ॥ परी या दृष्टांतांत । संयोगादि व्यापाराचा अन्वय होत । बाणही नाही पावत । नाश पुनः ॥ ६९४ ॥ अथवा क्लिष्ट नैय्यायिकमते । जरी लौकिक क्रिया क्षणिक होते । तरी वस्तु क्षणिक मानावयातें । आधारचि नाही ॥ ६९५ ॥ कदंबगोलकन्यायैकरून । नैय्यायिक मानिती शब्द उत्पन्न । तथापि त्रिशणावस्थावीपण । मानितीचि त्या ॥ ६९६ ॥ पुनः शब्द तन्मूर्ती गुण । इतरांच्या मूर्ती शब्द नित्य ही जाण । यालागीं क्षणिकत्वा कारण । दृष्टांत तोही हों न शके ॥ ६९७ ॥ आणिक क्षणिकत्वाच्या टायी । जन्मावीण व्यापार संभवताचि नाही । म्हणोनी अप्रमाण सर्वथाही । क्षणिकवाद हा ॥ ६९८ ॥ विज्ञानवादी योगाचार । बरळ धांवला समोर । चपेटा तन्मुखावर । सूत्रकार देती पुढें ।

न विज्ञानसात्रं ब्रह्मप्रतीतेः ॥ ४२ ॥

बौद्ध म्हणे स्वप्न जैसैं । विज्ञानेंचि उत्पन्न होत असे । आणि
दृष्टिसृष्टिवादीही ऐसैं । वेदांतीं निरूपिलें तुमच्या ॥ ७०० ॥ सिद्धांती
म्हणे आपण बुडावें । आणि दुसरियास घेऊन मरावें । तुम्हां बौद्धासी
स्वभावें । संवयाचि हे ॥ ७०१ ॥ विज्ञानमात्र संकळ । हे म्हणणें
अयुक्त केवळ । बाह्यप्रतीती प्रवळ । होय म्हणुनी ॥ ७०२ ॥
॥ विज्ञानमात्र अवघें असते । तरी मी घट ऐसी प्रतीती कां न
येते । हा घट ऐसी प्रतीती येते । बाध होवावा तियेचा
॥ ७०३ ॥ मी घट ऐसी प्रतीती येईल । तरी घटपटभेद
न राहील । यालागीं आत्मा निष्कल । अनात्मभिन्न
॥ ७०४ ॥ बहु काय सांगावें बाह्य संस्कार । जें कां होती आंतर ।
तयाची स्मृतीही आत्मबाहेर । प्रतीतीस ये ॥ ७०५ ॥ मियां पूर्वी
पाहिला देवदत्त । ऐसा आठव करी चित्त । परी पूर्वी मीच पाहिलें
आपणाप्रत । ऐसा आठव घडेना ॥ ७०६ ॥ यालागीं वासना किंवा
विषय । प्रत्यया येती आत्मबाह्य । म्हणसी आलयाविज्ञान आत्मा
होय । आणि प्रवृत्तिविज्ञानें व्यवहारू ॥ ७०७ ॥ तरी तेंही न घडे
सर्वथा । प्रवृत्तिकारण काय तत्वता । वासना कीं बाह्यपदार्थसंस्का-
रता । सांगावी ते ॥ ७०८ ॥ म्हणसी अवयवाव्यतिरिक्त काहीं ।
अवयवी सर्वथा नाहीं । म्हणोनी प्रवृत्तिचलनेचि लवलाही । भासती
पदार्थ ॥ ७०९ ॥ तरी तैसेही न घडे । घटादिपदार्था भेद सांपडे ।
परमाणुपुंज म्हणतां उघडे । नागाविलें तुज ॥ ७१० ॥ अवयवी-
वांचोनी काहीं । परमाणुचें अनुमान नाहीं । परमाणु तंव अतीन्द्रिय
सर्वही । मानताती ॥ ७११ ॥ अतीन्द्रियाचा पुंज अतीन्द्रियचि होईल ।
मग जगत् काहीं न भासेल । आणि परमाणुपुंज म्हणतां संकळ । विज्ञानबाह्य
होईल कीं ॥ ७१२ ॥ बौद्ध म्हणें अवयवांचें चलन । होतां दिसें पदार्थकंपन ।

आलागीं अवयवी आपण । आहे हेचि म्हणवेना ॥ ७१३ ॥ सिद्धांती म्हणे ऐस
 ही भासै । थोड अवयवकंपन असे । तेथ अवयवी स्थिर दिसे । बहु अवयव-
 कंपनें अवयवी कांपे ॥ ७१४ ॥ अवयवी कांहींच नसतां । तरी अल्प-
 कंपनीं पुंज कांपता । प्रसंगीं घटादिकांही येता । पटस्वभाव ॥ ७१५ ॥
 आतानवितानवेंतू । जयामाजी भासती तंतू । तथा पट हे लोकप्रांतू
 म्हणतू आहे ॥ ७१६ ॥ कपालसंयोगीं घट । हाही लोकव्यवहार
 स्पष्ट । परी परमाणुपुंजीं घटपट । कोणे रीतीं राहो शकती ॥ ७१७ ॥
 सकल परमाणुपुंज सारखा । तेथ संयोगविशेष नाही देखा । संयोग-
 विशेष मानसीं निका । तरी अवयवी ग्रहण झाले ॥ ७१७ ॥ अवयवी
 मानिता बाह्यसिद्धी । आतां वासनाचि प्रवृत्तिकारण म्हणिजे बौद्धी ।
 तरी ज्ञानाची प्रसिद्धि । सर्वदा राहिल ॥ ७१९ ॥ पुत्रापाश्रुनि माता
 पिता । उत्पन्न होईल सर्वथा । कांकी तथा वासनाभिन्नता । नाहीं म्हणूनी
 ॥ ७२० ॥ माझा बाप भाऊ मेला । हा प्रत्ययाचि येणार नाही कोणाला ।
 जरी वासनामात्र जाहला । जगन्नाथ ॥ ७२१ ॥ वासनाचि सर्व कांहीं ।
 तरी अप्राप्त वस्तु राहणार नाहीं । मग तृप्तीसाठी लवळाही । जेवणें
 कोणासी न लगेला ॥ ७२२ ॥ तुझी करावया उत्पत्ति । तव जननी
 स्वल्पितया प्रार्थी की न पार्थी । वासनामात्र म्हणतां तुजप्रति । लाज
 न वाटे ? ॥ ७२३ ॥ वेदांतदृष्टिसृष्टिवादांत । जगत्स्वप्नसम-
 सांगितले यथार्थ । परी स्वप्नांतही घटाचीं प्रतीती होत । बाहेरचि
 ॥ ७२४ ॥ मी घट मी पट म्हणोन । स्वप्नींही न होय ज्ञान ।
 मांडुक्यकारिकेंत गौडपाद आपण । बाह्यांतरभेदे स्वप्नप्रत्यय बोलिले
 ॥ ७२५ ॥ स्वप्नसमान जागृती । जरी बोलिले वेदांती । तरी बाह्यां-
 तरताप्रतीती । समान तेथ ॥ ७२६ ॥ बाधास्तव केली समता । परी
 नाहीं बोलली विज्ञानमात्रता । पुढती विज्ञानासही श्राणिकता । बौद्धाच्या

मर्ती ॥ ७२७ ॥ विज्ञान क्षणिक असेल । तरी स्वप्नीं द्वादशवर्षसिद्धभ्रम
न घडेल । क्षणिक अधिष्ठानीं स्थिरभ्रम होईल । हे संभवेचि ना
॥ ७२८ ॥ म्हणसी अनित्य जगाच्याठायी । नित्यभ्रम जीवा सर्वदा राही
हे संमत वेदांताही । आहेचि कीरू ॥ ७२९ ॥ तरी यावत् भ्रांती
तावत् स्थिर । आम्ही अनित्य विश्वही मानितो समग्र । क्षणिक अधि-
ष्ठानीं भ्रम होईल स्थिर । तेव्हां भ्रम तरी स्थिर जाहलाचि ॥ ७३० ॥
नित्य भ्रम अनित्य जगतीं । परी अस्थिरता नाही भ्रांतिज्ञाप्रति ।
क्षणिक आत्मा तुमच्या मर्ती । तेथ स्थिर भ्रांति होय कवणा ॥ ७३१ ॥

तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि ॥ ४३ ॥

विषयावांचोनि विषयाचे ज्ञान । सर्वथाचि न होय म्हणून ।
तुम्हा विज्ञानवादीयाकारण । मानावा लागेल शून्यवाद् ॥ ७३२ ॥
ब्राह्मविषयाभावे निश्चिती । विज्ञानाचीही अभावस्थिती । म्हणोनी
शून्य तुम्हाप्रती । मानावे लागेल ॥ ७३३ ॥ विज्ञानालागीं काहीं ।
प्रमाण आहे कीं नाही । प्रमाण म्हणतां लवलाही । विज्ञानब्राह्म होईल
ते ॥ ७३४ ॥ विज्ञानचि प्रमाण म्हणतां । तरी कर्मकर्तृविरोधता ।
म्हणजे प्रमाण आणि प्रमेय तत्त्वता । एकचि होईल ॥ ७३५ ॥ यद्यपि
आमुचा वेद स्वतः प्रमाण । तरी ब्रह्म प्रमेय तयाचे भिन्न । वेदाचेठायी
ब्रह्मत्वभावन । ते दृष्टिमात्र ॥ ७३६ ॥ विज्ञानं हि सर्वमित्यादि श्रुति ।
परब्रह्माची सांगती व्याप्ती । व्यवहारिकसत्यजगदुच्छिती । न म्हणती
त्या ॥ ७३७ ॥ त्या श्रुतींत विषयनिषेधू । त्वन्मते तंव विज्ञाने विषय
सिद्धू । येणेही प्रमाणसंबंधू । नाही विज्ञाना ॥ ७३८ ॥ यद्यपि अनु-
भववाच्याठायी । कोणाचाही विवाद नाही । अनुभवानेचि सर्व कांही
विज्ञानवादी सिद्धी मानी ॥ ७३९ ॥ तरी शून्यवादीयाचा आहे विवाद ।

आणि नवल कीं शून्यवादीही होय बौद्ध । यालागीं सर्वतंत्रसिद्धांत
 प्रसिद्ध । विज्ञानवाद अनुभवें नोहे ॥ ७४० ॥ बौद्ध म्हणे वेदांती ।
 आत्मा मानिला अनुभवस्थिती । तरी शून्यवादीचा तयाहीप्रती ।
 विवादचि आहे ॥ ७४१ ॥ मग आत्मा अप्रमाण होईल । नाही तरी
 आमुचे विज्ञान प्रमाण कां न होईल । सिद्धांती म्हणे न जाणसे बोल ।
 वेदान्ताचे ॥ ७४२ ॥ शून्यवादीयाचा प्रतिषेध । आम्ही शून्यसाक्षीवें
 करितो शुद्ध । परी साक्षीचा प्रतिषेध । कवणासही करितां नये
 ॥ ७४३ ॥ विज्ञानाहूनि निद्रा परती । म्हणोनी शून्यवादिया आहे विज्ञान-
 खंडणशक्ती । सुषुप्तिपर आमुची चिती । यालागीं प्रतिषेधशक्ती नाही
 शून्यवादिया ॥ ७४४ ॥ विज्ञान शून्यसाक्षी म्हणतां । तरी प्रवृत्तिविज्ञान
 होईल वृथा । कारण शून्यासही येईल मध्यता । विषय आणि विज्ञा-
 नाच्या ॥ ७४५ ॥ आलयविज्ञान प्रवृत्तिविज्ञान । दोन्हीमध्ये येतां
 व्यवधान । घटो न शकेल घटाचे ज्ञान । तरी शून्याचि पूर्ण प्रवेशू
 ॥ ७४६ ॥ आलयविज्ञाना देसी नित्यता । तरी नाशोनि गेली क्षणि-
 कता । लीन दिसे विशेषाहंता । समार्थमाजी ॥ ७४७ ॥ यालागीं
 शून्यसाक्षी विज्ञान । हें तुजकडेनि न म्हणवें जाण । म्हणसी मी ब्रह्म
 आहे हे ज्ञान । आलयविज्ञान पै होय ॥ ७४८ ॥ तरी तें अतःकरणाची
 वृत्ति । याहोनि वेगळी ज्ञप्ती । मी ब्रह्म हें ध्यानस्थित । ज्ञान नोहे
 ॥ ७४९ ॥ अनुभवेंचि जे प्रकाशे । परी ज्ञानपणें नुमसे । तें तत्व प्रति-
 पेधवे ऐसे । सामर्थ्य नाही कवणातें ॥ ७५० ॥ एवं विज्ञानवादाहून ।
 वेदांत आहे भिन्न । येथ तोंडपिटी भिक्षून । केली वृथा ॥ ७५१ ॥
 भिक्षु म्हणे वेदांती मायावाद । तोही प्रच्छन्न विज्ञानवाद । निरसिला
 आहे प्रसिद्ध । इये मूर्ख ॥ ७५२ ॥ म्याही ब्रह्ममीमांसाभाष्य
 करितां । हा मायावाद निरसिला तत्वता । येथ भिक्षु जरी उभा असता

तरी हाणितो चपेय ॥७५३॥ विज्ञानवाद वेदांत नाही । हें आतांची
सांगितलें सर्वही । भिक्षूनें ब्रह्ममीमांसाभाष्यांत कांही । जरी वेदांतवाद
निरसिला ॥ ७५४ ॥ तरी योगवार्तिकांत तथाचा । समन्वय कां
केला साचा । परद्वेषे स्वशब्दाचा । आठव नाही भिक्षूतें ॥ ७५५ ॥
मज वाटे बौद्धांचे विज्ञान । आणि जैनाचे यतिपण । मिळोनि झालें
याचे अभिधान । विज्ञानभिक्षु ॥ ७५६ ॥ असो आतां माध्यमिक ।
शून्य मानोनि सम्यक । पूर्वपक्ष करी सकलंक । असोनीही ॥ ७५७ ॥

शून्यं तत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्मत्वाद्विनाशस्य ॥ ४४ ॥

शून्य हेंचि मुख्य एक । नाशिवंत वस्तु सकलिक । यालागीं बंध
बद्ध बद्धक । कोणीचि नाही ॥ ७५८ ॥ सकल पदार्थांची प्रतीती ।
मिथ्या होय सकळाप्रती । विचार कारिताचि निश्चिती । अनिर्वाच्य
ते सकल ॥ ७५९ ॥ प्रपंच अनिर्वाच्य म्हणतां । संमत आहे वेदांता ।
आणि अभावाचा तत्वता । नाशही नसे ॥ ७६० ॥

“ न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

सर्वशून्यं निरालंबं स्वरूपं यत्र चिंत्यते ।

अभावयोमः स प्रोक्तो येनात्मानं प्रपश्यति ॥

या दोन्ही श्रुति स्मृति । शून्यवादचि उपदेशिती । आतां
समाधान करिती । सूत्रकार शंकेचे ॥ ७६१ ॥

अपवादमात्रमबुद्धानाम् ॥ ४५ ॥

जें जें कांहीं वस्तुजात । तें तें नाश पावें ही प्रतिज्ञा व्यर्थ । नाशक
पाहिजे निमित्त । कांहीं तरी ॥ ७६२ ॥ सद्बस्तुचा नाश क्रियानिमित्त ।

मिथ्यावस्तुचा नाश ज्ञाननिमित्त । जैसा सुदूरें घट फुटत । रज्जुसर्प
 नाशत रज्जुज्ञानें ॥ ७६३ ॥ सद्वस्तुनाश जो क्रियानिमित्त । तोही
 सावयवाचाचि होत । निरवयवाचा नाश करावया निश्चित । सामर्थ्य
 नाही कवणातें ॥ ७६४ ॥ अवाधिया वस्तु असत्य मानिता । तरी ज्ञान
 निमित्त होईल नष्टता । परि ज्ञान होवावया तत्त्वता । अधिष्ठान पाहिजे
 ॥ ७६१ ॥ शून्याचें व्हावया ज्ञान । ज्ञाता स्थिर आहे कवण । सर्व
 क्षणिक म्हणोन । नाशो तेंही ॥ ७६६ ॥ सर्वचि शून्य म्हणतां । तरी
 कोण राहील शून्यज्ञाता । शून्य प्रमाणसिद्ध म्हणतां । प्रमाण होईल
 अशून्य ॥ ७६७ ॥ शून्यचि प्रमाण शून्यचि प्रमेय । तरी दोष आत्माश्रय ।
 प्रमाण म्हणता शून्यवाह्य । प्रतिज्ञाहानी ॥ ७६८ ॥ विज्ञान वादिया
 अनुभवाधार । तोही शून्यवादिया नाही अणुमात्र । अनुभवाचाचि
 शून्यविचार । मान्य त्या म्हणोनी ॥ ७६९ ॥ प्रमाणावीण शून्य-
 सिद्धि । तरी प्रतिज्ञामात्र वादावधी । मग सकळचि वादी । सिद्ध
 करितोळ स्वसिद्धांत ॥ ७७० ॥ तेथ शून्यचि एक आहे । हे प्रतिज्ञा
 केवीं प्रामाण्य लाहे । आतां सद्वस्तुचा तंव नोंहे । नाशचि कदा
 ॥ ७७१ ॥ निरवयव ज्या वस्तु असती । निमित्त नाही तन्नाशायाप्रति ।
 सावयव ज्या वस्तु असती । त्या नाशू न शकती निरवयवा ॥ ७७२ ॥
 नोदनासंयोगें कर्मात्पत्ती । तें सावयवाची निवृत्ती । निरवयवाचें ठायीं
 नोदनाप्रतीती । सर्वथा न घडे ॥ ७७३ ॥ दुसरें नाशावयाकारण ।
 पदार्थांचे आहारकरण । जेवीं दधी करी भक्षण । ताम्राचें पै ॥ ७७४ ॥
 तेथही सावयवचि भक्ष्य भक्ष्यक । तिसरें नाशनिमित्त देख । निश्चयें
 स्फोटकारक । होय कीरू ॥ ७७५ ॥ जैसैं वैशेषिकमती । उष्णतेन
 प्रद्वार्थ फुटती । परी येथही सावयवचि सावयवाप्रती । नाशो शके
 ॥ ७७६ ॥ निरवयव नाशक । हें उष्णतादिदृष्टांते होईल सम्यक ।

परी सावयव निरवयवाचें नाशक । सर्वथा न घडे ॥ ७७७ ॥
 सावयवाचा जो नाश होय । तोही तिरोभावचि आहे । ऐसें नसता न
 होवावा स्वयें । हेमालंकार ॥ ७७८ ॥ सकल सृष्टी नाशता । तरी
 प्रकृतिपुरुषा सत्ता । मान्य आहे सांख्यमता । म्हणोनी नाश सर्वथा नोहे
 ॥ ७७९ ॥ घटनाशक म्हणोन । तथाचें जे होय अतीतज्ञान । तें
 होवावया नाहीचि कारण । जरी घटाकार संपूर्ण निमाला ॥ ७८० ॥
 म्हणसी भूतलस्थ घट समूळ गेला । परी बुद्धीत घटाचा संस्कार राहिला ।
 तोचि घटातीतत्वज्ञानाला । उपजविता होय ॥ ७८१ ॥ तरी घटेंचि
 झाला घटसंस्कार । घटनाशसंस्कारें नाशला कां नाही समग्र । न नाशे
 म्हणसी पदार्थ आंतर । तरी मग शून्य सिद्ध करिसी कैसे ॥ ७८२ ॥
 बौद्धघटसंस्कार जे रीती । तेवीं लीनावस्था घटाची माती । वेणें
 सांख्यप्रवेश तुक्षिया मती । वळेंचि जाहला ॥ ७८३ ॥ आतां अभावा
 नाश नाही । हें म्हणणें वृथा सर्वही । प्रागभावाचा लवलाही । नाशचि
 दिसे ॥ ७८४ ॥ प्रागभावसम जगत् पूर्वीचे । शून्य जगदुत्पत्तीनें नाशिलें
 साचें । पुढें शून्यमय निर्वाणाचें । काज कार्यी ॥ ७८५ ॥ म्हणसी अभाव-
 पदार्थ नाही । तरी भूमीवरी घट नाही । ऐसा जो प्रत्यय ये हृदयी । तो
 घडे केवीं ॥ ७८६ ॥ भूतलाश्रयेकरोन । म्हणसी तरी घट असतांही जाण ।
 घटरहित भूतलज्ञान । होवावें कीरू ॥ ७८७ ॥ कारण भूतलाश्रय तेथही
 आहे । म्हणसी केवल भूतल राहे । तैचि अभावज्ञान होय । घट असतां
 न राहे केवल भूतल ॥ ७८८ ॥ तरी केवलता म्हणजे भूतलमात्र ।
 किंवा तो घटाचा धर्म स्वतंत्र । किंवा आणखी वस्तुतंत्र । आहे कांही
 ॥ ७८९ ॥ प्रथमपक्षीं घटही असतां । भूतलहानी नसेंचि सर्वथा ।
 यालागीं अभाव हातां । कां न यावा ॥ ७९० ॥ द्वितीय पक्षीं घटही
 असतां । कां न यावा अभाव हातां । जरी जाहली केवलता । घट

धर्मचि ॥ ७९१ ॥ तिसरें म्हणसी तरी । अभाव पदार्थ बैसला शिरी ।
 म्हणसी एकटे भूतल निर्धारी । अभावव्यवहारी कारण होय ॥ ७९२ ॥
 तरी एकट शब्दाचा अर्थ कवण । एकत्वसंख्याविषय कीं कांहीं
 आन । प्रथम पक्षी भूतल जाण । एकत्वसंख्याविषय असे ॥ ७९३ ॥
 भूमी जे एक दिसे सकळाप्रती । तियेवरी घट ठेवितां काय दोन भूमी
 होती । यालागीं कुंभिनी असतां कुंभवती । एकटपणा भूतलाचा
 ॥ ७९४ ॥ तरी तेथ व्हावा अभावव्यवहार । द्वितीयपक्षी अभाव-
 पदार्थची आदळे हृदयावर । बौद्ध म्हणे तुम्हासी समग्र । भाव मान्य
 ॥ ७९५ ॥ भावरूपाचि अंतःकरण । तेथ केवीं होय अभावज्ञान ।
 भावाभावाचा विरोध म्हणून । संबंध न सांपडे ॥ ७९६ ॥ अरे प्रति
 योगीज्ञानेंकरून । अभावज्ञान सकारण । घट हा पट नव्हे म्हणून ।
 ठाऊक नाही कवणातें ॥ ७९७ ॥ प्रकृति जें जें उत्पन्न करी । तें
 आम्हां मान्य सर्वापरी । म्हणोनी अनियत पदार्थ मानिले तरी । युक्ति
 रहितता न घडे आम्हां ॥ ७९८ ॥ अभावप्रत्ययावलंबना वृत्ती । हे
 पतंजलीही म्हणती । यालागीं अभाव सत्प्रतीति । रूप आहे
 ॥ ७९९ ॥ अभावाचा भावप्रतियोगीसी विरोध । सर्व भावपदार्थाचा
 नाही अभावासी विरोध । अन्यथा घटाभाववत् भूतल हा शुद्ध ।
 प्रत्ययाची न यावा ॥ ८०० ॥ भूतल हें भावरूप आहे । घटाभावही
 अभाव होय । सकल भावपदार्थां विरोधी स्वयें । अभाव जरी
 ॥ ८०१ ॥ तरी भूतल अभाववत् । हा प्रत्यय होईल व्यर्थ । अग्निकही
 एक विख्यात । दोष आहे ॥ ८०२ ॥ भावविरोधी अभाव म्हणोनी ।
 जरी असेल निपटोनी । तरी मुद्दें घटनाशेंकरोनी । झाला पाहिजे
 सृष्टिप्रलय ॥ ८०३ ॥ एक्या अभावेकरून । सर्वभावविरोध जरी
 उत्पन्न । तरी नाशेंकरून । सृष्टिप्रलय होवावाचि ॥ ८०४ ॥ जेव्हा

तुझा बाप मेला । तेव्हांचि तूही लयाला गेला । मग कैसा आम्हां-
समोर आला । शंका करू ॥ ८०५ ॥ अहो भूतलाहूनी भिन्न घटाभाव ।
तरी दोघांच्या मध्ये स्वयमेव । आहे कीं नाहीं अन्योन्याभाव । तें तरी
सांगा ॥ ८०६ ॥ आहे म्हणतां जरी । घटाभावावरी । भूतलाभाव
निर्धारि । राहील कैसा ॥ ८०७ ॥ अभाव अभावाचें अधिकरण ।
हें सर्वथा अघटमान । याचिया निर्णया कोणीही दर्शन । प्रवर्तले नाहीं
॥ ८०८ ॥ म्हणोनी भूतलान्योन्याभाव । त्याचा अधिकरण नोहे
घटाभाव । नाहीं म्हणतां अन्योन्याभाव । तरी भूतलभिन्न घटाभाव
सिद्ध कैसा ॥ ८०९ ॥ अरे अभाव जरी असत् पदार्थ असता । तरी
तुझा हा प्रश्न येता । अभाव आहे बौद्धसत्ता । आम्ही म्हणे
॥ ८१० ॥ आणि बौद्ध किंवा ब्राह्म । अवघें प्रकृतिकार्य । यालागीं
घटाभावभूतलाचा राहे । बौद्ध भेदप्रत्ययो ॥ ८११ ॥ आतां त्या
भेदाचा पुढती । अन्योन्याभाव मानितां निश्चिती । तरी तर्क सकल
होती । परी अपयोजक ॥ ८१२ ॥ कितीही अन्योन्याभाव कल्पिले ।
तरी बुद्धीस मान्य सारिखेच झाले । म्हणोनी भेदसत्तेसचि बोलिले ।
अभावज्ञान ॥ ८१३ ॥ अनागत कार्यसत्ता प्रागभाव । अतीत कार्य-
सत्ता ध्वंसाभाव । विकारसंधिसत्ताऽन्योन्याभाव । आणि अत्यंताभाव
बौद्ध शब्दार्थसत्ता ॥ ८१४ ॥ शशश्रृंगादिकासी बौद्धार्थ । आहे हें
पाणीनीयमत । नाहीं तरी पदत्व निश्चित । येणार नाहीं शशश्रृंगा
॥ ८१५ ॥ जेथ जेथ समास आहे । तेथ तेथ सार्थ पद राहे । नाहीं तरी
गंबंडभाचा नोहे । समास कधी ॥ ८१६ ॥ बौद्धार्थ मानित्यावीग ।
असत् पदार्थाचेही नोहे निरूपण । शब्दज्ञानानुपातिवस्तुग्रन्थ म्हणोन ।
विकल्पज्ञान हेंचि योगी ॥ ८१७ ॥ अहो शशश्रृंग जरी आहे । तरी
त्याचा प्रत्यय कां नोहे । सिद्धांती म्हणे हा योग्य नोहे । संशय तुझा

सैही खांडिले संपूर्ण । एवं शून्यवादही जाण । तैसाचि आहे ॥ ८४५ ॥
 प्रत्यभिज्ञावाधादि दोष । जैसे येती क्षणिकवादास । आणि विज्ञान-
 वादास । येसी जैसे ॥ ८४६ ॥ तैसेचि शून्य वादावरी । दोष येती सर्व-
 परी । पुढती प्रतिज्ञाहान्यादि विचारी । दिसती दोष ॥ ८४७ ॥
 भावनाचतुष्टय बुद्धोपदेशू । तो परस्परविरोधी विशेषू । यालागीं
 शून्यवाद निःशेषू । अनपेक्ष्य आहे ॥ ८४८ ॥ दुःख आणि दुःख-
 समुदाय । दुःखनिरोध आणि तदुपाय । हे आर्यसत्यचतुष्टय । मानिती
 ब्रौद्ध ॥ ८४९ ॥ परी तेची होय वृथा । हें सूत्रकार सांगती आतां । कीं
 न घडे पुरुषार्थता । ब्रौद्धमतीं म्हणोनी ॥ ८५० ॥

अपुरुषार्थत्वमुभयथा ॥ ४७ ॥

पुरुष नाही वेतला स्थिर । यालागीं दुःखनिरोध पुरुषार्थ
 नोहे समग्र । क्षणिक म्हणोनी नाशे दुःखविकार । आणि दुःख
 समुदायही तैसा ॥ ८५१ ॥ यालागीं दुःख निरोधावया । व्यर्थ आहे
 करणें उपाया । कवण आपुलीया अपाया । प्रयत्न करी ॥ ८५२ ॥
 मी मरावे हेंही न वाटे कोणा । तरी आत्मनाश आवडेल कैसा
 मना । आपल्या अभावीं यत्न उणा । आपुला होय ॥ ८५३ ॥
 बुद्ध्यादि अन्य अधिकरणीं भावाभाव । ज्ञानविरोधी नाहीत स्वयमेव ।
 परी स्वविषयाधिकरणीं भावाभाव । विरोधी असती ॥ ८५४ ॥ वस्तु
 स्वनाशा यत्न करील । कां स्वसत्ता अवलंबील । प्रथम पक्षी जगत् भासेल ।
 कवणें परी ॥ ८५५ ॥ द्वितीय पक्षी शून्य कैस । एवं आघवे वृथा
 पिसे । आतां भावाभावव्यतिरिक्त असे । शून्य जरी ॥ ८५६ ॥
 तरी अप्रसिद्ध सर्वथा । तातेंही वर्णिली कथा । अनुभवामृत पाजितां ।
 निज शिशूतें ॥ ८५७ ॥ “ शून्यसिद्धांत बोधू । कोणे सत्ता होय सिद्धु ।
 नसतां हा अपवादू । वस्तूसी जरी ” ..... अमृतानुभव प्रः ४

अहो भावाभाव वगेळे । वेदांतीं परब्रह्मही सगळे । सिद्धांती
म्हणे हे निखिले । न जाणिसी तू ॥ ८५८ ॥ भावाभावाचें साक्षी म्हणोन ।
केले आत्मयांचें ग्रहण । तेथ सच्चिदानंदपण । स्वसंवेद्य ॥ ८५९ ॥
वृत्त्युपाधिस्तव तयांचा । भेद भासतसे साचा । निषेध केला वृत्तीचा ।
वेदांतशास्त्रीं । ॥ ८६० ॥ सच्चिदानंद निषेधिता । तरी निरधिष्ठान
भ्रांतीचि वृथा । आतां यासचि शून्य म्हणतां । तरी विवाद सर्वथा
नसे । ॥ ८६१ ॥ सारग्राही दृष्टी करून । बौद्ध शून्य वेदांतोपजीव्य
म्हणोन । केले आहे निरूपण । बृहद्योगवासिष्ठीं ॥ ८६२ ॥ एवं कोणे
ही दिठी । पुमर्थी न लागे शून्यापाठी । आतां आर्हतमतापोटी ।
दाविती दोषू ॥ ८६३ ॥

न गतिविशेषात् ॥ ४८ ॥

शरीरामार्जी राहणें । पुद्गलादिकीं आवरणें । बंध होय येणें ।
सर्व काळ ॥ ८६४ ॥ तें आवरण निःशेष निघता । जलतुंविकान्यायें
सतत उर्ध्व जातां । अथवा तप्तशिलेवरी राहतां । मोक्ष सिद्ध होय
॥ ८६५ ॥ ऐसें आर्हताचें मत । तयासि पुसणें अनुमत । कीं तुमचा मोक्ष
सिद्ध होत । अनुमानें कीं आगमें ॥ ८६६ ॥ प्रथम पक्ष संभव नाही ।
कारण सतत गती करतां ही । दुसरे जीव जे जाती लवलाही । एका
पाठीं ॥ ८६७ ॥ तयांसी पुढील जीवा ऐसें । समाधान आहे कीं
नाहीं आपैसे । द्वितीय पक्षीं न्यूनाधिक्य असे । मोक्षामार्जी ॥ ८६८ ॥
प्रथम पक्षीं सकळ समान । तरी गौरवदुष्ट संततोर्ध्वगमन । म्हणाल
जागा न मिळे म्हणोन । सततोर्ध्वगमनचि मानावे ॥ ८६९ ॥ तरी
अनंत अलोकाकाशांत । मागील जीवांनीं चालावें नियत ।
येथ नियामक काय यथार्थ । आहे सांगा ॥ ८७० ॥ म्हणाल

मुक्ता बंधन होईल आपैसे । म्हणाल एकदेशी दृष्टांत असे । तरी तेही
 मानूं ॥ ९०० ॥ परी येथ एकही देश । अनुकूल नाही सिद्धांतास ।
 सान्निध्य असतां लोहचुंबकास । शक्ति लीन मात्र असे ॥ ९०१ ॥
 पुनर्दर्शन होय म्हणून । आम्ही हे करितो अनुमान । तेथीं कर्म जरी
 राहील लीन । सिद्ध जीवांत तुमचिया ॥ ९०२ ॥ तरी सर्व काळ लीन
 राहावया । नियामक पाहिजे कोणी तथा । नाही तरी लागे यावया ।
 कर्मोत्पन्ने जन्मासी ॥ ९०३ ॥ म्हणाल सिद्धांचे आकर्षण । नियामक
 इतर सिद्धा कारण । तरी तें होईल खांडसमान । मग उर्ध्वगमन खुंटेल
 कीं ॥ ९०४ ॥ गोलाचिया आकर्षणें । गोल धरिती हें भास्कराचार्य-
 बोलणें । जैसे सिद्धांचिया आकर्षणें । सिद्ध धरी ॥ ९०५ ॥ तरी मोठा
 सिद्ध पुढें असल्यावीण । न घडेल सतत उर्ध्वगमन । सकळ होऊनी
 समान । मिळतील एकत्र ॥ ९०६ ॥ किंवा खुंटेल तथांची गती ।
 मग पुढील मुक्त कोठें जाती । सकळ जीव एका जीवाप्रती । ओढोनि
 घेतील अतिवळें ॥ ९०७ ॥ तें सिद्धांतखळाळा माजे । ऐसें अयोग्य
 मत हें तुझें । आतां ज्ञानें कर्मनाश मानतां सहजें । तरी तेही घडेना
 ॥ ९०८ ॥ ज्ञान अज्ञानाचेंचि नाशक । यालागीं वेदांतमतप्रवेश
 होईल सम्यक । आणि हें चौर्यही उघडले देख । समयसारी ॥ ९०९ ॥
 जीव अंत्य परिणाम मुक्त । तरी सावयव की निरवयव जीव अभिमत ।
 प्रथम पक्षी नाशिवंत । होईल जीवू ॥ ९१० ॥ द्वितीय पक्षी निरव-
 यवाचा । परिणाम सावयव कीं निरवयव साचा । प्रथमपक्षी मुख्य
 मुक्ताचा । होईल नाश ॥ ९११ ॥ द्वितीयपक्षी आद्यंत भेद न कळें ।
 अवयवा भेदाभेद म्हणसी सगळे । तरी मोक्षांत बंधन गळे । हें समूळ
 मिथ्या ॥ ९१२ ॥ बंधनी जो अनेकांत । तो मुक्तींत केवी होईल
 एकांत । भूतदृष्टीनें मुक्त । वृद्धाचि म्हणसी ॥ ९१३ ॥ तरी आतां

तयातें काही । बंधन आहे की नाही । भूतदृष्टि कायी । उपयोगी पडे ॥ ९१४ ॥ अपेक्षाविशेष धर्म राहती । परी ते पाहिजेत द्रव्यावरुती । राहतील द्रव्यभिन्न अपेक्षेवरुती । तरी मग द्रव्य एकांताचि जाहले ॥ ९१५ ॥ सांख्यमतीं पुरुष विभू पूर्ण । आणि अविवेक मिथ्या बंधन । यालागीं नाशे विवेककरून । दोष जाण यास्तव नसे ॥ ९१६ ॥ आतां अर्हागमेंचि ऊर्ध्वगती । सांगती तरी आमुच्या ही श्रुतिस्मृती । गति-विशेष सांगती । जीवालागीं ॥ ९१७ ॥

“ अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्षं बलाद्यमः ” । “ पापेन नरकं याति । पुण्येन स्वर्गाति, ज्ञानेन ब्रह्मलोकं याति । ”

भावार्थः—अंगुष्ठमात्रं सर्लिंग पुरुषाप्रती । यमः बळेंचि आकर्षिती । पापें जाय नरकाप्रती । स्वर्गाप्रती जाय पुण्यें ॥ ९१८ ॥ ज्ञानें होय ब्रह्म प्राप्त । हे श्रुति उदाहरिली अनिरुद्धवृत्तीत । येणें गतिविशेष विख्यात । बोलिले आहे ॥ ९१९ ॥ याचि श्रुतींवरून । आस्तिकैकदेशियांचे मत संपूर्ण । निवेधिलें बळेंकरून । जैनासमान म्हणोनी ॥ ९२० ॥ ते म्हणती जीवास मोक्ष कधींचि नाही । कमें जन्म होय सर्वदाही । तयासी गतिविशेष श्रुति आई । दूर निक्षेपी ॥ ९२१ ॥ आतां जैन आणि आस्तिकैकदेशी । कैसे पडले युक्तिदोशी । प्रायश्चित्त तथासि । सूत्रकार देती पुढें ॥ ९२२ ॥

निष्क्रियस्य तदसंभवात् ॥ ४९ ॥

एवं अनंतीं निष्क्रियतां सर्वत्र । यालागीं जैनमुक्ति अद्वय । आतां जे म्हणती नित्यजन्मतंत्र । जीव हा आहे ॥ ९२३ ॥ तरी पुरुष विभू होय । म्हणोनि निष्क्रिय । विभू पदार्थी क्रिया नोहे । स्वर्ग

उपायें ॥ ९२४ ॥ अहो चेतन असतां क्रिया होईल । ऐसें म्हणणें न घडेल । चेतन ज्ञानार्था येईल । क्रियार्था नये ॥ ९२५ ॥ क्रियेसी पाहिजे गति । आणि पुरुषाची तंव सत्तेएवढी चिती । थालागीं चेतन पुरुषाप्रती । क्रिया न संभवे ॥ ९२६ ॥ आतां पुनर्जन्म घेयावया । गती लागेल पुरुषा इया । तरी न संभवे तया । हेही म्हणणें ॥ ९२७ ॥ केवळ परदेहाभिमानमात्रें करून । संभवे गा पुनर्जन्मग्रहण । जैसा स्वप्नदेहाचा धरिता अभिमान । तैं जागृदेहामित्र तो होय ॥ ९२८ ॥ अहो सोमकाचा पुत्र मारिला । आणि तोचि तयाच्या उदरीं आणिला । ऐसा इतिहास बोलिला । महाभारतीं ॥ ९२९ ॥ तरी स्वप्नाचिया ठायीं । जेणें मानें स्त्रीपुत्र देही । तेणें मानें जागृतीतही । भेदाभिमान पै घडे ॥ ९३० ॥ हा स्वप्नदृष्टांत । विज्ञान भिक्षूनें सांख्यसारांत । घेतला आहे जरी तो वेदांत । द्वेषी तथापि ॥ ९३१ ॥ म्हणोनी विभूच्या ठायीं । क्रियेची आवश्यकता नाहीं । आतां ब्रह्मलोकादि प्राप्ती तेही । तदभिमानेंचि होय तया ॥ ९३२ ॥ जात्यंतरपरिणामः प्रकृत्यापूरादिति । आहे भगवत्पतंजल्युक्ति । लोकांतराची परिणती । तेणेंचि रीती प्रकृत्यापूरणें ॥ ९३३ ॥

“स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्पिष्टंते” ।

या श्रुतीचा सांख्यमते । अर्थ कीं लोकांतरपरिणति होते । प्रकृत्यापूरणें भिन्न भिन्न ॥ ९३४ ॥ संकल्पकारक मन । प्रकृतिपरिणाम म्हणोन । कार्यावरुनी कारण । उपलक्षिलें आहे ॥ ९३५ ॥ स्वप्नाचेठायीं होय निखिळ । तो जागृतीचें ठायीं देहमात्र केवळ । एवं अभिमानग्रहण शील । अहंकाराचें ॥ ९३६ ॥ विभु पुरुष

अविवेकें । अहंकारासम आपणा ओळखे । पुनर्जन्मादि सकळिकें ।
 भाजती तेणें ॥ ९३७ ॥ म्हणोनी नित्य आत्म्याचें गमनागमन ।
 सर्वथा गा अप्रमाण । यालागीं जन्मस्वभाव मानोनी बंधन ।
 लोकांतरगमन मोक्ष न साजे ॥ ९३८ ॥ अहो अंगुष्ठमात्र पुरुषाचें ।
 सत्यवत् देहांतूनी काढणें यमाचें । महाभारती साचें । बोलिलें आहे
 ॥ ९३९ ॥ येणें जीवाचा परिमाणू । म्हणावा मध्यम वा अणू ।
 इया मता निराकारिणू । सूत्रकार बोलती ॥ ९४० ॥

मूर्तत्वाद्घटादिवत्समानधर्मापत्तावपसिद्धांतः ॥ ५० ॥

अहो मध्यमपरिमाण जरी । आत्मा मूर्तचि होईल तरी ।
 अमूर्तासी मध्यमपरि-। मीयता नोहे उपाधीवीण ॥ ९४१ ॥ मनही
 देशाद्यवच्छिन्नैकरून । सूक्ष्म सावयवचि पूर्ण । याचिलागीं लिंग-
 देहाचे श्वेतादिवर्ण । वेद पुराणें सांगती ॥ ९४२ ॥ मनाच्याचि
 गमनागमने । विभुपुरुषा अभिमानें । अविवेकें जन्म मरणें ।
 त्रासविलें ॥ ९४३ ॥ मूर्तचि जरी होईल । तरी सावयव राहील ।
 मग लहान मोठा होईल । मुंगीहस्तिशरीरी तो ॥ ९४४ ॥ संकोच
 विकाश अवयवांचा । मानितां अवयवमध्यदेश मानावा लागेल
 साचा । तेणें आत्मसंयोगाचा । होईल एक ॥ ९४५ ॥ अवयवी
 मानितां आत्मा । तरी अवयवाची जड कीं चेतन प्रतिमा ।
 जड म्हणतां अज्ञान आत्मा । तेणें जगदाध्यप्रसंग ॥ ९४६ ॥ अवयव
 चेतन म्हणतां । तरी स्वतंत्र कीं परतंत्रता । स्वतंत्रीं अवयव
 फुटोनी जातां । जीव नाश पावेल ॥ ९४७ ॥ परतंत्र तरी नियामक
 कवण । ईश्वर न मानीच जैन । कर्म नियामक म्हणतां जाण ।
 तरी तें जीवनिष्पाद्य ॥ ९४८ ॥ कर्मानें जीव जीवानें कर्म । ऐसा

अन्योन्याश्रयें उत्पात्तिधरं । मानितां क्षणवाद बौद्धासम । प्रविष्ट
 होईल जैनमर्ती ॥ ९४९ ॥ नाशावीण क्रमोत्पत्ती । संभवणार
 नाहीं तुमच्या मर्ती । स्थिर मानितां पुढती । दोष येती सांगितले
 ॥ ९५० ॥ क्षणिक मानितां बौद्धावरीचे । दोष सकळ येती साचे ।
 एवं ऐसेंचि अणुवादाचे । असामंजस्य ॥ ९५१ ॥ आत्मा जरी
 अणु आहे । तरी तो व्यापी कैसा अवघा देहे । म्हणाल ज्ञान-
 गुण व्यापला आहे । त्याचा जरी ॥ ९५२ ॥ तरी द्रव्य
 अणु मोठा गुण । हें होणेंचि अवघटमान । पुष्पगंधही पराग द्रव्या-
 श्रयेंकरून । वायूसी मिळोन दूर जाय ॥ ९५३ ॥ असो अणु
 आत्म्याचा गुण । देहमात्रव्यापक कीं सर्वव्यापक पूर्ण । प्रथमपक्षीं
 संकोच विकास जाण । मानावा लागेल योनिवशें ॥ ९५४ ॥ हस्ति-
 शरीरी आत्मा जाईल । तेव्हां हस्तीएवढा त्याचा गुण वाढेल ।
 मुंगीदेही आत्मा जाईल । तेव्हां गुण होईल मुंगीएवढा ॥ ९५५ ॥
 एवं गुणासी संकोच विकास मानितां । बोलणें शोभे दृष्टांतरहिता ।
 अणु आत्म्याचा गुण तत्वता । कर्म निर्मिला कीं स्वभाविक ॥ ९५६ ॥
 कर्म निर्मिला म्हणता जाण । नाशिवंत होईल त्याचा गुण । अथवा
 क्षणिकमतावरीचे दोष संपूर्ण । येतील कीरू ॥ ९५७ ॥ स्वभावेंचि
 संकोची विकासी आत्मगुण । तरी जैनमतावरीचे दोष येती दारुण ।
 आणि सीमाही लागेल गुणाकारण । व्यापावया ॥ ९५८ ॥ गुण
 जाहलीया मर्यादित । अर्थ मर्यादा लागेल मोक्षांत । मग जीव
 होतील संख्यांत । मोक्षासज्जी वैसावया ॥ ९५९ ॥ परी कल्प तंव
 अनंत गेले । अद्भुती जीव कां नाहीं संपले । म्हणसी असंख्य
 कल्पचि नाहीं गेले । तरी जीव होईल पै सादी ॥ ९६० ॥ कोणी
 म्हणती आपणा कही । अनंत काळ कल्पितां येणें नाहीं । तरी

अनंतता ध्यानीं न ये क्वहीं । ज्ञानेचि कळे ॥ ९६१ ॥ जे अनंत
कालांतें कल्पूं पाहती । ते कालविभागारंभ शोधीत शोधीत जाती ।
आणि ध्यानश्रम खुंटलिवा म्हणती । काल सांत कीं अनंत न कळे
॥ ९६२ ॥ आकाश कुन्हाडीनें तोडिले । तुटलें नाहीं म्हणोनी
श्रमले । एवढ्याचिमुळें म्हणो लागले । आकाश नाही पदार्थ
॥ ९६३ ॥ तरी तयांचे बोल । जाणिजे जैसे फोल । तैसे कल्पोनि
पाहती अनंत काल । तयांचे बोल फोळची ॥ ९६४ ॥ आतां
शास्त्रें काल सांत जरी । ध्यान तन्मर्यादाबद्ध तरी । जैसे स्वप्न होय
देहांतरी । स्वप्नस्थ पुरुषा परी गणवेना ॥ ९६५ ॥ तेवीं काल-
कल्पनाचि कालाकार । ते शोधितांही कालचि मिळे समग्र । जैसी
स्वच्छाया मोजितां निरंतर । मोजणे छायाचिमात्र सांपडे ॥ ९६६ ॥
एवं देशाची स्थिती आहे । अनंतांत बुद्धि ऐसीच होय ।
म्हणोनि अज्ञेय म्हणणें योग्य नोहे । दुर्ध्येय म्हणावे वाटेले तंव
॥ ९६७ ॥ ध्यान सदा वस्तुतंत्र नाहीं । यालागीं त्वदुन्मितउपेक्षा
पाही । येणे निरसिले बौद्धही । सर्वाज्ञेयवादी ॥ ९६८ ॥ परी
अणुवाद्यांच्या मतीं । अनंत काल बोलती । न मानिती अद्वैतमतीय ।
सांता सम ॥ ९६९ ॥ एवं स्वाभाविक अल्प व्यापक गुण ।
अणु आत्म्याचा अनुपपन्न । असां अणु आत्म्याचा चेतन गुण ।
सर्वव्यापक मामितां ॥ ९७० ॥ एवं एकाचि आत्मयानें सकळ देह
व्यापावे । परस्परांचे ज्ञान परस्परा होवावे । प्रत्यक्षानुमानादि आधवे ।
होवावे व्यर्थ ॥ ९७१ ॥ मेलियाही पुत्रादिक । कवणा न होवावा
शोक । आत्मगुण सर्वत्र व्यापक । तरी सर्वत्र दर्शन पुत्रादिकांचे
॥ ९७२ ॥ सर्वव्यापक आत्मगुण मानितां । तरी मति होईल वृथा ।
एकाचि अणु जीव गुणें समस्ता । अतीत अनामता व्यापिल देहा

॥ ९७३ ॥ म्हणसी अन्य देहाचा प्रतिबंध होय गुणासी । तरी
आत्मगुण सावयव होईल निश्चयेसी । मग विनाशिता तयासी ।
ठेविलीचि आहे ॥ ९७४ ॥ आम्हीं सांख्यमती जैसे । आत्मगमन
उपाधीवशे । प्रतीत होय हे मानितो तैसे । न मानिती अणु-
वादी ॥ ९७५ ॥ म्हणोनि तयांच्या मतांत । सर्वदा दोषप्रत्यय
येत । आतां गतिश्रुतिसमन्वय सांख्य वेदांत । मानिती तो सांगती
सूत्रकार ॥ ९७६ ॥

गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत् ॥ ५१ ॥

आत्म्याचें परलोकीं गमन । अथवा पुढती आगमन । हें
श्रुतीचें कथन । उपाधियोगें सिद्ध होय ॥ ९७७ ॥ घटांतील गगन
जैसे । घटासवें येते जाते दिसे । परी ते जात येत असे । न
म्हणवे कीरू ॥ ९७८ ॥ आकाश तंव विभु न्यायमती । तें जाईल
येईल कवणे रीती । सृष्ट्यपेक्षेनें व्यापक सांख्यवेदांतमती ! तरी तें
जाईल येईल कैसे ॥ ९७९ ॥ परी पाणी भरोनी घटांत । लोक नेती
हें पाहती समस्त । यालागीं व्यवहार तंव होत । परी परमार्थतः न
जाय तें ॥ ९८० ॥ तैसे आत्म्याचें गमनागमन । होत असे
उपाधियोगें करून । येथ म्हणतां ऐसें कोण । कीं आम्हांसी गमना-
गमन भासती आत्म्याचे ॥ ९८१ ॥ तरी ते आववी भ्रांती । हे
म्हणावया आम्हां नाहीं खंती । येथ शंका चित्ती । ऐसी जरी
॥ ९८२ ॥ कीं उपाधि परलोकीं जाईल । तरी एक पुरुषांश निर्मळ
होईल । आणि दुसरा पुरुषांश मळेल । तत्प्रदेशावच्छिन्न ॥ ९८३ ॥
परी हे कोटी कांहीं । न ये चेतनाच्या ठायीं । उपाधिअभिमान
राही । एकचि म्हणोनी ॥ ९८४ ॥ जागृतींत जो देहापुरता । तोचि

स्वप्नीं होय ब्रह्मांडनिर्माता । तरी तथाची अवस्था । देहाचिपुरती
अविवेकें ॥ ९८५ ॥ तैसा अविवेक आहे तोंवरी । पुरुष मासे
भोक्त्राकारी । एरव्हीं करी भोगी सारी । प्रकृतीचि ॥ ९८६ ॥
तैसी प्रकृति करी कमें । आणि म्यां केली म्हणे भ्रमें ॥ हें बोलिले
आहाती वें ॥ हृदयाचार्यचरण्णी ॥ ९८७ ॥

“ प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।

प्रकृतिश्च तदभ्राति त्रिषु लोकेषु कामगा ॥

या स्मृतीचा अर्थ । प्रकृति करी आणि भोगी समस्त । परी
अभिमानें आपणावरी घेत । अविवेकें पुरुष ॥ ९८८ ॥ आर्वा
होती भिकारिणी । मग देंवें झाली राणी । तियेसी म्हणतां
भिकारिणी । पहिल्याहूनि अधिक क्षोभें ॥ ९८९ ॥ भिकारिणी
अथवा राणी । वैभवनिमित्तें म्हणविले जनीं । एरव्हीं मानवतनू
दोही स्थानीं । समानानुगुणी वर्तत ॥ ९९० ॥ तैसैं प्रकृतीचें
सगळे । अविवेकें पुरुषावरी आदळे । मग तैसे पुरुष नसतां
आंदोळे । सुखदुःखवृत्ती ॥ ९९१ ॥ बालतरुणपर्णी भिन्न शरीर ।
तरी एकचि राहे अहंकार । म्हणोनि देशमलिनतेचा तर्क थोर । तो
अनुभवासी राखेना ॥ ९९२ ॥ यद्यपि देह मी आहे या प्रत्यक्षाहून ।
प्रबल आहे आत्ममेदानुमान । तरी सुषुप्तिस्थ जागृत्वाधादिपूर्ण ।
साधक हेतु असती तथा ॥ ९९३ ॥ जेथ साधक नसे हेतू । आणि
अबाधित अनुभवप्राप्तू । तेथ तर्काहेनी बलवंतू । अनुभवचि आहे
॥ ९९४ ॥ म्हणोनीच श्रुति । सांगे बुद्धयवच्छिन्न आत्मगती । आणि
येथ दुसरी स्मृती । प्रमाणही आहे ॥ ९९५ ॥

“ घटसंवृतमाकशं नीयमाने घटे यथा ।

यथे नीयेत नाकाशं तद्रज्जिवो नभोपमः ॥ ”

घटें आच्छादिलें आकाश । तो घट नेलिया अन्य देशास ।
 नेलें वाटे आकाश । तैसें उपाधिवशें जीवगमन ॥ ९९६ ॥ येथ प्रक्रिया
 ऐसी । प्रतिपुरुष भिन्न अविवेकासी । विंशिष्ट प्रकृति जाय ज्या देशी ।
 त्यादेशासह आपणासी पुरुष मानी ॥ ९९७ ॥ हेंचि श्रीमद्भागवती ।
 दशमस्कंधी कंसाप्रती । वसुदेवाची उक्ती । प्रमाणार्थी ऐकावी
 ॥ ९९८ ॥

“स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशं मनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः ।
 दृष्टश्रुतान्यां मनसानुचितयन् प्रपद्यते तत्किमपि ह्यपस्मृतिः ॥
 यतो यतो धावति दैवचोदितं मनो विकारात्मकमाप पंचसु ।
 गुणेषु मायारचितेषु देहसौ प्रपद्यमानः सह तेन जायते ॥ ४२ ॥

श्रीमद्भागवत अ. १-

इलोकार्थः—जैसा कां स्वप्नाच्या ठायीं । पाहिलें ऐकिलें पुनः
 पाही । स्वप्नदेहासी म्हणे मी देही । जागृतास लवलाही विसरोनी
 ॥ ९९९ ॥ किंवा कित्येकांचे बलवत् स्मरण । त्या स्वप्नांतही राहे
 आठवण । याचा अनुभव मजकारण । अल्पसा आहे ॥ १००० ॥
 परवां येथ म्यां एक स्वप्न पाहिलें । परी पूर्वी स्वप्नाभ्यासांत होते
 ऐकिलें । की स्वहातें शत्रूचें मस्तक छेदिलें । तरी तें शुभ ॥ १००१ ॥
 मग मज स्वप्नांत जाहली आठवण । कीं मी स्वप्न पहात आहे म्हणून ।
 मग सखड्ग आकाशांत उडोन । आनंदराव पक्षी यांची तोडिली शिरें
 ॥ १००२ ॥ परी ऐसें अवचट घडतें । बहुधा स्वप्नांत विसृतीचि
 पडते । स्वप्नासमचि सांपडते । पुनर्जन्मोपपत्ती ॥ १००३ ॥ सामान्य
 जनाच्या दृष्टी । दृष्टांता दाविली स्वप्नसृष्टी । जयांची तीव्र स्मृति
 त्यासाठी । दृष्टांत देतो दुसरा ॥ १००४ ॥ जैसा जागृतांत करीनि

ध्यान । पुरुष दुसरा देह करी निर्माण । मग तोचि नानोनि आपण ।
 पूर्वीचें विसरोन जातसे ॥ १००५ ॥ याचाही अनुभव कांहीं । मज
 अल्प आहे येथ अन्यथा नाहीं । तैसें चित्त मरणसमयीं । प्रारब्धवश
 होतसे ॥ १००६ ॥ जैसैं जौवरी आंगी शक्ती । तौवरी मळनूत्रांचे वेग
 धरवती । परी रोगें हृदयितां देहशक्ती । मग मळनूत्र होती आंधरुणें
 ॥ १००७ ॥ जैसैं जैसैं दुर्बळ शरीर । तैसैं तैसैं होय परतंत्र । तेवीं
 जैसैं जैसैं दुर्बल अंतर । तैसैं तैसैं दैववश ॥ १००८ ॥ जे स्वादाड
 भुकेच्या स्वाधीन असती । चिंचभक्षक देखतां तयाप्रती । मुखानाजी
 गुरळ्या मुटती । पाणियाच्या ॥ १००९ ॥ कां जे अत्यंत कानुक । तया
 स्त्रीचें वर्णनही होय शुक्ररेचक । बैसळें असतां जागृतींत नूर्ख । न्वर्णा
 निःशंक स्त्रीभाषणें ॥ १०१० ॥ एवं शरीराचा आणि मनाचा ।
 स्वभाव हा एक साचा । जिकडे लागेल त्याच्या पूर्व अवस्थेचा ।
 ओचपा काढी ॥ १०११ ॥ आंगी आहे जौवरी वळ । तौवरी जे नूर्ख
 उतावेळ । प्रयत्ने न होता विवेकशीळ । विषयचळ लागला जया
 ॥ १०१२ ॥ तयांचें चित्त देहांती । अवश्य जाय दैवादाती ।
 एकीकडे झालिया अशक्ती । वळ चाले दुसऱ्याचें ॥ १०१३ ॥ मग
 दैव करी जैसी प्रेरणा । तैशाचि उत्पन्न होती वासना । तनु दिसती नाना
 नाना । डोळ्यापुढें ॥ १०१४ ॥ निःकृष्टही तनु उत्कृष्ट भासे । तेणें मन
 त्यागी तया आपैसे । तेथील अभिमान घेईजे पुरुषें । अविवेकविशेष-
 करोनि ॥ १०१५ ॥ कोणी एकास स्वप्नीं सर्पदंश झाला । परी अति-
 भयें जागृतीत तो काळवंडला । तेवीं विमानयमदृतादि मनाला ।
 अवश्य नेती वासनावशें ॥ १०१६ ॥ सत्य किंवा असत्य कांहीं ।
 या सृष्टीत पाहायाचें नाहीं । जे कल्पना दृढ होय लवलही ।

ते सत्य होय हा सिद्धांत ॥ १०१७ ॥ केवळ माझी स्त्री
 म्हणोन । दुसरीयाची भोगीतां पापदारुण । तोचि कुमारी घेतां
 लावोनि लग्न । तरी कल्पनादाढ्यें पाप नव्हे ॥ १०१८ ॥ परी
 जे मूर्ख शास्त्रावीण । बळें करूं पाहती तीव्र मन । त्यांचें हास्य
 मजकारण । पोट धरून येतसे ॥ १०१९ ॥ नरक आहे कल्पनामूळ ।
 म्हणोनि कल्पनाचि टाकिते सकळ । वागती पिशाच्याप्रमाण प्रबळ ।
 मग म्हणती मुक्त होऊं ॥ १०२० ॥ परी निरखितां अन्नगंधा ।
 अर्जाणीतही उमटे क्षुधा । ऐसियानें म्हणणें नरक आपदा । कल्पनामूळ
 तें हास्य ॥ १०२१ ॥ नरकावरी विश्वास नाहीं । तो झाकावया
 लवलाही । मूर्ख मीष कारिते कांहीं । नरककल्पना न ध्यावी म्हणूनी
 ॥ १०२२ ॥ एक म्हणे विप्र भोजना म्यां बैसविले । हातें गाय मारुनि
 म्हणे इद्रें मारिले । त्यासि बळेंचि इद्रें लोटिले । कुंभिपार्कां ॥ १०२३ ॥
 सेवीं पुण्यकर्मीं होय भोक्ता । पाप करी आणि दावी मुक्तता ।
 ऐसियासी लेंकुरें भिवविता । डोळीयापुढें रंग दिसती ॥ १०२४ ॥
 मग शास्त्राचें भय । तें सत्य कां न होती यमादि ठाय । परी ज्यासी
 विवेक उपाय । त्या आघवी कल्पना ॥ १०२५ ॥ विवेकावांचोनी
 कांही । करूं नये मनुष्यदेहीं । काळ आलिया मरणसमयीं । दैव हृदयीं
 आवेशे ॥ १०२६ ॥ तेणें दैवें देहेंद्रियविषयीं । मन जाय प्रेरिल्या ठायीं ।
 अहंकारें पुरुष तहीं । मी गेलो हें म्हणे ॥ १०२७ ॥ एवं अवधिया
 गतिश्रुति । आत्मगमनागमन औपाधिक सांगती । ऐसें ऐकूनि मीमांसक
 म्हणती । तरी कर्मबंधन जीवातें ॥ १०२८ ॥ त्याचेंही उत्तर । सांगती
 मगवान् सूत्रकार । देह करोनी श्रोत्रमात्र । श्रोते चतुर परिसोत
 ॥ १०२९ ॥

न कर्मणाप्यतद्धर्मत्वात् ॥ ५२ ॥

विहित निषिद्ध कर्मैकरून । पुरुषातें न होय बंधन । आतां तज्जन्य प्रारब्धैकरून । कांहीं बंधन सांगू पुरुषा ॥१०३०॥ अदृष्ट जें होय । तो पुरुषाचा धर्म आहे । ऐसें म्हणतां संभव नोहे । पापपुण्याचा ॥१०३१॥ पुण्यधर्मे स्वर्ग सर्वदा । पापधर्मे नरक सर्वदा । मिश्र धर्मे मानुष सर्वदा । होईल पुरुष ॥१०३२॥ अथवा पुरुषाचा धर्म अदृष्ट । तरी तो नित्यचि होईल स्पष्ट । मग परिणाम न होय दृष्ट । फलरूप ऐसा ॥१०३३॥ नित्य प्रकृतीच्या ठायीं । जयापरी परिणामित्व पाही । तेवीं पुरुषधर्मा नाहीं । परिणामित्व म्हणोनी ॥१०३४॥ अदृष्ट जड पुरुष चेतन । येणेंही मानें अदृष्टे पुरुषा न होय बंधन । आता अन्यधर्म अदृष्ट असोन । पुरुषा बांधी जरी ॥१०३५॥

अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे ॥ ५३ ॥

तरी स्वर्गाचे पुरुष । पापाविण नरकी पडावे विशेष । दुसऱ्यांचे पाप त्यास । लागोनिया ॥१०३६॥ अथवा जैनमतीं जे मुक्त । दुसऱ्या बद्धांचें अदृष्ट त्याप्रत । झोंबोनिया बंधनांत । पडावे ते बलेंची ॥१०३७॥ अन्यधर्मे मानितां बंधन । तरी मुक्त पुरुषाही होईल म्हणून । सांख्य-मतीं बंधनकारण । कर्म हें बोलिले नाही ॥१०३८॥

निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति ॥ ५४ ॥

‘असंगोऽयं पुरुष इति’ । ‘साक्षी चेता केवलो निगुणश्चे’ति । ‘निष्क्रियं शांतमि’ति । कोपती श्रुती सकळाहि ॥१०३९॥ यद्यपि सकल वर्णनीं आहाती श्रुती । तरी त्या गुणी सालंबना होती । अथवा सृष्टीतें आलं-

विती । अर्थवाद होती मुक्तदृष्टी ॥१०४०॥ परी निर्गुण श्रुती अर्थवाद म्हणतां । तरी निरालंबन होतील सर्वथा । कारण बद्धा प्रत्ययरहितता । आणि मुक्ता तंव अनवश्यक ॥१०४१॥ मुक्तदृष्टी सालंबन । मानिता निर्गुणादिवचन । तरी तेचि दृष्टी सत्य म्हणोन । तद्विरोध भाव्य नाही ॥१०४२॥ म्हणोनी निर्गुणादि श्रुती । पुरुषाते अवलंबिती । कर्मबंध सांगती । अविवेकमूल ॥१०४३॥ पुरुषस्वभावें कां अन्यस्वभावें । बंधन कवणा कदा नोहे । अविवेकेंचि संभवे । दोहीचिया ॥१०४४॥ मूळामाजीं 'शब्द' इति । तो सूचवी बंधहेतु परीक्षासमाप्ति । जीं कारणें अन्यमती । बंधनार्ची बोलिली ॥१०४५॥ धर्मयोगें किंवा प्रकृतिपुरुषयोगें । बंधन सांख्यासही मानणें लागे । याचे उत्तर सांगती अंगें । सूत्रकारची ॥१०४६॥

तद्योगोऽप्यविवेकान्न समानत्वम् ॥ ५५ ॥

पुरुषाच्या ठायीं बंध आहे । परी तो अविवेकावीण नोहे । म्हणोनी समानत्व स्वभावें । नाहीचि येथ ॥१०४७॥ अविवेक आणि प्रकृति-पुरुषसंयोग । हा एकचि आहे चांग । एरव्हीं जडचेतनाचा संयोग । घडणार नाही ॥१०४८॥ विमु पुरुष निरवयव प्रधान । त्यांचा अव्याप्य-वृत्ति संयोग अघटमान । यालागीं अविवेकमात्र जाण । संयोगरूप ॥१०४९॥ आविवेक जरी बुद्धिधर्म । तरी पुरुषाधिष्ठानीं उपजवी भ्रम । यालागीं बंधनहेतु परम । तोचि एक ॥१०५०॥ ह्या सूत्रावरी वहिलें । भिक्षूनें वाक्पांडित्य केलें । अविवेकांसी कारण बोलिले । प्रकृतिपुरुषसंयोगाचे ॥१०५१॥ आविवेक बंध जरी म्हणावा । तरी प्रलयकार्लीही तो राहावा । परी भिक्षूनें कोणी सांख्य दाखवावा । कीं प्रलयकार्ली पुरुषा मुक्त मानी ॥१०५२॥ दुःखसत्ता अनागत म्हणोन । पुरुषासी राहे बंधन । हें

मिश्रचौंचि भाषण । सांख्यभाष्यांत प्रथम सूची ॥१०५३॥ तेव्हां प्रलूची
 बंधसत्ता । मिश्रूस मान्य नाही कवणिया अर्था । कैसा मोह झाला वृथा ।
 सांख्यपरंपरा विसरोनि ॥१०५४॥ अविवेक म्हणजे विवेकप्रागभाव ।
 ऐसा अर्थ करणें मिश्रुस्वभाव । ज्या शास्त्राची त्यासी ठेव । परंपरा
 उपयोगी ॥१०५५॥ भलत्या शास्त्रासी संगत करून । करितां पारिभाषिक
 प्रक्रियासाधन । तरी त्या शास्त्राचें होय रक्षण । राहे शांकून गणिका जेवीं
 ॥१०५६॥ परी आंतोनी अधिक शंकास्थाने । तिये शास्त्रां
 उपजती तेणें । यालागीं गुरुपरंपरा सोडणें । महा भ्रमू ॥१०५७॥
 अप्रतियोगी चारी अभावाचा । मधुसूदनें आत्मा बोलिला साचा । तेणें
 पहा कैसा वेदांताचा । चुकला सिद्धांत ॥१०५८॥ माव अभाव दोन्ही
 मायिक । हा वेदांतसिद्धांत सम्यक । आणि कल्पितपदार्थाभावही देत्र ।
 अधिष्ठानरूप ॥१०५९॥ परी अप्रतियोगी चारही अभावाचा । हा
 स्वभाव मानितां आत्मयाचा । तरी चहूही अभावाचा । अधिकरण
 होईल तो ॥१०६०॥ जेणें वेदांतसिद्धांत चुकल । म्हणोनी वृथा मधुसूदन-
 बोल । सिद्धांतविंदु ग्रंथांतील । विधानें हीं ॥१०६१॥ तैसंचि मिश्रचूं
 येथ झालें । विवेकप्रागभाव आविवेक म्हणतां वहिलें । न्यायमापेंत
 बोलणें केलें । परी तें चुकलें न्यायेंचि ॥१०६२॥ विवेक म्हणजे पृथक्करण ।
 तो न्यायशास्त्रांत मानिला गुण । प्रकृतिपुरुषा अभेद देखण । त्या
 अविवेक आम्ही म्हणो ॥१०६३॥ तोही संयोगत्वेकरून । संयोगज-
 संयोगासमान । सांगत आहे तर्कदर्शन । मिळोन न्याय वैशेषिक ॥१०६४॥
 गुणाचा प्रागभाव गुण । हें सांगत नाही तर्कदर्शन । उलटें संयोगनाशक
 विभागगुण । भावरूप म्हणे अभावरूप न सांगे ॥१०६५॥ म्हणोनी
 मिश्रच्या ठायीं । येथ आप्रहावांचोनि दुसरें नाही । “तस्य हेतुविद्या”
 हे योगसूत्रहि । मिश्रनें घेतले स्वमतार्थ ॥१०६६॥ परी द्रष्टृबुद्धि संयोगाचें

कारण । अविद्या हा सूत्राभिप्राय योगभाष्याचिवरून । द्रष्टृबुद्धि संयोग-
कारण । अविवेकही आहेची ॥१०६७॥ ‘अविद्या बीजम्’ ऐसं ।
योगभाष्यकारें या सूत्राचें व्याख्यान केलें असे । परंतु ते कार्याविद्या-
अपेक्षें वसे । कारणाविद्याविषयक ॥१०६८॥ क्लेशरूप अविद्या विपर्यय
वृत्ति । बुद्धीचा धर्म बोलिलीं पूर्वीं ती । अविवेकरूप कारणाविद्याख्याती ।
‘तस्य हेतुरविद्या’ यासूत्रां बोलिली ॥१०६९॥ ‘कर्तास्मीति निबद्धयते’ ।
ऐसी स्मृतिही साक्ष देते । आणि बोलिलें रतिरंगतातें । येणेचि
रीति ॥१०७०॥

“प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा
कर्ताहमिति मन्यते ॥” श्रीमद्भगवद्गीता अ. ३ श्लो. २७.

भावार्थः—सत्वरजस्तमोगुणैः । उत्तम मध्यम अधम करणें ।
प्रकृतीचें परी अभिमानें । पुरुष आपणावरी घे अविवेकें ॥१०७१॥

बद्धमुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः ।

गुणस्य मायामूलत्वात् न मे मोक्षो न बंधनम् ॥

ऐसी श्रीमद्भागवती । सुंदर आहे श्लोकोक्ती । याचा अर्थ कीं
पुरुषाप्रती । नित्यमुक्तता अखंड ॥१०७२॥ परी गुणेंचि भासे बद्धता ।
गुणत्यागें भासे मुक्तता । अविवेक प्रकृतिधर्म तत्वतां । तथापि मलिन
सात्विकता पुरुषा विषय करी ॥१०७३॥ तेणें मलिन सत्वेकरून ।
पुरुषा उपजे तादात्म्यज्ञान । शास्त्रसंस्काराविण । सत्व शुद्ध न होय
॥१०७४॥ तेंचि सांख्यशास्त्रसंस्कारें । शुद्ध होता निर्धारें । हृदयामार्जी
थारे । विवेक दृढ ॥१०७५॥ हा विशेष आहे म्हणोनी । इतरासमान

न म्हणावें सांख्यालागुनी । स्वभाव कीं अन्यवस्तुस्वभाव बंधनीं ।
 मानिला आहे अन्यमर्ती ॥१०७६॥ येथ बंधनकारण अविवेक । तो विवेकें
 नाशिलीया कलंक । पुरुष मुक्त होय सम्यक । म्हणोनी अन्यमतदोष
 न येती ॥१०७७॥ जैसे संयोग विभाग न्यायमर्ती । परस्पर विरुद्ध परी
 भावरूप गुण असती । तैसी अविवेकप्रतीति आणि विवेकख्याती ।
 परस्पर विरुद्ध परी सांख्यमर्ती भावरूप दोन्ही ॥१०७८॥ कणादाचा
 दृष्टांत । सूत्रकार सांख्य वेदांत । मानती हे विश्रुत । सकळा आहे
 ॥१०७९॥ म्हणोनी अन्यशास्त्रशब्देकरून । येथ झालेंही नाहीं प्रक्रिया-
 साधन । आतां विभागीलियाचा मागुत्यान । संयोग होय जयापरी
 ॥१०८०॥ तैसा प्रकृतिपुरुषसंयोग होईल । हें म्हणणें
 न शोभेल । विवेक आहे चेतनमूल । म्हणोनिया ॥१०८१॥
 वन्हीपासोनी दूर केला । तरी पतंग धरो धावे त्याला ।
 परी एकवेळ जळतो हा अनुभव जयाला । तो मनुष्य राहे वाचोनी
 ॥१०८२॥ प्रमादें कदाचित् मनुष्यहि जळे । परी प्रकृतिविवेक्त
 पुरुषा प्रमाद नुगळे । तो तमोधर्म म्हणोनि कळे । साक्षीते तया ॥१०८३॥
 व्यावहारिक सत्ता प्रधानीं । ते पारमार्थिक पुरुषाची न करी हानी ।
 हेंही समाधान वेदांताश्रयेंकरोनी । सांख्यामार्जी घटवावे ॥१०८४॥ असो
 कवण्याहि प्रकारें । सांख्ययोगवेदांताचारें । मंदमध्यमउत्तमाधिकारें ।
 यथा विचारें मुक्त व्हावे ॥१०८५॥ विवेकची मोक्षकारण । हें सांगा-
 वया विस्तरेंकरून । उपक्रम येथून । सूत्रकार करिताती ॥१०८६॥

नियतकारणात्तदुच्छित्तिर्ध्वान्तवत् ॥ ५६ ॥

येथ उठला मीमांसक । म्हणे प्रशंसिता व्यर्थ विवेक । धर्मा-
 वाचोनिया सुख । कवणासी आहे ? ॥१०८७॥ धर्मेचि अविवेकाचा

नाश होय । तेथ विवेकाची काय सोय । सूत्रकार ह्मणती हें होय ।
 मिथ्या बोलणें तुझे ॥१०८८॥ जें जयाचें कारण असे । तेणेंचि तें कार्य
 दिसे । औषधेंचि रोग नाशे । जयापरी ॥१०८९॥ अंधःकार नाशावयाचे
 कारण । जेवीं प्रकाशाचि आपण । तेवीं करावया अविवेकहनन ।
 विवेक जाण समर्थ ॥१०९०॥ कर्म अविवेकाचें केले ।
 तें अविवेकनाशक नाहीं बोलिलें । अविवेकावांचोनी कर्म
 झालें । हें दिसोचिना ॥१०९१॥ वर्णाश्रम देहाच्या माथां । त्या देहासी
 मी म्हणोनी तत्वां । पुरुष होय कर्मकर्ता । अविवेकेंचि ॥१०९२॥
 कर्म ज्ञानासी साधन । तें तरी अदृष्टउत्पादेंकरून । म्हणोनी साक्षात्
 कर्म करून । अविवेकनाश घडेना ॥१०९३॥ योग बोलिला क्रियात्मक ।
 तेथही मोक्षासाठीं पाहिजे विवेक । योगसूत्रचि सत्यक । प्रमाण आहे
 ये विषयी ॥१०९४॥ “विवेकख्यातिरविमृषा हानोपाय ” ऐसें ।
 पतंजलीचें सूत्र असे । दृढ विवेकचि उपाय दिसे । मोक्षाचा हा अर्थ
 त्याचा ॥१०९५॥ अहो ! अविवेकाच्या अनेक व्यक्ती । तरी एक नाश
 पावल्या नव्हे मुक्ती । यावरी म्हणे सिद्धांती । अविवेकें अविवेकवासना-
 ग्रहण ॥१०९६॥ अविवेक जो एक राहे । तो वृत्तिपरिणामी अनेक-
 वासनारूप होय । परी वासनासहित त्याचा विलय । विवेकू करी
 ॥१०९७॥ जैसी आंधारी पडली दोरी । सर्प दिसे तिजवरी । दीपप्रकाशें
 आधारब्रोहरी । तरी सर्पही जाय ॥१०९८॥ तेवीं वास्तवेसहित अविवेक ।
 समूळ नाशे झालिया विवेक । पुनः उत्पन्न न होय देख । अभाव
 होय म्हणोनी ॥१०९९॥ यद्यपि सांख्य सत्कार्यवादी । तथापि प्रकृति
 सत्कार्याची अवधी । म्हणोनी कार्य उत्पादी । प्रकृती आहे तों ॥११००॥
 परी अविवेकासी कांहीं । सांख्यांत कार्यचि मानिलें नाहीं । म्हणोनी
 त्याचा नाश लवलाही । कारणीं लय नोहे ॥११०१॥ जें जें अनादि

आणि कार्य नोहे । आणि सांख्यिभास्य तंव आहे । त्याची उत्पत्ति नसोनी नाश होय । हा अनुभवसिद्ध सिद्धांत ॥११०२॥ नित्य अनुभवासी युक्ती । लाविती त्यांची हत बुद्धिशक्ती । जरी प्रत्यक्षाहूनि प्रबळ अनुमिती । तरी प्रत्यक्ष अनित्य अनुभव कीं ॥११०३॥ नित्य अनुभवासी कांहीं । युक्ती न बाधी कालत्रयीं । म्हणोनी सांख्याच्या ठायीं । पुनराविवेकोत्पत्ति-शंका न ये ॥११०४॥ सांख्याचा अविवेक वेदांतियाची माया । हे अनादि अकार्य आणि सांख्यिभास्य म्हणोनी नाशे राया । तंव वादी म्हणे सिद्धांतिया । अयोग्य बोलणें हें ॥११०५॥ अविवेक धर्म प्रकृतीचा । तो नाश न होय साचा । सिद्धांती म्हणे संयोग यांचा । अविवेकरूप ॥११०६॥ प्रकृतिधर्मही जाहला । तरी नियतत्वे तो बोलिला । अनियतत्व नियत धर्माला । प्रकृतिही न दे ॥११०७॥ नाहीं तरी त्रिगुण । न होतील स्वांगें भिन्न । येणें मानें विवेक आपण । प्रकृतिधर्मूचि ॥११०८॥ तरी विवेकेंचि अविवेक जाय । पुनः उत्पन्न न होय । हा विवेकाचा स्वभाव आहे । हा प्रकृतिधर्मू ॥११०९॥ स्वभाव ग्रहण करितां एक । तरी विरुद्ध स्वभाव ग्रहणचि होय सम्यक । म्हणोनी प्रकृतिधर्मूही अविवेक । नुपजे पुनः ॥१११०॥ वादी म्हणे तम । अभावरूप परम । अभाव हा भ्रम । बोलिला आहे ॥११११॥ म्हणोनी तमप्रकाशदृष्टांत । येथ विषम आणि अवृत्त । सिद्धांति म्हणे विख्यात । नैय्यायिक तूं ॥१११२॥ तरी पुसतो तें उत्तर देई । प्रकाशाभाव तम बोलसी जेहीं । तरी कोणता अभाव लवलाही । म्हणसी तूं ॥१११३॥ प्रकाशाचा प्रागभाव । तयाचें जरी तम नांव । तरी अनादि सांत प्रागभाव । तैसा अनादि सांत तम जाहला ॥१११४॥ थट जाहलिया उत्पन्न । प्रागभाव नाशे सुळीहून । मग पुनः न होय उत्पन्न । तेवीं सूर्यप्रकाशें तम गेलिया शक्ती न व्हावी पुनः ॥१११५॥ अगा प्रकाशप्रध्वंसाभाव । तयाचें

जरी तम नांव । तरी सादि अनंत यास्तव । तम उत्पन्न झालिया द्वितीय-
दिनप्रकाशे नाशू नये ॥१११६॥ प्रकाशाचा अत्यंताभाव । त्याचें जरी
तम नांव । तरी प्रकाशत्व जाती स्वयमेव । तमचि होईल ॥१११७॥
प्रकाशान्योन्याभाव तम जरी । तरी तम राहील प्रकाशत्वजातीवरी ।
विरुद्धाधिकरण कुसरी । नवल बोलणें ॥१११८॥ अथवा
अन्योन्याभाव । धरी भावाचाही ठाव । यालागीं तम प्रकाशाचा
अभाव । हें म्हणणें गौरवदोषरूप ॥१११९॥ अभाव
पांदरा कीं काळा । हें कोणें कै देखिला डोळां ।
तम दिसे प्रत्यक्ष निळा । आणि चलनक्रियारूप ॥११२०॥ छाये-
वरुनी अरिष्ट । वैद्यशास्त्र सांगे स्पष्ट । छायापुरुष योगनिष्ठ । हें बदलें
नीलकंठ स्वरोदयी ॥११२१॥ तम जरी अभाव असेल । तरी कां न
होवावी प्रतीति शुद्ध । येथ जरी ऐसें म्हणेल । आधुनिक ॥११२२॥
की शुद्ध हाचि प्रकाश । नील हाचि तम विशेष । प्रकाशाभाव निःशेष
सृष्टीत साधिताचि न ये ॥११२३॥ परी तो मनानें कळे । म्हणोनी तम
अमावें रुळे । तरी हें बोलणे सगळे । व्यर्थचि झाले ॥११२४॥
नीलरूप तम जरी । तो गुणचि जाहला तरी । प्रकाशाभाव करितां
न ये जरी । मनें तो तरी कळे कैसा ? ॥११२५॥ लांकडावरी जो
प्रकाशाभाव । तो मनें कळे अन्योन्याभाव । परी अत्यंत कळविणें मना
प्रकाशाभाव । तरी चक्षुवृत्तिसाह्य लागेल वेयावे ॥११२६॥ मानस
स्पर्शसंवेदनै मानसरूपसंवेदन पाहतां । जैसी होय अव्यवस्था । तैसें मानस
चक्षुवृत्तिसाह्य न वेतां । प्रकाशाभाव कल्पिणें व्यर्थ ॥११२७॥ जें इंद्रिय
जो विषय जाणें । त्याचा अभाव जाणिजे तेणें । हें नैयायिकांचें
बोलणें । मानसवृत्तीस लाविजे ॥११२८॥ यद्यपि सांख्याच्या ठायीं ।
इंद्रिय एकाचि पाही । तथापि शक्तिभेद लवलाही । मानिला आहे

॥११२९॥ आणि इंद्रिय एकत्रि म्हणोन । इंद्रियगोचरा अनुमान-
कोट्यंत प्रवेशवून । अव्यवस्थाकरण । नेणती सांख्य ॥११३०॥
इंद्रियगोचरही सत्कार्यवादे । अनुमानकोट्यंत प्रवेशे बोधे । तरी
सत्कार्याचे म्हणणे अविरोधे । आले तमाते ॥११३१॥ मग तो हो द्रव्य
अथवा गुण । आम्ही अनियतपदार्थवादी म्हणोन । तम अभाव नोहे
होचि निरूपण । मुख्य आमुचे ॥११३२॥ अहो सत्कार्यवाद जरी ।
अविवेकाचा अभाव कैसा तरी । सिद्धांती म्हणे प्रागभाव आणि प्रध्वंस-
कुसरी । सत्कार्यविरोधी ॥११३३॥ येर अभाव विरोधी नाही ।
म्हणोनी अविवेकात्यंताभाव मोक्ष पाही । अथवा अभाव पदार्थ धरिला
जरीहि । तरी तो अभाव सहधर्मसत्कार्य ॥११३४॥ धरणी भरीव
आकाश पोकळ । परी दोन्ही प्रधानसत्कार्य निखळ । तैसे भाव अभाव
होतु सकळ । सत्कार्य दुर्जनतोषन्याये ॥११३५॥ प्रागभावासी उपज-
वीना । ध्वंसाभावासी मोडीना । हाही नियम प्रधाना । मार्जीचि आहे
॥११३६॥ अनागत होईल अतीत । हा सत्कार्य नियम विख्यात । परी अतीत
होईल अनागत । हा प्रकृति अनंत म्हणोनी सर्वत्र नियम नसे ॥११३७॥
जे वर्तमानदशे आले । ते अतीत होय हें नित्यानुभवे कसिलें । म्हणून
युक्ती न चाले । येथे कांही ॥११३८॥ परी सर्वाचि अतीत अनागत ।
होईलचि हा नियम श्रुतीहि नाही सांगत । मग युक्ति पाजळणें तेथ ।
अनर्थक ॥११३९॥ प्रवाहरूपे अनादि माया । तरी नित्य नवे होणें त्या ।
जुनेहि दिसे जरी विप्राया । तरी त्या कादाचित्कत्व ॥११४०॥ सर्वदा
नवाचि प्रवाह चालेल । तरी बौद्धवादाचि होईल । म्हणोनी जुनेही
दाखवी सकळ । प्रकृति माता ॥११४१॥ त्या जुन्या दर्शना प्रथम
न म्हणावे । तरी अतीतगतसत्कार्य कैसे गणावे । एवं शास्त्रेचि ओळ-
खावे ॥ अतीतानागतगमन ॥११४२॥ शास्त्राचि सांगे जरी स्वयमेव ।

कीं झालिया अविवेकाचा अभाव । अविवेक उपजेना स्वयमेव ।
 कदा पुढें ॥११४३॥ तरी शास्त्राचि गा प्रमाण । येथ चालू न शके
 अनुमान । आनुमानिकही कारण । मागे बहुविध सांगितलें ॥११४४॥
 वादी म्हणे तम द्रव्य जरी । सावयव कीं निरवयव तरी । सिद्धांती
 म्हणें निर्धारी । सावयव तो तूं ॥११४५॥ वादी म्हणे मानोनी अभाव ।
 नीलप्रतीती मानिता लावव । सिद्धांती म्हणे तरी विज्ञानवादीं स्वप्न-
 प्रतीतिस्त्व । सकल लाघव बौद्धमतीं ॥११४६॥ वादी म्हणे हे असोत
 फाटे । तम त्रैसला सावयवद्रव्यपेठे । तरी अविवेक निरवयव तयाचा
 नेटे । दृष्टांत कैसा होईल ? ॥११४७॥ तेव्हां म्हणे सिद्धांति । तम भावरूप
 परी अनिर्वचनीय वेदांतीं । अधिष्ठाना विरोधी नाहीं निश्चितो । यास्तव
 निरवयवसावयवविरोध नाहीं ॥११४८॥ अधिद्या आणि अधिष्ठाना ।
 विरोध नाहींच सामान्य चेतना । जैसैं काष्ठगत कृशाना । विरोधु नसे ।
 ॥११४९॥ तेंचि वृत्तिस्थ विशेष चैतन्य प्रकटे । तेव्हां आवरण निःशेष
 आटे । जेवीं काष्ठस्थ वन्ही उदयल्या पेठे । सकल काष्ठ ॥११५०॥ तेवीं
 निरवयव विवेकें निरवयव अविवेक जाय । जैसा सावयव प्रकाशें सावयव
 तम जाय । एरव्ही दृष्टांतीं शंका घेणें सोय । मूर्खपणाची ॥११५१॥
 सामान्य चैतन्य अविरोधी । विशेष चैतन्य प्रकाशें शब्दी ।
 सोपाध्यनुकूल शब्दही गुरु बोधी । मालागीं गुरु ब्रह्माह्मनि श्रेष्ठ ॥११५२॥
 जे ग्रंथ वाचोनी ज्ञानी होती । तेही ग्रंथभाषा गुरुपासोन शिकती । मग
 व्यर्थ ज्ञानाभिमान धरिती । डाबलोनी गुरुतें ॥११५३॥ ते प्रधानांतील
 सत्कार्ये आसुर । तयासीं केवीं मिळेल विवेकसार । म्हणोनी अक्षय
 करुणाकर । सद्गुरु स्मरुवा ॥११५४॥ विज्ञानभिक्षु इयें सूत्रीं । त्रैसवी
 कर्मज्ञान समुच्चयपत्रीं । मग म्हणें कर्म असतां ज्ञान
 विरोधतेंनी । तरी जडभरतीदिव्यप्रमाणें । त्यजवे तें ॥११५५॥ जैसैं

गुप्तिनः” इति । मीमांसक न्याय सांगती । प्रधान कर्म
 ति । तैत्तें ज्ञान रक्षोनी याक्कावे तद्विरोधी कर्म ॥११५६॥
 चि कर्म जरी स्वार्थी । तरी तें ज्ञानविरोधी निश्चिती ।
 कर्तृत्वमती । पाहिजे म्हणोनी ॥११५७॥ यद्यपि ज्ञानानंतर
 कर्म करावी ऐसा आगम । तथापि परमार्गदर्शन परम । फळ
 १५८॥ भोगविषयक स्वार्थी सकास । ज्ञानविषयक स्वार्थी
 ते दोन्ही स्वार्थमिश्रित कर्म । सुसुक्ष्मर्ती सोडावे ॥११५९॥
 ज्ञानकर्मसमुच्चय । मोक्षार्थें सुसुक्ष्मर्तें न होय । बालागीं भिक्षु
 सोय । असद्गुरुनिष्ठांची ॥११६०॥ सद्गुरुवांचोनि शास्त्र ।
 आपवे असुर । प्रत्यक्षानुमानी निर्भर । राहती जे ॥११६१॥
 असुरांचे बोल । कीं विवेक प्राणी जाणती सकळ । मी
 भिन्न मी पटाहोनि भिन्न हा प्रबल । अनुभव कोणास नाही ?
 ॥ ऐसा प्रत्यक्ष विवेक असोन । मोक्ष कां न होय सकळा कारण ।
 स्त्रीय विवेकेंचि अविवेकहनन । हें सूत्रकार आपण शिकविती
 ६३॥

ज्ञानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्वाने हानम् ॥ ५७ ॥

घटपादाविवेकें । मोक्ष होय बोलिजे मूर्खें । कीं न होय घट-
 विवेकें । बंध म्हणोनि ॥११६४॥ प्रधान पुरुषाचा अविवेक ।
 से झालिया विवेक । तरी घटपटादि प्रपंच सकळिक । शोभे
 रंगावरी ॥११६५॥ पूर्वपक्षः—अहो प्रधान पुरुषाचा अविवेक ।
 म्हणाल निःशंक । तरी देहाभिमान असतांही सम्यक । मोक्ष
 न मिळेल ॥११६६॥ सिद्धांती म्हणे हें तुजें बोलणें । बाया मेळें
 क्षणें । प्रधानाविवेकेंचि अविवेक होणें । देहादिकीं ॥११६७॥

कारणअविवेकः निवृत्त होता । कार्यअविवेक नाशे सर्वथा । जैसा शरीराभिमान निवृत्त होता । तद्रूपादिअभिमान न राहे ॥११६८॥ वादी म्हणे मी अज्ञानी । इत्यादिकीं बुद्धयभिमानी । दिसे तरी प्रधानाभिमानी । कदा नव्हे पुरुषु ॥११६९॥ येथ घेवोनी भिक्षूचें मत । उत्तर देत मध्यस्थ । कीं मी मरोनी मरोनी स्वर्गस्थित । सदा व्हावे ॥११७०॥ ऐसा जो अभिमान दिसे । तो प्रकृतीस विषय करीत असे । प्रत्येक जन्मीं बुद्धि नाशे । म्हणोनियां ॥११७१॥ अतीत जे कां बुद्ध्यादिक । ते पुढती उपजतील हा अनियम देख । प्रधान नवे उपजवी बुद्ध्यादिक । परी प्रधान जुनेंचि राहे ॥११७२॥ एवं भिक्षूचें मत । तें मान्य करितां हास्य येत । यावन्मोक्ष राहत । लिंगशरीर ॥ ११७३ ॥ जन्मजन्मीं नवी बुद्धि उपजते । तरी योगें पूर्वजन्मस्मृति कैसी होते । स्वर्गेच्छा विषय करी प्रधानाभिमानातें । तरी अयोग्य तेंही ॥११७४॥ परिणामी अभिमान विषय असतां । परिणामेच्छा कां होवावी वृथा । स्वर्ग तंव परिणाम सर्वथा । परिणामी नव्हे ॥११७५॥ आणिकही एक । भिक्षु वदे जेवीं मूर्ख । चिद्बुद्धीचा अविवेक । बोलिला योगसूत्रभाष्यीं ॥ ११७६ ॥ ‘*द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो ह्येहेतुः’ । ऐसें सूत्र जाण हें तूं । यावरील व्यासभाष्य तूं । निरखोन पाहे ॥११७७॥ योगशास्त्रीं साधनपाद दुसरा । तेथ इया सूत्रा । आले आहे सत्रा- । अंकीं बैसेणें ॥११७८॥ येथ सूक्ष्म बुद्धि घेवोन । भिक्षु प्रधानाचेंचि करील मंडण । तरी इष्टापत्ति आम्हाकारण मग अतीत बुद्धि पुनः न होय उत्पन्न । हे भिक्षुबोल वृथा ॥११७९॥ प्रतिजन्मीं नवी बुद्धि होते । नेणो हें मत कोण्या शास्त्रीं निघते । श्रुतिस्मृतिपुराणातें । अगम्य जें ॥ ११८० ॥ बौद्धांचा क्षणिकविज्ञानवाद ।

*प्रचलित पाठ-द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो ह्येहेतुः

तोचि सुधारोनि भिक्षु बोलिला सिद्ध । जन्मा एवढा बुद्ध । म्हणावा भिक्षु
 ॥११८१॥ अथवा प्रतिजन्मी नवी बुद्धि होते । तरी आमुचें काय जाते ।
 भिक्षूस गौरवपाप पुरतें । बोलावया ॥११८२॥ शेताचा अभिमान
 जोंवरी । त्यांतील पिकाचा अभिमान तोंवरी । शेताचा अभिमान जाय
 विकल्यावरी । तरी बीजाभिमानहि हारये ॥११८३॥ तैसा प्रकृतीचा अभि-
 मान । प्रकृती केलिया गरुअधीन । अथवा केलिया ईश्वरार्पण । हारये
 सकळ ॥११८४॥ ऐसें जें भिक्षु वदे कांही । हें चुकीचें जरी म्हणतां येत
 नाहीं । तरी पुढील सूत्राच्या ठायीं । विरोधू घडे ॥११८५॥ ‘अभिमानोऽ-
 हंकारः’ ऐसें । येथ द्वितीयाध्यायीं सूत्रें शोडयें । कपिलचि बोलिले आपैंसं ।
 कीं अभिमानलक्षण अहंकार ॥११८६॥ “प्रकृतेर्महान्महतोऽहंकारः”
 हें याचि अध्यायीं सांगेल एकसष्टावें सूत्र । म्हणोनि प्रकृति-अपेक्षें पाहता
 साचार । तिसरा अहंकार परिणाम ॥११८७॥ यालागीं सूक्ष्म अहंकाराची
 घेवोनी । अभिमान स्थापतां न ये प्रधानीं । सूक्ष्म अहंकाराची जननी । बुद्धि
 यास्तव ॥११८८॥ बुद्धीची प्रकृति प्रधान । यालागीं सूक्ष्मबुद्धि पर्यायें प्रकृति
 म्हण । अहंकाराची प्रकृति बुद्धि आपण । म्हणोनी सूक्ष्मअहंकारपर्याय प्रधान
 ना म्हणजे ॥११८९॥ जैसी नातवापलीकडे । शब्दाची वृद्धि न जाय
 कोडें । हें बोलिले आहे रोकडे । पाणिनीय सूत्री ॥११९०॥ तैसा
 तिसरा परिणाम प्रथम गाणिता । तरी सकळ परिणामा अनावस्था । तंव
 मध्यस्थ म्हणे सत्कार्यता । घडेल कैसी मग ॥११९१॥ सिद्धांति म्हणे
 एकावे । जे जयाची प्रकृति स्वभावें । तेथ तें साक्षात्सत्कार्य आववें । आणि
 प्रकृतीचे परंपरा सत्कार्य ॥११९२॥ वादी म्हणे न वदा भलते । बीजासां
 जरी वृक्ष कारण होते । तरी बीज वृक्षांतचि लीन होते । ऐसे नाहीं
 ॥११९३॥ बीजें पृथ्वींत पडावे । तेव्हां वृक्षा उपजवावे । बीज वृक्षांत
 पेशावे । ऐसे कोणी न म्हणे ॥११९४॥ तेवीं अहंकारादि तिसरें । तरी

प्रकृतीसि झगडतां नवे अनुकरे । होणें नलगे दुसरें । बुद्धिरूप ॥११९५॥
 सिद्धांती म्हणें तुझ्या ठायीं । तर्कावाचोनी अनुभव नाही । वृक्षाचें
 बीज जें होय पाही । ते प्रकृतीचि सूक्ष्म ॥११९६॥ वृक्षाची विकृति
 बीज असते । तरी वृक्ष सालीसम ओफळ होते । एवं शाखादि बीज
 होय जेथें । तीही साच वृक्षप्रकृती ॥११९७॥ पृथ्वी प्राणी निमित्ताधार ।
 उपादान तंव बीज निर्धार । येथ प्रकृतीचि उपादान आधार । विषम-
 साम्यावस्थात्वे ॥११९८॥ आणि भूतोत्पत्तिविपरीतक्रमें । लय बोलिला आहे
 निगमें । तेथ अनुमानाचें उगमें । काय कीजे ॥११९९॥ अतीत
 अनागतीं जाय हा नियम नाही । तरी तो विवेकापेक्षांच पाही ।
 ज्याची जळाली लवलाही । धर्माधर्मवासना हो ॥१२००॥ बीज
 अंकुरा ये हिरवें । परी भाजलिया तें नुगवे । योगीसंकल्पें जरी
 उद्भवें । तरी शक्तिप्रकृतिसंस्कार तो ॥१२०१॥ येथ विवेकें
 प्रकृतिचि सुटे । सा उद्भव कैसा होईल नेटें । आतां अविवेक
 कवणिये पेटें । सोडिजे बापा ॥१२०२॥ अभिमान पुरुषीं नाही । तरी
 विवेकासी आधार कांही । येथ स्मरोनी सद्गुरु आई । प्रक्रिया सांगूं
 ॥१२०३॥ जोवरी अभिमान वैसे । विवेक तोंवरी तैसाचि पैसे । पुढें
 चित्सामान्यविशेषें । विवेक कीजे ॥१२०४॥ ज्ञागती विवेकाच्या
 ठायीं । पुरुषगुणाध्यास अहंकार वाही । तेणें प्रकृत्यध्यास लवलाही
 सुटोनी जाय ॥१२०५॥ समाध्यादिस्थानीं । विवेक विलसे चित्सामान्य-
 गुणीं । योगाचें फळ विवेकख्याती म्हणोनी । योगशास्त्री बोलिलें
 ॥१२०६॥ कारणापासोनि कार्यावरी । चेतन प्रकाशे सर्वापरी । यालागीं
 चिद्धर्म जो अहंकारी । तो विवेचिजे ॥१२०७॥ आतां पृथिव्यादि
 असतां । महदहंकाराची कां विवेकयोग्यता । तरी हे सत्त्वस्वभावे प्रकृति-
 भ्रमवंतानुग्रहो ॥१२०८॥ किंवा चेतनसंज्ञिची मान ।

याचिलार्गी सांख्याच बोलण । कीं पुरुषमोक्षार्थं प्रवर्ते प्रधान ।
 म्हणोनिया ॥१२०९॥ युक्ती न बाधे नित्यानुभवासी । म्हणोनी
 विवेक ज्ञालिया प्रधानपुरुषी । तोचि देतसे मोक्षासी । कार्य आविवेकासी-
 ही नासोनी ॥१२१०॥ चोरांस ओळखता उघड । पुढील चोरीची
 न पडे धाड । तैसे येथील गूढ । उकलावे गा ॥१२११॥
 वादी म्हणे अहो ऐका । विवेकें मोक्ष सुखें हो कां ।
 परी आत्मसंबंधी म्हणावे विवेका । कीं असंबंधी ॥१२१२॥
 आत्मसंबंधी म्हणाल । तरी असंगत्वाची हानी होईल । आणि असंबंधी
 जरी म्हणाल । तरी अतिप्रसंगू ॥१२१३॥ असंबंधी विवेकें मुक्ती । तरी
 कपिलाच्या मुक्तीनें आम्हांस कां न व्हावी प्राप्ती । संबंधी म्हणतां कोपेल
 श्रुति । जे कूटस्थत्वादि धर्म सांगे ॥१२१४॥

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वद्धो न च साधकः ॥
 न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

वास्तविक आत्मया । नाही उपजणें ना जाणे लया । वद्ध साधक
 मुमुक्षु तया । अधिकार नसती ॥१२१५॥ बंधनावीण कायसी मुक्ती ।
 ऐसा आत्मा परमार्थी । स्वयें सांगताहे श्रुति । ही शंका परिहरोनी समन्वय
 सांगती सूत्रकार ॥१२१६॥

वाङ्मात्रं न तु तत्त्वं चित्तस्थितेः ॥५८॥

शुद्धिपत्र

काचित् अनुस्वारचिन्हाच्चै (०) जार्गी रेफचिन्ह (१) पडले आहे.

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
६	११	ज्ञान	दान
१०	११	योग सिद्धिद	योगसिद्धिद
१३	८	येन्येर विंदाक्ष	येन्येरविंदाक्ष
१३	८	मानिन स्त्वय्यस्त	मानिनस्त्वय्यस्त
२३	१८	ऐसाच	साच ।
२३	२३	मसता	ममता
२६	१२	विशिष्ट्वै	विशिष्ट्वै
२७	२३	चेलनत्वे	चेतनत्वे
३०	२१	ईश्वरः	ईश्वर
३१	९	सहितजे	सहित जे ।
३१	११	संसारया	संसारा या
३१	१६	माया जन्य	मायाजन्य
३५	१	व्रजतो रघो	व्रजतोरघो
३८	१२	कर्मक	कर्मक
४०	५	आत्मत्वेन	आत्मत्वे न
४१	१३	आविवेका	आविवेक
४२	२४	अवधीत	अवधीते
४५	३	भक्त्यैक्येषं	भक्त्यैक्येशं
४५	३	देवतात्मां	देवतात्मा
४६	१२	क्वार्थता	क्वथिता

पृष्ठ	ओल	अशुद्ध	शुद्ध
४७	१४	व्युत्थने	व्युत्थाने
५१	२२	मुकाने	मुखाने
५४	११	कवि	कौवि
५५	७	कंटकोचिया	कंटकाचिया
५५	८	कुरंगिणी चि	कुरंगिणीचि ती
५६	१७	चारी ।	।
५६	१९	होने	होमें
५७	८	आहेत	आहे
५८	१३	तैव	तंव
५८	१७	निष्कंचनाचा	निष्कंचनाचे
५८	१८	त्रीजगती	त्रिजगती
५९	१०	श्रुति	श्रुति
५९	१३	पदार्थन तै	पदार्थनतै
६५	९	संयोग	संवेग
६५	१०	मध्यास्थितिसंवेगहा	मध्यास्थिति संवेग हा
७०	१२	नार्दी	नार्ही
७५	२३	जानते	जाणते
७८	४	नमंति	नमांति ।
७९	१९	अनुभवलिवा	अनुभवलिया
७९	२०	नंदन नंदन	नंदननंदन
८०	२४	होवोनि	होवोनि
८२	२१	ब्रह्मलोकनरडी	ब्रह्मलोकनरडी
८३	६	जगदुःख	जग दुःख

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
९१	१८	जनसंस्कार	जन संस्कार
९३	१५	सन्तासग्रहण	संन्यासग्रहण
९५	१५	निमी	निर्मी
९६	३	ऐसिये	ऐसि ये
९७	२	अननता	अनंतता
९८	१९	विधी	विधी
९८	२०	मदपान	मदमान
१००	१७	आहारनियमन	आहारनियमन
११०	७	सहजीच	सहजचि
११२	५	आचार्या	आचार्या
११२	१८	तैं	तैं
११२	२२	वियेक	विवेक
११२	२४	मोर्गी	मोर्गी
१२५	८	हरचि	हरचि
१२७	१४	शिसवानी	शिसवानी
१२७	२१	ब्रह्मणावांचून	ब्राह्मणावांचून
१२७	२३	वर्णाश्रम	वर्णाश्रमनिर्वधक
१३०	३	करणापासून	कारणापासून
१३२	१४	आकार	आकर
१३२	१६	आनंदी	अनादी
१३३	१६	द्वौवावश्रुतोपपत्यंतरीक्षेभ्यः	द्वौ वाव श्रुतोपपत्यंतरीक्षेभ्यः
१३५	१३	द्वैताश्रय	द्वैताश्रवे
१३५	१७	परमार्थमय	परमार्थमयं

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१३५	२३	त त	तात
१३६	३	ज्ञानेश्वरनाय	ज्ञानेश्वरनाम
१३६	७	होवोत्त । राजहंस	होवोत राजहंस ।
१३६	८	निपुटी	त्रिपुटी
१३८	१०	वादी वचन	वादीवचन
१३८	१०	क्षारनिगम	क्षार निगम
१३८	१७	सोहिरूप	सोहि रूप
१४४	१०	विरक्तू	विरक्तु
१४६	३	निळू मन	निळू (?) मन
१४६	१८	गामगोत्री ।	गामगोत्री (?) ॥
१४६	२०	सरोनिजातां	सरोनि जातां
१५३	१	दीनें	दीना
१५४	१६	तरा	तरी
१५४	१८	उमजानिया	उमजोनिया
१५५	१९	स्मरता	स्मरती
१५५	२२	समर्यां	समर्यां ।
१५५	२३	प्रतिविषर्यां ।	प्रतिविषर्यां
१५५	२३	अधभूमीवरीही	अधोभूमीवरीही
१५९	३	अपांगपात	अपांगपाते
१६०	१०	निर्णार्णीं	निर्वाणीं
१६०	११	नेवोशके	नेवो शके
१६१	७	भगवद्गमन ।	भगवद्गमन (?) ।
१६१	१३	खणी	खाणी

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१६१	१९	मार्दव परिचयावीण	मार्दवपरिचयावीण
१६१	२२	शाङ्	शाङ्-
१६२	८	परां	परी
१६३	३	निश्चित	निश्चित
१६६	१४	तेर्ती	तेवी
१६७	२२	लेवावया	लेवावया
१६९	७	दिव्य अदिव्य	अदिव्य
१७०	५	लवल्याती	लवल्याती
१७०	७	जाण ती	जाणती
१७०	११	पूर्वोक्ती	पूर्वोक्ती
१७०	१५	शक्ती	शक्ती ।
१७१	२०	श्रोतानंदी	सुरतानंदी
१७१	१३	उघडा	उघडी
१७४	५	काय	कार्य
१७४	२४	हीते	होते
१७५	६	वळोनि	जळोनि
१७६	१२	आण	आन
१८०	१३	एघं	एवं
१८२	१९	हृदया हृदया	हृदया हृदय
१८४	४	भगवत्प्रसादा	भगवत्प्रसादा
१८६	२	कामी	कामा
१८७	१	विकलल	विकलव
१९०	१७	कोमाळी	कोंभाळी

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१९१	२०	प्रसिद्ध	प्रसिद्ध
१९२	१८	श्वेताश्वर	श्वेताश्वतर
१९३	६	माध्यांदिन	माध्यंदिन
१९३	२१	सत्कार्यवाद्यं—	सत्कार्यवाद्यं—
१९४	३	आत्मकार	आत्माकार
१९७	२	वेदलोक सिद्धि	वेदलोकसिद्धि
१९७	२४	करितां हैं	करिताहे
१९८	१२	सहृत्प्य	संहृत्य
१९९	९	नान्यत्पंथा	नान्यत् पंथा
२०१	५	श्रुतिंचा	श्रुतींचा
२०२	२	सेडिली	सोडिली
२०२	४	तरीषष्टितंत्र	तरी षष्टितंत्र
२०२	४	विश्चिती	निश्चिती
२०२	१३	शास्त्र	शास्त्र
२०४	२१	प्याचि	त्याचि
२०५	१३	म्हणोन	म्हणोन ।
२१२	२१	जिन	जियें
२१२	२१	नादणुक	नांदणुक
२१२	२२	आधि	आथी
२१२	२२	निश्चितीचे	निश्चितीचे
२१५	२२	तरा	तरी
२१५	२३	दुःखाच	दुःखाचे
२१६	३	ताप	साप

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२१६	२२	करिशी	करिसी
२१७	१	उभयतांचि	उमजतांचि
२१७	७	कपिलमनन	कपिलमनन (वचन ?)
२१७	८	यालागी ।	यालागीं
२१८	१४	कामिना	कामिनी
२१८	१९	मोक्षभिन्नाप्रात	मोक्षभिन्नाप्रति
२१९	१७	आदोलवीती	आंदोलवीती
२२३	४	बालणें	बोलणें
२२४	१५	कांत्वा	कां त्या
२२७	१४	संशयाचि	संशयचि
२२८	२४	विम	विमु
२३३	१३	क्रम	कर्म
२४०	१२	पुण्य	पुष्प
२४०	१८	जडसम प्रकाश	जड समप्रकाश
२४१	१६	इंद्रियरू	इंद्रिय नाही
२४१	१६	अंतःकरण	अंतःकरणरूप
२४२	१४	वाहिलें	वाहिलें
२४२	१५	सांख्यी ।	सांख्यी
२४२	२०	भलें	भलें ।
२४४	११	सूत्रशोषक	सूत्रशोषक
२४६	९	पक्षी	पक्षी ।
२४९	१	परिथळ	परिथळ
२४९	१४	कुप्राज्ञ	कुप्राज्ञ

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२५१	१२	प्राया	माया
२५१	१८	श्रृंग	शृंग
२५२	८	घडला	घडला पाही ।
२५२	९	याहूनीही पाही	याहूनीही ।
२५२	१५	उत्पादव्यय ध्रव्यलक्षण	उत्पादव्ययध्रव्यलक्षण
२५२	१७	भिन्नाभिन्नाचि	भिन्नाभिन्नचि
२५२	२३	बौद्ध दूषणें	बौद्धदूषणें
२५३	१८	प्रधानेनास्ति	प्रधाने नास्ति
२५४	१६	कार्योत्पत्तिप्रागभावनाशक	कार्योत्पत्ति प्रागभावनाशक
२५५	१	कैसे	कैसा
२५६	४	स्थिर	स्थिर
२५६	१०	परीसावे	परिसावे
२५६	११	भावोऽपिदेशव्यवधानात्	भावोऽपि देशव्यवधानात्
२५६	१६	बाह्य	बाह्य
२५९	१९	पाहिले	पहिले
२६२	९	स्मृती	स्मृती
२६४	१५	युगपत्	युगपत्
२६५	१२	उत्तात्तिनाशवान्	उत्पात्तिनाशवान्
२६९	५	बाह्य	बाह्य
२७१	११	वाद्	वादू
२७२	१८	स्थिता	स्थिती
२७३	१२	अनिर्वाज्य	अनिर्वाच्य
२७३	१४	चोत्पत्ति नवद्वो	चोत्पत्तिर्न बद्धो

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२७३	१८	श्रुति	श्रुति
२७५	१३	भावाचा	भावाचा
२७८	१४	कल्पित	कल्पित
२८०	३	येसी	येती
२८१	१८	पाटी	पाठी
२८२	१४	कालप्रकार	काल प्रकार
२८३	७	म्हणोनी	म्हणोनी
२८४	१४	सिद्धांतखळाळा	सिद्धांत खळाळा
२८४	१८	अंत्य परिणाम	अंत्यपरिणाम
२८४	२०	नीरवयव	निरवयव
२८५	१४	निवेधिलें	निषेधिलें
२८५	२२	म्हणोनि	विशु म्हणोनि
२८६	१७	“स यदि...” ही श्रुति अलग छापली ती ओवी ९३४ चा पहिला चरण आहे.	

श्री गुलाबराव महाराज यांचे विक्रीस तयार असलेले ग्रंथ

प्रथमयष्टि	२-०-
द्वितीययष्टि : उत्तरार्ध	२-८-
तृतीययष्टि : प्रियलीलामहोत्सव	३-८-
चतुर्थयष्टि : स्त्रीगीतसंग्रह	१-८-
षष्ठयष्टि : स्वमंतव्यांशसिद्धांततुषार	१-०-
दशमयष्टि : प्रेमनिकुंज	३-८-
एकादशयष्टि : संप्रदायसुरतर	५-०-
द्वादशयष्टि : पत्रे	३-०-
त्रयोदशयष्टि : वेदान्तपदार्थोद्देशदीपिका	१-०-

महाराजांच्या कांहीं ग्रंथांची द्वितीय आवृत्ति

संप्रदायसुरतर : भाग २ रा	३-८-
पत्रव्यवहार : भाग १ ला	१-१२-
” भाग २ रा	२-८-०
अलौकिकव्याख्यानमाला	२-८-०
अभंगाची गाथा	२-८-०
भांगवतरहस्य ; खंड १ ला	२-८-०
खंड २ रा	२-८-०
पदांची गाथा : भाग १ ला	३-०-०
भाग २ रा	२-८-०
श्रीमहाराजांचे चरित्र : भाग १ ला	४-०-०
भाग २ रा	१-०-०
आर्यधर्मोपपत्ति : वेदांतकेसरी श्री. बाबाजी महाराजकृत	१-८-०
मिळण्याचें ठिकाण : श्री. ना. पै. पंडित	

श्रीज्ञानेश्वर संस्थान दहिवाय अमरावती.